

CURS COMPLECT

DE

ISTORIA UNIVERSALĂ

PRELUCRAT PENTRU LICEUL SUPERIOR

DE

PETRU RĂȘCANU

PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN IAȘI.

V.

ISTORIA MODERNĂ

EDIȚIUNEA II.

IAȘI

Tipografia H. GOLDNER Str. Primăriei

1901.

Biblioteca Centrală Universitară

BUCUREȘTI

Cole

~~075.3/51124~~

Invazator

531.921.

38/32

B.C.U. Bucuresti

C531921

075.3 / 51124

INTRODUCERE.

Istoria Vechiă s'a sfârșit prin transformarea Imperiului roman de Apus sub influința popoarelor barbare, care au fost impinse în lăuntru hotarelor Imperiului de năvălirea Hunilor, întâmplată cu un viac mai înainte. Peste o miie de ani, tot o năvălire a unor popoare inrudite cu Hunii, a adus căderea Imperiului roman de Resărit și desființarea statelor care, nu de multă vreme, se injghebaseră în Europa resăriteană. Năvălirea Tatarilor a nimicuit aproape ori ce urmă de cultură în Rusia și a prefăcut într'un deșert toată Europa orientală până la hotarele Germaniei. Pe când abia se resuflau de această grozavă urgie și popoarele din resăritul Europei căutau să și lecuască cumplitele rane ale acestei năvăliri, o nouă invasie, cu atât mai primejdioasă cu cât s'a prefăcut în o așezare statornică, a venit asupra Europei orientale. Aceasta a fost venirea Turcilor.

De aice și vine deosebirea între destinatele popoarelor resăritene, cu totul deosebite de a celor din Apus. Pe când cele din Apus, scapate de sub jugul Bisericei și luminate prin Renaștere, se îndreaptă cu pași repezi spre un viitor glorios, popoarele din Resărit sunt nevoite să verse valuri de sânge pentru apărarea patriei. În lupta necontenită purtată în contra Turcilor și Tatarilor, unele au căzut cu totul; altele au trebuit să amâne, pentru multă vreme, ori ce încercare culturală și altele au fost nevoite să și intrerumpă cursul strălucit al mersului lor.

Prin urmare, mai înainte de a continua, mai departe, cu espunerea desvoltărei istorice a statelor din apusul Europei, trebuie să ne ocupăm cu popoarele din Resărit, cu atât mai mult că tocmai în această epocă au un loc însemnat în Istoria Omenirei și României, carii în acel timp încep viața lor de stat.

Incepem dar Istoria Modernă cu descrierea luptelor purtate în Resărit și cu *Desființarea Imperiului Roman de Orient*. Aceste lupte

sunt foarte importante în Istoria Omenirii; pentru că numai mulțimită acestor popoare civilizațiunea apusană a putut fi scăpată.

§ 1. Ungaria.

Istoria Ungariei este neînsemnată în viac. XIV și XV. Numai luptele purtate în contra Turcilor i dă oare care însemnătate. Sint în Ungaria câți va regi mari în epoca aceasta. Aceștia fac cuceriri și protej arțile și științele; dar poporul e apasat și regalitatea e nepuțincoasă față cu nobilimea. Noroc că această nobilime e foarte patriotă; ea se opune germanisărei, luptă cu mare bărbăție în contra Turcilor și Ungaria e scapată pentru câtva timp.

La stingerea dinastiei lui Arpad, ajunge la tron Carol *din familia de Anjou*, care domnia în Neapole. El fu recunoscut de cătră toți în 1310 și a domnit până la 1342. Ungaria era desorganizată de când invadaseră Tatarii. Ar fi trebuit un braț puternic și organizator pentru ca să o ridice din decăderea ei. Dar Carol Robert avea alte planuri. El voia să intrunească corona Ungariei cu a Neapolului, era în legături cu papa și cu republica Veneției și însură pe fiul său Ludovic cu moștenitoarea coronei Poloniei. Dinastia de Anjou umbla dar după cuceriri, tindea să domnească și pe alte țeri, pe când, în lăuntru, regalitatea era slabă față cu nobilimea și clerul; iar în țară se îngămădiseră o mulțime de străini, ceia ce mai sporia încă greutatea de a governa o țară alcătuită din mai multe naționalități. Căci pe acele vremi, Ungurii tot se țineau de sfătuirile date de cătră Sf. Stefan, și fie care populație trăia cu limba sa, cu tradițiile și legile sale deosebite.

Urmașul său, *Ludovic cel Mare*, a domnit și peste Polonia. El se părea merit a îndeplini planurile părintelui său. Auzind că fratele său a fost ucis, el intră în Italia și cuprinse Neapolul; Ungaria nu a putut rămânea unită cu Neapolul. Dar Ungurii au început a cunoaște lumea apusană, cu mult deosebită de lumea din *pusta* ungu-rească. Ungurii căștigară mult din acest contact. Ludovic întemeiază o Universitate, zidește palate mărețe, aduce în Ungaria o mulțime de pictori, sculptori și arhitecți; instrucțiunea se respindește, Ungaria ajunge o mare putere europeană și influența ei se întinde departe. Cătră 1368, puterea ei se întinde până la Marea Neagră, Balcani și Adriatica. Peste doi ani, Ludovic ajunge și rege al Poloniei. Atunci, cu influință mare în Italia, sprijinit de papă, în legături de familie cu re-

gele Franței și cu Impăratul Germaniei, el crede că va putea ajunge Impărat al Resăritului. Dar această mărire a fost trecătoare. Dinastia angevină n'a înțeles adevăratele interese ale Ungariei. În loc să caute a se întări în Resărit, ea a umblat după lucruri peste putință de îndeplinit. Și de aceia, Moldova și Muntenia au putut scapa de sub supremația unghurească, statele din peninsula balcanică au libertatea a se întocmi după voia lor, Dalmația scutură jugul, Veneția se opune și domnirea lui Ludovic în Polonia este greu suferită.

Cu moartea lui se stinge familia de Anjou (1382).

După moartea lui Ludovic cel Mare se încep luptele pentru succesiunea la tron. Aceste lupte au fost dăunătoare pentru Ungaria; pentru că regii au fost nevoiți să facă o mulțime de concesiuni nobilimei pentru ca să poată ajunge și a se menține pe tron. Sigismund de Lusemburg, ginerile lui Ludovic, a fost nevoit să lupte treizeci de ani cu Ladislau din Neapole, care pretindea tronul Ungariei. Umblând și după alte coroane, Sigismund cheltuiește veniturile domeniilor sale pentru a-și face partizani, confirmă vechiele libertăți ale nobilimei și dă drepturi mari *Dietelor*. *Palatinul* ajunge un felu de Vicariu general « intermediatorul și arbitru între popor și suveran. » În fața primejdiilor ce apăreau la mează zi, Sigismund se încercă a lua măsuri. El mărgini drepturile clerului, favoriză orașele, chiemă pe deputații acestora în diete și căută să mai indulcească soarta țăranilor. Dar trebuia o mână fermă pentru ca reformele să se pună în lucrare și Sigismund, care ajunsese și Impărat al Germaniei, nu era omul în stare de a le executa cu energie. De aceia Ungaria ajunsese un felu de republică anarhică, în care câteva mii de nobili dispuneau de totul. Urmărilor acestei anarhii au fost că s'au pierdut Polonia, Rusia Roșie și Dalmația; Principatele Române au ajuns independente și *Mircea cel Mare* a putut fi unul din cei mai însemnați domnitori din Europa resăriteană. Ungaria a pierdut ocazia de a ajunge o putere mare. În fața năvălirii Turcilor, întreaga națiune maghiară ar fi putut să-și ia sarcina de a fi protectoarea națiunilor din Orient. Dar incapabilul Sigismund nu a făcut nimic. Trupele sale erau rău armate și nedisciplinate și se imprăștiau cu grabă în fața dușmanilor. Sângele unghuresc, în loc de a se varsa în luptele cu Turcii, se varsă în resboaiele Hussite; pentru că Sigismund era și rege al Bohemiei.

Noroc de Ioan Corvin de Huniade.

Acest barbat extraordinar, Român de origină, se ridicase prin vitejia și prin geniul său militar și ajunsese cel mai însemnat om din

Ungaria de pe acele vremi. « Numai el putu inspira incredere trupeilor prin faptele sale vitejești, prin talentele sale strategice și prin ardoarea credinții sale. » El e adevăratul domnitor al Ungariei în timpul domniei regilor Vladislav din Polonia și Vladislav Posthumul. El despresură Belgradul atacat de cătră Turci, sdrobește armata otomană lângă Sibiu, bate a doua oară pe Turci la Porțile de fier, apoi în 1443, trece Dunărea, i sdrobește la Niș și cuprinde Sofia; după care trece Balcanii și se întoarce numai din pricina asprimei iernei. Pacea încheiată a fost ruptă prin stăruințele papei. În anul următor, 1444, se dă marea bătălie de la *Varna*, în care pieri Vladislav, regele Poloniei și al Ungariei. Corvin fu ales guvernator al Ungariei până la majoritatea lui Vladislav Posthumul. În fruntea unei armate puternice, el trecu Dunărea, dar fu bătut la Kossova. Aceste două înfrângeri nu au slăbit întru nimica popularitatea sa; pentru că, pe acele vremi, era mare lucru numai a se bate cu Turci. În 1453 el trecu Dunărea din nou, bătu pe Turci; apoi apăară *Belgradul* și sili pe Sultanul Mahomet II să părăsească asediul, după ce pierduse o mulțime de oaste. Puțin după aceasta, muri « apărătorul creștinătății. » « Cu dînsul a murit și nădejdea noastră » zicea papa Piu II. « Mare nenorocire, serie istoricul polon Dlugoș, nu numai pentru Ungaria, ci și pentru toată lumea creștină. »

Așa de mare fusese popularitatea marelui barbat, că la moartea lui Vladislav Posthumul, națiunea întregă alege de rege pe fiul său *Mateiu Corvin* (1458—1490). Acesta era vrednic de marele său părinte. El avusese o educație strălucită; vorbea o mulțime de limbi, era resboinic și știa a comanda*). El sdrobi pe nobilii cari încercau a i se opune; bătu pe G. Podiebrad din Bohemia și înfrinse pe Împăratul Frederic III. Guvernă Ungaria cu multă înțelepciune. El a protegiat artile și științele; a chemat la curtea sa o mulțime de Italiani, fundă cea întâi Bibliotecă, vestita *Corvina*, care se zice că cu-

*) Foarte aspru, imperios, violent, el a ramas în tot d'a una idolul națiunei; ea se părea că se ennoaște în el, cu viociunea sa, cu eloquența sa, cu fineța sa de spirit, cu mândria sa și cu disprețul pentru ori ce menajare și scrupule. Tot așa de înfricoșat în cabinetul său ca și pe câmpul de luptă, foarte învațat, unind pe lângă o rară cunoștință de oameni, o putere estraordinară de muncă, mai puțin mare prin calități e inimei de cât prin ale inteligenței. Spirit înalt și suflet tulburat, Mateiu Corvin avea mai multă ambițiune pentru sine de cât pentru patria sa. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, III, 715).

prindea 50,000 de manuscrise, incurajă pe poieți și întemeiează o Academie, cu o facultate de teologie și cu una de filosofie, care a ținut până la căderea Ungariei. Pe timpul său au trăit marii istorici *Bonfinius* (italian) și *Turocz* (ungur). El aduse din Italia o mulțime de lucrători și agricultori, cari introduseră în Ungaria industrii necunoscute și o cultură mai rațională. El protegia clasele de jos și se baza pe Adunările de Comitate în contra Magnaților. A ținut pe cler în respect și s'a îngrijit de înflorirea comerțului. Regele ajunsese apărătorul dreptului și al păcii publice. Administrația lui înțeleaptă a lasat urme neșterse în amintirea poporului. Până în ziua de astăzi există proverbul : « De la Matias incoace nu mai este dreptate în Ungaria. »*) Din nefericire, el și a întrebuițat o mare parte din activitatea sa în lupte sterpe. Momentul era favorabil pentru o acțiune în contra Turcilor. **Stefan cel Mare**, Domnul Moldovei, și **Vlad Țepeș**, Domnul Munteniei, erau gata să se unească cu Românul Mateiu Corvin în contra Turcilor. În loc de a se folosi de puternica sabie a acestor eroi, el li este dușman. El se încercă a detrona pe Stefan ; dar fu bătut cumplit la Baia. Nu a sprijinit pe Vlad Țepeș ci din contra l'a pus în închisoare, când acesta a fost nevoit a și găsi un adăpost în Ungaria. Astfel, în loc de a lupta în contra Turcilor, el reînviă greșelile dinastiei angevine și a ajuns la rezultate nenorocite pentru Ungaria.

*) Ungaria a plâns pe Mateiu ; el a rămas scump memoriei poporului. A făcut lucruri mari ; dar n'a fost un mare caracter ; ambiția lui meschină a făcut mai mult rău Ungariei de cât foloase reale. Ca legislator, ca protector al literilor și artelor, mărirea lui e mai puțin contestabilă. Puțini suverani au avut mai mult respect de cât el pentru constituția țerei. El convoca în fie-care an dieta și nu numai pe prelați și pe baroni, dar și pe reprezentanții comitatelor. De și foarte religios, Mateiu ținu pe cler în respect și opri apelurile la curtea din Roma. S'a silit mai cu samă a restringe privilegiile nobilimei înalte. « De când a murit regele Mateiu, s'a dus dreptatea în Ungaria » zice și astăzi un proverb maghiar. « E un rege înțelept, învațat, vorba lui e înalțată prin o mare dignitate, scria despre el legatul papei, vorbește numai ceia ce trebuie și întrece, în judecată și eloquentă, pe toți principii pe cari i cunosc eu. » El a fundat la Buda cea întâi bibliotecă din regat, vestita *Corvina*. Se zice că cuprindea cincizeci de mii de manuscrise, cifră enormă pe acea vreme. Plănuia să întemeieze în Buda o Universitate gigantică ; moartea l'a împedicat ; dar o Academie *Corviniană*, cu două facultăți de teologie și filosofie, a trăit până la bătălia de la Mohaci. (L. Léger, *Histoire de l'Autriche-Hongrie*, 234).

Treizeci și șese de ani după moartea sa, Ungaria cădea sub jugul turcesc în urma bătăliei nenorocite de la Mohaciü (1526).

§ 2. Polonia.

Viac. XIV și XV a fost epoca cea mai fericită din istoria Poloniei. Naționalitatea se constituise și deosebitele principate erau sub acelaș suveran ; regi mari i asigurau superioritatea asupra statelor din prejur ; Ordinul Teutonic era sub suzeranitatea ei ; Lituania și Rusia apusană se unesc cu ea ; Cehii și Maghiarii aleg rege pe domnitorul ei ; iar fruntaria ei se întinde de la Baltica până la marea Neagră și cât va timp ea dominează în Europa resăriteană. În acelaș timp era și echilibru între prerogativele regale și drepturile nobilimei.

Casimir cel Mare (1333—1370) era prea slab pentru a lupta în contra Ordinului Teutonic. El și îndreaptă privirile spre resărit ; de acolo are să capete el soldații de cari avea nevoie. La finele viac. XIII principele Galiției, cu reședința la *Haliciu* pe Nistru, putea purta cu mândrie titlul de « stăpân al tuturor Rusiilor. » Casimir isbuti a fi recunoscut ca domnitor al Rusiei Roșie. Trăind multă vreme la curtea cumnatului său Carol Robert, Casimir prinsese gust pentru civilizația occidentală ; dar respectă drepturile tuturilor claselor. Cu timpul, se formaseră în Polonia niște adevărate caste. Nobilii capataseră drepturi ereditare, jurisdicțiune asupra colonilor și dreptul de a ocupa locurile pustii. După restabilirea unității, ei capătă și mai mari drepturi. Numai ei au dreptul de a purta arme ; țara este a lor și ei se consideră ca apărătorii drepturilor claselor de jos în contra coronei. Clerul avea, de asemenea, domenii întinse.

Casimir nu contestă drepturile nobilimei ; dar luă măsuri pentru a introduce o administrație regulată. El înființă *ministri* la curte, *starosti* prin provincii, *burggravi* prin orașe ; întocmi tribunale provinciale care atărnau de curtea supremă din Cracovia ; obligă pe proprietari la serviciul militar și făcu un Codice de legi (1368). Drepturile aristocrației, mărginite dar respectate, au favorizat dezvoltarea energiei nobililor ; dar și țeranii au fost protegiați și ordinea publică asigurată. Domeniile regale și sporiră veniturile și agricultura se îmbunătăți ; se lucra o mulțime de pământuri pustii și mii de coloni se imprăștiară în Rusia Roșie. Polonia fiind stăpână pe căile comerciale care legau Asia cu Europa și Baltica cu marea Neagră, cetățile sale : Cracovia, Posen, Liow, Sandomir, Lublin, ajunseră centre pen-

tru comerțul internațional. Evreii fură protegiați și se întemeiară mai multe orașe nouă; se înființară o mulțime de scoale și, în 1364, Universitatea din Cracovia*). Dar literatura a rămas tot latină.

Urmașul său Ludevic, rege și în Ungaria, se ținu mai mult cu ajutorul nobilimei care ajunsese o oligarhie. El lăasă noul său regat în prada câtorva familii. Fiica sa Edviga, luă în căsătorie pe *Jagello*, marele duce de Lituania. Prin această căsătorie Lituania se uni cu Polonia (1386).

Marii duci de Lituania și întinseșeră autoritatea lor asupra unei mari părți din Rusia de vest și sud; chiar și Rusia Mică și Rusia Albă, care nu iubiau pe Moscoviți și erau gata a primi o dinastie care le putea apăra serios. Pe la 1400 autoritatea ducilor de Lituania se întindea până la Smolensk și Kiev atârna de ei. Ambițiunea lor era a sfarma jugul tatar și a apăra țărmurile mării Negre în contra năvălirilor asiatice dar în acelaș timp, ei voiau să zdrobească Ordinul Teutonic și să-și deschidă un drum către Apus. Plan măreț; dar pentru realizarea lui trebuia o rasă mai oțelită în lupte de cât triburile lituane și niște principii cu o autoritate mai solidă de cât a lor. Prin via. XV se părea posibilă o fuziune a diferitelor elemente; această fuziune a fost împedicată prin catolicirea Jagellonilor.

Prin convertirea Lituanilor la catolicism,**) Ordinul Teutonic nu

*) Casimir cel Mare a fundat, în 1364, Universitatea din Cracovia după modelul celei din Paris. Mare legislator, la dieta din Vislica el promulgă în limba latină un statut celebru care intrunia și împăca legile din Polonia mare și mică. Părinte al poporului său, cronicarii spun că, când țeranii veniau să se plângă de nedreptățile stăpânilor lor, el avea obiceiul de a-i întreba dacă nu aveau și ei pietre ori ciomege. El ordonă ca bunurile țeranilor cari muriau fără copii să rămână nu seniorului ci rudelor mai de aproape; că va fi permis țeranului a se retrage ori unde i va plăcea în cazul când s'ar simți ne dreptățit, și că un senior nu va putea da un țeran drept cauțiune. (Mickiewicz, *Histoire populaire de la Pologne*, 34).

**) Lituanii fură atunci (1386) convertiți într'un chip sumar, cum fuseseră Rușii pe vremea lui Vladimir. Erau împărțiți în grupe și un preut i stropia cu aghiasmă pronunțând un nume din calendarul latin: unei turme întregi i se da numele Petru, alteia Paul sau Ivan. Jagellon zdrobi idolii, stinse focul divin care ardea în castelul Vilna, ucise șerpii sacri și tăia pădurile unde se proceea. Poporul conservă multă vreme cultul zeilor săi; mulți Lituani s'au prezentat de mai multe ori la botez, ca să capete de mai multe ori tunică albă de neofit. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 152).

mai avea nici o rațiune de a esista. Nu mai era nevoie de cruciată contra Lituanilor și afară de aceste, disciplina slăbise și moravurile erau corupte. *Vitovt*, care era nepot al lui Vladislav Jagello, rege în Polonia și în Ungaria, plecă cu o armată puternică în contra Cavalierilor. Sub stiajurile lui se înaintau Lituania, Poloniei și o ceată de Cechi. Era lupta Slavonismului în contra Germanismului. La *Tannenberg* (1410) se dădu o luptă teribilă. Teutonii fură zdrobiți. Marele Magistru cu cei mai însemnați dignitari și 8000 de Cavaleri remaseră pe câmpul de luptă. Ordinul și pierdu prestigiul moral și increderea de până atunci. *Germanisarea înse nu a fost împedcată, pentru că tocmai atunci Imperatul Sigismund dădea Prusia lui Frederic de Hohenzollern.*

Pe când nepotul său rîdica Lituania la atîta înălțime, Vladislav Jagello nu și putea mîntînea autoritatea față cu nobilimea care l chie-mase la tron. Sub Vladislav a fost ocazia, percută pentru de a purarea, de a se face o unire între toți Slavii. Cechii Hussiți erau gata a se uni cu Biserica orientală; cea mai mare parte din Lituania erau ortodocși; Rușii de asemenea. Pentru a realiza un singur Imperiu Slavon, trebuiau mai întăi bătuti Tatari și apoi ca Polonii catolici să consimtă la unirea cu Biserica ortodocsă. Expediția în contra Tatarilor nu a avut însă nici un rezultat și nobilimea polonă s'a opus la ori ce întreprindere serioasă în contra Germanilor și a Catholicismului. Ea era recunoscătoare Bisericei, pentru că o aparase contra Imperatului și contra cavalierilor Teutoni, și pentru că prin Biserică se introdusese în Polonia cultura apusană. Polonia remase dar credincioasă Bisericei catolice. *Renasterea* începu a se introduce; Universitatea din Cracovia ajunge un centru mare intelectual; aice se va forma *Kopernick*; atunci scrie *Dlugos* vestita sa Cronică a Poloniei (1415—1480); dar Polonia și uită necontenit origina sa slavonă și, pe fie ce zi, crește și mai mult ura dintre Slavii ortodocși și cei catolici.

Sub Casimir IV, Ordinul Teutonic e din nou învins și *pacea eternă de la Torn* (1466) lasă Poloniei Prusia Occidentală cu Marienburg și Danțig; iar Marele Magistru rămâne stăpân numai peste Prusia Orientală cu Königsberg. Din nefericire, Polonia nu a știut a și asigura stăpînirea definitivă peste țerile cucerite. Nu s'a făcut nici o încercare de fusiune. Casimir IV a luat oare care măsuri pentru întărirea autorității regale. Aceasta nu plăcea nobilimei. Ea luă armele și căpătă drepturi foarte mari și libertate individuală. Regele ar fi

putut avea oare care autoritate numai dacă ar fi fost inzestrat cu calități superioare*). Din nenorocire, mai toți urmașii lui Casimir IV au fost indiferenți, medioceri sau slabi. De aceea, puterea se concentra în mâinile câtorva familii turbulente și nevoeșe, buni patrioți, dar incapabili de un devotament statornic și durabil, *șliahta*. Cetățile au fost cu totul înlăturate de la afacerile publice și țeranii reduși în sclăvie. Polonia căzuse într'un *despotism anarchic*. Cu toată strălucirea sa, Polonia nu era în stare a apăra civilizațiunea europeană în contra năvălirilor asiatice.

§ 3. Rusia.

După invasia mongolă mai nu mai rămăsese nimic din Rusia primitivă. Purtătorii de Sabie erau stăpâni pe provinciile de la Baltica și le impoporau cu coloniști străini, iar Rutenii și Rușii de apus se puneau sub protecțiunea Lituaniei. Scapase numai o parte din basenul Volgăi. Aice erau principatele de Riazan, Susdalia, Tver și Moscova. Republicele Pskov și Novgorod începuseră a decădea. *Susdalia* cu cetățile Susdal, Nijni-Novgorod și Vladimir era suzerană peste întreaga Rusie. *Moscovia* se înădușia între puternicii săi vecini.**)

*) Din discursul lui Ritvianski, staroste de Sandomir către regele Casimir, în dieta de la 1459. « Cerem protecție bine voitoare și blândă pentru cei cari imploră dreptate; apărarea țerei. Lasă la o parte lenevirea și fii mai cu inimă; arată că ești barbat; nu uita că în Polonia trebuie să fii un bun părinte și nu un părinte denaturat. Dacă vom dobândi toate aceste, poți să fii sigur de credința noastră; ne vom grăbi ați asculta ordinele; vom sacrifica averile noastre pentru voi și pentru stat, și vom veghia pentru fericirea voastră; în cazul contrar, fii sigur că nu vom da nimic din averile noastre, și că vom refusa a merge fără leafă la resboiu. (Lelevel, *Histoire de Pologne*, I, 104).

**) *Moscovia* forma în timpul marilor-principi, un stat care nici macar nu era compact. Spre apus, ea era departe de Duna și de Nistru. Era ținută departe de marea. Marea Albă era novgorodiană; marea Baltică suedeză, germană, poloneză; Marea Neagră, tatară și turcă; marea Caspică, tatară și persană. *Moscovia* era dar un stat cu totul de uscat, cu totul rural, foarte limitat la orizon. Și asupra acestui stat tot apăsa jugul tatar, căci era tot provincie a imperiului mongol; tot datorită supunere și tribut chanului de la Horda cea Mare. Cu toată religiunea sa, ea era un stat mai mult asiatic decât european. Privia mai mult spre Asia, de unde'i veniseră atâtea invasiuni, și pe pragul căreia ședea chanul de la Sarai, suzeranul său musulman. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 649).

toate aceste al ei era viitorul. Dinastia sa avea calități superioare și era susținută de cătră chanii de la Horda de Aur. Aice Adunările populare nu erau așa de îndrăznețe și nobilimea era mai supusă. « După cum e un soare pe cer, așa trebuie să fie și numai un domnitor pe pământ » : aceasta e credința care domnește în Moscovia. Chanii completează educația despotică primită de cătră Ruși de la Byzanț. Ei aveau mare încredere în stăpânii Moscovei, pentru că erau slabi. În curând Moscovia ajunge Rusia Mare, capitala *Marilor Principi*. Cetatea se împodobi cu biserici strălucite și se întemeiază în țară o mulțime de mănăstiri, simburile a o mulțime de colonii însemnate. Călugării pun mâna pe basenul Volgăi și pe țărmurile mării Albe. Mănăstirea *Troïța* de lângă Moscova ajunge una din cele mai bogate și mai celebre mănăstiri din Rusia.

« Marci Principi au lucrat mai mult prin intrigă, corupție, cumpărarea conștiinților, înjosire față cu Chanii, perfidie față cu egalii, ucidere și spionajiu. Ei au fost publicanii și polițaii Chanilor ; dar au creat și au făcut să crească germinalele unei Rusii nouă. De acum înainte avem un centru în jurul căruia are să se adune acea istorie a Rusiei atât de rășchirată până atunci ».

Succesele principilor Moscoviți au atras la curtea lor pe oamenii cei mai hotărâți și pe ambițioșii din toate Rusiile. Despărțiți de acum înainte de patria lor primitivă, aceștia nu mai au altă nădejde de cât în triumful capului pe care și l'au ales. Când suveranii sunt incapabili, Capul clerului veghiază, Consiliul Boerilor e neadormit. Astfel un copil de 10 ani, Dimitrie Ivanovici, capătă titlul de *Mare Principe*. Mare triumf pentru Moscovia ; pentru că este, în realitate, ridicată mai pre sus de cele alte principate. Dimitrie fu un principe resboinic și cu un caracter cavaleresc. El arată că sufletul rus fusese numai comprimat dar nu depravat prin teroarea tatară și că vechiul caracter slavon aștepta numai o ocașie pentru a începe un rășboiu. Principii vecini, în luptele cu el, fac apel la Lituania și la Horda. Atunci Marele Principe ajunge apărătorul ortodocsiei și al independenței naționale. Chanul Marului strînse o armată puternică, Jagello se uni cu el, cei din Riazan se declară aliații lui. Părășită de Rusia apusană și meridională, Rusia Nouă nu'și pierdu nădejdea. În 8 Sept. 1380 la *Kulikovo*, pe Don, se dădu o bătălie crâncenă. « Lancele se sfarmau ca spicele, săgețile curgeau ca ploaia, pulberea întuneca soarele, săbiile scânteiau ca fulgerile, oamenii cădeau ca iarba sub coașă și sângele curgea pâraie ca apa ». Cincisprezece principii remaseră pe

câmpul de luptă ; dar Tatarii fură zdrobiți. Dimitrie fu numit *Donskoi*, Învingătorul de la Don. Bătălia de la Kulikovo a remas celebră în analele Rușilor. Ea li arată că puteau învinge pe cei neinvincibili. Această victorie auunța eliberarea lor definitivă. În curând înse, un general a lui Tamerlan intră în Rusia și sdrobi pe Ruși. Moscova cuprinsă prin tradare fu arsă. Dar bătălia de la Kulikovo deșteptase simțământul național, ea dovedise poporului că Marii Principii de Moscova pregăteau liberarea Rusiei întregi și strângea și mai mult legătura dintre suveran și poporul ortodocs în contra renegaților din Tver și Riazan.

Sub slabii lui urmași, politica moscovită se continuă. Rusia se declară în contra *Unirei* cu Biserica catolică, făcută la conciliul de la Florența, așa că în momentul când va dispărea Impăratul ortodocs din Constantinopol, ea va lua în mâna sa direcția lunei drept credincioase, iar în contra micelor chanate eșite din desfacerea Hordei, Rusia lasa să se formeze de a lungul fruntariilor sale acele roiri de soldați pionieri care formară cele întâi confederațiuni de Cazaci, avangarda turbulentă a autocrației moscovite.

În Moscova nu găsim instituțiuni libere, cum erau în Rusia din Chiev. Puterea e concentrată numai în mâna Principelui. Teritoriile îndepartate sunt guvernate de cătră oamenii lui, agenții săi personali și supuși. Interesele nobilimei sunt strâns legate cu ale Principelui. Nobilii formează armata sa și nici odată nu li trece prin minte să se revolte.

Sunt unele cetăți cu monumente frumoase ; dar starea locuitorilor e miserabilă ; moravurile sunt brutale și grosolane, femeile închise în harem și ignoranța e adâncă. Mai că nu mai există literatură, dar noroc că este o bogată *poesie populară*.

§ 4. Imperiul de Resărit.

Grecii luaseră Constantinopolul din mâinile Latinilor (1261) ; dar în locul unui Imperiu latin slab au întemeiat unul grecesc tot așa de slab. Acest Imperiu se alcătua din patru grupe : 1) grupul din Asia ; 2) cuceriri în Europa, Tracia și o parte din Tesalia ; 3) câteva insule ; 4) parte din Pelopones. Despotatul din Epir și principatul *Valahia Mare* tot mai subsistă, de asemeina și ducatul de Atena, principatul de Achaia, ducatul de Archipel. Venețienii aveau mai multe posesiuni în insule, în marea și Cipru. Genovezii stăpâneau Galata și Pera, în

Constantinople și erau stăpâni și pe porturile din Crimeia, Kafa etc. și pe coastele Asiei Mici. În Asia Mică se mai păstrează imperiul de Trapezunda. În fine, tot aice, era puternic sultanatul turc din Iconium. Aceste state deosebite alcătuiau sau mai bine zis complectau anarhia. Anarchie în Epir unde energicii Albanezi (Skipetari) nu vor să plece capul sub jugul nimănui; anarchie în Helada Centrală și în Morea unde Catalanii, Venețienii, Genovezii, Ospitalierii, nu ascultau de nime; anarchie în Archipel, care era zilnic infestat de pirații musulmani și creștini.

Manuel Paleologul putuse lua Constantinople de la Latini; dar i era peste putință a lua provinciile din Asia din mâinile Turcilor, Trapezunda din ale Comnenilor provinciile din Europa de sub stăpânirea Româno-Bulgarilor, a dinastilor indigeni și a străinilor din Helada și insule. Imperiul era numai o provincie din vechiul Imperiu de odinioară, un corp șubred și dislocat cu un cap enorm, Constantinople. Chiar în acest Imperiu, demnitarii italieni erau tot așa de puternici ca și Împăratul. Au pierdut provinciile din care scoteau odinioară trupe minunate și acum Împărații sunt la discreția mercenarilor străini. Fiind că nu aveau cu ce-i plăti, aceștia se considerau ca mercenari autonomi; Imperiul nu avea nici marină și se apăra cu flote năimate.

Pe lângă nenorociri, pricinuite de prădăciunile mercenarilor creștini și turci, trebuie să mai adăugăm și luptele civile. *Ioan Cantacuzen* barbat învățat, inteligent, politic ghibaciu și scriitor foarte distins, dar ambițios la culme și lipsit de ori ce moralitate, detronă pe fiul lui *Andronic III* și-i luă locul. Atunci se încep lupte în care amândouă părțile sunt susținute de cătră Turci. Pentru a trage în partea sa pe *Orchan*, căpetenia Turcilor Otomani, Cantacuzeni i dă pe fiica sa în căsătorie. După mai multe lupte, nenorocite pentru Imperiu, cei doi dușmani se împacă; dar se aratase Turcilor drumul spre Europa. Aceștia nu-l vor uita.

Numai Europa catolică ar fi putut scapa Imperiul Grecesc. Dar ea avea de ajuns de lucru în lăuntru și Biserica catolică cerea numai de cât să i se recunoască supremația. Și apoi în Apus nu mai era spiritul de cruciadă. Se făcuseră, ce-i dreptul, în viac. XIV mai multe expedițiuni, dar mai toate din pricina interesului și mulți erau de ideie că întâi ar trebui cucerit Imperiul Grecesc. Grecii însă aveau numai de cât nevoie de ajutoare. *Ioan Paleologul* se duse la Roma, unde îngenunchiă înaintea papei, călători în zadar prin Franția sudică și se

întoarse la Veneția, unde creditorii 'l puseră la opreală. După ce se întoarse în patrie, el plăti tribut Turcilor.

Imperiul se surpa. Nu mai era administrație. În locul vechilor *strategi* sunt *despoți*, aproape independenți. Cei slabi sufăr; cei mari fac tot ce voesc. Finanțele erau într'o stare miserabilă. Imperiul trăia de azi pe mâne. N'aveau nici macar cu ce să repare monumentele. Biserica Sf. Sofie era crapată în mai multe locuri. Viața intelectuală se concentra mai mult în controversă. Mari discuțiuni asupra *Unirei* cu Biserica catolică. Cei întorși de la conciliul de la Ferrara (1438) și *Florența* (1439) au fost primiți ca niște vânzători de cele sfinte. Chiar în fața primejdiei din partea Turcilor, nu voiau să renunțe la independența lor religioasă*). Sunt câțiva scriitori însemnați, mai ales istorici, între care *G. Acropolitul*, *Ioan Cantacuzen*, *Chalcocondia*, *Duca*, *Frantzes*, etc. Științele încă au fost cultivate.

§ 5. Serbia.

Puternicul Imperiu Româno-Bulgar, nu s'a putut ținea mult în starea de strălucire în care ajunsese în viac. XIII. Luptele neconținute cu cruciferii, neînțelegerile cu Serbii cari aspirau la independență, și dușmănia Ungurilor cari voiau să și întindă stăpânirea lor peste țările de a dreapta Dunărei, au adus slăbirea acestui Imperiu tânăr, care era menit să înlocuiască putredul Imperiu grecesc. După căderea Imperiului latin, au început lupte cu Bizantinii și, nenorocire și mai mare, strălucita dinastie a Asanilor s'a stins. Din această cauză a că-

*) Imperiul bizantin, la finea viac. XIV, căzuse în cel de pe urmă grad de înjosire; decadența era profundă și fără liac; era numai un nume; puterea sa era numai o umbră și Cesarul din Bizanț numai o fantomă deșartă, domnind peste niște populațiuni enervate și abrutisate. Virtutea care, cea de pe urmă, părăsește națiunile, valoarea militară, dispăruse cu totul. Armatele se compuneau numai din mercenari. Garda suveranului era alcătuită numai din străini. Mândri de civilizația lor rafinată, de lăcomia și eleganța lor coruptivă; dedați de totul la disputele zadarnice și sterpe ale scolastice; trăind cu amintirile trecutului, fără a scoate exemple pentru prezent și învățături pentru viitor, Grecii tractau pe toate cele alte popoare ca barbari, amestecându-le în același dispreț și în aceeași ură. Detestau, mai cu seamă, pe acei creștini din Occident, pe al căror ajutor 'l imploraseră odinioară, pe cari 'l tradaseră așa de adesea, al căror curaj neînfrânt 'i umilia și i spăimânta. (De la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman*, 126).

zut Imperiul Româno-Bulgar, rămânând numai câte-va principate curat bulgărești, care au să fie ușor sdrobite de cătră Turci.

În acest timp se ridică puterea Serbilor cari se folosiau de anarchia ce domnia în Imperiul grecesc și de slăbăciunea vecinilor de la răsărit. Ei au imitat instituțiile din vechiele provincii ale Imperiului. O nobilime puternică, cu drepturi foarte mari asupra colonilor și șerbilor, împărția cu capul statului puterea legislativă și administrativă. Biserica avea privilegii foarte mari și era scutită de serviciul militar. Prin orașe rămăseseră oare care urme din vechiele așezăminte municipale romane. *Raguza* era un mare centru comercial; cetățile din interior aveau, de asemenea, drepturi mari. Populațiunea de la țară se ocupa cu agricultura și păstoria. Unia dintre țerani erau oameni liberi cu mici proprietăți, alții erau coloni și șerbi. Păstorii erau absolut independenți.

Organisarea politică era împrumutată de la Bizantini. Regele era tot puternic; dar atârna de nobili; pentru că nu era armată permanentă. Nobili veneau la resboaiă cu oamenii lor și se revoltau adesea. Acești *jupani*, *cnezi* și *voievozi*, pricinuiau multe greutăți locuitorilor.

Țara era foarte înapoiată. Mai nu esista nici un monument. Clădirile erau, în genere, de lemn. Câte-va începuturi de literatură, niște chronice cu desevărsire seci și aproape fără nici o valoare și câteva scrieri religioase, mai mult traduceri: aceasta era toată cultura lor.

Serbia ajunsese puternică sub *Uroș cel Mare* (1242—1276). El era înrudit cu regele Ungariei și cu Împăratul Româno-Bulgarilor și avea soție pe o rudă a regelui din familia de Anjou. El a ridicat mult puterea Serbiei a lucrat pentru prosperitatea ei materială. Sub fiii săi armatele serbe ajunseră până la Archipel. Albania de nord fu supusă precum și o parte din Macedonia.

Pe când Imperiul Româno-Bulgar mergea cu pași repezi spre decadență, pe tronul Serbiei ajungea *Stefan Dușan* (1331—1355). El a meritat numele de *Cel Mare*, pentru că a lucrat pentru întemeierea unui Imperiu de Răsărit, capabil de a se opune Turcilor. Era vorba a scoate peninsula Balcanică de sub stăpânirea Grecilor degenerați și a o supune Slavilor, mai tineri și mai energici și se părea că va isbuti. Pe când Grecii, nu se mai puteau susține de cât numai cu ajutorul Turcilor, Bulgarii se impacau cu Serbii, formau un singur popor și un om de geniu era în fruntea lor. În curs de zece ani, *Stefan Dușan* puse mâna mai pe toate provinciile apusene ale Imperiului și

in 1345 Imperiul Serbesc ajungea până la gura fluviului Marița. Stefan luă atunci titlul de « Țar al Serbiei și al Romaniei » și se încoronă cu corona imperială în ziua de Paști a anului următor, în Uscup.

Noul Imperat se puse pe organizat Imperiul; el se încunjură cu o curte strălucită și cu o mulțime de funcționari și peste trei ani publică legile cunoscute sub numele de *Codicele lui Dușan*, cel mai frumos titlu de glorie al său. Acest Codice proclamă că legea e mai presus de cât toți, întărește autoritatea nobililor și a Bisericiei: dar proteje pe țeranii și ia măsuri pentru apărarea agriculturii, comerțului și industriei. El împărți țara în mai multe voievodate. Aceasta era o măsură greșită; dar nu putea prevedea relele urmări ale acestei împărțiri

Stefan Dușan intră în alianță cu Veneția. Această putere i-ar fi dat flota de care avea nevoie pentru cuprinderea Constantinopolei dar tocmai atunci Turcii se instalau în Galipoli. El muri fără de veste în 1355.

Fiul seu Uroș, era numai de 19 ani. Trebuia o mână energică pentru a fusiona deosebitele elemente din care se alcătuiua Imperiul. Voievozii lucrau după capul lor; pe tron era un copil și *Turcii erau în Europa*. După moartea sa, Lazar Brancovici încearcă a se opune Turcilor; dar forțele creștinilor de a dreapta Dunărei sunt zdrobite în marea bătălie de la Kossovo (1389).

§. 6. Turcii Otomani.

La începutul viac. XIV din sfărăturile imperiului Seldjugid se formară mai multe sultanate și chanate, numite după numele celor care le au înființat. Cel mai însemnat a fost al Turcilor Osmanlii. Aceștia plecaseră din Khorasan sub conducerea lui Suleiman-Șah. Sub Erthogrul, fiul acestuia, ei s'au înaintat până în Asia Mică, unde au capatat de la un sultan seldjugid pământuri pe lângă muntele Olymp și Sangariu. Sub *Othman* sau *Osman*, de la care și trag numele, Turcii au îmbrățișat Islamismul. Această convertire a avut mare influință asupra soartei lor viitoare. Până atunci ei fuseseră o amestecătură de Turcomani și poate și Mongoli. Noua religie a făcut din ei o națiune. Ei au absorbit pe Seldjucizi și-și au mărit numărul prin o mulțime de creștini cari au fost convertiți cu sila. Mulțemită lor, Islamismul aproape decăzut a capatat o viață nouă. Se arată în lume un popor nou, plin de viață și de energie, fanatic și, în acelaș timp

cu o organizare de stat puternică și cu o disciplină admirabilă în armatele sale.

Otman incepu lupta in contra dinastilor greci din Asia Mică, și la moartea sultanului seldjucid se proclamă independent (1307). In curînd el avu o marină puternică și autoritatea lui se intindea până in Morea. Fiul său *Orkhan* bătutu pe Mongoli, chiemați in ajutor de către Bizantinii, și asedia **Brussa**. Andronic Paleologul dădu ordine ca cetatea să se supună și astfel căzu fără nici o luptă cea mai puternică cetate din Asia Mică. Ea deveni reședința sultanilor turci (1326). Orkhan organiză armata; întocmi trupe regulate: *Ieniceri* *) și *Spahii*; pe urmă cuprinse Nicomedia, Niceia și toate porturile de pe marea Neagră și Propontida; pe când fiul său Soliman cuprindea *Galipoli* (1356) și prada întreaga Tracie. Împăratul Ioan Paleologul rugase pe Turci să i vină in ajutor in contra lui Stefan Dușan. El muri in 1360. Adevăratul întemeitor al Imperiului Otoman, Orkhan a fost in acelaș timp și organizatorul lui. Brussa ajunsese cetatea sfîntă prin fundațiunile pioase întemeiate de dinsul și prin oamenii însemnați cari petreceau aice. **)

*) *Ienicerii*. Inrolați din copilărie, hrăniți cu Coranul, întăriți in fanatismul lor prin predicările dervișilor cari i urmau de a pururea, ei socotiau miliția in care i inrolase întîmplarea ca familia lor, patria lor, onoarea lor. Ei aveau totul de la sultanul care i nutria, și simbolul lor era cazanul in care-și pregăteau puțina lor hrană. Sobrietatea era la început una din virtuțile cu care se hrănea curajul și credința lor; prin ea, ei și întrețineau corpul lor in deplină sănătate și energia lor in exercițiu. Și apoi o binefacere a religiunii lor de a i ținea tot d'auna prin esaltare mai presus de condițiunile vulgare ale vieței; și pentru astfel de oameni, cari vedeau paradisul întredeschizînd gloria și delițiile sale pe de asupra cîmpului de bataie, pericolul era o atracție; dușmanul i atrăgea chiar prin greutatea ce opunea triumfului lor. Cu ei era să se ofere încă odată mai mult in lume priveliștea a ce poate combinarea infricoșată a fanatismului, isvor de bravură, și a disciplinei care i inzecește efectele sau i susține slăbiciunile momentane. (Croza, *Histoire de la Civilisation*, II, 231).

**) Memoria lui Orkhan a rămas venerată la Otomani; ei admiră pururea virtuțile lui, curajul său neinvins și celebrează pe geniul vast și întreprinzător care a pus bazele solide a imperiului lor. Auster, simplu ca cei întăi discipuli ai profetului, el nu lăsă la moarte nici aur nici pietre scumpe: comorile lui serviseră in tot d'auna a resplăti valoarea și serviciile soților săi. Toată bogăția lui consta in un caftan brodat, un turban, câteva bucăți de muselin roș, o lingură și o solniță, cai de preț și mai multe turme de oi. (De la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman*, 118).

După moartea lui Orkhan s'a suit pe tron fiul său Amurat I (1360-1389). «Era de 41 ani, brav, cu o voce puternică care se auzia departe pe câmpul de luptă, eloquent, sever când era vorbă de disciplină dar drept pentru supușii săi, generos pentru soldați. El a zidit o mulțime de moscheie, ospițiuri și școli. Nu știa nici a ceti nici a scrie. Avea o adevărată pasiune pentru resboiul sfânt; era un adevărat cavaler al Islamismului. Moștenise de la părintele său o mulțime de generali iscusiți și bravi; dar era cel mai brav și cel mai ghibaciu dintre toți, și tot odată și cel mai pios.»

După ce a purtat mai multe resboae in Asia Mică, Amurat veni in Europa. El cuprinse *Adrianopole* (1360), unde 'și așeză capitala, și mai multe cetăți din Tracia. Creștinii sunt spăimîntați de repezile cuceriri ale Turcilor și de armatele lor neinvinse. In fața primejdiei se uită toate neînțelegerile dintre ei și o armată de peste șese-zeci de mii de oameni trec munții Balcaui. Creștinii fură zdrobiți lângă Marița. Craișorul Marko al Serbilor se supuse. In anii următori s'a cuprins cetatea Niș. Despotul Serbiei, Țarul Bulgariei, se supun și plătesc tribut. Dar cu Turcii nu putea fi vorba numai de tribut. Valurile Islamismului amenințau să ineece totul. Creștinii nu puteau fi supuși înainte de a face ultima incercare. In 1389, la Kossovo s'a dat o crâncenă luptă. Creștinii au fost zdrobiți; cu toate că sultanul Amurat a fost ucis de cătră Miloș Kobilovici. Imperiul Otoman se intinse până la Dunăre.*)

Uciderea lui Amurat nu a folosit creștinilor întru nimic, pentru că lui i urmă fiul său *Baiazet Ilderim* (Fulgerul). El era un om învățat; dar crud, mîndru până la nebunie și dedat vițiilor. După ce supuse Asia Mică, și sili pe Impăratul, Serbia și Muntenia a'i plăti un tribut, Baiazet făcu pregătiri a cuprinde Constantinopole. Dar nu avu timp; pentru că Europa, trezită din amorțire prin suc-

*) Bătălia sângeroasă și furioasă, acțiunea eroică a lui Miloș, moartea lui Amurat și a lui Lazăr, faptul că acesta isbutise a grupa toate forțele de la Balcani in contra Turcilor, toate aceste au isbit imaginația popoarelor, așa că înfrîngerea Serbilor s'a prefăcut cu timpul in o victorie morală și a avut mari consecinți. Poetii improvisatori luară această temă eroică, o înfrumusețară cu tot ce li putea inspira imaginația și patriotismul, divinisară așa zicând acea zi memorabilă. Poiemele astfel create au fost cîntate de cătră toți Serbii: ele nutriau și susținură patriotismul lor in lunga servitute ce a urmat. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, III, 917).

cesele înfricoșate ale Turcilor, se punea în mișcare. Se formă o ade-vărată expediție Cruciată, în care intrau o mulțime de nobili frunțași sub comanda lui Jean Sans Peur, fiul ducelui de Burgundia. Din Germania o mulțime de principii luară armele și de pretutindenea veniau ajutoare. Intreg Apusul, uitând pentru un moment ori ce neînțelegeri, făcea o ultimă sfortăre ca să scape Ungaria de miserie și Constantinopole de ruină.

În 12 Sept. 1396 armatele creștine sunt în fața cetății Nicopoli. Baiazet lăsase asediul Constantinopolei și se înaintase în potrivea lor. Pentru întâia dată armatele Apusului se găsesc față cu teribili Turci. Frau aproape egali la număr și însuflețiți de o egală ardoare. Dar bătălia s'a pierdut din cauza Francesilor. În loc să asculte de sfaturile lui Sigismund al Ungariei care era de părere ca să se dea conducerea luptei lui Mircea domnul Munteniei, care cunoștea chipul de a se bate al Turcilor, cavalerii francesi reclamă pentru ei onoarea de a începe lupta. Cu avîntul neresistibil care a caracterizat în tot d'auna pe Francesi, ei se aruncă asupra Turcilor și cad în cursa ce li întinsese Baiazet. Acesta pusese în fruntea armatei sale călărimea neregulată, care fugia dinaintea creștinilor. Francesii înaintează până în mijlocul armatei otomane și se găsesc încunjurați de toate părțile de oștirea regulată, ieniceri și spahii. Francesii 'și vind scump viața. Peste 40000 de Turci rămân pe câmpul de luptă. Dar bătălia era pierdută; pentru că mulți din creștinii se grăbiseră a părăsi lupta, prevăzând cele ce au să se întîmple. Baiazet ucise mai pe toți prinșii în resboiu, iertând numai pre acei de la cari putea spera rescumpărare bună. Bosnia, Bulgaria, Muntenia, se supuseră. Hordele turce trecură Dunărea și prădară cumplit totul până în Styria. Constantinopole scăpă; dar Tesalia și statele din Grecia au fost supuse. Pe când Manuel II călătoria zadarnic prin Europa după ajutor, Constantinopole era strînsă greu. Noroc de Tatars.

Pe la sfîrșitul viac. XIV fruntariile Imperiului Otoman se întindeau de la Dunărea și marea Adriatică până la Eufrate. Aice dădu peste un nou *Imperiu Mongol*, întemeiat de cătră Timur sau Tamerlan, care stăpînia toată Asia Centrală și nordul Industanului. Timur, turecul curat din stepe se găsia față cu Baiazet, turecul modificat. Timur intră în Imperiu, ucise pe un fiu a lui Baiazet și pedepsi cumplit pe cei cari 'i cădeau în mână. Apoi cuprinse mai multe cetăți din Syria, între care Damascul. Bagdad fu de asemenea supus. În 1402 el se afla sub zidurile **Angorei** cu 300000 de soldați. Sultanul Tur-

cilor incepu lupta numai cu 120000. Turcii fură bătuti și Baiazet fu făcut prizonier. A fost bine tractat dar a murit de scârbă. *) Peste trei ani muri și Timur.

După Baiazet urmară mai multe lupte intre fiii sei. Aceasta a-duse câtva timp un ragaz creștinilor. Când aceste lupte au continut prin suirea pe tron a lui Amurat II, Europa creștină a avut noroc de Ioan Corvin de Huniade care a oprit câtva timp progresele armelor turcești. Pe când el i opria pe loc cu toate succesele lor, viteazul *George Castriotul Scanderberg*, Domnul Albaniei, câștiga mai multe victorii asupra necredincioșilor.

După moartea lui Amurat II se sui pe tron Mahomet II **). Aceasta se grăbi a renoi toate tractatele cu vecinii săi; pentru ca să se ocupe numai de Constantinopole. Imperiul grecesc cuprindea numai 4 cetăți in afară de capitală; dar Constantinopole era tot cel mai frumos oraș din lumea creștină de și avea numai 180000 de locuitori, și era o cetate de prima ordine. Impărat era *Constantin Dragases*, fiul lui Ioan VIII Paleologul. In Februar 1453 se începură pregătirile de asediu. Impăratul făcu o ultimă silință pentru a interesa pe Europa. El se uni cu Biserica romană. Această unire provocă mari neînțelegeri lăuntrice. Populația fanatică nu se mai interesă de apărarea cetății. Ea zicea că mai degrabă preferă a vedea în Sf. Sofie

*) « Arborele norocului sultanului, zice un istoric grec, se rupea de greutatea fructelor care se coceau pe fie ce zi la cântarea paserilor.» Retras la Brusa, el se bucura de triumfurile sale și se odihnia de oboselile sale in mijlocul voluptăților de tot felul. Numele lui imprăștiia pretutindenea groaza; el se lăudase că va da calului său să mănânce ovăs in Roma, și Italia tremura; dar uraganul se îngrămădia și trăsnetul nu era să întârzie a sdrobi pe mândrul monarch. De odată sultanul aude că armata mongolă a năvălit in statele sale; trupele au fost sdrobite, Sivas căzut in puterea invingătorului, a fost inecat in sânge; fiul său căzut in mijlocul luptei a fost decapitat. La aceste noutăți, leul se deșteaptă; intrunind toate forțele sale Baiazed aleargă inaintea cuceritorului tatar și o luptă cumplită se dă in câmpia de la Angora. Lupta incepută la șese dimineața se sfârșește numai cu venirea nopții. Nici odată Baiazed n'a fost mai demn de numele său de Ilderim; nici odată n'a desvoltat el o valoare așa de strălucită. Dar victoria se obosise. (De la Jonquière *Histoire de l'empire Ottoman*, 140).

***) Mahomet II se deosebi prin infamia moravurilor sale. Era mincinos, fără credință, violând tractatele și capitulațiunile; in adevăr crud, i plăceau chinurile rafinate, așa de pildă, tăia de viu cu

turbanul lui Mahomet de cât tiara papei. Europa catolică trimise în ajutor 50 de soldați, principii creștini pun condițiuni și Serbii trimit ajutor Turcilor. În April, 250000 de Turci înconjură cetatea. Impăratul avea 9000 de oameni, între cari 5000 de Greci, de și în cetate erau de șapte ori mai mulți în stare de a purta armele; restul erau străini. Înconjurarea cetății ținu de la 6 Aprilie până la 29 Mai. În tot timpul acesta Impăratul e în fruntea luptătorilor. *) La asediul general el căzu sub o mulțime de cadavre. Cetatea fu cuprinsă. *Imperiul de Orient era sfârșit.*

Mahomet învoi soldaților să prade cetatea; dar el decise ca ea să fie, de acum înainte, capitala Islamului (*Islambul*) și nu doria persecuție religioasă. Cetatea a fost prădată. O mulțime de statuie și opere de artă au fost nimicite și multe biserici au fost transformate în moscheie. Creștinii iertați căpătară voie a locui în afară de ziduri, pe când musulmanii ocupați înălțimile. La Far (*Fanar*) se creă o Byzantă creștină, pe lângă *Slambul* (*Islambul*) în care locuiau numai musulmani. Mahomet aduse o mulțime de locuitori. El lăsă creștinilor pe capii lor religioși, cari ajung capi politici cu o putere aproape absolută asupra credincioșilor; dar răspunzători cu capul pentru buna ordine. El porunci a se alege un nou patriarh, după formele obicnuite, și lăsă liber cultul prin biserici. Mănăstirile, mai ales cele din muntele Atos, fură lăsate cu condiție ca să plătească o dare. În Galata tot mai remaseră Genovezii; dar nu mai erau așa de insolentă față cu capul statului, cum fuseseră pe timpul Impăraților.

După cuprinderea Constantinopolei, Mahomet II începu luptele pentru lățirea imperiului. El atacă Belgradul, unde fu bătut de cătră

ferăstrăul pe vinovat între două scânduri. Era un adevărat principe turc prin bravura sa în luptă, prin activitatea sa neobosită, prin ambițiunile sale fără margini, prin subtilitatea diplomației sale, prin liberalitatea sa cătră soldați. Era foarte instruit: vorbea turcește, grecește, slavonește, limba arabă și persană. Era tare în geografie, istorie, în toate științele militare de pe acea vreme. Se arată mareț în construcții de moscheie și alte edificii pioase. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, III, 849).

*) *Respunsul celui de pe urmă împărat bizantin la declarația de război a lui Mohamet II.* «Fiind că nici jurămintele, nici tractatele, nici supunerea nu pot asigura pacea, urmează cu ostilitățile. Increderea mea este în D-zeu; de-i va plăcea să moaie inima sa, mă voi bucura de această fericită schimbare; de va da Constantinopole în mâinile tale, mă voi supune, fără murmur, voinții sale; dar pe cât

Ioane Corvin. În cincisprezece ani, el cuprinse Bosnia, Serbia și Herțegovina, și mai toată Morea, afară de câteva cetăți.

În zadar Veneția întocmi o ligă în contra Turcilor, în care intrase regele de Neapole, papa *), Uzun Hasan, cel mai puternic dintre principii turcomani și Ștefan cel Mare, domnul Moldovei. Uzun Hasan este bătut și Veneția fu nevoită a încheia pace. Numai în Moldavia Turcii fură bătuti la *Racova* (1475) și compania din anul următor în contra lui Ștefan a fost și mai nenorocită pentru Mahomet.

Pe când armatele turcești erau oprite pe loc numai în Moldova, înaintea Belgradului și la insula Rodos, puterea Genovezilor din Crimeia este sdrobotită și toată Ungaria meridională, Croația, Slavonia, Carintia, Stiria și Carniola sunt pradate. Iar Tatarii din Crimeia sunt nevoiți a se pune sub protecția *Porții Otomane* și a plăti un tribut.

Acest Chanat fusese întemeiat pe la începutul viac. XV de către *Devlet-Gherei*. Familia suverană era încunjurată de cinci familii, marii vasali, *Mirzaci*. Chanul era încunjurat de un consiliu, în care erau reprezentate familiile de frunte. *Mirzaci* aveau drepturi foarte mari pe pământurile lor.

Mahomet II muri în 2 Maiu 1481. «Putea muri mulțemit. El realizase visul tutulor bunilor musulmani. Constantinopole era capitala Islamului; Imperiile grecești din Byzanț și Trapezunda erau nimicite; Serbia și Bosnia anexate; Albania și Epirul subjugate; înfine, Asia Mică era întrunită sub acelaș sceptru. Peninsula balcanică era cucerită și Crucea nu mai strălucia de cât asupra Belgradului, pe câteva insule și cetăți ocupate de către Venețieni și pe piscurile albite de omăt ale Muntenegrului».

timp judecătorul principilor nu'și va fi dat sentința sa, eu sunt dator să trăiesc și să mor apărând poporul meu». (De la Jonquiere, *Histoire de l'Empire Ottoman*, 157).

*) «Am lăsat să se cuprindă Constantinopole», zicea cu durere Piu II, «și armele Barbarilor au ajuns până la Dunăre și Sava. Pentru cel mai mic pretecest noi ne luptăm unii în contra altora și lăsăm pe Turci să domineze și să guverneze ca stăpâni absoluți. Creștinii ieau armele unii contra altora și și fac lupte crâncene; dar contra Turcilor, cari blastemă contra D-zeului nostru, cari distrug, până și numele creștin, nime nu se gândește a ridica mâna. Se zice că sunt fapte îndeplinite, că numai e chip a le schimba, că de acum înainte vom avea liniște; ca și cum ar putea aștepta liniște de la un popor care are sete de sângele nostru, și care, după ce a subjugat Grecia, a pus deja sabia în inima Ungariei! Ca și cum am putea să credem

Turcii n'au căutat să-și asimileze nimic din vechia cultură și nu au cercat să-și asimileze pe vechii locuitori; tocmai din contra, s'au izolat de supuși. Cu toate aceste armatele otomane erau pline de creștini, fie dintre cei convertiți cu sila la islamism, fie ca ausiliari; mare parte dintre viziri și generali erau creștini de origină; în cât, în mare parte, progresele Imperiului otoman se datoresc vitejiei și talentului locuitorilor din țerile cucerite *).

§. 7. Imperiul Mongol.

La sfârșitul viac. XIII Imperiul mongol se desfăcea. Împăratul de la Peking nu era în stare a opri pe reprezentanții săi din Turchestan, Persia și Kipciak de a nu se declara independenți. Incercările Mongolilor asupra Japonului și a Indo-Chinei nu au adus nici un rezultat. Ei nu erau deprinși cu marea și căldurile mari din sudul Asiei i prăpădiau. Dar prin stăpânirea Chinei, ei se puneau în relații cu lumea apusană pe marea. În acel timp se stingeau și urmele de creștinism din Imperiul mongol. Nestorianismul a fost înlocuit prin Islamism. Acest imperiu a fost văzut de Marco Polo.

Pe la începutul viac. XIV trei regate atirneau de împăratul mongol: *Djagatai* (Siberia, Turchestanul, Transoxiana), *Persia* până la Oceanul Indian și golful persic, *Kipciak* (Bulgaria Mare de lingă Volga, Rusia, Stepele din Cuban, Caucasia). Dar unitatea tot se mănținea. Această unitatea a fost ruptă de cătră *Timur*.

că vom avea liniște din partea unui dușman ca Mahomet! Renunțați la această speranță! Mahomet nu va depune armele de cât numai când va vedea triumful său asigurat. Fie-care victorie a sa i servește ca treaptă pentru a ajunge la o cucerire nouă; el nu va fi satisfăcut de cât numai când va fi învins pe toți regii din Apus, va fi pus la pământ Evanghelia, și va fi impus lumii întregi legea și pe falsul său profet». (J. Jansenn, *L'Allemagne et la Réforme*, I, 488).

*) Poporul turcesc s'a format cum se formau altă dată ienicerii, cari erau în aceasta imaginea Turciei, recrutându-se printre populațiunile grece, slave, albanese, bulgare, cărora violența li impunea apostasia. Dacă puterea otomană a călcat în picioare atâtea națiuni, acest rezultat nu trebuie atribuit caracterului violent și grosier al rasei turce, ci spiritului de fineță și de ghibăcie ce caracterizază pe popoarele grece și slavone, voiniciei Albanezilor și Dalmaților, perseverenței Bosniacilor și Croaților, într'un cuvint, valorii și talentului locuitorilor din țerile cucerite. (De la Jonquière, *Histoire de l'empire Ottoman*, 191).

Timur s'a născut în 1333. El era fiul unui emir de la sud de Samarcanda. Se făcu de timpuriu cunoscut prin vitejia și cavalerismul său, ajunse stăpân al Transoxiane și fu confirmat de către sultan în această demnitate. Dar în curînd el fu nevoit a părăsi țara și a trăi ca simplu căpitan de voinici în timp de trei ani. El se văzu în curînd în fruntea unei armate puternice. În o luptă, a fost străpuns de o săgeată la un picior și de atunci a fost numit *Timur-Lenk*, Timur cel Șchiop, Tamerlan.

În 1369 el liberă Transoxiana și fu proclamat rege.

Timur dădu poporului său un nou *Așezămînt* prin care Suvranul se declară respunzător numai înaintea lui D-zeu. El e vicarul lui D-zeu, susținător al Bisericii. Recunoscător către Biserică, el i dă o mulțime de pămînturi. Guvernul 'și ia sarcina a pedepsi doctrinele false; oamenii guvernului au îndatorirea a esplica poporului deosebitele puncte ale credinții și justiția civilă se confundă cu cea religioasă. El împărți întreaga populație în douăsprezece clase; pămîntul fu lăsat pe mâinile vechielor familii și Turcii se bucurau de mari avantagii. Tot în o poziție fericită erau și cei cari trăiau la curtea suveranului.

Pe cînd Mongolii erau suprimați în numele lui Mahomet, China alungă dinastia mongolă (1370) și desființă tot ce amintea vechea dominațiune. Creștinii nestorieni erau măcelăriți. Astfel că adevărații Turci rămăneau numai cu stepele Nordului.

După ce se îndreptă de mai multe ori spre mează noapte și ajunse până la Irtiș, Timur și propuse să cucerească Khorasanul, unde se aflau vestitele cetăți *Merv* «Regina Lumei» și «strălucitul» *Herat*, țară bogată prin agricultura sa, cu manufacturi de arme minunate și fabrici de covoare. În 1382 Khorasanul fu cuprins.

Prin cuceririle sale, Timur ajunsese până la imperiul Kipciak. Neînțelegerile lăuntrice i dădură ocaziunea a se amesteca. Chanul *Toktamiș*, care pretindea corona supremă, fu bătut și fugi la Timur. Acesta i dădu ajutor în contra Chanului de la Kipciak și de aceea Dimitrie Donskoi a putut cîștiga marea bătălie de la Kulikovo, cea mai aleasă parte din armata Tatarilor lupta în contra lui Timur. Dar cînd Toktamiș se sui pe tron, Rusia plăti scump victoria sa. Norocul Rusiei a fost că Toktamiș s'a ridicat contra binefăcătorului său. El fu zdrobit și muri în Siberia, unde fugise. Imperiul Kipciak se desfăcu.

În anii următori, Timur cuceri Iranul și ajunse până la Bagdad. În 1398 era de 65 de ani, dar tot tînăr și viguros. El întreprinse

cucerirea Indiei, care nu i opuse mare rezistență. Atunci luă numele de *Gazi* «Invingător pentru credință».

În anul următor, el se îndreptă spre Apus; voia să fie locuitor alui D-zeu, Chalif. I trebuia dar să cucerească Syria. După cuprinderea acestei țeri, zdrobirea Turcilor și prinderea lui Baiazet, el nu mai avea ce căuta spre Apus. El se întoarce în capitala sa **Samarcanda** (1404). Aice primi o mulțime de ambasadori, între cari erau și de la regii Spaniei și al Franței.

În anul următor el plecă spre răsărit ca să apere imperiul în contra Chinezilor; dar muri pe drum.

Cincizeci de ani după moartea lui, Imperiul său se desfăcu în mai multe părți.

Prin adoptarea islamismului Turcii din Asia Centrală încep o viață nouă. Filosofia, literatura și arta islamului pătrund așa de adinc în sufletul lor, că ei se leapadă de frații lor ca de niște necredincioși. Ei adoptară noua religiuine fără gândire, militărește, fără discuție. O sută de ani, spiritul lor e prelucrat și întocmit de către călugării și teologii din Bukhara fără nici o opoziție. Această *Renaștere* din Asia nu e, ca cea din Europa, un avînt înainte; ci o întoarcere spre știința din timpul califatului ortodox. Nu îndrăzneau să meargă dincolo de acea știință, căci se pierdeau. Timur iubia lucsul, artișii și traiul bun. Ambasadorul spaniol trimis la curtea lui nu se mai satură a admira strălucitele monumente din Samarcanda și măreția de la curte. Pe lângă arte se îndeplinesc lucrări de folos public. Cultura matasei e favorisată și agricultura de asemine; se sapă o mulțime de canale și se încurajază industria. O mulțime de monumente mărețe se ridică sub urmașii săi. Musica se desvoltă foarte și pictura de asemine, mai ales miniatura. Erau o mulțime de scriitori însemnați și în fruntea lor Timur. Opera sa *Tenzukat* (Institutele) e un model. Între scriitori mai merită un loc de onoare *Ali-Sir*, istoric, moralist, poet, adevăratul creator al limbei djabatai clasică.

§. 8. Români.

Pe când popoarele din răsăritul Europei se arătau neputincioase față cu puterea Turcilor, fie din pricina slăbiciunii lor, cum erau Slavii din dreapta Dunării, fie că nu-și înțelegeau chiemarea lor, cum erau Ungurii și Polonii, din munții Carpați plecau roiuri de **Români** cari puneau temelie a două state mici ca întindere teritorială, puțin in-

semnate în privința numărului populațiunei, dar pline de vitejie, moștenitoare a vechei energii romane și apărătoare pline de foc a religiei creștine. Aceste două state sunt **Muntenia și Moldova**. Fanatismul aprig al musulmanilor are să găsească în văile Dunărei fanatismul creștin, și precum, odinioară, vitejia Francilor lui Carol Martel a pus o margine avîntului cuceririlor arabe, tot așa vitejia Românilor sub Mircea cel Mare, Ion Corvin și Stefan cel Mare, a oprit în loc, pentru multă vreme, puterea Turcilor cari amenințau să cotopească creștinătatea întreagă. După vestita bătălie de la Nicopole, în care cavaleria apusană și arătase incapacitatea sa, Europa civilisată putea fi prada Turcilor Otomani. Noroc de Români cari au pus un piept bărbătesc în curs de o sută de ani. Acest timp a fost de ajuns pentru ca puterea Turcilor să se mai tocească și ca Europa să se organizeze pentru a li opune o serioasă rezistență. Creștinătatea a fost dar scăpată, la Dunăre, de brațul viteaz al Românilor; după cum Rusia, în nemărginitele câmpii ale Europei resăritene, punea o barieră atot puterniciei tătare. Aceste două popoare merită, la începutul Istoriei Moderne, titlul de « *Apărători ai Creștinătății* ».

De prin viac. XII avem urme istorice despre existența Românilor, nu numai în Transilvania, dar și în regiunea de la resăritul Carpaților. S'a constatat că erau așezări numeroase în Vrancea, în ținutul Bacăului și la Câmpul Lung în Bucovina. Aceste populații românești trăiau în mijlocul Slavilor de cari erau încunjurați, cu vechiele obiceiuri juridice ale lor, cu religia lor ortodoxă și cu căpeteniile lor. Pe fie care zi, numărul lor creștea; ei și făceau loc pintre populațiile slavone și ajungeau până la Nipru, unde înființau mai multe grupuri deosebite ascultând de capii lor naționali. În Transilvania, Temișiana și Maramureș, ei trăiau sub stăpânirea ungurească; dar, de fapt, se bucurau de o adevărată independență. Erau stăpâni pe pământul pe care se aflau așezați și capii lor, *Knezii*, erau nesupărați de către Unguri; pentru că interesul Ungariei cerea ca să aibă o populație credincioasă și în aceste regiuni atât de espuse navărilor despre resărit. De aceia regii unguri nu numai că nu opresc, dar încă favorizază întemeierea mai multor ducate românești în Transilvania, și la sudul și estul munților Carpați. Din documentele ungurești și din scrisorile papilor din viac. XIII știm că esistau mai multe ducate românești în regiunea de la sud de Carpați și că erau Români mulți la resărit de acești munți. Aceste urzeli de state erau puse sub suzera-

nitatea ungurească și era și natural, pentru că Ungaria era singurul stat creștin puternic în resăritul Europei.

Lucrurile se schimbă în a doua jumătate a viac. XIII. Năvălirea Tatarilor desființase, aproape, regatul unguresc. Românii și Slavonii din Transilvania și resăritul Carpaților nu mai au teamă de Unguri, cari și pierduseră prestigiul lor moral prin neputința ce arătaseră față cu Tatarii. Pe de altă parte, după retragerea acestora, regii unguri și papa încep a lua măsuri energice pentru întărirea fruntariilor resăritene ale regatului. Se aduc Cavaleri Teutoni și Ioaniți, cărora li se concede locuri întinse : se iau măsuri pentru aducerea la catolicism a populațiilor ortodoxe de pe aici și ale Cumanilor păgâni ; pe când în Ungaria se întemeia o feudalitate, după modelul țerilor din Apus. Toate aceste măsuri loviau în Români, cari erau în primejdie a-și pierde proprietatea, a-și pierde religiunea și a-și pierde și naționalitatea, de o dată cu căderea lor sub jugul atot puterniciei Magnaților unguri. Toate aceste cauze au contribuit la **Intemeierea Principatelor Române.**

La 1290 Radu Negru, duce al Fagarașului, trece munții cu oamenii săi și pune temelii unui stat românesc care se va numi **Țara Muntenească, Valahia.** Pogoritor din vechea familie a *Basarabilor*, care domnia pe timpul năvălirii Tatarilor, Radu Negru este primit cu bucurie de ducii Românilor, cari se pogoriseră de mai înainte în Văile Dunărei, și un stat puternic se închiagă din întrunirea deosebitelor stățișoare românești. Momentul fusese bine ales. În Ungaria erau tulburări și dinastia de Anjou, care ajunge la tron, este neputincioasă. Radu Negru și urmașii săi, între cari *Alesandru Basarab*, intră în legături de familie cu principii creștini din dreapta Dunărei, organizează noul stat pe temelii puternice, înse se pun sub protecția papei, și astfel sunt în stare a se opune încercărilor lui Carol Robert și Ludovic cel Mare, cari voiau să-i aducă din nou sub stăpânirea ungurească. O sută de ani de la înființarea sa, noul stat e pe deplin independent de Unguri și hotarele sale se întind până la Nistru și Marea Neagră.

Sub **Mircea cel Mare**, (1386—1418), statul muntean stăpânește amîndouă țărmurile Dunărei până la Marea Neagră ; regele Ungariei tractează cu Mircea ca un egal ; regele Poloniei încheie alianță cu el ; Moldova e sub influența sa și în bătălia de la Nicopole Mircea este socotit de către creștinii din Răsărit ca singurul capabil de a comanda întreaga armată a creștinilor în contra Turcilor. El se bătuse cu Turcii la Kossovo, fusese făcut prizonier și internat la Brussa. Libe-

rat din inchiisoare, el se suise din nou pe tron și se impacase cu Turcii cu condiție ca să li plătească o sumă de bani pe fie-care an, sub titlul de *dar* (*peșches*), fără ca Turcii să aibă dreptul a se amesteca în trebile lăuntrice ale țării. După sdrobirea Creștinilor la Nicopole, sultanul Baiazet intră în Muntenia; dar fu cumplit bătut și abia scăpă din țară. Tributul nu mai fu plătit. După ce Baiazet fu făcut prizonier de cătră Tamerlan, în urma bătăliei de la Angora, Mircea este așa de puternic că în luptele care urmează între fiii sultanului, victoria se decide pentru pretendentul susținut de Domnul muntean. Dar amestecul său în aceste lupte a contribuit la sleirea forțelor țerei și el avu durerea a vede, înainte de moartea sa, pe Turci punând mâna pe Giurgiu și Turnu.

Pe când Muntenia scapă cu totul de Unguri, mai mulți duci români părăsiau Maramurașul și se așezau la resărit de Carpați. Ca și în Muntenia, aceste așezări s'au făcut cu invoirea Ungurilor; până când s'a găsit un cap îndrăzneț care să întemeieze un stat neatirnat. *Dragoș*, fiul său Sas și nepotul său Balk, au fost credincioși Ungurilor. Dar *Bogdan Voievod*, venit tot din Maramureș, trecu munții, bătut pe Balk și'l alungă din țară și întemeie Principatul *Moldovei* (1349). În zadar Ludovic cel Mare s'a încercat să răsbune pe protegiatul său. El a fost bătut. Dar noul stat nu-și putea apăra singur independența. De aceia a fost nevoit să se pună, de timpuriu, sub protecția Poloniei. Această supunere era cu atât mai necesară, cu cât, în acele timpuri, Polonia, stăpână pe Galiția, era foarte puternică. Pentru a se garanta iusă-și contra Polonilor, *Lațko*, fiul lui Bogdan, intră în legături cu papa. Dar sprijinul acestor puteri catolice putea fi dăunător pentru independența politică și religioasă a Moldovenilor; de aceia, la moartea lui Lațko, cu care s'a stins familia lui Bogdan, ei se adresară la Lituanii ortodocși și chieară la tron pe *Iuga Koriatovici*, a căruia familie se ilustrase prin o mulțime de lupte vitejești purtate în contra Tatarilor. Dar domnia acestuia ie foarte scurtă. El a fost ucis. Atunci Moldovenii 'și aleseră Domn pe *Petru Mușat*, din ilustra familie a Basarabilor. Sub domnia acestei strălucite familii, Moldova își afirmă independența sa. Basarabii din Moldova și cei din Muntenia sunt în tot d'auna uniți, Mircea cel Mare are o influență fericită asupra afacerilor Moldovei și puternicul său braț, stăpânind partea de jos a Moldovei care de atunci s'a numit *Basarabia*, asigură noul stat în contra Turcilor; pe când în relațiile cu Polonia se vede o adevărată politică națională și de sine stătătoare. Sub *Alexandru Cel Bun*

(1401—1433) Moldova este organizată în lăuntru ; Biserica română înflorește prin zidirea a o mulțime de mănăstiri, se fac oare care lucrări în materie de cultură și siguranța publică întocmită dă loc la o mare mișcare comerțială, care se dovedește prin tractatele de comerț încheiate cu Polonia. Alesandru cel Bun e socotit vrednic a lua în căsătorie pe sora regelui Poloniei și Impăratul Bizantin rămâne uimit, la întrevederea sa cu Domnul Moldovei, când se întorcea din Apus. Intrebat de nenorocitul Impărat cum poate Moldova să se împotrivescă la toți dușmanii de prin prejur, Alesandru Cel Bun îi respunsă că « Moldova nu are alt apărător de cât pe D-zeu și sabia sa ».

Prima jumătate a viac. XV este o epocă nenorocită atât pentru Muntenia cât și pentru Moldova. Mircea și Alesandru cel Bun lasaseră o mulțime de fii legitimi și naturali. Fiind că ordinea succesiunii la tron nu era bine definită, au urmat lupte crâncene între deosebiți pretendenți la domnie. Aceștia neavind puteri îndestule pentru a ajunge sau a se mântînea pe tron fac apel la Unguri și Poloni, și unii chiar la Turci. Din această cauză, țerile române cad, în afară sub influința Ungurilor, Polonilor și Turcilor ; pe când, în lăuntru, ca o urmare a acestor lupte, boierimea era zeciuită și țerile pustiete și într'o desordine spăimântătoare. Noroc de Ioan Corvin, care cu brațul său puternic ținea în loc pe Turci.

Stefan Cel Mare

Pentru a'opri Principatele pe marginea prapastiei spre care mergeau cu pași repezi trebuia o minte ageră, o fire îndrăzneată și un caracter gata a întreprinde totul pentru mântuirea patriei. Astfel de barbați s'au găsit în Vlad Țepeș și Stefan Cel Mare.

Vlad Țepeș era fiul lui Vlad Dracul și nepot lui Mircea Cel Mare. Suit pe tron în 1456 cea întâi grijă a sa a fost restabilirea ordinii publice în țară și înfrânarea acelor boeri turbulenți cari răpuseseră până atunci atâția Domni. El a fost de o cruzime estraordinară și supranumele de Țepeș, pe care i l'au dat Turcii și l'a aprobat și Istoria ne arată de ajuns mijloacele întrebunțate. Muntenia fusese în timp de mai bine de patruzeci de ani prada celor două partide *Vlădești* și *Dănești*, numite așa după doi fii a lui Mircea. Suirea pe tron a unui domnitor susținut de o partidă însemna esilul, moartea și confiscările pentru partida contrarie. Vlad Țepeș luă măsuri pentru a se mântînea pe tron prin teroare. A pus în țapă o mulțime de boeri și pe

alții i'a supus la deosebite chinuri ; a pedepsit fără milă cea mai mică nesupunere cătră legi ; a osindit la moarte pe leneși și pe cei deprinși a trăi din munca altora și a introdus ordinea și liniștea în țară.

Crud față cu supușii săi, el era de o energie ne mai pomenită când era vorba a'și apara țara. Muntenia plătia tribut Turcilor. Aceștia i'impuseseră îndatorirea a da pe fie care an 500 de copii cari intrau în șirurile jenicilor. El refuză tributul de sânge și se pregăti a se opune Turcilor, macar că pe tronul sultanilor era cuceritorul Constantinopolei. O armată trimisă în contra sa a fost măcelărită și cei făcuți prizonieri au fost trași în țăpă ; între aceștia era și Hamza pașa pe care, pentru a'i face o cinste mai mare, l'a pus într'o țăpă mai înaltă. Atunci sultanul plecă în persoană cu o puternică armată. Vlad Țepeș l'atruse prin locuri pustiete, unde armata turcească se topia văzând cu ochii, pe când trupele române o hărțuiau neconținut. Într'o noapte Vlad intră în tabăra turcească cu o ceată de voinici și numai prin întâmplare sultanul a scapat de moarte. Mahomet II a fost nevoit a se retrage în grabă spre Dunărea și nu s'a oprit de cât tocmai la Adrianopole. Dar cruzimele lui Vlad ridicase pe toată țara în contra sa. Chiar fratele său Radu cel Fumos era în fruntea nemulțemiților ! Atacat de cătră Stefan al Moldovei și de cătră Turci, văzind vinzarea în propriile sale trupe, el fu nevoit a lasa tronul (1462) și a'și găsi adăpost la Mateiu Corvin. Peste câtva timp, el căpătă din nou domnia, dar domni foarte puțin și muri în 1477.

În primăvara anului 1457, Stefan fiul lui Bogdan și nepot lui Alesandru cel Bun, veni în Moldova cu ajutor de la Vlad Țepeș, bătut pe Petru Aron, ucigătorul părintelui său, în două rinduri, apoi «cu voia țerei se sui pe tron» *). Barbat nu mare la stat, dar inimos și gata a vărsa sânge nevinovat ; de multe ori la ospete, el omoria fără

*) Stefan Vodă au strins boiari și mari și mici, și altă curte măruntă, împreună cu Theoctist mitropolitul și cu mulți călugări, la Direptate : și i-au întrebat pre toți : este cu voia tuturor să le fie domn. Atunci toți cu un glas au strigat : În mulți ani de la D-zeu să domnești ! și cu voia tuturor l'au ridicat domn și l'au pomăzuit de domnie Theoctist mitropolitul. Și de acolo au luat Stefan Vodă schiptrul țării Moldovei și au mers la scaunul domnesc la Suceava.

Deci Stefan Vodă gătindu-se mai mari lucruri să facă nu cercă să așeze țara, ci de resboaie se găti, că au împărțit ostii sale stiaguri, și au pus hotnogi și căpitani, care toate cu noroc i-au venit. (Urechia, Cap. XII).

de județ. S'a cunoscut îndată că el era aplecat mai mult spre ale resboiului de cât spre pace ; pentru că îndată a dat oștilor sale stia-guri și căpitani. In adevăr «Atletul lui Christ» și «Apărătorul Creștinătății», cum i zicea papa, în curs de patruzeci și șapte de ani, a luptat vitejește în contra tuturor vecinilor și mai ales în contra Turcilor *). Pentru a se asigura de Petru Aron, care și găsisse adăpost în Ungaria, el intră în Transilvania și prădă o mare parte din țară; pentru a scoate Chilia care era în mâinile Muntenilor, el uită binefacerile făcute de Vlad Țepeș și se uni contra acestuia. Stăpânirea Chiliei era absolut necesară pentru Moldoveni. Numai astfel se putea apăra față de Turci. Chiar Mahomet II zicea : «Câtă vreme Chilia va fi a Moldovei și Belgradul a Ungurilor, Turcii nu vor putea isbuti nimic în partea stângă a Dunărei». Stefan bătu cumplit la Baia (1467) pe Mateiu Corvin, care abia scăpă cu fuga în Transilvania. Resboaiele purtate de cătră Stefan în curs de 47 ani și faptele lui vitejești au făcut că s'a lăsat în umbră mijloacele întrebuintate de cătră el pentru a asigura ordinea lăuntrică. Istoricii posteriori, plini de entusiasm și recunoștință cătră *Bunul* Stefan Vodă «căruia i zic și cel Sfint» au trecut cu vederea mijloacele violente, pe care le a întrebuintat. De sigur însă că acest domn care «la ospete omoria fără județ» a fost nevoit să întrebuinteze tot metoda energetică a lui Vlad Țepeș.

Dușmănit de cătră Mateiu Corvin, în relațiuni nu tocmai bune cu Polonia, în luptă de moarte cu Chanul Tatarilor, pe al căruia fiu

*) Era acest Stefan Vodă om nu mare la stat, mândros și degrabă vărsa sânge nevinovat; de multe ori la ospete omoria fără județ. Era întreg la minte, nelenevos, și lucrul său știa să l'acopere; și unde nu cugetai, acolo l'affai. La lucruri de resboaie meșter; unde era nevoie însuși se văria, ca văzându'l ai săi să nu îndărăpteze. Și pentru aceia rar resboiu de nu biruia. Așijderea și unde l'biruia alții, nu perdea nădejdea; că știindu-se căzut jos se ridica de asupra biruitorilor.

Iară după moartea lui și fiul său Bogdan Vodă urma lui luase de lucrurile vitejești; cum se timplă: din pomul bun și roadă bună se face. Ingropat'au pe Stefan Vodă în mănăstirea Putna, cu multă jale și plângere tuturor locuitorilor țării; cât plângea toți ca după un părinte a lor; că cunoștea toți că s'au scăpat de mult bine și apărare. Ce după moartea lui, i zicea Sfintul Stefan Vodă, nu pentru suflet, că este în mina lui D-zeu, că el încă au fost om cu păcate, ce pentru lucrurile sale cele vitejești, carele nimene din domni, nici mai înainte, nici după aceia, nu l'au ajuns. (Urechia, Cap. XII).

'l ucisese, Stefan porni cu resboiu asupra lui Radu cel Frumos, domnul Munteniei; 'l bate în două rinduri, i cuprinde capitala sa; 'l si-lește a fugi peste Dunăre și pune Domn in Muntenia pe Laiot Basarab*). Nici nu s'a gândit a face Unirea celor două țeri surori și a domni el și peste Muntenia; pentru că, pe acele timpuri, individualitatea celor două principate era așa de puternică, că ori ce încercare de acest feliu ar fi fost o încercare zadarnică.

A isgoni din domnie pe Radu cel Frumos, favoritul lui Mahomet II, aceasta însemna resboiu cu Turcii. Stefan provoca pe puternicul Sultan. El începu a-și căuta aliați și evenimentele politice i veniau în ajutor. Tocmai atunci se plănuia o ligă in contra Turcilor, in fruntea căreia era Papa. Venetia, Neapole, Ungaria, Uzun Hasan al Persiei, se legau a lupta în contra cumplitului dușman. Ambasadorul Venetiei găsi pe Domn in capitala sa și din scrisorile care ni s'au pastrat rezultă că Stefan era sufletul acestei coalițiuni. Dar înjghebarea coaliției cerea timp și Turcii erau aproape. In iarna anului 1474 o armată turcească de peste 100,000 de oameni intră in Moldova. La Racova (1475) se dădu o cumplită bătălie în care Turcii fură cu totul zdrobiți. Peste 20,000 de oameni remaseră pe câmpul de luptă. Mai tot restul armatei fu măcelărit in fuga sa grabnică spre Dunăre. Stefan luptase numai cu 40,000 de Moldoveni, 5000 de Secui și 2000 de Poloni. Pentru întâia dată o armată turcească era bătută așa de tare**). De aceia, entuziasmul Creștinătății a fost nemărginit. Senatul Venetiei 'l felicitează; iar papa ordonă a se celebra un te-deum in toate bisericile Apusului pentru strălucita victorie. Se-

*) Stefan Vodă avînd inima aprinsă spre lucruri vitejești i părea că un an ce n'au avut treabă de resboaie, că are pagubă, socotind că și inimile voinicilor la resboaie trăind se ascut, și truda și osteneala cu care se deprinsese oastea a doua vitejie. Strâns'au de iznoavă oaste, și au luat pre Basarab Laiot ca să'l ducă în Țara Muntenescă să 'l puie domn.

La'n socotește, că subt un copaciu bun câți se mistuiesc; sau cătă laudă și adaoge nu numai purtătorul ei și țara, când năzuia la dînsul și la țară, și domnii cei străini să-i ducă la domnie; și cu ajutorul lui era cu nădejde că vor izbândi. (Urechia, Cap. XII).

**) La Podul Inalt au biruit Stefan Vodă, nu așa cu vitejia, cum cu meșteșugul; că întâiu au fost învațat de au fost pârjolit iarba peste tot locul, de au slăbit caii Turcilor cei gingași, și apoi agiu-tând și puterea cea d-zeiască, cum se vra tocmi voia lui D-zeu cu a oamenilor, așa i a cuprins pre Turci o negură, cât nu se vedea unul

natul Veneției iea măsuri ca nu cum va Stefan să se impace cu Turcii « pentru că diplomații Veneției așa de ghibaci înțeleseră perfect caracterul lui Stefan, aplecat a asculta cu plăcere laudele, pe care nu i vorbă le merita, gata a se inflăcăra la cuvintele frumoase ale ambasadorului, și iubind așa de mult neatîrnarea țerei sale că ar fi preferat mai degrabă să fie zdrobit de cât să se supună ».

Era văzut lucru că Mahomet II nu avea să lase neresbunată infringerea de la Racova. El strînse o armată mult mai numeroasă și dădu ordin Tatarilor să intre în Moldova, iar Domnul Munteniei să-și unească armele cu ale lui. În fața primejdiei grozave de care era amenințat, Stefan se incredință că nu putea aștepta de nicăiri nici un ajutor. Cu toate acestea, el se hotări a opri pe Turci la Dunăre. Pe când înse Turcii întârziiau de a se arata, Tatarii năvălesc în țară. Țărănimea, micii proprietari cari formau greul armatei moldovene, cer invoierea Domnului să meargă pe la casele lor să-și pună familiile în siguranță. Domnul li învoește; dar nu mai putea apăra linia Dunărei cu cei 10,000 soldați regulați cari i rămăsese. El dă ordin să se pustiască totul și se retrage spre munți unde se întărește la Resboeni, numit mai pe urmă Valea Albă. Aici îl găseseră Turcii puternic întărit *). Cu o furie ne mai auzită, armatele turce se reped la atacul întăriturilor, dar sunt respinși. Insuși ienicerii, fala armatei turcești, sunt in-

cu altul. Și Stefan Vodă tocmise puținei oameni despre lunca Bârladului, ca să-i amăgească cu buciume și cu trâmbețe, dând semn de războiu. Atunci oastea turcească întorcându-se la glasul buciumelor, și împedecându-i și apa, și lunca, și acoperindu-i și negura, tăia și sfărma lunca să treacă la glasul buciumelor. Iară din dos i au lovit Stefan Vodă cu oaste tocmită în 10 zile alui Ghenarie, unde nice era loc a și tocmi oaste, nice de a se îndereptare; ci așa ei în de sine tăindu-se mulți au perit; și mulți prinseră vii pedestrime; ci și pe aceia pre toți i au tăiat. (Urechia, Cap. XII).

*) Intorsus'au de au intrat spre munți, unde și au ales loc de războiu la strîmtoare, la Valea Albă, unde se chiamă acuma Războeni, de pre acel războiu ce au avut Moldovenii cu Turcii. Și pedestruise și oastea ca să nu nădăjduiască de fugă, ci numai la arme, și au dat războiu, luni Iulie în 26, și multă vreme trăind războiul neales, de imbe părțile osteniți; și Turcii tot adăogându-se cu oaste proaspătă; iar Moldovenii obosiți și neviindu le ajutor nice de o parte, au picat nu fiește cum, ci până la moarte se apăra, nice biruți de arme, ci stropsiți de mulțimea Turcilor. Au rămas izbânda la Turci; și atâta de mulți au perit, cât au nălbit poiana de trupurile celor periti unde au fost războiul, și mulți din boerii cei mari au picat, și vitejii cei buni au perit, cu totul de atunce. (Urechia, Cap. XII).

frinți de mai multe ori. Până ce însuși Mahomet II iea buzduganul cel cu șese aripi și stiagul Profetului și se pune în fruntea năvăliților. După o luptă inverșunată, Moldovenii cad, « nu biruiți, ci stropsiți de mulțimea cailor turcești ». La Rezboieni au căzut « floarea vitejilor »; aice « au apus mărirea Moldovei » cum scriu chiar istoricii turcești. Iar locul unde s'a dat bătălia s'a numit Valea Albă, după mulțimea osemintelor care înălbise valea întregă*). Stefan scăpă în Polonia. Dar în timpul acesta, oștirea moldovană se aduna; o furtună îneca pe marea corăbiile turcești care aduceau proviziuni; boala se declară în Turci. Mahomet II ordonă retragerea. Atunci Stefan 'l urmări; țăranimea înarmată ieși de prin codri pe unde și găsisse adăpost; armata turcească demoralizată fu atacată de toate părțile; o mulțime pieriră la trecerea peste Siret, la locul numit *Vadul Turcilor* până în ziua de astăzi și puțini dintre învingătorii de la Resboieni văzură pământul patriei lor (1476).

În timpul acesta Mateiu Corvin lupta pentru corona Bohemiei, iar Casimir IV din Polonia se sbătia în luptele cu nobilimea, care ajungea atot puternică.

Pe când Stefan era în lupte cu Turcii, el căutase să fie în relațiuni bune cu Polonia. După ce Baiazet II luă *Chilia și Cetatea Albă*, Stefan voi să strângă și mai mult legăturile cu vecinii de la Nord. Nădăjduind un ajutor serios în contra Turcilor, el se duse în Polonia și depuse omagiu lui Casimir. Dar abia căpătă un ajutor derisoriu de 4000 de oameni. Albert, urmașul lui Casimir, se înțelese cu fratele

*) Singur domnul moldovenesc cu cei porci soldați ai săi se țin ascunși în tufele unui codru, astupându-i intrarea cu niște arbori colosali... Inse mișeii dușmani, văzînd asaltul oastei musulmane, dederă și ei foc artileriei lor, făcînd să se cutremure pământul. Chiar ienicerii, și ei căroră obicei este de a primi în piept artileria și muschetașii dușmană, chiar ei, neputînd a susține fulgerile tunurilor, căzură cu fața la pământ. Sultanul, luînd în mână buzduganul cel cu șese aripi, dede pinteni calului. Atunci toți soldații pretorienii, pe dată se aruncară la asalt.. Cea mai mare parte a dușmanilor moldoveni dederă hrana paloșului otoman. Cu toate aceste, rămășița dușmanilor nu lăsă armele din mână, apărîndu și femeile și copiii, și făcînd ultimele sforțe cu oarba lor vitejie. Totuși mulți pieriră și din oastea musulmană în acest joc mortal. Se înegri atunci fața mării Moldovenilor, se scurtă mîna puterii lor... Căzură atunci în mîna musulmanilor mii de băeți și de copile moldovenești, de o așa frumuseță, în cât numai privindu-i gustai fericirea cerească. (*Valea-Albă, relațiune a lui Hoja efendi*, Archiva Istorică a României, I₂, 34, 35).

său Vladislav, care domnia în Ungaria, să depună pe Stefan și să-și împartă Moldova între ei*). Ei se încearcă a amăgi pe Stefan ca să 'l poată răpune. Albert se prefăcu că merge în contra Turcilor, poartă pe Stefan cu vorba, intră în Moldova și încunjură Suciava. Dar cetatea se putu apăra câteva septemăni. În timpul acesta, Stefan și stringea armata, iar între trupele polone se iscau nemulțumiri. Albert fu nevoit a cere pace. Stefan se invoi cu condiție ca armata polonă să se întoarcă pe drumul pe unde venise. Aceasta era peste puțință. Polonii pradaseră totul în drumul lor. Regele subscrisese pacea, dar apucă pe altă cale. Ajunsă în Codrii Cosminului, armata polonă e atacată de toate părțile și măcelărită mai toată. Remăsese proverb în Polonia că « de la regele Albrecht șliahta a pierit ». Stefan luă o pradă foarte mare; iar pe Polonii făcuți prizonieri i a inhamat la pluguri și i a pus de au arat niște locuri întinse, pe care au semănat ghindă. Pădurea crescută a fost numită *Dumbrava Roșie* (1497).

Peste șapte ani, muri marele Domn. Nu era tare bătrân. Era numai de șeptezeci și unu de ani; dar privighierea lui neadormită pentru țară și o rană capată la asediul Chilie i pricinuiră moartea. Mai înainte de a muri, el sfătui pe fiul său Bogdan să incheie pace cu Turcii. Era bine incredințat că părăsită cum era de creștinătate și slăbită prin neconțințele resboaielor, Moldova nu și va putea pastra multă vreme neatîrnarea sa (1504).

Instituțiunile Românilor.

Instituțiunile Românilor de pe acele vremi sunt parte imprumutate de la popoarele de prin prejur, parte ieșite din însăși natura împrejurărilor în care se aflau și multe erau remase în obiceiurile poporului din timpuri străvechi.

Capul țerei purta numele de *Domn, Voievod* ori *Vodă*. El era atot puternic. Nici o îngrădire nu putea mărgini voia și puterea lui.

*) Albert craiul leșesc fiind ales de țară Craiu, după Casimir tată său, au uitat prieteșugul tătăneseu ce avea cu Stefan Vodă. Nu făcea oaste împotriva păgânilor, cari în toate părțile fulgera și trăsnea cu armele lor, ca tunetul, vărsând sângele Creștinilor, și stropșind voinicia tuturor, imulțind legea lui Mahomet cea spurcată, ce gândi ca să-și arete vitejia asupra Moldovii, socotind că prea lesne o va supune, știind că de multe ori se ajutase Moldova de la Craii leșești. (Urechia, Cap. XII).

Principală lui sarcină era comanda armatelor ; pentru că el era responsabil de buna ordine în lăuntru și de pacea în afară. Domnul trebuia să fie întreg la minte și sănătos la corp. Un cusur fizic fie cât de mic putea fi un motiv de escludere. Domnul avea puterea judecătorească. El judeca împreună cu *Divanul*, alcătuit din înalții funcționari, boierii de frunte ; dar în toate timpurile « desevirșita hotărâre rămânea la înțelepciunea Măriei Sale ». Domnitorul era evlavios. Această evlavie și o arata el prin pământurile ce dănuia mănăstirilor, prin monumentele pioase pe care le ridica ; dar nici odată capii Bisericii n'au îndrăznit a se considera ca o putere în stat, deosebită de a Domnitorului. Biserica avea drepturi ; dar ele i erau concesdate de către Domn.

Domnul avea domenii întinse. Mai toate locurile fără stăpân, și la început erau multe, erau considerate ca proprietăți domnești. Aceste domenii alcătuiau venitul cel mai mare al Domnului. Ca și regiile de la începutul Evului Mediu, Vodă cultivă singur proprietățile sale și oamenii de pe acele moșii, ca și cei de prin împrejurime, erau datori să dea prestațiuni în natură. Ocele, vămile și darurile erau, de asemenea, veniturile lui Vodă*).

În jurul său trăiește o Curte alcătuită din frunțașii țerei, vitejii cu cari se apara țara în vreme de grea cumpănă. Aceștia sunt oamenii de război, *Boierii*. Acești boieri sunt ridicați la această calitate de către Domn. Trăiesc în genere, la Curte, judecă împreună cu Domnul, comandează pe oamenii de pe moșiile lor și contribuie puternic la apărarea țerei. Sunt creați de către Domnitor, și sunt puternici pe cât timp i ține în funcțiune. Sunt bogați pentru că Domnul li a concedat multe moșii și multe scutele. În drept, ei nu sunt nimic de cât prin voia lui Vodă ; în realitate, ei sunt puternici ; pen-

* Autocrat Io *Mircea*, mare Voevod și Domn, cu mila lui D-zeu și d-zeiasca dăruire stăpânind și cărmuind toată țara Ungro-română și țerile de peste Carpați, și ambe țărmurile Dunării până la Ocean, și proprietar al Silistrei : satul închinat mănăstirei să fie scutit de *oierit*, de *porcărit*, de *albinărit*, de *găletărit*, de *vinăriciu*, de *gloabă*, de *cai de olac*, de *boi de carat*, mai pe scurt de toate slujbele și dările mari și mici (1399, maiu 11). *Dan*, mare Voevod și Domn, cu mila lui D-zeu, stăpânind țara Ungro-română, și încă și al Amlașului și Făgărașului duce, scutește moșii de : *oierit*, *porcărit*, *albinărit*, *găletărit*, *vinăriciu*, *dijme*, *gloabe*, *cosit fin*, *cărat podvozi* și alte slujbe și dajdie mari și mici. (*Arch. Istorică a României*, I, 97, 73).

tru că au moși și mulți oameni pe moșiile lor. Sunt temuți de cătră Domnitor; pentru că sunt viteji și deprinși a și face dreptate cu arma în mână. De aceia Domnitorul ține ca hotăririle și daniile sale să fie întărite și cu iscăliturile boierilor. Despotismul Domnitorului și găsia o ingrădire de fapt în puterea boierilor.

Curtea domnească era întocmită după modelul principilor creștini din partea dreaptă a Dunărei; de aceia și numirile dregătorilor sunt în genere slave: *Logofăt, Vornic, Postelnic, Parcalab, Hatman, Spatar, Visternic, Paharnic, Medelnicer*, etc. Acești boieri aveau mare însemnătate, pentru că aflându-se pururea pe lângă Domn prin ei se putea capata mila și favoarea domnească.

Mai pre jos de boieri veniau micii proprietari. Muntenia și Moldova erau locuite înainte de întemeierea Principatelor. Populațiile slave care erau numeroase, după cum ni arată terminologia noastră geografică, s'au contopit foarte ușor în Români. Popor de rasă arică, trăind de sute de ani cu Români, profesând aceiași religii și având aceiași dușmani, Slavi și Români au format foarte degrabă un singur popor. Nu'i nici o urmă de ne înțelegere între noii veniți și vechii locuitori; de la început vedem pe aceștia susținând cu toată inima pe înființatorii statelor în contra Ungurilor. Această mulțime nenumărată de mici proprietari a scapat țerile române de invazia turcească. Lor li se datorește victoriile de care se mândrește Istoria Românilor. Numai energiei apărători ai moșiilor mici au putut scapa de cotopire *moșia cea mare*, Patria.

Pe lângă acești lucrători de pământ mai sunt alți țerani cari aveau o condiție deosebită. În genere Domnitorul când dăruia unui boier un pământ nelocuit i punea condițiunea ca el să 'l impoporeze. Acesta chema oameni de la munte, unde erau strimte locurile, din Transilvania și Maramurăș, unde starea țeranului devenia din ce în ce mai grea, fiind că se întăria nobilimea, și chiar Slavi de peste Nistru și din Pocuția. Acești țerani așezați pe moșiile altora sunt supuși la oare care obligațiuni față cu proprietarul locului. De la început sunt și Țiganii sclavi*).

*) Noi *Petru Vodă* (1444) pentru sufletul sf. răposatului nostru părinte *Alesandru Vodă* și pentru sanatatea noastră, dăm mănăst. Probata patru sălașe de țigani.

Intr'un document din 1387, *Mircea cel Mare* dăruiește mănăstirei St. Antonie de la Vodița și 40 familii de țigani.

Organisarea militară era escelentă. Cei de prin prejurul Domnului (Curtenii) datoriau serviciul militar; apoi veniau *calarașii*, micii proprietari și *dorobanții*, pedestri. Aceștia alcătuiau *armata permanentă*, gata a porni la cel întâiu semnal. În fine, la caz de primejdie se ridicau *gloatele*. Foarte puțini aveau liafă. Marea majoritate servia pe socoteala sa; și mulți veniau la resboiu atrași de dorul prăzii, *în dobândă*. Afară de curteni cari erau bine armați, cu îmbrăcăminte imitată de la armatele de prinprejur, restul armatelor luptau cu sulițe, sabii, arce. Înbrăcați în sumanele lor negre, pe de desubt cu un mintean bumbăcit și cu saiele dese care forma o chiurasă prin care nu pătrunde sabia și săgeata, iar sulița numai cu greu, țeranii erau o armată spăimântătoare. Călărașii cu șele de lemn și fără scări, cu brinza și pânea la obline, cu sulițele lor cele lungi, erau teribili pentru dușmani. Pedestrimea cu topoarele cele cu două tăiușuri ori cu coasele făcea prăpădenie printre cei cari îndrăzneau a li sta în față. La intrarea dușmanului, totul era pustiet în calea sa așa că, ori care i ar fi fost puterea sa, el era nevoit a se retrage din pricina foamei. Acesta era momentul așteptat. Atunci din toate părțile se aruncau gloatele și dușmanul era pierdut.

Ocupația principală era agricultura și păstoria. Vitele, mai ales caii din Moldova, erau bogăția țerei. Esportau vite și câteva obiecte primare, cum erau mierea și ceara. Importau unele obiecte de lucș și arme. Mai toate cele necesare traiului se făceau în interiorul familiei; de aceea Românii erau bogați. Comerțul era, în genere, în mâna străinilor. Târgurile erau pline de comercianți străini; de când se așezaseră Tataarii la nordul mării Negre, prin Moldova trecea calea comercială care lega marea Neagră cu Polonia.

Principatele fiind de curind înființate și primejdiile fiind foarte mari chiar de la început, nici vorbă nu poate fi de vre-o mișcare culturală. Afară de cîteva mănăstiri zidite de piatră, unde călugării pioși se ocupau cu copierea și împodobirea manuscrisurilor, nici un monument mai trainic nu ne a rămas de pe acele vremi. Năvălirile dușmanilor fiind neconținute, lucrul se esplică foarte ușor. Cultul divin se făcea în limba *slavonă*, care a fost limba liturgică a Românilor

În documentul din 1348, *Stefan Dușan*, împăratul Serbilor, obligă pe țiganii mănăstirei să dea pe fie care an 40 potcoave de cai. (*Arhiva Istorică a României*, I, 123, III, 193).

multă vreme; această limbă era și limba oficială. Toate actele care ni s'au conservat sunt scrise în această limbă. Slavonismul era așa de puternic că cea mai mare parte din numele proprii de pe atunci erau numiri slavone. Mai toți boierii subscriși în documente poartă astfel de nume. Aceasta ni și explică pentru ce cea mai mare parte a satelor noastre poartă numiri străine; pentru că satul cu nume la plural însemnă locurile stăpânite la început de către o persoană cu același nume la singular.

ISTORIA MODERNĂ

I. LUMEA NOUĂ

§ 1. Descoperirile Portughezilor.

Portugalia era izolată de restul Europei prin regatul Spaniei. Ea nu mai avea nici o nădejde a'și mări teritoriul și toată activitatea sa se mărgini în Evul Mediu în luptele cu musulmanii sau în certele lăuntrice dintre regi și cler. În 1385 ajunge la tron o dinastie nouă care numără câțiva principii inteligenți și activi. În o sută de ani, acești principii au întemeiat un imperiu cum nu se mai văzuse până atunci, făcând o mulțime de descoperiri. Dar prin aceasta s'a făcut un mare bine și Omenirii. Știința tradițională, știința care se întemeia numai pe cărți, și perdu autoritatea înaintea științei care se întemeiază pe fapte.

Marina portugheză începuse a se desvolta numai către sfârșitul viac. XIII. În viacul următor, flotele Portugaliei sunt însemnate; cu toate aceste ei sunt încă departe de iscușiții marinari din Dieppe, din Majorca și Genova. Portugalia a ajuns un adevărat stat maritim numai prin inițiativa și prin voința unui mare om: *don Enric Marinarul*. Acesta trimise mai multe corăbii ca să facă descoperiri pe coasta apusană a Africei. Madeira, Canariele, Azorele, erau recunoscute de mult. Ele figurau pe o chartă din 1339. Poate că fuseseră descoperite de către celebrii marinari din Dieppe.

În 1447 Portughezii ajung la Capul Verde. Aici dau peste un pământ bun, roditor, locuit, cu care se putea face comerț; de aici încep a aduce ei pulbere de aur, ouă și pene de struț și sclavi cari erau convertiți la creștinism. În acest timp Portughezii puseseră mâna pe insulele de pe coastele Africei, afară de Canarie, care rămăseseră ale Spaniei. Când don Enric muri în 1460, Portughezii ajunseseră

cu descoperirile până la Rio Grande. Cum au trecut Equatorul ei au fost cuprinși de o mare descurajare. Scopul călătoriilor fusese a se găsi un drum către **India**, cea atât de bogată. Acum se incredințază ei că Africa e cu mult mai mare de cât credeau ei, și că, prin urmare, India este departe. Navigația era grea și, lucru foarte grav, instrumentele cu care se orientau până atunci nu li mai serviau intru nimic. Nu se mai vedea *steaua polară*.

Regele Ioan II luă măsuri. Se caută și se găsește o metodă nouă de orientare în mările de la sud de equator, și se dă un impuls și mai mare descoperirilor. În 1486, *Bartolomeu Diaz* trece capul de la sudul Africii, pe care el l'a numit Capul Furtunelor, dar pe care Ioan II, mai bine inspirat, l'a numit *Capul de Bună Speranță*. De la descoperirea acestui cap până la descoperirea drumului spre India trec treisprezece ani. În tot timpul acesta Portughezii au făcut mai multe încercări spre apus, dar în zadar. N'a avut noroc atunci Portugalia de un marinar îndrăzneț și energic; de aceia alții au descoperit America. După această descoperire, ei erau nevoiți să se grăbească. Regele Ioan II, care era adevăratul continuator a planurilor lui don Enric, luase informațiuni de la Abissinia și de pe coastele resăritene ale Africii și pregăti o expediție spre India; dar muri mai înainte de a vedea rezultatul stăruințelor sale. În 1498, sub domnia lui Emanuel *Norocosul*, **Vasco de Gama** descoperi drumul către India. De la descoperirea capului de Buna Speranță calea era descoperită; pentru că în tot d'a una fuseseră comunicațiuni regulate între țărmul resăritean al Africii și între India. Era cunoscută calea; dar numai energia lui Vasco de Gama a putut face pe Portughezi să o urmeze. După mai multe primejdii pe coastele Africii, el se lasă în voia *Musonilor* și în 23 de zile ajunge de la Melinda la *Calicut*, care era un comptuar foarte important pentru bătălii, stofe și pietre prețioase. Din o anticitate îndepărtată, corăbiile arabe veniau în India, și în Evul Mediu, aduceau aceste mărfuri în porturile mării Roșie și apoi prin Egipt le transmiteau în depozitele Venețienilor, care le împrăștieau în Europa întreagă. Vasco de Gama se întoarce în Portugalia, unde fu primit cu mari onoruri. *) În 1500 *Cabral* porni spre India cu o puternică escadră. Dus de vânturi spre apus, el descoperi

*) Consecințele călătoriei lui Vasco de Gama au fost de o importanță capitală. Situația comercială a Europei fu sdruincată cu to-

Brasilia; pe urmă se îndreptă spre răsărit și luptă mult timp cu Arabii, cari voiau să împedice, cu ori ce preț, așezarea Portugalhezilor în India.

Regele Portugaliei 'și însuși dreptul de stăpânire asupra mărilor și pământurilor descoperite; dar trebuia să pună mâna pe porturile Africei și ale Indiei, pentru ca să poată împedica pe adversari. Vasco de Gama trimis în fruntea unei flote puternice se puse pe lucru. El întemeie mai multe forturi, impuse tribut regelui din *Quiloo*; apoi se presentă la Calicut. Cetatea fu ruinată. După aceasta, el prinde o flotă încărcată cu orez, impune rajahilor din India să nu mai facă comerț cu alții și să-i vândă mărfuri cu prețuri fise; apoi se întoarce în Europa lăsând o escadră în mările Indiei.

O nouă flotă fu trimisă sub comanda lui D'Almeida; pentru că Egiptul, republicele italiene, ruinate în comerțul lor, Arabii, făcuseră o puternică coalițiune. Vice-regele Indiei, acesta e titlul noului comandant, nimicește o flotă egipteană, bate pe Arabi, cuprinde o mulțime de cetăți și zidește mai multe forturi. Urmașul său *Albuherc* înțelese că domnia portugheză nu va fi temeinică și liniștită în India de cât numai când Portugalhezii vor fi stăpâni pe intrările în marea Roșie și în golful Persic. El ocupă *Socotora*, cheia strâmtorei *Bab-el-Mandeb*, supuse la tribut pe mai mulți capi arabi de pe țărmurile Arabiei și ajunse la *Ormuz* «Mărgăritarul Răsăritului». Cetatea fu supusă la tribut și Portugalhezii zidiră aice un fort. Pe urmă el se îndreptă spre *Malabar* și cuprinse *Goa* (1510) care ajunge centrul posesiunilor asiatice. În anul următor el cuprinse *Malaca*. Muri

tul; *Veneția* 'și perdu supremația sa și ura *Genovei* fu satisfăcută; prosperitatea cetăților italiene fu ruinată; Egiptul, care fusese socotit până atunci ca adevărată cale către India, se văzu lipsit de odată de avantajele enorme ce i acorda poziția sa; monopolul comercial, care de viacuri era în mâinile jidovilor europeni, fu în acelaș timp nimic. Descoperirea Americii și trecerea Capului au fost primii pași a acelei prodigioase dezvoltări maritime care se manifestă în curând în Europa apusană. Și fiind că prosperitatea comercială are drept consecinți imediate înmulțirea speciei și concentrarea bogăției, și pentru că ea mai presupune o supraescitare a activității intelectuale, trebuia să se întâmple ca cele trei centre de populație, bogăția și inteligența să se mute spre apus. *Priveștiștea Europei* se schimbă cu totul; *Insulele Britanice*, isolate până atunci și în o poziție escentrică, se găsiră de o dată la avant garda noiei mișcări. (*Draper, Histoire du développement intellectuel de l'Europe*, III, 96).

în 1515. Portugalia ajunsese cel întâiu stat maritim de pe lume.

Urmaşii lui Albuchere au continuat opera sa şi au întemeiat un imperiu colonial, care a ținut până la supunerea Portugaliei de către Filip II. Atunci Olandezii porniră spre India şi cuceriră aşezămintele portugheze, prea slabe pentru a se apăra singure. Portughezii au mai descoperit Molucele, Noua Guineă, Sumatra, Borneo şi au ajuns în Australia, partea de nord. Nu au explorat'o mai departe, pentru că nu vedeau nici un folos. În 1518, ei ajung la *Canton*, trimit ambasadori la Nanking şi Peking şi întemeiază aşezări fise în «Imperiul Ceresc». În 1542, ei vizitară Japonul.

Portughezii au numai un singur scop : a face comerţ cu băcălii, şi de aceea ei vor să aibă monopolul acestui comerţ. Nu era chip de împărţit cu Arabii, de care 'i despărţia şi ura religioasă, şi nu permiteau nimărui să se arăte macar în marea Indiilor. Această mare era a lor şi papa li dase lor toate pământurile descoperite. Portugalia trăgea foarte mari foloase din acel monopol comercial; dar şi cheltuelile erau foarte mari. Trebuiau vase, fortăreţe şi trupe. Sistemul lor de dominaţiune nu era inteligentă şi administraţia lor era puţin serupuloasă.

Domeniul colonial al Portughezilor era împărţit în şapte provincii. Administraţia era simplă. Un guvernator, vice rege, cu reşedinţa în Goa, diriguia toate provinciile. El era stăpân absolut şi nu putea fi dat în judecată *). Portughezii se mulţemiau a aduce în patria lor produsele Orientului fără să-şi mai dea osteneala a le îm-

*) Guvernatorul 'şi avea reşedinţa la Goa. Asculta numai de rege ; incolo era absolut. Jura cu solemnitate la plecarea că va observa legile. Cu nişte oameni integri, această precauţiune era de ajuns şi au fost şi integri, mai ales la început ; dar puşini. În curând, demoralisarea s'a introdus între toţi ofiţerii portughezi, de la cel mai mic până la cel mai mare. Toţi cugetau numai a se îmbogăţi, şi fiind că administraţia colonială se schimba tot la trei ani, trebuiau să se grăbiască. Facultatea ce li era dată de a face comerţ, pe socoteala lor, înlesnia hoţiile. Ei cumpărau de la indigeni fără a plăti, şi mărfurile astfel furate erau vindute coroanei cu un preţ esagerat. Când se întorcea în Europa, guvernatorul era dator a'şi revoca pe toţi cari aveau vre-o reclamaţie de făcut. Europeienii toţi interesaţi se înţelegeau între ei. În asemenea condiţiuni, veniturile Indiei se topiau în mânilor şefilor. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 898).

părți ei în Europa. Olandezii fac meseria de intermediatori. Ei vin la Lisabona, și curînd au să se ducă în India. Lisabona ajunsese una din cele mai strălucite cetăți din Europa. Ea avea 100000 de locuitori *).

§. 2. India în Evul Mediu.

De pe timpul Califului Omar, Arabii încep a năvăli în India **) și se fac oare care cuceriri; dar nu temeinice. În 712 se cuprind mai multe cetăți din Sind și o parte din Pendjab. Arabii cunosc India mai bine de cum o cunoscuseră Grecii și Romanii. O mulțime de principii li erau vasali și mulți dintre aceștia aveau mercenari arabi. De aici au împrumutat Arabii *cifrele*, care pe nedreptul se numesc arabe; de aici au luat ei cunoștinți în algebră, matematici, astronomie și medicină. Au făcut și împrumuturi literare. Aice au găsit ei

*) Lisabona ajunsese una din cele mai celebre, una din cele mai strălucite cetăți din Europa. O populație de o sută de mii de suflete se îngrămădia între zidurile sale, fără a mai socoti și foburgurile. Erau o mulțime de străini. Industriile de lăptos se dezvoltaseră împreună cu comerțul. Chiar ambasadorii venețieni cari criticau frumuseța monumentelor și curățenia cetății, erau minunați de bogăția interioară a locuințelor. Odată cu limba, se purificase și gustul. Poetii cântau faptele mari care se petrec în Indiile. În 1572, Camoens publică marea sa epopee națională: *Lusiadele*. Dar starea satelor era cu totul deosebită. «Sînt mult mai multe pămînturi nelucrate de cît odinioară, zice un contemporan. Țeraniii părăsesc cîmpurile, unia atrași de lăcomie, alții de necesitățile resboiului. Indiile nu ni au dat pămînturi de semănat, nici fânate pentru turmele noastre». Sclăvia, ca o lepră, se întinse asupra întregii țeri. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 826).

**) Cu suprafața sa de 4,500,000 kilometri pătrați, Indostanul este de opt sau nouă ori mai mare de cît Franția, de patru-sprezece ori de cît Insulele Britanice. E cît Europa de la Apus de Oder. Pe pămîntul Indostanului este loc pentru state tot așa de vaste, unele mai impoporate de cît cele din Europa noastră. Bengal e ceva mai mic de cît Franția, dar numără 72 milioane de locuitori; Rajputana și Haiderabad sînt cît Imperiul german; ceia ce numim noi *Provinciile de la Nord-Vest* sînt aproape cît Marea Britanie; președinția Madras are mai mulți locuitori de cît Italia; cea din Bombay mai mulți de cît Spania; Penjab are mai mulți locuitori de cît supușii direcți ai Turciei în cele trei părți ale lumii, etc. Astfel a face istoria Indostanului însemnă a face istoria nu a unei țeri, ci a unei lumi întregi. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 826).

și o Indie creștină, pe coasta Malabar, o Biserică mai vechiă de cât cea din Syria.

După aceste cuceriri, este mare liniște în India în curs de trei sute de ani, afară de câteva invasii turce, care formează state vremelnice.

La apus de India se află Afganistanul. Afganii sunt tot Ari ca și Indienii; dar munții și climatul lor i au făcut o rasă mai robustă, mai resboinică și mai mândră. La jumătatea viac. X o bandă de Turci; se așază în *Gazna*, în Afganistan. De aici ei pradau *Pendjabul*. În fruntea acestor Turci ajunge *Mahmud Gaznevidul* (997—1030). El se asigurază despre Turcii de la nord, apoi întreprinse resboiul sfânt în contra necredincioșilor din India (1001). El făcu patru campanii, din care s'a ales cu o mulțime de bogății. În una din expedițiile sale el ajunse până la țărmurile Gangelui și cuprinse Guzerata. Imperiul seu se întindea de la *Oxus* până la *Gange*. El pradase metropolele Indiei, dar pentru a îmbogăți pe ale Islamului; mai ales *Gazna* ajunse strălucită. Aici fundă el o universitate cu o bibliotecă, și moscheie mărețe cu scoale și ospățiuiri. Era hoț și fanatic; dar un adevărat cavalier al Islamului, destructor și întemeitor de cetăți. Era bun musulman; dar isgoni din stat limba arabă și făcu să inflorescă limba persană. Era protector al poezilor. Atunci a înflorit marele poet *Firdusi*. Insuși el a fost un mare scriitor.

Sub urmașul său apar Turcii *Seldjucizi*. *Gaznevizi* arianisați nu sînt în stare a li se opune. *Gazna* fu cuprinsă și pradată și nemărginitele bogății aduse din India au fost prada Turcilor. Dar Turcii *Seldjucizi* n'au întemeiat nimic statornic.

Pe la jumătatea viac. XII *Gurizii*, un trib afgan de la nord de *Gazna*, cuprind această cetate și o pradă în curs de șapte zile. Nici un monument rădicat de marele *Mahmud*, nu a ramas în picioare; totul a fost ars și dărâmat; iar locuitorii duși în robie. Cei cari scapaseră la *Lahora* au fost, de asemenea, înfrânți. *Mahomed Guridul* și propune să rezidească din nou *Gazna* și să reintemeieze imperiul *Gaznevid*. El cuceri mai toată India și ajunse până la *Benares*. Acest imperiu nou musulman din India era curat afgan. Capitala fu așezată la *Dehli* și imperiul e puternic. Aice și găsesc adăpost toți cei isgoniți de către *Mongoli*. Islamismul face progrese foarte mari prin o propagandă pacifică. Dar Imperiul e atacat necontenit de către *Mongoli* și la începutul viac. XV când *Timur* intră în India, Imperiul e slăbit. Invasia mongolă a fost teribilă. Într'o singură zi au fost uciși mai bine

de 100000 de prizonieri, pentru că nu mai aveau ce face cu ei. Dehli a fost cuprins și pradat. Pe urmă « mulțemit că a sfârșit cu necredincioșii și că a curățit țara de prezența lor, el se întoarse victorios și încarcat de prăzi ». Dar victoriile lui Timur fuseseră câștigate mai mult asupra musulmanilor; ele au stricat echilibrul între aceștia și păgâni. Timur a lasat după dânsul numai sânge și ruine. Nu mai era un Imperiu, ci o mulțime de state independente. Cei de pe urmă împărați afgani nu au nici o însemnătate. India avea să cadă din nou sub Mongoli.

Pe la sfârșitul viac. XV se ridică în Turchestan un copil de 14 ani care a fost supranumit Baber (Tigrul). Părintele său fusese sultan în Kokhand și la vârsta de 12 ani el fusese nevoit a apăra moștenirea părintească contra unchilor săi. La 14 ani el cuprinsese *Samarcanda*. În curînd însă și pierdu tronul și rămase numai cu 300 de soldați, « în mare parte goi, cu ciomege în mână și cu picioarele goale »; dar Baber tot păstră titlul de *Pađișah*. O mulțime de viteji se strîng în jurul său și el cuprinde Cabul și Gazna. Apoi face o mulțime de năvăliri în India; dar nu vrea să peardă Transoxiana și să fie numai împărat al Indiei. Cu o armată de 12000 de oameni, el bate pe împăratul gurid, care căzu pe câmpul de luptă; cuprinde Dehli și Agra. Toată India se ridică în contra noului cuceritor. În 1527 el zdrobește forțele tuturor principilor coalizați și iea titlul de Gazi. India e cucerită. Baber era un spirit foarte cult. El are un loc de onoare printre suveranii din epoca *Renașterei*. A scris *memorii* foarte însemnate într'un stil viu și simplu, scutit de pompa orientală. A fost și poet. De și Baber, a fost mai puțin crud de cât Timur. A murit în 1530.

Baber lasa grea moștenire fiului său *Humaium* (1530—1556). India nu era cucerită pe deplin și armata lui era numai de 12,000 de soldați. În India erau o mulțime de rase și de religiuni, o masă anarhică și greu de guvernat. El a fost nevoit a fugi în Persia, unde se făcu șiiit. Dar în curînd, adună o armată devotată și cuceri din nou India. După dînsul a urmat Akbar « Cel Mare » (1556—1605). Era foarte viteaz; la vârsta de 13 ani câștigase o mare victorie. Era vrednic de sarcina ce lua: a reduce la ascultare pe atâția capi ne-supuși. El avea un curaj mai presus de cât omenesc; nime nu îndrăznea a sta în fața acestui om care lupta singur cu tigrii, care trecea Gangele în not și se repezia ca un fulger asupra dușmanilor. Imperiul reconstituit ajunge până la Dekhan. El a fost legislator și admini-

strator. Nu avea o educație strălucită ca părintele și bunul său; dar iubia artile și științele, i plăcea poesia și iubia istoria.

Akbar era foarte tolerant și-și cam bătea joc de islam. El a esilat o mulțime de ulemale, discuta și critica Coranul. Foarte religios, el căuta să înființeze o religiune nouă. Nu'i plăceau nici Brahmaniî. Ascultă și pe misionarii creștini; dar inquisiția era netolerantă. Atunci se adresează la ABudiști. Acesta era mai mult o cercetare preliminară. El voia să întemeieze o religie nouă care să impace pe brahmani și pe budiști, pe creștini ca și pe musulmani: un feliu de religie imperială, în care el să fie mare preut și chiar zeu. O mulțime se grupează în jurul său. Brahmaniî susțineau că el e o încarnație a lui Brahma; Budiștii 'l considerau ca un nou Budha. Din toate părțile se ingrămădia lumea ca să 'l vadă făcând minuni. În 1593, el publică un edict general de toleranță: toți cei convertiți cu sila se puteau întoarce la vechea lor credință. Foarte multă lume crede în *religia lui Akbar*. Se înființă o nouă eră. Noua religie era un amestec de vechiele credinți; în realitate era libera cugetare, indeferința și toleranță. Religia lui a ținut numai cât timp a trăit el. Urmașii săi se întoarseră la islam. Cu Akbar s'a sfârșit perioada de strălucire a imperiului *Marelui Mongol*.

§. 3. Descoperirile Spaniolilor.

În Evul Mediu Normanziî ajunseseră până la Labrador și Scoția Nouă; dar descoperirile lor s'au pierdut în întunericul din acel timp. Se formaseră numai niște legende asupra *Insulelor de la Apus*. Se povestea că niște pascari luându-se după balene ar fi ajuns până la Terra Nouă. Dar nu era nimic pozitiv despre continentul Americii până în 1492. Intreaga glorie e alui **Cristofor Columb**. El s'a născut în Genova și era fiul unui țesător; avea puțină instrucție, pe care și a mai completat-o în urmă. În 1473 'l găsim la Lisabona, unde se ocupa cu cartografia și studia geografia, astronomia și geometria. El a întreprins multe călătorii. În Feroe a auzit poate de expedițiile scandinave spre apus. Portugalia nu i a dat mijloace a întreprinde călătoria ce medita. De aceea, în 1486, el se duce în Spania. Pe acele timpuri, domnia în știință ideea că distanța între insulele Canarie și Asia e numai o treime din circumferința globului. *Toscanelli* din Florența espusese teoria navigărei către vest și aratase distanța scurată dintre Spania și India. Fiind că pământul e rotund, zicea el, cine

călătorește spre apus ajunge numai de cât la țara aromatelor, care se numește azi în de comun Orientul.

Columb, prin urmare, n'a inventat nimic; ideia era foarte răspândită; ea era familiară geografilor și multora dintre navigatori. Dar meritul cel mare al său este că el a crezut în adevărul științei; că a îndrăznit a pune ideia în lucrare și a dovedit adevărul teoriei. Aceasta e marea lui glorie. L'a mai ajutat și norocul: a dat peste o lume despre care el nu avea nici o idee.

Nu isbutise nimic în Portugalia; dar era greu de isbutit și în Spania. Atunci era lupta decisivă cu Maurii. Când această luptă s'a sfârșit spre marea glorie a Spaniei; când cetatea Grenada, ultima cetate stăpânită de cătră necredincioși, a fost cuprinsă (1492); atunci Ferdinand și Isabela i au dat lui Columb mijloacele de a întreprinde călătoria sa. În 3 August el plecă din portul *Palos*, zăbovește mult timp la insulele Canarie, pleacă de aici la 9 Septembrie și după trei zeci și trei de zile de călătorie el dă de pământ, la insula *Guahani*. După aceasta, el mai descopere St. Domingo, Spaniola, Cuba și se întoarce în Europa.

Curînd după aceia, Columb plecă din nou în insulele descoperite cu o mulțime de meșteri spre a întemeia o colonie. Colonia nu a isbutit. Coloniștii erau niște leneși cari se tot plingeau. Ei apasau cumplit pe indigeni și aceștia se revoltau. În a treia călătorie a sa lucrurile merg și mai rău. Columb era un explorator de geniu, dar prost administrator. Coloniștii se plânseră regelui și atunci Bobadilla a fost trimis să cerceteze lucrurile. El confiscă toate averile și posesiunile lui Columb și 'l trimise în fieră în Spania. Suveranii au rămas indignați de această tractare neumană și au căutat să impace pe Columb; dar nu i au mai lăsat titlurile de vice-rege și drepturile prevăzute în contractul din 1492. I dară însă mijloace să întreprindă o nouă călătorie, care nu a avut nici un rezultat. El muri în 1506, fără să știe că a descoperit o *Lume Nouă*. În tot d'a una crezuse că a ajuns la coasta resăriteană a Indiei. De aceia pământurile descoperite au să fie numite multă vreme *Indiile Occidentale*.

Urmașii lui Columb nu au fost mai capabili de cât el. Guvernul spaniol căuta aur; voia să convertească pe indigeni și să i menageze; de aceia permitea a se aduce sclavi negri. Se dară ordine ca să se lase vechilor locuitori oare care drepturi. Munca lor trebuia plătită. Dar Lumea Nouă era departe și ordinele regale rămăneau numai pe chîrtie. Indigenii fură siliți să muncească la mine, muncă grea

pentru constituția lor delicată; ei muriau cu miile. De aceia au fost aduși voinicii *Negri*. Indigenii fură împărțiți pe la coloniști, cari erau obligați a se îngriji de ei. Vai de îngrijire! De giaba au fost toate măsurile luate în favoarea lor.

Magellan, născut la Oporto, a intrat în serviciul Spaniei. El fu însărcinat să găsească spre apus un drum către Indi, pentru ca să isgonească pe Portugheji din Moluca. A plecat în 25 Sept. 1519 cu cinci corăbii și după șapte luni de călătorie, el a descoperit strimtoarea care poartă numele său. O lună întreagă s'a chinuit ca să o poată trece și a ajuns în Oceanul pe care el l'a numit *Pacific*. În 16 Martie 1521, el a ajuns la *Filipine*. Peste o lună fu ucis de către indigeni. Numai o corabie cu 18 oameni s'a întors în Spania, pe la Capul de Buna Speranță, după o călătorie de trei ani (16 Septembrie 1522). Călătoria lui *Magellan* a dovedit existența Americii ca un continent deosebit.

În momentul descoperirii, populația Americii era, în general, mai deasă de cât astăzi, mai ales în centrele indigene de populație. Nu se poate determina originea lor. Poate că sunt veniți din Asia; dar se poate susține, că sunt asemănări și cu vechii locuitori ai Europei.

Valea fluviului *Mississipi* e plină de movile de dimensiuni colosale și cu forme curioase. Sunt peste zece mii numai în Statul *Ohio*. Ele sunt făcute cu o regularitate geometrică; s'au găsit urme de olărie dezvoltată și arme de piatră, de și cunoșteau și exploatau minele de aramă. În unele s'au găsit și obiecte de fabricație modernă. În sud vestul Statelor-Unite sunt o mulțime de ruine de cetăți, fortificații, figuri zugrăvite și sculptate. Dovadă că aice au trăit niște populațiuni numeroase, active și inteligente. Platourile din America Centrală sunt acoperite de monumente dintre care multe erau ruinate când au invadat Spaniolii *).

La invazia Spaniolilor erau două grupuri de popoare civilizate:

*) Podișurile din America Centrală sunt acoperite de monumente dintre care multe erau în ruine pe timpul invasiunii spaniole. Cercetările paciente ale exploratorilor au găsit, îngropate sub vegetațiunea tropicală, în fundul pădurilor închise de mai multe viacuri pentru pașii omului, temple, morminte, statuie, bas-reliefuri, urme de cetăți stinse, și de palate strălucite, care amintesc vechiele minuni din Egipt, din Assyria, India și China. Aceste urme ale artii și arhitecturii popoarelor *Maya*, deșteaptă în spiritul călătorilor entusiaști existența unor imperii înfloritoare, a unor suverani absoluți, a unei

Aztecii în Mexico și *Maya* în America Centrală; *Muyscas* în Columbia, *Aymarás* în Bolivia și *Quiquas* în Peru și Equator. Încolo selbategi n omazi și semi-selbategi. Aceste civilizațiuni erau isolate; nici nu se știau unii pe alții. Marii cuceritori din viac XVI au cunoscut numai pe cei civilizați. Nenorocire că aceste civilizațiuni s'au risipit repede în fața cuceririi și n'am apucat a le cunoaște bine. Năvăliitorii le au distrus, pentru că aveau arme de fier, prav de pușcă și cai. S'au esterminat și popoarele și civilizațiile **).

§. 4. Cuceritorii (Conquistadores).

Carol I regele Spaniei, suit pe tronul Germaniei sub numele de Carol Quintul, era prea ocupat cu afacerile Europei pentru ca să poată da o atențiune deplină descoperirilor și colonisărilor din America. Din această cauză opera începută în noul continent se va continua, pentru câtva timp, de câți-va oameni energici și îndrăzneți, pe socotiala lor. Aceștia sunt vestiți «Conquistadores» de la începutul viac. XVI, cari au făcut descoperiri, au resturnat imperii, și au dat Spaniei stăpânirea asupra Americii, împreună cu bogății nemărginite. Statul a intervenit numai după ce opera de cucerire era desăvirșită.

Cea întâi țară cucerită a fost Mexico. Inceputurile culturai din America Centrală sunt fabuloase. Se zice că *Votan*, erou zeu, legislator și resboinic, ar fi pus cea întâi temelie. Era venit despre răsărit. După dânsul s'au format mai multe state, despre care nu s'a păstrat nici o amintire. Civilizația era foarte desvoltată. S'au întâm-

civilizațiuni deja complectă, a unei arte mărețe, stranie, une ori plăcută. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 929).

**.) Cea ce a contribuit a pune pe populațiunile indigene într'o stare de inferioritate față cu oamenii albi, a fost că aceștia aveau fierul, pulberca, cai și caractere de imprimerie. Aceste populațiuni, din punctul de vedere intelectual, erau încă într'o stare de copilărie; era mai mult un instinct brut în calitățile și defectele lor. Indianul a devenit perfid și trădător numai după ce albiu l'au amăgit, când a văzut că oamenii pe cari i primise el ca pe niște ființi de o rasă superioară, cu o bunăvoință plină de frică, erau niște hoți și niște ucigași. Spaniolul voia numai aur, ființele omenești nu l'interesau. Rezultatul a fost, în mai multe regiuni, esterminarea complectă a poporului și a civilizațiunei. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 933).

plat însă o mulțime de revoluțiuni și de schimbări sub influența popoarelor care, neconținut, se pogorau despre nord.

În momentul năvălirei era imperiul *Aztecilor*, înființat prin viac. XIV d. Chr. Aceștia au adoptat moravurile, legile și științele înaintașilor lor; dar erau sacrificii umane, foarte sângeroase. La apariția Spaniolilor, domnia *Montezuma*. Împăratul avea putere absolută, mărginită numai prin autoritatea preuților. Era și o clasă de nobili numiți *Caciqui*. Judecătorii erau numiți pe viață și profesiunea armelor foarte onorată. Erau o mulțime de zei cu o turmă de preuți; numai în templul din Mexico erau 5000. Scrierea era pictografică; și scriiau pe pânză de bumbac, piei și foi de arbori. Anul era de 18 luni câte 20 de zile și 5 zile complementare. Agricultura era foarte înaintată și se făcea după un sistem foarte rațional; iar produsele principale erau popușoi și bumbacul, afară de produsele tropicale. Lucrau minele dar nu cunoșteau ferul. Arta era înaintată și industria asemenea. Ei lucrau cu ghibăcie juvaeruri, stofe, ornamente de pene și arme. Intrebuințau în loc de monetă pene transparente pline de pulbere de aur, bucați de costor și pungi cu grăunțe de cacao.

Gubernatorul din Cuba aflând de imperiul Aztecilor însărcină pe *Fernando Cortez* să facă o expediție (1549) Acesta plecă cu 553 soldați spanioli (dintre cari numai 45 cu puște) 10 tunuri și 16 cai. Ambasadorii lui Montezuma 'l rugară să nu se înainteze. El atrase în partea sa pe un cacic și se încredință că imperiul e slab. Niște vecini ai Aztecilor s'au unit cu el. În apropiere de Mexico, împăratul i ieși într-o întâmpinare și 'l primi ca pe un oaspete bine venit. Spaniolii au rămas uimiți de strălucirea cetății și mai ales de bogăția reședinții imperiale.

Cortez nu știa ce să facă; când masacrul a trei Spanioli i dădu ocazia de a lucra. Cu cinci soți de arme el se duce la palat, luă pe împărat și 'l duse în tabăra sa. Acesta fu obligat a recunoaște suveranitatea regelui Spaniei. Tesaurul imperial fu împărțit. Indigenii erau indignați; ei devin furioși când văd că se rădică un altar Maicei Domnului și când se slujește liturghia pe terața templului lor. Știau acum că Spaniolii sunt și ei oameni și nu se mai speriau acum nici de tunuri nici de cai. Pe când revolta indigenilor era aproape de a izbucni, Montezuma înștiință pe Cortez că vin niște albi în contra sa. Gubernatorul din Cuba, gelos de el, trimitea trupe să 'l atace. Prin un atac fără de veste, Cortez zdrobi trupele trimise în contra sa. Era și timpul, pentru că Mexicaniii se revoltară. În luptele care

au urmat, Montezuma fu ucis, dar lupta fu teribilă. Cortez de abia scăpă cu 22 de călăreți și rănit. După ce se îndreptă, el strânse o nouă armată și cuprinse Mexico.

Cortez fu recunoscut ca guvernator de cătră Carol Quintul. După ruina puterii Aztecilor și celelalte State se supuseră. Cortez reconstrui cetatea Mexico; dar fanatismul religios distruse tot ce amintea trecutul; mai ales clasele intelectuale fură persecutate cumplit și nimicite *). Se adresă plângeri la guvern in contra purtării lui Cortez și el fu nevoit a veni în Spania ca să se desvinovățască. Fu primit cu mari onoruri; dar nu i se mai lăsă guvernul țerei. El muri in 1547.

Pe când Cortez cuceria Mexico, doi voinici *Pizaro* și *Almagro* incheiau un act de tovărășie pentru a cuceri Peru. In anul 1532 cel întâiu plecă din Panama cu 120 de oameni și 32 de cai; Almagro avea să vină mai pe urmă.

In Peru era imperiul *Incasilor* cari domniau peste o mulțime de națiuni. Mai înainte de ei, era strălucită civilizația poporului *Aymara*. O mulțime de ruine amintesc până in ziua de astăzi strălucirea sa. Cătră viac. XI *Maneo-Capac* intemeie *Cuzco* și fu primul Incas. Țara era organizată pe niște base cu totul absolutiste. Tot aurul și argintul era al Incasului. Proprietatea privată era necunoscută. Supușii erau indatoriți la anumite lucrări și folosul era al tuturor. Statul i insura și li da locuințe. Pământul era împărțit in trei: a Incasului, a Soarelui și a poporului. Poporul lucra pământul intreg; dar se folosia numai de recolta de pe partea sa. Membrii familiei imperiale purtau cu toții numele de Incasi. Erau drumuri frumoase, podur

*) Elementul religios luă o influență decisivă in guvernare. Un fanatism orb conduse la distrugerea sistematică a tot ceia ce putea aminti Mexicanilor invinși amintirile gloriilor lor trecute, tradițiunilor naționale, învățămintele religiunei lor. Templele au fost distruse; idoli zdrobiți, manuscriptele pictografice arse sau rupte in bucăți. Această furie iconoclastă a invingătorilor și uniformitatea injosirei invinșilor, ori care fusese rangul lor in societatea aztecă, au avut drept rezultat de a nimici, in curs de câțiva ani, mai toată clasa intelectuală și cultivată a populațiunei, învățații nobili sau preuți. Au rămas numai plebea, câțiva negustorași și meșteri prin orașe, și țărani. Câteva femei de la curte și din aristocrația aztecă au intrat prin căsătorie in nobilimea spaniolă. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 955).

suspendate peste prăpastii, locuri de odihnă pe drum. Marele învățat Humboldt zice că au fost cele mai frumoase lucrări de artă pe care le a făcut vre odată mâna omului: mari inlesniri de comunicație în acele țeri cu munți înalți și torente. Erau o mulțime de palate și temple cu ornamente mărețe: plăci de aur și de argint. Aveau manufacturi numeroase; produsul lor era comun și se împărția de cătră funcționari. Religiunea Soarelui era blândă, fără sacrificii umane, cu o mulțime de mănăstiri de virgine consacrate Soarelui. Agricultură ajunsese la cel mai mare grad de perfecție. Pretutinde-nă sunt urme de apeducte, cana'uri, ziduri pentru a sprijini terenul în locurile înalte, care erau cultivate. Lucrau metalele, dar nu cunoșteau fierul. Toate produsele tropicale erau cultivate, dar mai ales popușoi și cartofele.

Când Pizaro s'a înaintat, el a fost bine primit. Incasul i a trimis mai multe ambasade, pe urmă veni în persoană. Pizaro măcelări cortegiul imperial și făcu prizonier pe Incasul *Atahutlpa*. Acesta i făgădui că i va da atâta aur cât va încăpea într'o casă. I s'a adus o cantitate enormă de aur și de argint. Intre aceste veni și Almagro cu 150 de oameni și 50 de cai. Fiind că s'a auzit că indigenii se revoltă, Incasul a fost ucis. În două luni ei ajunseră la Cuzco și intrară în cetate, în 1533. Spaniolii au ramas înmărmuriți, mai ales de fortăreață și de templul Soarelui. Toți s'au îmbogățit din pradă. Pe urmă s'a construit o catedrală și mai multe mănăstiri; iar templele au fost prefăcute în biserici. Apoi se fundă *Lima*. Populația, cu toată blândeța sa, n'a mai putut suferi. Mai toți Spaniolii au fost uciși; dar garnisona din Cuzco se ținu bine și Peruvienii se descură-jară. Ei fură supuși.

Pe urmă au fost supuse Chili, Argentina și cele a'te regiuni din Americă de Sud.

În acest timp se fac mai multe încercări în America de Nord; dar toate ies rău. *Solo* încercă a se așeza în valea fluviului Mississippi, unde se credea că sunt multe bogății. El debarcă pe coastele Floridei cu 1000 de oameni și 300 cai; se muncește în zadar doi ani și moare de suparare (1542).

În 1534 *Jacques Coeur* fu trimis de cătră guvernul frances să exploreze țărmurile vecine cu Terra Nouă. El descoperi fluviul Saint Laurent; dar nu era nici aur, nici pietre prețioase. Zadarnică a fost și încercarea lui *Roberval* (1543). *Noua Franție* fu uitată pe cincizeci de ani.

Consecințele Descoperirilor. «Columb a dat omennirei o *lume nouă*. Aici omenirea va fi mai liberă, mai bogată, mai scutită de prejudițiile seculare, mai accesibilă la progres de cât în lumea vechiă. Preponderența trece de acum înainte la statele din vestul Europei, pe când, până atunci, cele de la sud fuseseră în fruntea civilizațiunii.

Căile de comerț s'au schimbat. Porturile Mediteranei și au perdut importanța lor și cele situate pe Ocean au câștigat enorm. Alexandria, Veneția, Genova, sunt lovite de moarte și chiar porturile franceze și spaniole din Mediterana perd foarte mult. Comerțul încetează a fi *mediteranean* pentru a ajunge *oceanic*, adică universal.

Navigația făcu progrese enorme. Atunci s'a încredințat toți că navigația pe Mediterana era o adevărată jucărie. Se înființază flote enorme cu corăbiți foarte mari; se inventează instrumente nouă de orientare și se găsesse nouă manevre și nouă eserciții.

Viața popoarelor europene se schimbă foarte mult. Europeii dau în America peste boale necunoscute; dar găsesse și remedii nouă. De aici ni au venit quinquina, coca, tutunul, șocolata alcătuită din vanilie și cacao, produse americane. De aici vor aduce agricultorii poșșoi, cartofele, tomatele, ananasul; de aici se vor aduce curcanii și o mulțime de lemne prețioase și materii colorante.

Mare revoluție economică. Metalele prețioase ajunseseră rari. De multă vreme nu se mai scotea aur și argint; și puțină avere în numărătoare câtă era pe lume se tot trecea de la un popor la altul, prin resboie și prăzi. Nu se mai lucrau minele pentru că se secătuiseră și, pe de altă parte, o mare parte din metalele prețioase se imobilisau. Se făceau racle pentru sfintele moaște; se lucrau odoarele bisericesti; se făceau juaeruri și diferite obiecte; sau se infundase prin lăzile avarilor ori ale speculanților Evrei. De aceia, banii fiind rari produsele solului și ale industriei erau cu totul depreciate.

Dar de pe la jumătatea viac. XVI se aduc din America mi de tone de aur și de argint. Atunci toate obiectele se scumpesc cu 90 la sută; se umplu băncile de aur; se îmbogățesc regiile Europei, cari o dusesse foarte greu până atunci; aceștia au mijloace să construiască monumente mărețe, să înființeze flote mari și să întrețină armate permanente. Iarnica și econoama *Stare a Treia* devine puternică.

În acelaș timp, toate științele progresară. Teologii rămâneau incurcați; pentru că făcuseră greșala de a nega Lumea Nouă. Ei nu știu ce să gândească despre acele populațiuni nouă care se descupe-

riau zilnic; nu știu ce loc să li asigureze în tabela genealogică din Biblie; după cum civilizațiunile descoperite nu puteau intra în cadrele înguste ale științei istorice așa cum Biserica o învăța. De aici nevoia pentru spiritul omenesc de a cerceta, a compara, a căuta să și dea singur socoteală de cele ce apăreau înaintea ochilor, adică *liberul examen*. Din această stare a spiritelor trebuia să iasă numai de cât o mare revoluțiune, și a și ieșit **Reforma** ».

II. CAROL QUINTUL

§. 1. Spania unificată

Viacul XV și XVI are o însemnatate deosebită în istoria Spaniei. Prin însoțirea lui *Ferdinand Catolicul*, regele de Aragon, cu *Isabela*, regina Castiliei, s'a îndeplinit unitatea națională. De acum înainte avem o istorie generală a Spaniei. Prin unirea Castiliei cu Aragonul, regii au ajuns puternici. Anarchia este combătută, ordinea e restabilită și puterea regală consolidată. Din acestea au urmat o acțiune energică în afară, cuceriri și ambițiuni mari, întreținute prin energia poporului spaniol și prin bogățiile colosale care se aduceau din Lumea Nouă.

La suirea pe tron a Isabelei fuseseră desordine cumplite. Nobilii făceau ce voiau. Ei pradau bisericile, devastau câmpiile, pradau și omorau. Erau cumplite vremi și națiunea întreagă suspina după un guvernământ puternic. Regii *catolici* au răspuns la chemarea lor. Mai ales Isabela era plină de ardoare în reprimarea anarhiei. Toți vinovații au fost omorâți; o mulțime de castele au fost dărâmate și cei răi au fost nevoiți să părăsască țara. Pentru a menține ordinea pe viitor, Ferdinand și Isabela s'au folosit de *hermandades* (fraternități) dintre orașe, care fințau de mult. După indemnul lor, toate comunele s'au intrunit într'o *Hermandad* generală. Prin aceasta se menține ordinea; pentru că comunele o aparau cu milițiile lor: ele fac poliția regatului, judecă repede și pedepesc cumplit. Prin aceasta s'a făcut o strânsă legătură între regalitate și clasa de mijloc.

Dar trebuia întărită puterea regală față cu aristocrația facți-oasă, cu clerul bogat și puternic și cu comunele care țineau la drepturile lor. Trebuia introdusă o nouă sistemă de administrație. Regii au redus pe nobili ca să ocupe grade onorifice la palat; iar administrația a fost incredințată la legiști, *letrados*, devotați puterei re-

gale. Acești oameni neînsemnați au zdrobit toate piedecile și au răpus Feudalitatea și Biserica. S'au întemeiat *Consiliile* de finanțe, de stat și de justiție, mai pe urmă și altele.

Între aceste Consilii era și *Consiliul Inquișiției*, tot așa de puternic ca și cel de Justiție. Erau în Spania locuitori deosebiți de Spanioli prin rasă și religie, Jidovi și Mauri, cari trebuiau asimilați. Numărul mai spori încă după cucerirea Grenadei. Aceste populațiuni puteau fi o primejdie pentru Spania. Căci nu era vorbă numai de religie deosebită; ei se deosebeau și prin civilizație, doctrine și simțimente, absolut opuse.

Chiar de la început s'a ocupat de Evrei. Poporul începuse mai dinainte; el măcelărise pe Jidovi și pe cei cari i protegiau. O mulțime s'au botezat de frică. Erau unii sinceri; dar mulți s'au întors la vechea lor religie după ce a trecut primejdia, în secret. Erau mulți Spanioli de frunte înrudiți cu acești « creștini noi ». Pentru aceasta s'a stabilit Inquișiția (1481). Evreilor li s'a impus ori să părăsască țara, ori să se boteze. Mulți au plecat; cei rămași au fost priveghiați de aproape de teribilul tribunal.

Tot așa s'a făcut și cu Maurii. Capitulara Grenadei li asigurase libertatea de conștiință și de cult. **Ximenes**, confesorul reginei, i provoacă la revoluție prin mijloacele întrebuintate pentru a i converti. Atunci li s'au luat toate drepturile acordate prin capitulație și li s'a impus esilul ori abjurarea. Mulți s'au botezat. Inquișiția și luă sarcina de a i ținea de aproape. Scopul ei era politic și religios; de aceea a fost așa de populară în Spania. Ea protegia puritatea rasei o dată cu puritatea religiei; era păzitoarea dreptei credinți dar și a naționalității.

Puterea regilor crește neconținut. Adunările (Cortes) au fost nevoite a renunța la ambițioasa speranță de a dicta legi suveranilor și a împărți puterea cu ei. Ele devin mai smerite. Cu timpul au fost convocate numai pentru votarea subsidiilor. Prin Comune se pun magistrați regali, cu puteri foarte întinse; orașele sunt puse sub tutelă. Regii țin în respect și pe Biserică. Autoritatea regală capătă dreptul a recomanda la scaunele vacante. Aceasta însemnă că regii au dreptul a alege pe episcopi, și i aleg printre cei mai demni clerici din Spania. Clerul ajunge mai mare, mai instruit; dar și mai puțin independent de cât cel vechiu. Nobilii sunt obligați a înapoia pământurile răpite de la Coronă. Regele ajunge mare magistru al Ordinilor

Alcantara, Calatrava și Santiago, ceia ce pune sub autoritatea lui un milion de supuși și venituri enorme.

Ordinea internă fiind restabilită pe deplin, Ferdinand putea face cuceriri. Resboaiile oferiau nobilimei ocasiunea de a-și arata bravura și a se îmbogăți. Se cucerește *Grenada*. Aice populațiunea era deasă și bogată, armata numeroasă și vitează, regii bogați și țara greu de cucerit, fiind că avea munți înalți și trecători greu de străbătut. Lupta ținu zece ani. Numai desbinările dintre Mauri și artileria au putut aduce căderea acestui regat (1492). Mai în acelaș timp, regele Franței înapoie *Cerdagne* și *Roussillon*. Pe urmă se cuceri regatul de *Neapole*. În 1512 se cucerește *Navara* și regele Ioan Albert rămâne numai cu *Navara de Jos*, la est de *Pirinei*. Numai *Portugalia* ramase în afară de influința lui Ferdinand și *Isabelei*.

La moartea *Isabelei* (1504) a rămas o fiică, *Ioana Nebuna*, măritată cu *Filip cel Frumos*, suveranul Țerilor de *Jos*. Nobilii încercară a pune mâna pe putere, cum făcură și la moartea lui Ferdinand (1516). Acesta incredințase regența cardinalului *Ximenes*, geniu imperios și sever, făcut pentru a comanda. Acesta nu prea plăcea lui *Carol* nepotul lui Ferdinand, care domnia în Țerile de *Jos*; pentru că era de o probitate rigidă și cu un patriotism spaniol prea exclusiv. Miniștrii lui *Carol* se gândeau mai mult la Țerile de *Jos*. Ei au împiedicat multă vreme pe *Carol* de a veni în *Spania*; și când a venit, *Ximenes* primi ordin să nu se apropie de *Curte*. Noroc că a murit degrabă și n'a avut durerea de a se vedea cu totul disgrățiat.

Născut din *Filip de Burgundia* și *Ioana Nebuna*, *Carol I* semăna mult cu mama sa, la fisic și la moral. Palid, cu fruntea lată și goală, căutătura imperioasă, cu ochi albaștri eugetători și melancolici, crescuse încet; avusese mai multe crize nervoase; dar era foarte ghibaciu în exercițiile corporale; era un călăreț desăvirșit; a fost însă nevoit să petreacă o viață mai mult sedentară din pricina grijei de a administra țerile în fruntea cărora era. Spirit rece și lucid, el nu căuta să hotărască evenimentele; se gândia mult și se decidea cu greu *)

*) De talie mijlocie, el era palid la față, cu fruntea mare și descoperită, cu privirea imperioasă. Ochii săi albaștri arătau în acelaș timp reflecțiune și melancolie. Buza inferioară, mare și groasă, trecea peste cea de sus. A crescut cu greu și încet; spre sfirșit, a avut câte-va crize nervoase, care l'au doborit pe mai multe oare. Numai după ce și a cules toate coronele sale a ajuns la deplina sa vigoare. Cu

Carol moștenise de la părintele său Burgundia, Țerile de Jos și Franche-Comté; bunicul său Maximilian nu i putea lasa de cât numai Tirolul, dar poate și corona imperială; de la mama sa i rămânea Spania. Rămăsese orfan la vrista de șese ani și fusese crescut de către episcopul de Utrecht, Adrian.

Când veni în Spania făcea tot ce i dictau miniștrii săi flamanzi. Nu părea că ar voi serios să guverneze. Era prea grav; era scump la vorbă, așa că părea incapabil.

S'a văzut îndată neînțelegerea între consilierii flamanzi și naționale. El luase titlul de rege al Castiliei fără a consulta Adunarea. Aceasta se puse în opoziție (1518). Era teamă că nu va voi să depună jurământul de credință. După multe negocieri, Adunarea jură; dar și Carol jură că va respecta privilegiile orașelor, legile și obiceiurile regatului. Adunarea mai ceru ca străinii să fie îndepărtați; dar Adunările spaniole făceau gură tot d'a una și tot d'a una cedau. S'au împacat mulțemindu-se numai cu făgăduințele guvernului. Atunci străinii de cari Carol era încunjurat, se pun pe pradat; așa că e o mare lipsă de numerar în Castilia, fiind că mai tot aurul din țară, aur care venia din America, era espediat în Țerile de Jos. Adunarea din Aragon refuză a i da titlul de rege, pe câtă vreme trăia Ioana Nebuna. Guvernul a fost nevoit a ceda. În Catalonia cu greu se capatau bani; reprezentanții aratau regelui sumele enorme care se cheltuiau cu curtea lui.

În timpul acesta muri Impăratul Maximilian. Atunci la corona imperială se aratară doi pretendenți: Francisc I, regele Franței, și Carol I, regele Spaniei. Francisc I capatase mai multe domenii în Italia și nu se mulțemia. El ambiționa să aibă hegemonia asupra

toată slăbiciunea din tinereță, el a dobândit de timpuriu o rară ghi-băcie în toate esercițiile corporale. Mai întâi a strălucit în turnieri; mai târziu, ca să placă Spaniolilor, el s'a pogorit în arenă și a ucis un taur. Calăreț excelent, el escita admirația soldaților săi. S'a abținut a lua parte la lupte la începutul regnului său; grija administrației intinselor sale state 'l siliau să ducă o esistență sedentară și aproape retrasă... Spirit rece, de o luciditate perfectă, Carol nu căuta să prevină evenimentele. Delibera îndelung cu sine însuși și scria cuvintele pentru și contra. Asculta pe consilierii săi. Hotărârile lui erau așa de bine cumpănite că în momentul când le anunța, erau definitive. Cu toate aceste înțelepciunea lui politică tot nu 'l putea opri de a se mânia câte odată din cale afară. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 89).

creștinătății și conducerea unei cruciate în contra Turcilor. I trebuia titlul de Impărat. De aceea începu a lucra pe lângă Electori. El se adresa mai întâi la puternica casă de Hohenzollern, care stăpâna aproape jumătate din pământul german. Ioachim de Brandenburg se dădu în partea sa; Albert, Arhiepiscop de Maynz, fratele său, intră în vorbă. Maximilian se îngrijise, încă fiind în viață, de alegerea nepotului său și acesta i trimisese din Spania sume colosale de bani. Dar el muri înainte de a fi putut plăti Electorilor sumele convenite.

Francisc I era sprijinit de cătră cavalerul de Sickingen, care din castelul său imprăștiia groaza pe ambele Țermuri ale Rinului. Prin el se putea capata sprijinul nobilimei de jos. El puse la dispoziția Electorilor suma de trei milioane și atrase majoritatea în partea sa*). Papa Leon X 'l susținea.

Carol se puse pe lucru și dădu sume colosale. Arhiepiscopul de Maynz și vindu de cinci ori votul său. Tot așa făcu și Comitele palatin. Pe lângă bani, Francisc I avea și oști gata. Cestiunea era gravă pentru Germania. În afară ea era amenințată de cătră Turci; în lăuntru începuse mișcarea de Reformă a lui Luter. Dacă se alegea Francisc I, Germania putea fi sigură că va fi aparată în contra Turcilor; dar Germania se teme de Francesi; Germanii se tem să nu-și peardă independența lor. Atunci în fața Electorilor vinduți străinului se ridică poporul. Antipatia națională se deștepta în mica nobilime; pretutindenea, toți se ridică. Fugger, banherii din Augsburg, susțin pe Carol și presiunea populară este așa de puternică că Dieta este silită să aleagă un German. Carol era puternic și putea, și el, respinge pe Turci; el era German și Spania fiind departe, suveranii din Imperiu nu se puteau teme de el. Carol a fost ales în 28 Iunie 1519 și se sui pe tron sub numele de Carol Quintul.

Toată lumea din Spania e iritată de alegerea lui Carol la Imperiu. Era știut că are să plece îndată în Germania și această alegere

*) « Dărnicia Francezilor e în adevăr minunată, scrie un diplomat austriac, ei imulțesc făgăduințele, presentele, banii în numărătoare, pensiunile. Dau tot ce cer Electorii. E grozavă primejdie pentru Germania noastră. N'am văzut nici odată atâta lăcomie ca la principii noștri! Mă mîngăiu cu nădejdea înse că, vinzîndu și onoarea pe bani, și vor cumpăra în acelaș timp varga cu care vor fi bătuți într'o zi, ei și bunurile lor.» (J. Jansenn, *L'Allemagne et la Réforme*, I, 558).

se considera ca un dispreț pentru Spania. Pare că găceau toți că resursele Spaniei au să fie întrebuințate pentru planurile ambițioase ale acestui monarch cosmopolit. Spania doria un rege național. După Flamanzi ea era nevoită să sufere pe Germani. Cu mare greutate Carol putu capata o sumă pentru drum și plecă incredințând regența lui Adrian de Utrecht, fostul său învățător.

Cum a plecat Carol, a și izbucnit revolta comunelor, *Comuneros*. Au urmat o mulțime de violențe și de ucideri. Fură urmăriți deputații cari votaseră subsidiul. Revolta e victorioasă pretutindenea; pentru că regentul era fără soldați*); resculații erau stăpâni pe întreaga Castilia; dar ei nu avuseseră nici un plan. Nu mai sunt îndrăzneți. In loc de a impune reforme și in loc de a dicta legi, ei se mulțimesc a trimite Impăratului o listă lungă de plângerile lor. Aceste plângeri erau așa de puțin indestulătoare, in cât chiar dacă el ar fi consimțit la cererile lor, inbunătățirile cerute nu ar fi putut impiedica puterea absolută. Resculații mai fac o greșală: in loc de a rămânea uniți, ei se ridică in contra nobilimei. Atunci nobilimea se uni cu Impăratul și insurecția fu invinsă. Aristocrația invinge orașele; dar din această invingere câștigă numai puterea absolută a regelui.

Dușmanii monarchiei se arataseră neputincioși; putea dar Impăratul să fie mai milos; mai ales că toți cereau numai să i ierte. Chiar nobilimea stăruie pentru aceasta. El inse a fost fără milă pentru cei cari se ridicaseră in contra *Majestății* imperiale. El veni in Spania cu o armată germană și au urmat proscricțiuni teribile, de care nu au fost scutiți nici nobili, nici clerici. De acum inainte nu au să mai fie revolte in Castilia și interesele Spaniei au să fie sacrificate. El nu mai guvernează pentru Spania. Nu mai avea nici tim-

*) După vechiul sistem, era destul pentru un om să aibă o sabie sau un arc și era gata de a intra in campanie. Acum trebuia mijloace nouă și echiparea devenia mai costisitoare și mai grea. Mai întâi, trebuia prav de pușcă, pe urmă trebuia pușcă, arme scumpe și greu de mănuit. S'au inventat arme nouă; arta militară a ajuns mai complicată; din aceasta a urmat nevoia de disciplină și de exercițiu. Pentru a face față nouălor cerinți, s'a organizat un nou sistem și s'a socotit folositor a forma corpuri speciale destinate pentru resboiu și de a indeparta, pe cât era posibil, pe toți soldații de la alte ocupațiuni ce aveau până atunci. Astfel s'au creat armatele permanente; și s'a făcut, de asemenea, obiceiul de a întrebuința trupe mercenare. (Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, I, 230).

pul, nici voința, de a mai asculta plângerile Spaniolilor. Spania are să fie bună numai ca să i dea soldați și bani ; o storeea ca să supună pe Europa, fără a i da în schimb altă ceva de cât numai o glorie ruinătoare *). Suveranul dicta singur ; dar avea mare încredere în *Granvelle*. În 1543, el lăasă regent pe fiul său Filip. Atunci autoritatea lui *Granvelle* creșcu și mai tare. După moartea lui, fiul său moșteni această autoritate. Spaniolii nu erau întrebuințați nici în armată. Generalii lui Carol Quintul au fost Italieni, Germani sau Franceși. Numai *ducele de Alba* era Spaniol. În marină, Genovesul *Andreu Doria* era atot puternic. Afară de aceasta, Curtea era plină de străini ; dar Spania i plătia. Starea economică era tristă și Adunările se plâneau neconținut, dar ele pierd ori și ce însemnătate când rămân alcătuite numai din deputații orașelor.

Și cu toate aceste, Carol avea în el ceva spaniol : era foarte netolerant ; dar din sinceritate ; avea o ură de moarte pentru ori ce eretic. A urmărit cu ardoare peeretici și pe cei necredincioși. O mulțime de Mauri au fost botezați cu sila ; iar cei întorși la vechia lor credință au fost osindiți ca apostatați. Au primit ordin ca ori să se impace cu Biserica, ori să plece, ori să moară. Mulți fugiră prin munți și începură o luptă de moarte. Această revoltă a fost înădușită în sânge. Toți Maurii au fost nevoiți a se boteza și Inquisiția fu însărcinată a i ținea în de aproape privighiere.

El abdică în 1555 și se retrase în mănăstirea de la Yusta. Pentru toată lumea înse el era tot *Impăratul*. El se interesa de afacerile Europei și de ale Spaniei. Nici odată nu și-a aratat părerea de rău că a depus puterea supremă. A murit în 21 Septembrie 1558.

Domnia lui glorioasă a fost o nenorocire pentru Spania. El a îndeplinit ruina libertăților publice și nu i a asigurat macar o ad-

*) Nevoit a se opune de odată Turcilor, protestanților, regelui Franței, el era mai în tot d'a una absent din Peninsulă. S'a dus de nouă ori în Germania, de șapte ori în Italia, de zece ori în Flandra, de două ori în Africa. Se ducea ori unde prezența sa era necesară, negociind, luptându-se, ocupat a se arata tuturor popoarelor sale, a da piept tutulor dușmanilor ; reținut mult de multiplele sale datorii departe de Castilia și de Aragon. În patruzeci de ani de domnie, de abia a stat cincisprezece ani în Spania. Aparițiile sale erau rari și scurte, de multe ori strinse între două campanii, absorbite de negociațiuni și preparative de resboiu ; de la 1543 până la 1556 n'a mai venit nici odată. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 357).

ministrație economică, o justiție severă și o politică națională. El trebuie făcut responsabil de toate relele pe care le-a cășunat despotismul în Spania.

§ 2. Războaiele pentru Italia.

Carol VIII ¹⁴⁸³⁻¹⁴⁹⁸ era numai de treisprezece ani când a murit părintele său Ludovic XI. Cu toate că după legile în vigoară el era major, sora sa Ana de Beaujeu a domnit multă vreme ca regentă; pentru că regele era slab de spirit și slab la corp. Ana înlătură pe favoriții părintelui său și dădu libertatea și pământurile confiscate celor osândiți de către el. A început a governa bărbătește; fiind că feudalitatea era zdrobită definitiv. Carol VIII a luat în căsătorie pe Ana, moștenitoarea tronului de Bretagne, și prin această însoțire Bretagne s'a unit cu Franța. Astfel dintre marile feude apanagiste de odinioară mai rămăsese numai familia de Burbon, care era încă puternică.

La sfârșitul viacului XV autoritatea regală e foarte puternică. Sunt Adunări Generale; dar regele le convoacă când vrea și ele singure au dat regelui dreptul de a impune taxe în loc de serviciu militar. Consiliul regelui ajunge a concentra în mână sa toată puterea legislativă și administrativă. Membrii acestui Consiliu erau aleși și numiți de către rege. Numai la mare nevoie, financiară ori diplomatică, se mai convocau Adunările Generale. La începutul viacului, Universitatea fusese o adevărată putere; dar ea se compromisese prin înțelegerea cu Englezii și prin condamnarea loanei d'Arc. Ea se supune Bisericii; un legat al papei presidă la reformarea disciplinei interne și a sistemului de studii; ea fu datoare a supune Parlamentului toate chestiunile ce o interesau. Are să pierdă în curând și direcția mișcării intelectuale, în timpul Renașterii. Parlamentul manifestase oarecare pretențiuni politice. Ludovic XI 'l obligase să declare că el era înstituit numai pentru a administra justiția, iar nu finanțele și războiul. El i dăse dreptul de a înregistra ordonanțele regale și i permisesse a face și observațiuni.

Astfel când luă în mâni frânela guvernului, Carol VIII era atotputernic; avea o armată numeroasă și era încunjunat de o nobilitate doritoare de a-și arăta bravura pe câmpul de luptă și devotamentul său către rege. Franța unificată simțea nevoia de o expansiune în afară și țara spre care se îndreptă ochii tuturor este Italia.

« Italia, zicea un papă din viacul XVI, e o liră cu patru coarde:

Roma, Veneția, Florența și Milano ». Aceste patru coarde fuseseră odată în deplin acord; dar de la Nicolae V armonia se stricase. Cea mai mare grijă a deosebitelor state italiene era ca nu cumva unul dintre ele să ajungă puternic, ca să poată intruni pe toate cele altele sub autoritatea sa. La cel mai mic prepus se și înjghebau alianțe. Așa de mult lipsia conștiința de o patrie italiană, că toți se uniau contra puterii care se presupunea că ar putea face unitatea; și aceasta pentru că fiecare stat ori cetate era foarte gelos de libertatea și independența sa. Se temeau mai ales de unirea papei cu republica Veneției.

Curtea papală ajunsese, în aceste timpuri, un local de vițuri și asasinate. Sub Inocențiu VIII, ajuns prin bani la pontificat, sunt numai lupte între papă și baronii vasali. Fiul și nepoții săi căutau să se înbogățească prin asasinate. Când fu ales papă *Alesandru VI Borgia*, în noaptea de 10 spre 11 August 1492, cardinalul de Medici șopti către vecinul său: « Eată-ne în gura lupului; are să ne sfășie pe toți, dacă nu vom găsi chipurile să scăpăm ». Alesandru VI era jurist, om cu oarecare cultură, și cu opt copii, groaza Italiei. Indată ce fu papă, el făcu cardinal și arhiepiscop de *Valenția* pe fiul său Cesar în vîrstă de 16 ani.

Când se auzi că vine Carol VIII, papa și regele din Neapole cerură ajutor de la Sultanul Baiazet. Acesta trimise 300000 de galbeni, cerând ca fratele său Djem, care găsisese adăpost la papă, să fie ucis. Aceasta s'a și făcut, mai pe urmă.

Ludovic Morul, regentul Milanului, voia să detroneze pe nepotul său *Ioan Galeas Sforza* și, pentru aceasta, avea nevoie de ajutorul Francesilor. El amintește lui Carol VIII de drepturile pe care Franția le avea asupra regatului de Neapole, de când domnise aici familia de Anjou, și'l face să creadă că întreaga Italie va saluta venirea Francesilor. Când Borgia fu ales papă, i se mai spunea că va scăpa Biserica de rușine, intrând în Italia.

În adevăr Italienii așteptau un mântuitor. Se mai zicea că creștinii din Imperiul Otoman așteptau numai o ocazie pentru a se ridica cu toții în contra Turcilor.

În Florența domnia lui *Petru de Medici* ajunsese nesuferită, și această mândră cetate căzuse din strălucirea politică de odinioară *).

*) Desordinea Adunărilor prea numeroase, zice Guicciardini,

Moravurile erau stricate. In această stare de lucruri se rădică un călugăr, Ieronim Savonarola, care incepu a predica contra moravurilor corupte și amenința cu urgia cerească pe această cetate cu totul stricată. Cuvintele lui pline de foc au avut un efect extraordinar. Medici este alungat; republica a fost restabilită și, lucru și mai greu, moravurile s'au purificat. Savonarola uria Renașterea și a ars în piața Senioriei o gramadă de opere de artă, cărți, mobile prețioase și po-doabe femeiești. Populațiunea de jos este cu dînsul și el este ade-văratul stăpân al republicei în curs de căți-va ani. Romanii așteptau cu nerăbdare să scape de tirania familiei Borgia și locuitorii din Neapole erau bucuroși de căderea dinastiei de Aragon. Carol VIII putea intra în Italia, sigur că nu va intimpina nici o rezistență. Ca să fie liber în Italia, el dădu Angliei bani; Spaniei Cerdagne și Rousillon; Germaniei, Artois, Franche-Comté și Charolais.

În 1494 el se pogoară în Italia cu o armată de 26000 de oameni; dar nu avea nici ofițeri, nici bani, nici corturi. Acum Ludovic Morul nu mai avea nevoie de el, pentru că murise nepotul seu. Carol VIII intră în Toscana; fu primit cu entuziasm de cătră locuitorii din Pisa, cari erau siguri că vor scapa de jugul Florenței; apoi inaintă spre Florența unde fu, de asemenea, aclamat de cătră partisanii lui Savonarola și pe urmă porni spre Roma. Papa rugase pe toată lumea să-i vină întru ajutor; dar nime nu se mișcă afară de regele de Neapole. Carol VIII intră în Roma; iar papa se închise în castelul Sft. Inger. După aceasta se îndreptă spre Neapole, fără a întâlni nici o împotrivire, și cinci luni după plecarea din Franța, Carol VIII intră în Neapole. Iarna lui 1495, Francesii o petrec în Neapole. Se dau serbări strălucite și se fac planuri mărețe. Carol plănuia să treacă marea Adriatică, să bată și să alunge pe Turci din Europa și, ajuns

deliberările îndelungate și târzii, secretele de stat divulgate; nici o claritate în direcțiunea și mișcarea afacerilor italiene; eram surprinși fără de veste de soarta cea rea; principii din afară nu aveau cu noi nici înțelegere nici prietinie, din pricină că lipsau oamenii în care să se creadă; finanțele, imprăștiute în o mulțime de mâni, împărțite între niște administrații neglijente, erau risipite înainte de a fi strinse... Cetățenii luminați se departau de la afacerile publice: statul era lasat pe mâna ambițioșilor vulgari și a aventurierilor; licența, arbitrarul și nepăsarea erau în toate dregătoriile; Florența desprețuită de supușii săi, suspectă principilor italieni, desonorată». (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 24).

Impărat al Răsăritului, să treacă în Asia și să scoată Sfintele Locuri din mâinile musulmanilor, luând titlul de rege al Ierusalimului.

Dar pe când se făceau aceste planuri mărețe, Neapolul regreta pe Aragonезii, Ferdinand Catolicul se pregătia să i ajute, Măcsimilian era iritat pentru că regele Franței avea pretenția de a ajunge Impărat și Italia se pregătia.

Carol trimisese la Veneția pe istoricul Comines ca ambasador. Acesta a fost primit într'un chip admirabil și opt luni l'au dus nu mai într'o serbătoare. Dar sincerul istoric dădu aice peste o lume stranie, necunoscută și a ramas înmărmurit, ca și cavalerii regelui seu, când au văzut Roma și Neapole. Sarcina lui Comines era a încheia o alianță cu republica. Conducătorii republicei tot 'l purtau cu vorba pe când toate puterile, între care Spania și Impăratul, trimiteau ambasade. Pe Comines 'l amăgeau că ar fi vorba de a încheia o ligă în contra Turcilor ; pe când în realitate se forma liga în contra Francezilor, mai ales prin stăruințele lui Ludovic Morul. În această ligă intrau Veneția, Milano, Impăratul și regele Spaniei. Comines înștiință pe Carol VIII și acesta se grăbi a părăsi Neapole, lăsând garnizoane în cetățile importante și nădăjduind pe familia Colonna, care avea să'l tradeze. Lângă Fornuova se găsi în fața armatei ligăi, care se alcătuiă din 40000 de oameni. Italienii au fost zdrobiți ; dar străinul părăsise Italia.

După Fornuova, Sforza era trădător, Medicii alungați din Florența, familia de Aragon desonorată. Numai Roma și Veneția rămăneau neatinsse. Alecsandru VI 'și inchipui că va putea întemeia o suveranitate care să fie ca un fel de arbitru peste toată Italia. El nu a isbutit ; dar fiul său Cesar era de față. El aruncă rasa și se puse pe lucru ; mai întâi ucise pe fratele seu Ioan și 'l aruncă în Tibru. De atunci Papa e în mâna teribilului său fiu.

Ieronim Savonarola rădicase în contra sa pe clasele bogate și poporul de jos nu era în stare a'l putea susține. El predică cum că comite un pacat de moarte acel care avea ceva mai mult de cât strictul necesar. El impuse o dare progresivă care lovia cumplit pe bogați, iertă datoriile, fundă o bancă de împrumut care împrumuta mai fără dobândă și isgoni din Florența pe camatarii cari luau câte 32 la sută. După retragerea lui Carol VIII, popularitatea lui începu a scădea ; papa 'l declară eretic și el fu ars de viu în 1498.

« Tăcut, nepătruns, tot d'auna mascat, Cesar Borgia era une ori cuprins de un acces de turbare furioasă. El a fost marele tiran

din epoca Renașterei. Voia să pună mâna pe întreaga Italie. A întreprins toate mijloacele : intervenție străină, escomunicare, exterminări. A cuprins o mulțime de feude ale Bisericii în ducatul său de Valentinois și ajunsese până în Lombardia. Nu se putea atinge de Neapole, care era ocupat de cătră Francesi și de Spanioli; dar întreprinse a cuprinde cetățile din centru. Pe unde trecea el, nu mai era vorbă de dreptul ginților; extermină mai pe toată familia Orsini. Papa dase ordin să nu se cruțe nici femeile, nici copiii mici. O mulțime de cardinali au fost otrăviți. În acest timp, soldații lui pradau Roma și făceau grozăvii prin sate. Când muri părintele său, Cesar se retrase în ducatul său; după aceea fugi în Spania, unde muri ». Sora sa Lucreția era vrednică de părintele și de fratele său. Numele ei a rămas, de asemenea, celebru.

Carol VIII murind fără a lăsa un fiu (1498), pe tronul Franței se sui Ludovic XII, fostul duce de Orléans, ruda cea mai apropiată a lui. Indată după încoronare, Ludovic XII se rădică cu pretențiuni asupra ducatului de Milano, ca moștenire a mătușei sale Valentina de Visconti și asupra regatului de Neapole care trebuia să fie a Franței. Aliat cu Veneția și cu papa, el intră în Italia și în două zile cuprinde Milanesul. Ludovic Morul fu prins și trimis în Franța; iar guvernator în Milano s'a pus cardinalul George de Amboise. Pentru a putea cuprinde și stăpâni Neapolul, el se înțelese cu Ferdinand Catolicul ca să'l împărtășcă. Regatul de Neapole fu cuprins și regele seu se predă Francesilor. Dar în curând aliații se certară de la pradă. Francesii fură bătuți și Ludovic XII fu nevoit a se împăca primind o sumă de bani și rămânând numai cu Milano.

În timpul acesta ajunge la tronul pontifical Iuliu II (1503—1513), un papă cu « suflet erou și violent, a căruia ură este fără milă; pontifice războinic, cu casca în cap și îmbrăcat în zale, a cărei istorie e numai militară ». Anii întâi i a întreprins în a pune ordinea în stat și a lua de la familia Borgia cetățile și castelele răpite de la Biserică. Pe urmă începu acțiunea sa politică în afară. Iuliu II uria pe străinii cari puseseră mâna pe unele părți din Italia; politica lui era a face din statul pontifical arbitrul Italiei și, mai apoi, a lumii întregi. Dar mai întâi, el se hotărî a se folosi de armatele străinilor, pentru a umili pe Veneția, care răpise mai multe posesiuni ale Bisericii și care amenința să sdruncine echilibrul italian. Genovez de origine, el uria de moarte pe Veneția, care ridicase în contra ei pe toate statele italiene prin o nemăsurată ambițiune.

Multă vreme celebra republică se părea că nu se interesează de afacerile italiene. Stăpânind o mulțime de posesiuni în Mediterana și având nenumărate comptuare pe toate țărmurile, Veneția se mulțumise, în Italia, numai cu lagunele sale și cu câteva mici teritorii. Dar lucrurile se schimbaseră de la căderea Constantinopolei. Veneția pierduse o mare parte din teritoriile sale și era amenințată și în supremația sa comercială. Pe de altă parte, descoperirile teritoriale o loviseră cumplit în comerțul său. Diriguitorii republicei se gândiră a întemeia un imperiu continental. Ei se folosiră cu ghibăcie de slăbiciunea Germaniei și a statelor italiene și răpiseră o mulțime de posesiuni de ale statului pontifical, regatului de Neapole, ducatul de Milano și de ale Împăratului. Toți se tem că republica va face un tate Italia pentru sine.

Pentru aceste cuvinte se formă, în 1508, liga de la Cambrai în care intrară: Împăratul, Franția, Spania, papa și statele cele mici italiene. Numai Florența se ținu neutră. În anul următor se dădu marea bătălie de Agnadelo, în care 10000 de Italieni remaseră pe câmpu de luptă. Armata venețiană fu zdrobită. Ludovic XII se opri la Mincio; pentru că mai departe trebuiau să opereze armatele imperiale. În fața primejdiei care o amenința, Veneția nu 'și perdu curajul. Celebra diplomatie venețiană se puse pe lucru și se folosi de rivalitățile dintre aliați. Macsimilian 'și rechemă armata și Iuliu II 'și schimbă politica.

Papa înțelese că numai Veneția poate apăra Italia în contra Turcilor, Germanilor și Francesilor, dușmanii Italiei, de când Milano era în mâinile lui Ludovic XII. Fiind că Împăratul și cu Franția începură din nou resboiul, Papa se aliă cu Veneția, cu Elvețienii, cu Enric VIII și cu Ferdinand Catolicul. El însuși lupta în persoană. La Mirandola a intrat prin o spărtură făcută în zid. În 1511 se încheiă liga sfântă între Ferdinand, Papa, Împăratul, Veneția și Elveția. Noua ligă era îndreptată în contra lui Ludovic XII. Ea puse pe picior de resboiu 36000 de oameni; pe când Gaston de Foix, comandantul armatelor franceze, avea numai 23000. Lângă Ravenna se dădu o bătălie teribilă în care 16000 de oameni remaseră pe câmpul de luptă. Francesii fură învingători; dar încercaseră o pierdere ireparabilă: murise Gaston de Foix, în vristă numai de 22 ani.

Iuliu II muri în 1513. El a putut crede pe patul său de moarte că opera sa s'a îndeplinit și că, după el, « pontificele roman va fi stăpânul și suveranul lumii ».

Ludovic XII se împacă cu noul papă; dar Italia e perdută. El însuși muri în 1515.

§. 3. Francisc I și Carol Quintul.

După moartea lui Ludovic XII se sui pe tron ducele de Angoulême, *Francisc I*, vărul mortului rege. El era de douăzeci de ani. «Nalt și viguros, frumos la față, eloquent, trăise departe de curte și se făcuse și mai voinic. Era însă stricat prin prea multa lingușire a celor cari'l incunjurau. Mai ales 'l stricau mama sa, Luisa de Savoia, și sora sa mai mare, Margareta de Valois. Era un rege gentilom. Știa multe, era deștept; dar fără spirit de continuitate»*).

El continuă planurile lui Ludovic XII. Elvețienii erau aliații papei și ai ducelui de Milano. El trecu munții Alpi prin Savoia, sdrobi pe Elvețieni în marea bătălie de la *Marignan*, cuprinse Milanul și numi guvernator pe vărul său Conetabilul de Burbon. Atunci se încheiă cu Elvețienii *pacea perpetuă* care a ținut aproape trei sute de ani.

În timpul acesta se suise pe tronul pontifical *Leon X* (1513—1521) fiul lui *Laurențiu Magnificul*, din strălucita familie *Medici*. Aceasta era un om învățat și bun, discipul al humaniștilor; iubia artele și poesia, dreptul roman și vînatul. Avea însă nevoie de bani și pentru aceasta nu alegea mijloacele. Odată a făcut pe bani trei zeci și unu de cardinali. El a fost patronul pacific al Renașterii, protector

*) Viguros și 'nalt, era frumos la față și cu multă grație, cu un suris atrăgător, o eloquență insinuantă și mare de aer de sinceritate. Curtoasia, vitejia și cele alte calități cavalerești, așa de prețuite la principii de pe acele vremi, i erau naturale; ele au fost dezvoltate și mai mult prin educație. Ținut departe de curte prin gelosia Anei de Bretagne, el a trăit la castelul de Amboise și a ajuns de timpuriu un cavaler îndrăzneț, un vînător neobosit. Cu toate acestea, izolarea aceasta a avut o influință nenorocită asupra dezvoltării spiritului său. El a trăit într'un cerc îngust de devotamente fanatice și de iubiri oarbe. Mama sa, Luisa de Savoia, se consola de existența ei tristă și meschină până atunci cu ideea că a dat Franței un suveran. Vorbind de fiul seu ea întrebunța cuvinte în care se arata iubirea ei de mamă dar și mindria sa: ea'l numia «regele, seniorul, cesarul ei». (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 84).

a lui Rafael, a edificat catedrala Sft. Petru. Mare veselie și multe petreceri la curtea pontificală pe vremea lui ; de aceia nici nu puteau ajunge la urechile papei mișcările revoluționare din Germania.

Francisc I s'a înțeles îndată cu acest papă pacific. Amîndoi au avut o întrevedere la Bolonia și au încheiat un *Concordat*, prin care se regula situația Bisericei din Franția față cu papalitatea. Leon X a isbutit să asigureze familiei sale domnirea în Florența și a făcut pe regele Franției să nu mai întreprindă nimic în contra regatului de Neapole.

După ce Carol, regele Spaniei, a fost ales Imparat al Germaniei, Francisc I a fost sigur că noul Impărat are să i declare resboiu. Imparatul Sfintului Imperiu Roman trebuia să isgonească pe Francesi din Italia și stăpânul Germaniei și al Spaniei trebuia să bucățească Franția pentru a putea împreună rășchiratele sale staturi. Amîndoi rivalii caută alianța lui Enric VIII, regele Angliei. Acesta avu o întrevedere cu regele Franției lângă Calais, în localitatea care s'a numit « Champ du Drap d'or » după bogățiile ce s'au aratat aici cu ocazia acestei întrevederi. Dar ea a fost zadarnică. Enric VIII a ramas jignit de măriția și bogăția aratată de cătră Francesi și ministrul său cardinalul *Wolsey* ținea cu Impăratul, pentru că acesta i promisese că va fi ales papă.

Carol fu încoronat în 1520 și apăru înaintea Germaniei în Dieta de la Worms din 1521. El numi un Consiliu de regență, ceru subsidii pentru resboiul din Italia și nu dădu mare atenție certelor religioase. El se gândia la Italia ; voia să fie un Impărat din Evul Mediu, un feliu de *monarch universal* *). Toate i mersese cu bine până

*) Ca și Cesarii Germaniei din Evul Mediu, Carol Quintul credea că demnitatea imperială, urzită în Germania, ajungea deplină în Italia. Impăratul era înaintea ochilor săi nu atâta suveranul Germaniei pe cât arbitrul și apărătorul creștinătății, monarchul universal, pe care vechia tradiție l silia să facă din Italia centrul puterii sale. Dacă putea scuza ceva ambiția nemăsurată și visele chimerice ale noului Impărat, apoi era de sigur norocul prodigios al casei sale. În curs de patru ani reprezentantul casei de Austria dobîndise « un imperiu în care nu apunea soarele. » Era de abia de douăzeci și unu de ani ; un viitor îndelungat se deschidea înaintea lui ; el cugeta să profite pentru a cuceri alte pămînturi. El arbora o devisă nouă *Plus oultre*. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 97).

atunci; era de douăzeci și unu de ani; un lung viitor se deschidea înaintea sa; voia să mai cuprindă și alte țeri*).

Cei doi rivali evitau luptau. Cu toate acestea ea se începu în Flandra, unde Carol cât pe ce era să fie făcut prizonier. Dar în Italia Lautrec pierdu Milanul și fu bătut la *Bicoqua* (1522).

O altă nenorocire veni asupra armatelor franceze. Conetabilul de Bourbon trădă patria sa și intră în înțelegere cu Impăratul. El era un principe foarte puternic, avea o mulțime de domenii, era viteaz și luase o parte activă la resboaiele din timpul lui Ludovic XII. Dar era ambițios și voia să aibă o coroană. Impăratul i făgăduise că i va da în însoțire pe sora sa. Francisc I aflase de aceste negocieri și de aceea i luă comanda avangardei de la armata care pleca în Italia. Atunci conetabilul de Bourbon se înțelese cu Impăratul și cu regele Angliei ca să desmembreze Franția. Francisc I avea să fie făcut prizonier, Enric VIII numit rege al Franției și conetabilul rege de A. relate. Complotul fiind descoperit, el fugi la Impăratul.

Armata franceză intră în Italia; dar fu bătută și isgonită. Conetabilul de Bourbon intră în Provence în fruntea armatelor imperiale. Curagioasa apărare a Marsiliei ținu în loc pe trădător și armata lui se imprăștie. Când Francisc I a intrat în Italia, după el, toți Italienii se dau în partea sa. Clement VII puse Roma și Florența sub protecția regelui și Veneția încheie alianță cu el.

Francisc I cuceri Milanul și Imperialii remaseră numai cu câteva cetăți în Lombardia, între care *Pavia*. Această cetate susținu un asediu de patru luni, până când veni o nouă armată imperială. Atunci

*) Fără nici o îndoială, Carol Quintul era mult mai puternic decât Maximilian și de cât toți împărații cari domniseră în curs de trei viacuri înainte de el. În Italia el a isbutit, după lupta îndelungată cu papa și cu Francesii, a-și stabili supremația sa; pe Anglia, el știa cum s'o ție lingsind pe Enric și măgulind pe Wolsey; afară de Franția, nu mai era nici un stat care să îndrăznească a i face opoziție. Din punctul de vedere al forței, demnitatea imperială nu i prea era de mare folos; infanteria spaniolă, meseriașii din Flandra, minele din Mexico și Peru, iată isvoarele puterii sale. Dar când s'au sfârșit cuceririle, forța se putea ascunde dinapoia dreptului și după cum un alt Carol ascunsese groaza ce inspira sabia francă sub vălul a-legerei romane, urmașul său guvernă o sută de provincii cu magia numelui de Impărat roman și transmite posterității o dominațiune tot așa de vastă și mai trainică. (Bryce, *Le Saint Empire român germanique*, 419).

Francisc I incepe lupta cu nouăle trupe. Armata sa fu zdrobită și el însuși fu făcut prizonier (1525) și dus în captivitate la Madrid.

Papa Clement VII, din familia de Medici, spăriat de progresele Impăratului voi să facă o ligă cu Veneția și cele alte state libere din Peninsula, cu Elveția, Franția, Turcia și Enric VIII. Dar toți se dau înapoi când e vorba de a lucra serios; pe când Carol Quintul are o armată infricoșată, alcătuită din Germani atrași spre Roma de ura religioasă, de Spanioli lacomi de pradă și de aventurieri francezi și italieni, comandată de Carol de Burbon. Era o adevărată invazie de Barbari cari se vărsau asupra Italiei. Ei torturează Milanul și ajung la Bologna. Aice aud că s'a făcut pace. Nici nu vor să audă de ordinul de a se retrage. Ținta lor era să prade Florența și Roma. De la Florența se mulțumesc numai a lua o mare sumă de bani, după care se îndreptează spre Roma. Papa avea o armată numai de 3000 de oameni; pe când năvălitorii erau mai mult de 30000. În 6 Maiu 1527 cetatea fu prădată cum nu fusese nici odată. Omorâu până ce nu mai putea și torturau cumplit ca să capete bani. *) Papa e ținut prizonier în curs de 7 luni; în fine scăpă cu fugă și se împacă cu Impăratul.

*) Pătrunzind în cetatea eternă, armata lui Carol de Burbon, alcătuită din mercenari spanioli și germani, a întrecut în cruzime, în prădăciuni ignobile, pe hoardele barbare care au intrat de atâtea ori în acea cetate. Sute de preuți și de călugări nevinovați au fost măcelăriți. În spitalul Sântului Spirit, toți bolnavii au fost trecuți sub ascuțișul sabiei. Lanschenetii germani proclamă papă pe Luter, străbat ulițele îmbrăcați în haine pontificale, și bătându-și joc de ceremoniile sacre. Ei îmbrăcaseră un asin în haine eclesiastice și omorâu în batae pe un preut care nu voia să împărțăsească pe asinul ingenuchiat. În curs de opt zile, aceste escese grozave se prelungesc: capo d'operele artistice de prin biserici și locuințele particulare sunt pradate ori nimicite; arhivele și bibliotecile distruse. Cel mai sarac lanschenet avea în mâni trei până la patru mii de galbeni. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, III, 139).

A doua zi începu prădarea Romei. Nici un asil nu fu cruțat, nici bisericile, nici casele străinilor, nici palatele cardinalilor din partida italiană, nici mănăstirile cele mai venerate. Spaniolii ucideau fără milă, până ce se săturau. Asediau casele în sunetul trimbiților și treceau pe locuitori sub ascuțișul sabiei. Germanii și rezervau sacrilegiul și au aruncat pe stradă euharestia și moaștele. Au fost mame care și au ucis pe fetele lor cu cuțitul ca să le scape de rușine. Germanii mergeau pe strade cu mitra în cap, cu vestminte sfințite pe umeri, călări pe catării papei; ei au ținut în Vatican un conclav bu-

Pe când aceste grozăvii se petreceau în Italia, Francisc I după un an de robie încheiase tractatul de la Madrid, prin care se ceda Impăratului vechia Burgundie. El însă protestase mai dinainte contra acestei condițiuni, după cum protestaseră și Adunările din această provincie.

Acum se schimbaseră lucrurile. Nici Anglia, nici Italienii nu se mai temeau de Francisc I; din contra, acum dușmanul care amenința independența tuturilor statelor europiene era Carol Quintul. Toate statele din Italia se unesc în contra Impăratului, a cărui trupe pradau Italia; iar Ungaria și Bohemia căutau să scape de servitute. Ungurii, după Mohaciu, erau mai bucuroși a fi supuși Turcilor de cât Germanilor. Păcat că Francisc I nu era mai activ. Armatele lui erau viteze și el era puternic pe marea. Genovezul Andreiu Doria comanda o flotă puternică alcătuită din corăbii venețiene, genoveze și franceze. Italia așteaptă un an sosirea trupelor franceze. În 1528, Lautrec intră în Italia, pune Genova sub suzeranitatea Franței și ajunge până la Neapole. Dar Andreiu Doria se dă în partea Impăratului pentru că Francesii neglijau patria sa și Italia este pierdută pentru Francesi.

În acest timp Soliman Magnificul în fruntea unei armate de 120000 se înainta prin Ungaria ca să cuprindă Viena. Impăratul era nevoit să se împace în apus. De aceea în 1529, se încheie pacea de la Cambrai. Impăratul renunță la Burgundia și Francisc I la Italia; acesta luă în căsătorie pe sora lui Carol Quintul.

Atunci Impăratul rămâne stăpân deplin al Peninsulei. El fu încoronat de către papă la Bolonia ca Imperat al Germaniei și al Italiei. Principii italieni rămân mai mult ca niște guvernatori imperiali. Republica florentină este desființată și Toscana fu prefăcută în ducat sub familia de Medici; dar Impăratul luă citadela Florența, Livorno și Pisa.

Atunci Carol Quintul are timp să se ocupe și cu afacerile re-

fon în care au depus pe Clement VII; au violat mormântul lui Iuliu II. După ce și au stîmpărat furia, ei s'au gîndit a se îmbogăți. Pentru ca să smulgă Romanilor cea de pe urmă lescăie, ei li ardeau picioarele, li sfărmau dinții, li tăiau urechile, pe care le frigeau și le dădeau la victime ca să le mănânce. După ucidere și prădăciune, au urmat foamete și ciumă. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 30).

ligioase din Germania. El convocă dieta din Augsburg (1530); dar ori ce nădejde de impacare era pierdută. *)

Francisc I nu putea să uite pierderea Milaneseului. După ce se înțelese cu Enric VIII, el atrase în partea sa și pe Clement VII și însură pe fiul său Enric cu nepoata papei, *Caterina de Medici*. Cu toate acestea el tot remase în alianță cu principii protestanți din Germania; pentru că *liga protestantă* era puternică și i era de mare ajutor. Carol Quintul nu 'și bătea capul cu Germania și nu băgă samă progesele ligăi; pentru că voia să 'și întărească dominația în Italia și pentru că se pregătia a întreprinde o mare expedițiune în contra Turcilor. El voia o expedițiune în adevăr religioasă, nu ca luptele cu Turcii din Germania, unde câștiga numai casa de Austria.

Impăratul Sft. Imperiu Roman, capul creștinătății, voia să apere întreaga creștinătate și pentru aceasta întreprinse o expedițiune în contra Tunisului. Marea Mediterană ajunsese pe mâna piraților greci și otomani. Fiind că Africa de Nord era în anarhie, acești pirați se îndreptară spre apus. Câțiva frați și căpitani de ai lor se așezară în Tunis și atraseră în partea lor pe sultanul care domnia în această regiune. Pe urmă Sultanul din Alger i chemă în ajutor în contra Spaniolilor și Portughesilor. Unul dintre ei, *Kair-ed-Din*, ajunsese rege. Văzindu-se încunjurat de dușmani, el se puse sub protecția Sultanului de Constantinopole. Sultanul trimise 2000 de ieniceri și i permise a mai strânge și alții pe socoteala sa. O expediție întreprinsă de cătră vice-regele Siciliei ieși foarte rău. Mai toată flota fu inecată și mai toți soldații făcuți prizonieri. *Kair-ed-Din* organiza

*) Eată toată politica lui Carol Quintul. În aparență el negociază, el caută o cale de împăcaciune, abundă în ideile protestante, cere cu el reforma Bisericii, insistă pentru ca un conciliu să fie convocat, e chiar dispus să facă oare care concesiuni asupra dogmei. Diplomatie și duplicitate! Impăratul caută numai să amăgească, să câștige timp, să adoarmă pe dușmanii săi, până ce va veni momentul a i lovi. Nu vrem să zicem că Carol Quintul ar fi fost instrumentul orb al pretențiunilor Romei. El ar fi ajutat bucuros la o reformă care ar fi slăbit pe papă și ar fi mărit pe Impărat; dar nici odată el nu s'a gândit serios la o împăcare sinceră a celor două confesiuni; scopul lui era distrugerea protestantismului prin violență. El scrie fratelui său Ferdinand «că nu va suferi *nici odată* ca să se schimbe sau să se altereze în *ori și ce ar fi*, credința creștină în Germania;» el zice «că nu se va înțelege cu protestanții de cât numai doară de va fi *silit*» (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, IX, 73).

o marină puternică, care a fost în timp de două sute de ani groaza creștinilor. În curând el supuse Algeria. Armata lui era puternică, alcătuită din Albaneji, Greci și Slavoni.

În 1535 Carol Quintul veni cu o flotă de 400 de corăbii și cu o armată de 40000 de oameni. El cuprinse Tunisul și scăpă din robie 2000 de creștini. Dar după retragerea Împăratului corsarul prădă coastele Mediteranei și și resbună cumplit.

Cruciata întreprinsă de cătră Carol Quintul nu a avut nici un resunet în Franția. Consiliarii lui Francisc I l'î fac să declare din nou resboiu. Piemontul fu cuprins, pe când Carol cuceria definitiv Milanul. Dar în curând armatele franceze au fost alungate din nou din Italia și Carol Quintul intră în Provence. Francesii pustiesc totul în calea lor. Carol înaintă până la Arles, pe care l'î cuprinse; dar fu nevoit a se retrage după ce perdu 20000 de oameni. Și apoi el avea nevoie de pace pentru a putea lupta în contra Turcilor. În 1538 se încheie *pacea de la Niza*.

În 1541 Carol Quintul porni în contra Algeriei cu o flotă puternică și o armată foarte mare. Dar o furtună cumplită împrăștiă și înecă mai toată flota și ploi teribile făcură ca armata de pe uscat să fie bătută. Alger nu putu fi luat. Mai toată armata căzu în robie. Puțin după aceea muri și Kair-ed-Din. Toată creștinătatea era spăimântată de acest desastru. Numai Francisc I se folosi de ocazie și trimise o ambasadă la Soliman *ca să încheie o alianță*. Era un scandal ne mai auzit ca *regele prea creștin* să intre în legături cu căpetenia necredincioșilor în contra Împăratului, capul lumii creștine. Dar actul lui Francisc I era foarte important din punctul de vedere politic. El arată că omenirea a intrat în o eră nouă; că alianțele, ca și resboaele, pornesc numai din motive politice și motive de interes, iar nu din motive religioase. Evul Mediu era sfârșit. *).

*) În 24 Februarie 1525, Francisc I era bătut și făcut prizonier sub zidurile Paviei. Protestanții din Germania spăimântați plecau capul. Statele italiene se simțiau lăsate în voia celui mai puternic. Anglia lui Enric VIII se tira înaintea învingătorului. Numai alianța turcă, resboiul turcesc, cu toate grozăviile lui, putea restabili echilibrul european. Cine a avut în Franția, cel întâiu, ideia acestui remediu eroic și atroce? Nu se știe dacă vine ea de la Francisc I, sau de la mama sa regenta Luisa. Un fapt e însă sigur: cea întâi misiune francesă în Turcia a avut loc îndată după Pavia. Numele trimisului

Impăratul era ținut în respect în Flandra; pe când Francesii aliați cu pirații turci prădau Italia și băteau armatele imperiale. Carol Quintul intră în Franța și silește pe Francisc I a încheia *pacea de la Crespy*.

Curând după aceasta moare și Francisc I, în 1547.

Sub urmașul său, Enric II, începu a fi puternică familia de Guise sub cei doi frați, Francisc și Cardinalul de Lorena. Resboaiele se continuă; dar mai mult la nord. Poate că nici nu s'ar fi bătut în Italia, dacă papa și principii italieni nu ar fi rugat pe rege să apere independența lor.

Enric II voia să facă resboiu în Germania. Aice era slab Carol Quintul. Pe atunci el se ocupa cu pacificarea Germaniei și cât pe ce era să comprime ori ce agitare politică și religioasă. După bătălia de la *Mühlberg* se părea că Germania e la picioarele Impăratului. Dar principii germani erau geloși de autoritatea lor și luteranismul prinsese rădăcini puternice. Ori cât de puternic părea Carol Quintul, puterea lui era șubredă în Germania. Principii germani cer ajutor de la Enric II. Acesta se leagă a li plăti un subsidiu și ei permiteau să iea pământurile care au fost pururea ale Imperiului, de și limba germană nu se vorbește, adică *Cambrai, Toul, Metz, Verdun*. Aceste cetăți au fost cuprinse de cătră Francesi în 1552.

Imparatul atacat de cătră Mauriciu de Sacsonia de abia scăpă cu fuga din Tirol și se impacă cu Protestanții la *Passau*. Atunci toți principii germani se unesc cu el ca să scape din mâinile Francesilor *cele Trei Episcopate*. Carol Quintul cu o armată de 60000 de oameni încunjură cetatea Metz. Francisc de Guise apără cu multă energie cetatea, de și avea o armată numai de 10000. Imparatul fu nevoit a se retrage după ce pierdu jumătate din armata sa.

Carol Quintul însură pe fiul său Filip cu Maria Tudor, regina Angliei.

a remas necunoscut. El ducea Sultanului o scrisoare și inelul lui Francisc I. Trecând prin Bosnia, el a fost măcelărit împreună cu cei doisprezece soți ai săi. Se pare că cărțile și inelul au fost găsite și trimise la Constantinopole. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 722).

« Amiciția și afecțiunea ce există între glorioasa mea maiestate și voi, serie Soliman cătră Francisc I, fac ca dorințele voastre să fie primite pe lângă persoana mea, isvor de fericire; dar această afacere

Impăratul îmbătrânise repede *). Chiar pe când era în culmea gloriei, el manifestase dorința de a se retrage, pentru a și căuta numai de mîntuirea sufletului. După moartea soției sale iubite, el se întări și mai mult în acest proiect. Dar nu era mișcat numai de simțul religios; supărarea că nu și a putut îndeplini mărețele sale planuri și infirmitățile corporale au contribuit foarte mult. El chieamă în Flandra pe fiul său Filip, care are 21 ani. Acesta veni prin Italia și Germania. A călătorit în timp de un an, primind pretutindinea mari onoruri; dar aclamațiunile se adresau mai mult părintelui seu. El inspira puțină simpatie. Nu plăcea Germanilor receala și severitatea sa.

Carol Quintul abdică și împărți vastul său imperiu. El incredința fiului său Filip țerile succesiunii de Burgundia, Spania și dependențele din Italia; iar fratele său Ferdinand luă moștenirea casei de Austria și titlul de Impărat.

După abdicarea lui Carol Quintul, resboiul continuă mai departe. Filip al II amestecă în resboiu și pe Anglia, ca barbat al Mariei Tudor. Ducele de Guise plecă în Italia și era în statele Bisericei, când auzi că papa s'a impacat cu Franția. El se întoarse repede înapoi; dar a-junse prea târziu. Filip II câștigase marea victorie de la *Saint— Quentin*. Ducele de Guise a putut cuprinde numai cetatea *Calais*.

În fine în 1559, se încheie pacea de la Cateau-Cambressis. Prin această pace, Franția renunță definitiv la Italia, dar rămânea cu cele Trei Episcopate. Filip II, care rămăsese văduv, luă în căsătorie pe fiica lui Enrie II.

« Astfelu după patru zeci de ani de lupte, Spania rămânea cu

nu samănă cu altă afacere de domeniu sau de proprietate: ea privește religiunea. După ordinul sacru a Celui prea Înalt, creatorul lumii și binefăcătorul lui Adam, după legea profetului nostru, soarele celor două lumi, această biserică e de mult timp moscheie și musulmanii și fac în ea rugăciunea. El contrar religiunii noastre ca un loc care poartă numele de moscheie și în care se face rugăciunea să fie acum schimbat prin schimbare de destinație. Cele alte locuri afară de moscheie vor continua a rămânea în mâinile creștinilor; nimic nu va supăra, sub dreapta noastră aparare, pe cei cari locuiesc în ele. Ei vor trăi liniștit sub aripa protecțiunii noastre. (De la Jonquière, *Histoire de l'Empire ottoman*, 226).

*) Fisicește și moralicește, Impăratul îmbătrânise foarte repede. Atunci pe când se putea crede domnul lumii, în timpul glorioasei sale expedițiuni la Tunis, el vorbise cu împărăteasa că vra să se lase

supremația. Dar Franția dovedise o rezistență neinvinsă la or ce încercare de desmembrare. Ambițiunea lui Carol Quintul impusese barbaților politici datorită de a se gândi la un *Equilibru european*.*) Prin ocuparea celor Trei Episcopate, Franția 'și indreaptă activitatea spre răsărit, spre provinciile care o complectau natural. Ea anunță voința de a întinde fruntariile patriei până unde se întindeau limitele rasei. Marele lupte europene încetară de a fi *lupte pentru Italia și ajung lupte în Germania*.

Resboaiele pentru Italia nu au adus Franției nici un folos în privința politică. Ea nu a putut păstra nici una din cuceririle sale. Dar a dovedit înaintea lumii că e foarte puternică, de oare ce singură a fost în stare a ține piept lui Carol Quintul. Ea a scapat Europa

de mări și amindoi puseseră la cale să întrebuițeze cei de pe urmă ani pentru mântuirea sufletului lor. Patru ani după aceea, moartea prea iubitei sale soții întări pe Carol Quintul în proiectele sale. Dar abdicarea lui nu a fost dictată numai din sentiment religios. Decepțiunile și neisbutirea proiectelor sale, infirmitățile sale corporale, au fost în mare parte cauza hotărârii sale. . . El voi să-și sfirșească regnul acolo unde l începuse. În mijlocul Adunărilor celor șeptesprezece provincii din Țerile de Jos, la Brusela, în 25 Octombrie 1555, Carol Quintul anunță supușilor săi obosala sa și dorința de « a se desbraca de toate »... Apoi a plecat încet spre Spania, pe când se înalța pentru el un pavilion în cuprinsul mănăstirii Yuste, unde voia să aibă definitivul repaos. Trecând pasurile munților prin care se ajunge la acel canton îndepărtat din Estramadura, el a zis: « Am să mă trec numai trecătoarea morții » A mai trăit doi ani, trăind ca un suveran. El a murit în 21 Septembrie 1558. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 129).

*) Încercarea lui Carol Quintul de a crea o monarhie universală și a ridica autoritatea monarhică în Germania avu drept consecvență, în ultima analiză, un nou progres al puterilor particulariste și o înfrângere decisivă a tendințelor cosmopolite. Monarhia habsburgică, după expresia unui istoric contemporan, stătea lângă Germania mai de grabă de cât o domina. Victoria oligarhiei prințiare, pe care o pregătea de secole toată munca istoriei germane, primise din revoluția religioasă o impulsie decisivă. Toate incidentele veniseră în favoarea sa: poporul nu mai avea puterea, nici chiar gândul, a discuta autoritatea suveranilor, cari apasă pe fie care zi mai mult; cetățile, fără credit în diete și atinse grav în prosperitatea lor comercială, pierdeau, după influența lor politică, și direcțiunea intelectuală și morală pe care o conservaseră până atunci. Habsburgii din Austria, absorbiți de grijile intereselor lor dinastice, și amenințați în domeniile lor imediate prin progresele eresii nu mai pretindeau în Germania de cât numai la o suveranitate nominală. Principii, înbogățiți cu spo-

de o *Monarchie universală*, catolică și absolută, care ar fi înădușit Reforma și ar fi împeditat dezvoltarea deosebitelor naționalități. *) Aceste resboaie au introdus în Franția Renașterea.

III. RENAȘTEREA.

§. 1. Literatura.

«Renașterea nu a fost numai operă de literați și de artiști, o întoarcere a spiritului omenesc către literatura cu totul rațională și la modelele de artă ale anticității. Ea a fost, mai cu samă, o reînnoire a vieții morale, un nou chip de a concepe lumea, o teorie originală despre societate și viață publică, o tradiție de libertate în raporturile creștinului cu Biserica».

Renașterea a început în Italia; pentru că Italia scăpase de mult de disciplina rigidă și de cadrele impuse individului prin Evul Mediu. În Italia era de pe atunci un spirit cu totul *realist*. Expedițiile cetăților maritime și contactul cu civilizația bizantină și arabă i dase noțiunea clară a lucrurilor omenești; agitațiile și luptele de clase ascuțiseră în ea simțul realităților politice. Italianul, nevoit din pricina tul-

lile clerului și stăpâni pe conștiința ca și pe bunurile supușilor lor, mai nu aveau adversari. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 448).

*) În ce se cuprinde esența unui individ? pentru ce zicem noi că el are o existență nedestructibilă? Pentru că fie-care om are facultăți diverse, pe care e chemat a le dezvolta; pentru că e responsabil de întrebuițarea lor; el moare, dar pentru a renaște în o viață nouă, ale căreia condițiuni sînt o urmare riguroasă a vieții sale anterioare. La națiuni, găsim de asemenea facultăți diverse pe care sunt chemate a le dezvolta și de întrebuițarea cărora ele sunt responsabile; li se întimplă și lor să moară, ca tot ce este creat; dar e mai mult o transformare a vieții de cât o distrucțiune. Geniul deosebit a fie-cărui om se manifestă în operele sale; fie-care are de îndeplinit misiunea sa în destinul general al omenirii. Geniul fie-cărei națiuni ni arată de asemenea misiunea sa, care este în armonie cu misiunea indivizilor și cu aceea a geniului uman. Acest geniul și această misiune formează caracterul esențial al naționalităților. Fie-care popor reprezintă într-o cât va o idee; această idee e principiul vieții sale, fără care el ar înceta de a fi; pe cât timp el i rămâne credincios, el are un rol glorioș în istorie; în ziua când o părăsește, el abdică la existența sa; începe a declina, moare, pentru a renaște în alte condițiuni. (F. Laurent, *Études sur l'histoire de l'humanité*, X, 34).

burărilor lăuntrice a fi pururea deștept, capatase calități de ghibăcie, de neîncredere și viclenie; înțelesese că spiritul e o putere, cea mai mare din lume; Italianul, cel întâiu, avu un spirit *modern* *).

Dar pentru ca acest avânt al spiritului omenesc să poată da roade mai ales în artă, era de nevoie ca să fie încurajat, să i se dea mijloace a realiza nouăle sale concepțiuni. La aceasta au contribuit deosebiții tirani, cari apar în cetățile italiene. Tiranul nu domnește nici prin delegație divină, nici prin pact feudal, nici prin tradiția dinastiei naționale. E un om nou care s'a impus prin violență sau surprindere, uneori prin serviciile făcute cetății. Poate fi un senior, ori un condotiere, sau un bancher ghibaciu. El este ceva numai prin geniul seu personal, prin vitejia sau diplomația sa; el e obligat a fi neastimparat și despot. El e absolut. Tiranul e leu și vulpe, după împrejurări: despot și viclean. Nici vorbă nu poate fi de lealitate sau blândețe. E tot mândru, chiar când a fost invins și resturnat.

Tiranii au fost protectorii științelor și artelor. Tiranul, om nou, fiu al operelor sale, iubește pe oamenii a căror noblețe este, de asemenea, cu totul personală: artiști, poeți, humaniști. El li asigură averea și gloria; iar ei i fac renume, în prezent ca și în viitor. Această protecție a științelor și artelor, *Mecenatul*, consolează pe cetății de libertățile pierdute și adună în jurul principelui o clientelă devotată, gata a-l lauda, care atrage și spiritul public. Dar despotismul luă precauțiuni în contra libertăților spiritului. Toate statele au avut pictori, sculptori și arhitecți; pentru că aceste arte nu prea sunt revoluționare; dar literații, filosofii, humaniștii, sunt ținuți de aproape și privighieți; ei se simt în largul lor numai în republica Venetiei. Toți, pictori și poeți, aplaudau civilizația creată de către stăpânii lor.

*) Italia scapase de timpuriu de disciplina rigidă și de cadrele înguste impuse individului prin evul mediu. Pe urmă capatase un spirit *realist* preferase dreptul roman înaintea scolasticei. Expedițiunile cetăților sale maritime, contactul cu civilizațiunile bizantine și arabe, i dase noțiunea clară a lucrurilor îndepărtate; agitațiunile, luptele de clasă a comunelor sale, ascuțise în ea simțul realităților politice. Italianul, încă din evul mediu, nevoit de tulburările civile a fi pururea deștept pentru a nu fi surprins, desvoltă ca ități de mlădiere, de neîncredere și de viclenie naturale rasei sale; el înțelese că spiritul este o forță, cea mai mare de pe lume; el, cel întâiu, în Apus, a avut spiritul modern. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 1).

Italianii erau ca și principii lor. Moravurile erau elegante, corupte și violente. *Onoarea* de pe acea vreme e meșteșugul prin care un om de spirit poate comite o faptă rea, de folos pentru el, fără nici un scrupul de moralitate sau umanitate. Moravurile ajunseseră la o fineță și la o gingășie, pe care nu o mai aveau nicăierea. Serbări, cortegiuri, turnieruri, intrări strălucite în cetăți, reprezentații teatrale cu danțuri și concerte, declamațiuni: în aceasta se cuprindea mai toată viața cetăților italiene în timp de pace. Erau mai multe zile de serbătoare de cât de lucru. Dar moravurile erau corupte, și lumea nu numai că nu desaproba o faptă rea sau o crimă, ci din contra, o aplauda și făcea haz. Și cu toate acestea erau o mulțime de superstiții. Moravurile erau foarte violente, cu complicitatea opiniei publice. Omul nu se mai mira de nimic, nici nu se indigna de nimic. Erau absolut nesimțitori. Se comiteau crime grozave și torturi ne mai inchipuite, și toate cu sânge rece.

Aceste moravuri au avut mare influință asupra literaturii. Ele se oglindesc în operele scriitorilor de pe acel timp*).

Ariosto alcătuește « *Orlando furioso* » în care și bate joc de e-

*) De la așezarea Barbarilor în provinciile romane, nici o transformare întimplată în Europa nu ar putea fi comparată cu transformarea ce a urmat după împrăștierea științii nouă, în a doua jumătate a viac. XV. Minunați de frumuseța modelelor artei și poeziei antice, de a Grecilor mai cu samă, oamenii au ajuus a se uita cu displăcere și dispreț la tot ceia ce fusese făcut și produs de la epoca lui Trajan până la Nicolae V. Latineasca scriitorilor de după Tacit se privi ca o limbă bastardă; arhitectura evului mediu ca barbară; filosofia scolastică o vorbire uricioasă și neînțeleasă; chiar Aristotele, ori cât de Grec era, Aristotele, care fusese în curs de trei secole mai mult de cât un profet și de cât un apostol, fu aruncat jos de pe tronul său. (Bryce, *Le Saint Empire romain germanique*, 408).

Ciceronienii considerau ca o erezie tot cuvîntul care nu se găsea în Cicerone. De aceea și creștinismul trebuia să îmbrace forme ciceroniane. Așa cardinalul Bembo vorbind despre intronarea unui papă, zice că trebuie să fie recunoscător *zeilor nemuritori*; când e vorba de sf. Fecioară, principele Bisericii o designă sub numele de *zeiță*; el numește pe sf. spirit *sufstarea zefirului ceresc*; transformă pe Fiul lui D-zeu în *Minerva ieșind din fruntea lui Jupiter*. Cardinalul ciceronian unia pe lângă aceste copilării de erudit un adevărat dispreț pentru cărțile sfinte; găsind într'o zi pe pioșul și învățatul Sadoleț ocupat a traduce *Epistola către Romani*: « Lasă copilăriile aceste, i zise el; astfel de ineptii nu convin unui om grav ». (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, VIII, 400).

poca cavалerească din Evul mediu. Opera sa e scrisă cu multă artă și e o capo-d'operă de invențiune eroi-comică. Dar e scrisă cu o licență foarte mare. E un model de limbă limpede și sonoră; dar e foarte potrivită numai cu moravurile contimpuranilor săi.

Nicolae Machiavel este cel întâiu prosator din acel timp și cel mai grav filosof politic din Italia. Cartea sa « *Il Principe* » e o simplă descriere experimentală a politicei *principatului* italian din timpul Renașterei. El arată prin ce mijloace poate un principe italian să supună pe dușmanii săi, să li ocupe cetățile și să ajungă a intruni toată peninsula. Pentru aceasta, trebuie principelui, pe lângă calități personale, și o lipsă absolută de ori ce scrupul. El poate întrebuinta, pentru a și ajunge la scop, *toate mijloacele*. *Machiavelismul* nu e o doctrină inventată de cătră el; e o observare metodică a faptelor care se petreceau sub ochii săi*). El a dat esemplu de o mare probitate diplomatică. Fost secretar al republicei florentine, el era disgrațiat, ruinat, de cătră Medici; era redus la o miserie extremă. Consultat de cătră papa Leon X asupra politicei ce trebuia urmată, cu un singur cuvînt el ar fi putut ajunge consilierul și ministrul papei. Dar el a condamnat politica lui Leon X, s'a sacrificat mai degrabă pe sine, de cât să sacrifice conștiința sa de barbat de stat. A trăit la țară, la o mică proprietate a sa, și acolo a scris el insemnatele opere: *Principele*, *Istoriile florentine*, *Discurs asupra primei decade din Titu Liviu*, etc.

In *Memoriile* lui Benvenuto Cellini e tabloul vieții italiene din acel timp; dar autorul dovedește că era inzestrat cu o mare independență de caracter. Nici odată nu s'a injosit.

Aretino ni arată cât de jos căzuse Italia. El și făcu din pana sa

*) Machiavel face apel la ilustra familie de Medici ca să scape Italia de Barbari. Italia așteaptă un mântuitoriu. Nu pot spune, scrie el in ultimul capitol din *Il Principe*, cu câtă dragoste va fi primit el in toate provinciile care au suferit de jugul străinilor; cu câtă credință, pietate și cu câte lacrimi. Care porți se vor inchide inaintea lui? ce popoare vor refusa a i se supune? care Italian nu'l va servi? Toți sunt sătui de dominațiunea barbară! Ilustra voastră casă inbrățișeze dar acest proiect, cu acea audacie, cu acea speranță, pe care o dau întreprinderile drepte, pentru ca această patrie să se ridice sub stiajurile voastre, și ca, sub auspiciile sale, să se verifice cuvîntul lui Petrarca: curagiul se va lupta cu furie, și lupta va fi scurtă, pentru că antica valoare nu e încă moartă in inimile italiene. (Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, X, 319).

teribilă un mijloc de câștig. Și bătea joc de Biserică, și cu toate aceste Biserica 'l lăuda, până și pe amvon, de frică. Predicatorii comparau cu Părinții Bisericei pe acest scriitor foarte de multe ori absolut necuviincios.

Geniul universal Michel Angelo a fost și un foarte mare poet prin înălțimea și austeritatea cugetărei. *Sonetele* sale sunt de o mândrie înaltă; *Epigramele* lui sunt foarte amare.

§ 2. Art a.

Arta a făcut mari progrese în viac. XVI și numărul artiștilor e așa de mare că trebuie să ne mărginim numai la cei mai însemnați dintre ei și la operele care i pot mai bine caracteriza. Două fapte sunt mai de luat aminte: *clasicismul* se dezvoltă în Italia și influența italiană, propaganda esteticei romane, se împrăștie în Europa întreagă. Se introduce în artă un stil mai cuprinzător, mai grav și mai abstract; înbrăcămintea se întocmește în o « *draperie* » bogată; se introduce un « decor pitoresc » și « tipul » se idealizează. Această transformare nu se va opera de odată, ci se va forma cu încetul o doctrină și o pedagogie. Atunci înse va începe decadența; pentru că inspirația individuală va fi oprită în loc. Dar când va sta pe loc în Italia, o înflorire artistică va începe în Europa, care va intra la școala Romei. Cele alte țeri înse nu vor imita servil ceia ce vor învăța în Italia.

Architectura. Arhitecții au început a lucra după modelele anticității; dar au potrivit elementele antice la nevoile nouă și au introdus în monumente o decorațiune grațioasă și liberă; dar în viac. XVI se cantă o măreție mai sobră, mai severă și mai simplă.

Bramante (1444-1514) se inspiră de acea bogăție decorativă și uni inspirațiile mai severe ale gustului florentin cu grația edificiilor lombarde. În 1499, el se duse la Roma. El era de mult celebru; ridicase la Milano o mulțime de monumente și formase elevi distinși. În Roma, el studie, desenă și măsoară monumentele antice. Stilul său deveni mai aspru și mai sever: *clasic* și *roman*. El zidi *Belvedere* și făcu planul pentru *Catedrala Sf. Petru*. Marele papă Neculai V avușese ideea a construi acest edificiu măreț al catolicismului; dar numai sub Iuliu II începu a se lucra serios. El însărcină pe Bramante; dar acesta puse numai fundamentele și muri lăsând numai temelii acestui edificiu, care trebuia să întrunească « măreția și maiestatea edi-

ficiilor antice cu magia catedralelor din Evul Mediu ». Papa Leon X însărcină cu conducerea lucrărilor pe Rafael. Acesta modifică planul primitiv și continuă lucrările până la moarte. Michel Angelo, numit după el, reveni la planul lui Bramante, mai modificându-l, și inventă celebra Cupolă, pe care n'a trăit să o ridice.

După Michel Angelo rămâne arhitect mare *Vignole*, al cărui *Tractat asupra celor cinci ordine* ajunse Manualul universal al arhitecților. Arhitectura ajunse a concepe un tip absolut, impersonal și internațional « in loc de a fi resultanta nevoilor, tradițiilor, credințelor unui popor și a materialelor de pe solul natal ».

Sculptura. Desgroparea capo-d'operilor antice : *Laocoon*, *Hercule*, *Torsul de la Belvedere*, *Venus*, *Apollon*, etc. a făcut pe sculptori să ajungă la eleganță și să scape de rigiditatea inaintașilor lor. Din nefericire ei nu au putut distinge între deosebitele epoce ale artei antice.

In sculptură, mișcarea pleacă din Florența. Au fost o mulțime de sculptori dar toți au ramas in urma lui **Michel Angelo Buonarotti** (1475-1564). El absoarbe și cuprinde toată viața și toată gloria sculpturii italiene in viac. XVI. A fost pictor neintrecut și poet de frunte; dar pentru el, sculptura e cea dintâi dintre arte. Ascultase in tineretă lectiunile și convorbirile filosofilor platonicieni, și predicele lui *Savonarola* avuseseră, de asemenea, mare influință asupra lui. A cetit și a meditat pe Dante ; a studiat necontenit și de aceia a putut el să esprime in statuiele sale « cugetările nevăzute și chinurile ascunse ale sufletului ».

El a trăit 89 de ani, sub treisprezece papi, in cea mai agitată epocă din istoria Bisericii. A petrecut mult la Florența, apoi la Roma. Cele mai insemnate opere ale lui sunt : *David*, *Moisi*, aspru, dominator și amenințând ; a zugrăvit *Profetii* și *Sibylele* in Capela Sixtină ; pe când, sus pe boltă, a zugrăvit *Inceputurile lumii*. După aceasta nu s'a mai ocupat cu pictura timp de 23 de ani. In 1520 el a înalțat capela funebră a familiei de Medici cu celebrele statuie : *Aurora*, *Ziua*, *Amurgul* și *Noaptea*. Peste câtva timp, papa i-a cerut două tablouri și el, fără să lase pe nimeni să'l vadă sau să'l ajute, a zugrăvit *Judecata de pe urmă* și *Căderea demonilor* (1534), care au smuls strigăte de admirație.

El a murit in Roma ; dar nepotul său i-a adus in ascuns corpul la Florența, unde i s'a făcut o inmormintare regală. Cu el se pogoară in mormânt și sculptura italiană.

Pictura. In sculptură și in arhitectură, arta din epoca Renaș-

terei este inferioară artei antice ; dar in pictură artiștii din viac. XV sunt superiori, fără nici o indoială. E mai mult adevăr in espresie, mai multă corectitudine și mai multă esactitate in desen, pasiunea și măreția unită cu grația. Aceste calități, pe care le găsim la Giotto, ajung la o mare perfecțiune sub urmașii săi¹⁾.

Cei mai mari pictori din epoca Renașterii au fost : Michel Angelo, *Leonardo da Vinci*, *Rafael*, *Correggio*, *Tiziano*.

Leonardo da Vinci (1453-1518) a fost inginer și musicant, geometru și poet, mecanic și naturalist, sculptor și pictor, bun in toate. El a zugrăvit in Milano *Cina cea de taină* pe pereții refectoriului de la Santa Maria delle Grazie și apoi s'a dus la Florența, unde făcu mai multe opere, intre care *Gioconda* și o altă *Cină*. Spre sfirșitul vieții sale, el se statornici in Franța, protegiat de cătră Francisc I. Aice și muri.

*) «După locul de origină, după formulele estetice de care s'au servit in operele lor, artiștii sec. XV se pot grupa in patru scoale : florentină, ombrică, paduană și venețiană.

a) *Scoala florentină* interpretează scenele religioase cu totul altfel, de cum fuseseră interpretate până acum. Se dă tipurilor atitudini naturale ; se preocupă mult de anatomia corpurilor ; se dă figurilor multă espresione de forță.

b) *Scoala ombrică* nu suferă influința clasicismului ; cu toate că se afla la mică distanță de centrele unde noua formulă estetică era in mare onoare. Pictorii infățișază mai mult espresioni de sentimente de cât imitațiunea naturei reale. Mai in toate figurile se infățișază esaltarea religioasă, resignațiunea și estasul.

c) *Scoala paduană* e reprezentanta direcției nouă a clasicismului. Tablourile din această scoală sunt mai mult in genul profan. *Triumful lui Iuliu Cesar*, *Hercule* și *Anteu*, a lui *Mantegna* dovedesc cunoștință adâncă a structurii corpului omenesc.

d) *Scoala venețiană* remâne multă vreme in afară de spiritul direcțiunei nouă și aceasta din cauza legăturilor ce avea cu Bizanțul-citadela vechelor tradițiuni. Prin viac. XV artiștii incep a face cunoștință cu scoalele din Florența și Padua ; operele lor incep a respira influința clasicismului și a naturalismului și ele se insamnă mai ales prin colorit, eleganță, forță, calități care vor remânea caracteristice scoalei venețiene.

Acestea sunt, in viac. XV, scoalele cele mai principale.

Ele nu incadrează toată viața artistică a Italiei. Toate orașele erau centre, in care artiștii puteau trăi ; găsiu cumpărători și admiratori. Ca și odinioară in Grecia, intreg poporul italian gusta farmecul artelor. Aceasta ni espică pentru ce pictura atinge cel mai inalt grad al frumuseței ideale a perfecțiunei clasice, in secolul următor, prin cei trei artiști geniali : *Leonardo da Vinci*, *Michel Angelo* și *Rafael Sanzio* ».

Rafael Sanzio din Urbino (1483-1520) a avut o viață fericită. « Un noroc egal și constant l'a întovărășit de a pururea. Vesel, amabil, cu un spirit delicat și o modestie fermecătoare. Toate încercările și operele sale au o puritate ideală. La ori ce lucrează el i comunică și un suflet de Madonă ». Nici odată simțiment de invidie sau rivalitate nu s'a apropiat de frumosul său suflet, nu i-a tulburat echilibrul. În 1508 el e în Roma. Ruda sa Bramante l'a recomandat lui Iuliu II și el ajunsese pictorul oficial al papalității în acel moment unic și efemer, în care se pare că papalitatea a luat în mână sa direcțiunea politice și « a încercat a împăca pe cele două tradițiuni, creștină și clasică, pe filosofie cu religiunea, libera cercetare și dogma ». Cele mai însemnate tablouri a lui Rafael sunt : *Disputa asupra sfintei împărtășiri*, *Scoala din Atena*, *Parnas*, *Heliodor gonit din templu*, *Întâlnirea sf. Leon cu Atila*, etc. *Madonele* lui ajung reginele glorioase pe care papii le venerază. El a fost fericit până la moarte care l'a surprins în deplină tinereță, fără suferinți, când opera sa era îndeplinită, când dase lumii tot ce putea da. *Schimbarea la față* e, poate, cea mai însemnată operă a sa. După moartea lui Rafael, discipulii săi s'au împrăștiat *).

Corregio (1494-1534) a trăit mai mult la Parma, unde a executat câteva capo-d'opere, între care *Căsătoria mistică a sf. Ecaterina* și *sf. Jeronim*.

Tiziano Vecelio (1477-1576) și *Giorgione* sunt cei mai însemnați artiști ai scoalei din Veneția. Ei sunt vestiți, mai cu samă, prin *lumina* și *armonia* care domnește în operele lor. Portretele zugrăvite de cătră Tiziano sunt cele mai însemnate opere ale lui; sunt superioare tablourilor sale și au ramas neintrecute.

*) Michel Angelo, Leonardo da Vinci și Rafael, formează marele triumvirat al epocii clasice, al vrstei de aur, cum i s'a zis. Ei resumă toate cercetările și consacră toate cuceririle viacului XV, din care fac parte prin data nașterii lor, prin originile și educația lor, și arată, în acelaș timp, în capo d'opere definitive, ajungerea unor principii estetice nouă. Fiecare dintre ei, în o modalitate deosebită, cu geniul său propriu în care se contopesc și se sintetisază, în o împăcare rodnică, aspirațiunile mai multor scoale, florentină, umbrică, sienesă sau lombardă, formulează limba universală pe care se vor încerca mai pe urmă să o pună în catolicismul artei în locul idiomei naționale și pe când ei impun admirațiunei și imitațiunei Europei formele cugetării ultramontane, ei istovesc în această încordare seva Renașterii italiene, care triumfă și moare cu ei. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 250).

Pe lângă artele de care ne am ocupat, în epoca Renașterii au mai făcut progrese mari *gravura* cu *Raimondi*, care a gravat operele lui Rafael și a întemeiat școala din Bologna; *saparea în lemn*, care a produs mai multe opere însemnate; *saparea în metale*, care a ajuns la mare perfecție sub *Benvenuto Cellini*; *olăria* și *dantela*, care a fost adusă din Orient și a făcut mari progrese în *Veneția*.

§ 3. *Arta în Europa.*

La începutul viac. XVI arta gotică era încă puternică în Franța și plină de vigoare. Peste cincizeci de ani are să fie învinsă cu desevirșire. Nu este exemplul în istoria artei de o schimbare așa de radicală și așa de repede. Și cu toate acestea, schimbarea e treptată. Artiștii caută a împăca vechia artă cu moda italiană. Clerul de sus susține arta italiană și arhitecții mari primesc nouăle idei.

Progresele sunt mai rezezi în arhitectura civilă. În *Ile-de-France* și pe țărmurile Loarei se construiesc o mulțime de castele. Sub Francisc I, la castelele de la *Blois* și *Fontainebleau* se simțesc progresele mari făcute de către Renaștere. Franța are o mulțime de arhitecți între cari: *Pierre Lescot* care începă Luvrul și *Philibert de l'Orme* care zidi palatul Tuileries. Acest de pe urmă a fost și mare sculptor. El a făcut *mormântul* lui Francisc I și *Jean Goujon*, contimpuranul său a lucrat la Luvru și la Fontainebleau. *Germain Pilon* a lucrat grupul celor «Trei Grații». Pictura se mândrește în Franța cu *Jean Cousin* (1501-1589) și cu familia *Clouet*. În acelaș timp, *Bernard Palissy* fabrică olării care sunt admirate și astăzi și întemeiea *ceramica modernă*.

Tot pe atunci era o mare activitate intelectuală și artistică în Germania. «Un sentiment adânc pentru natură; dezvoltarea unui spirit național și burghez, local și individualist: eată prin ce arta germanică din acea vreme se impune admirației istoriei». Stilul gotic persistă până la jumătatea viacului. Propaganda modelelor stilului clasic se face prin cărți și prin stampe *Nüremberg* și *Augsburg* sunt centrele acestei neobosite propagande. *Altenburg* și *Colonia* încep a zidi în stilul nou.

În sculptură se lucrează foarte mult. În lipsă de marmură, se lucrează în lemn, în piatră și în bronz. *Adam Krafft* (mort în 1507) a trăit în Nuremberg. Cele mai însemnate opere a lui sunt *Calvariul* și *Pasiunea*.

Gravura ieă un mare avînt. Toți pictorii au fost în acelaș timp

și gravatori. Intre artiștii mai însemnați avem pe *Holbein cel Bătrân* (1460-1524) și *Hans Holbein cel Tânăr* (1497-1523), pe marele *Albert Dürer* (1471-1523) și pe *Luca Cranach*.

Albert Dürer a fost pictor, arhitect, inginer, sculptor, matematic și gravator. El a făcut mai bine de o miie de gravuri. Intre operele sale se pot cita: *Adorația Magilor* și mai ales *Răstignirea lui Christos*. Nu prea posedă frumuseța formei; dar pictura lui e plină, chiar prea plină, de cugetări. *Melancolia* lucrată de el e poiema deșertăriei, a tristeții sufletului neputincios de a găsi adevărul suprem*). *Danțul morților* a lui Hans Holbein completează cugetarea lui Dürer. După deșertăciunea științei, deșertăciunea vieții. In cele alte țeri din Europa, arta e mai puțin însemnată in acest viac.

Musica. Progresele făcute in această artă nu se pot compara cu rezultatele mărețe la care au ajuns cele alte. Musica nu a avut de unde imprumuta. Totul era de creat: notație și estetică. Dar in viac. XVI ea a ajuns o artă.

In musică găsim două nume ilustre: **Palestrina** și **Luter**.

Palestrina dă formula cea mai perfectă și cea mai înaltă a artei din epoca sa. El compuse, in 1565, *liturghia papei Marcel*, o adevărată capo d'operă, care a ramas ca un model de admirat in tot d'auna. El e creatorul *armoniei moderne* și a *stilului expresiv*. In acelaș timp, Luter caută o musică mai simplă, mai accesibilă pentru popor și, după ce a găsit'o, o face un instrument puternic de propagandă și de predicare. Liturghia papei Marcel de Palestrina și *Choral-Buch* a lui Luter sunt două poluri opuse; cea întâi e musica de artă dusă până la cea mai înaltă perfecție și cea de a doua e musica poporului, care cântă pentru întâia dată in istorie.

Importantă e și *Psaltirea hughenotă*, in care psalmii traduși de Clément Marot erau puși in musica de Franck.

De la Palestrina, Italienii au să domnească in musică până la finea viac. XVIII.

*) Albert Dürer muncia necontentit pentru a și putea susține familia. In mijlocul unor împrejurări grele, intre numeroase greutateți și mari oboseli, el a dat dovadă necontentit de o ardoare de muncă minunată și neobosită. El era in acelaș timp pictor, desenator, săpător pe aramă, pe costor, pe fier, pe lemn, sculptor, juvaiergiu, tipograf. Ar fi greu de găsit o ramură din artele plastice in care geniul său admirabil să nu fi exercitat o influință decisivă. El a fost și scriitor. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, I, 170).

La inceputul viac. XVI muzica a inceput a se tipări.

§. 4. Ș t i i n ța.

Știința a făcut progrese foarte mari. S'au făcut o mulțime de descoperiri care au întrecut cu mult știința antică în matematici și se deschid căi nouă în științele naturale. Italia, și aici, e în primul rând; apoi vine Germania.

În 1545 apare cartea lui *Cardan* (1501—1576) în care se cuprinde rezolvirea ecuațiilor de al treilea și al patrulea grad. El era un geniu universal. Lucrările lui, zece volume în folio, sunt un tezaur de erudiție și cercetări personale foarte adânci. El a făcut mari servicii științei. Soluțiunea ecuațiilor cubice conducea la noțiunea *quantităților imaginare*. Opera lui principală e *Ars Magna* *), *Tartaglia*, inferior în geniu lui Cardan, a fost un profesor minunat. El făcuse aceeași descoperire ca și Cardan și mai înainte de acesta; dar numai prin o întâmplare fericită.

Geometria rămânea tot la *Euclide*; dar în Astronomie, *Nicolae Kopernick*, născut la Thorn în Polonia, în 1473 publică celebra sa operă: *De revolutionibus orbium celestium* prin care arată că « fenomenele cerești se pot explica numai admitând învârtirea pământului în jurul osiei sale și descrierea unei orbite; de asemenea pentru cele cinci planete, soarele presupus că stă nemișcat ». Ideia era veche; *Aristarh* din Samos o avusese cu optsprezece secole mai înainte; *Kopernick* a probat-o; de și într'un chip definitiv s'a dovedit numai de către marele *Newton*.

În fizică și chimie observăm de asemenea progrese mari. *Paracelsus* a introdus în medicină preparatele chimice; el a fondat școala chimică.

În științele naturale începe a se crea o metodă proprie. *Con-*

*) *Lombardul Cardan* (1501—1576) e una din figurile cele mai originale printre învățații din această epocă. Geniu universal, el a lasat materie pentru zece enorme în folio, în care a atins toate cu o egală putere și a îngrădit tesaure de erudiție curioasă și de cercetări adânci personale, înbrățișând, în același timp, orbește, superstițiunile cele mai estravagante din timpul său. Profesor de matematici în Pavia, la vîrstă de douăzeci și trei de ani, peste trei ani el fu doctor în medicină. (*Lavisse et Rambaud, Histoire Générale, IV, 307*).

rad Gesner introduce o clasificare metodică în botanică, basată pe organele de fructificare; *Rondelet* crează ichtyologia și *Agricola* pune temelie științifică în mineralogie.

Medicina se mândrește cu *Ambroise Paré* (1513—1590) cel înțaiu chirurg vrednic de acest nume. Scrierile lui sunt o adevărată enciclopedie a științei medicale de pe acele timpuri.

IV. R E F O R M A.

§. 1. L u t e r a n i s m u l.

Biserica fusese atot puternică în Evul Mediu și pentru că fusese singura instituție care se ocupase cu știința, protegiase clasele de jos și se încercase a pune oare care ordine în acea societate lasată în prada celui mai tare. Dar, cu trecerea timpului, ea începe a abusa de puterea sa. Pretindea că e singura mijlocitoare între om și d-zeu și reclama o supunere absolută la ordinele ei. Nemulțemindu-se cu acest rol spiritual, Biserica se transformase în o vastă administrațiune, al cărei cap era papa, și strângea creștinătatea întreagă în puternicele sale mâni. Ea împedica ori ce avânt către libera cercetare științifică, pretinzând că numai ea cunoaște adevărul, și prigoania de moarte pe toți cari cugetau în afară de ea; și, pe când ridica în contra sa pe toți cari cugetau, ea și instrăina toate populațiunile prin lăcomia sa nesățioasă *). Religioniunea ajunsese numai niște cere-

*) După cum senatul și Cesarii storseseră argintul lumii pentru ca să indestuleze nevoile republicei și ale imperiului, trebuia de asemenea ca pontificii Romani să găsească astfel de mijloace. Imposibilele strânse de către papi dăse loc de multe ori la conflicte între autoritatea eclesiastică și autoritatea lumească, și pe unele locuri găsiră o rezistență pe față. Perceperea unei taxe directe este de multe ori grea; dar natura omenească e astfel că acelaș om care se va decide cu greu a plăti un impozit legalmente stabilit, nu se va da înapoi înaintea ori cărui sacrificiu pentru a cumpăra *indulgența* care va șterge pacatele sale. Cu niște populațiuni pe jumătate barbare și cu toate aceste religioase, cum erau acele care aveau a face cu papalitatea acest chip de procedare presenta foloase foarte mari; în schimbul banilor ce li lua, ea li dădea o valoare evident egală. Indulgența cuprindea iertarea, nu numai a păcatelor cerești, dară și, în cele mai multe cazuri, a pedepselor pronunțate de către legea civilă. Ea era o garanție absolută în contra torturilor infernului. (*Drapier, Histoire du développement intellectuel de l'Europe*, III, 153).

monii și practice esterne, care corumpeau moravurile clerului și ale societății. Vițiile clerului scandalisau mai mult pe lume decât corupțiunea laicilor : pentru, că de și vițioși, ei se pretindeau sfinți și pentru că, în puterea darului lor, preuții tot pretindeau a fi superiori celor alți oameni *).

Corupțiunea clerului era cu atât mai rău văzută cu cât lumea era foarte religioasă. De aceia pretutindenea era o dorință generală de reîntoarcere la adevăratul creștinism, la credința cea curată a Evangheliei și la o viață religioasă mai reală și nu numai formală. Lu-

*) Incepând cu viacul XIV, Biserica se oprește pe loc, apoi dă înapoi. Pentru a-și asigura predominarea asupra spiritelor, ea voise să ajungă unica mediatore între cer și pământ. Ori ce avint al sufletului i păruse suspect ; ea pretindea o lăsare absolută, o resignare a personalității omenești între mâniile sale ; singura virtute supremă, condițiunea necesară de mântuire, era supunerea la ordinele ei, și practica amănunțită a ceremoniilor pe care ea le presinta, erau expresiunea și garanția acestei supuneri. Cerul de care dispunea ea după plăcere, i da pe mână pământul. Dar lumea pe care ea o cucerise, o cucerise la rindul său. Pentru a supune mai întâi, pentru a o governa mai pe urmă, ea crease o organizare complicată, o centralizare excesivă, care punea în mâinile papei nu numai în altă direcțiune, dar și administrația creștinătății. Pentru a face față necesităților unui guvern așa de întinsă, era nevoie de venituri imense și Biserica ajunsese a nu mai fi de cât « o mașină financiară gigantică, destinată a trimete la centru banii necesari ». (Lavissee et Rambud, *Histoire Générale*, IV, 375).

« Mulți preuți neglijează cu totul predica, zice un contemporan, și grija sufletelor. Pasiunea de a stringe bogății, vițiul cel mai de frunte, cel mai adine înrădăcinat pe aceste vremi, se arată și se descopere în ardoarea ce pune clerul de ori ce rang, de ori ce ordin, a și spori veniturile tacele și mijloacele sale. Biserica din Germania era cea mai bogată din toată creștinătatea. S'a calculat că ea posedă aproape o treime din proprietatea funciară ; de aceia năzuințele marilor demnitari ecleziastici pentru a spori și mai mult proprietățile lor sunt și mai de condamnat Clerul de jos nu are nici leafă ficsă afară de ce'i dau creștinii pentru slujbele sale și afară de dijma foarte nesigură. Sărăcia, dorința de a dobîndi, 'l impinge adesea la expediente foarte nepotrivite cu sfințenia vocației sale și 'l espune la desprețul popular. Clerul de sus, din contra, înoată în abundență și lux, și prea adesea nu se sfieste a și arata măreția lui în afară, revoltând astfel pe desmoștenii, escitând în clasele de jos setea de bogății, jignind, scandalizând pe toți oamenii serioși. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, I, 575).

mea întreagă se ridica nu in contra dogmelor Bisericeii, ci in contra vițiilor care se incubaseră in ea *).

Pe când acesta era sentimentul unanim in societatea creștină, papii mulțemiți că s'a sfârșit Marea Schismă din Occident, se ocupă numai a și mări domeniile din Italia și a fi protectori ai Renașterii. Se pare că nu au nici o idee de ceia ce se petrecea in sufletul populațiilor drept credincioase**).

Italia, Franța și Spania erau țeri foarte religioase ; dar erau protegiate de cătră guvernele lor in contra încălcărilor Bisericeii. Nu era însă tot așa și in Germania. Rasa germanică era cu mult mai aprinsă in instinctele sale religioase. Populațiile nu se mulțemiau cu religia materialisată de cătră Biserică. Ele așteptau un om care să le invețe Evangelia și să le scape de autoritatea atât de abuzivă a papilor. Nicăirea abusurile Bisericeii nu fuseseră mai mari de cât in Germania ; pentru că aice lipsia un guvern puternic care să se opună papilor. De aceia *Reforma* nu numai că a inceput in Germania, dar a și avut un caracter cu totul deosebit de cât in cele alte țeri. Aice toți se ridică in contra Bisericeii. Humanistii cari erau mărginiți de

*) Cuvântul de *reformă* sau *reformare a Bisericeii*, care deșteaptă astăzi ideia de schismă, nu avea această insemnare la inceputul viac. XVI. Departe de a fi un semnal de revoltă, el era strigătul tuturilor, suspinul Bisericeii și dorința națiunii, singura și comuna aspirație a tuturilor oamenilor de bine, clerici și laici. Această reformă, in eugetarea aproape unanimă a societății, privia foarte puțin la dogmă ; ea tindea mai mult la disciplină. Ignoranță grosolană la uniia, lăcomie nerușinată la alții, desfrinare jos, simonie sus, in toate treptele preceupeșirea lucrurilor sfinte și o însărcinare sacră ajunsă un isvor de bogăție, in scurt toate desordinele ce decurg din eserecitiul prea indelungat a unei puteri fără control și fără friu : iată ranele Bisericeii. Toată lumea le vede, toată lumea vrea să le lecuiască prin dragoste fiască cătră Biserică. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 474).

**) Leon X se înșelă cu totul asupra naturei Reformei. Om de plăcere și cu gusturi delicate, iubind serbătorile costisitoare, și scandalisând adesea ori pe evlavioși prin conversația sa necuviincioasă și prin purtarea sa licențioasă, el și făcea o glorie a patrona pe savanți, a se interesa de progresul literilor și al frumoaselor arte, și a fi cunoscător in lucruri antice. Agitația Reformei era prea puțin lucru pentru ea să tulbure dulcea și plăcuta viață a unui gentilom desăvârșit, și era departe de a și inchipui că grosierul călugăr german era un antagonist demn de a se măsură cu papalitatea. (Draper, *Histoire du développement intellectuel de l'Europe*, III, 163).

cătră Biserică în studiile lor; *) țerani cari protestau contra dijmelor și a dărilor de tot felul; **) principii cari năzuiau a pune mâna pe putere și cari erau geloși de averile nemărgenite ale clerului; toată lumea se va stringe în jurul omului care o va ridica în contra Bisericii. Aice Reforma e o revoluțiune întreagă, revoluțiune religioasă, morală și politică. Ea are să aducă nu numai căderea catolicismului, dar și a Imperiului cosmopolit din Evul Mediu.

Principii germani capataseră drepturi foarte mari în dauna puterii imperiale. Se ridicase câte-va case mari, care erau aproape stăpâne pe întreaga Germanie. Cele mai însemnate dintre aceste familii erau: *Hohenzollern* în Brandenburg, *Wittelsbah* în Palatinat și Bavaria, *Westin* în Sacsonia și *Züringen* în Suabia. Casa de Austria era cea mai puternică. Ea avea o mulțime de posesiuni în toată Germania, pe Rinul de sus și pe Dunărea superioară, la Dunărea de mijloc cu capitala Viena și în Germania sudică. *Maximilian*, capul acestei case, ales împărat la 1496, era un adevărat condotier. Bine făcut, foarte voinic, 'l iubiau toți pentru bravura lui; era eloquent și îndrăzneț; dar 'i lipsia statornicia și măsura. El a impus «pacea perpetuă»;

*) Germania, scrie legatul papei, e plină de gramatici și de poeți care-și inchipuie că nu pot fi oameni învățați, și mai cu samă heleniști, dacă nu se depărtează de calea însemnată de către Biserică. Doctorii în dreptul canonic sunt mai toți din partida lui Luter. Chiar clerul, afară de parochi, e în mare parte atins de eroare. O legiune de nobili scăpătați în miserie arde sub conducerea lui Hutten, de dorința de a vărsa sângele preuților și așteaptă numai numai un semnal pentru a isbucni revolta. Întreaga Germanie este în contra Romei. Toți doresc întrunirea unui conciliu pe pământul german. Și bat joc de escumunicarea papei; un număr necalculabil de pesoane nu mai voiesc să se spovăduască. Dușmănia în contra Romei se înrădăcinează pe fie-ce zi mai adânc în clasele diriguitoare. (J. Janssen *L'Allemagne et la Réforme*, II, 151).

**) Țeranul din viacul XV în mai toate țerile germanice nu era acel om apăsător, încovalat sub o resignare tristă, cum 'l vom vedea după marea revoluție socială din viacul XVI; e un bărbat viguros și îndrăzneț, o natură plină de energie, strins legat de viață. El are drept a purta arme, în putere a se apăra, ca și membrii corporațiilor muncitoare din cetăți. El ia parte la viața publică, la întrunirile comunale, la judecățile populare. Putem aprecia în documentele epocii care 'l privesc și care sunt în așa mare număr importanța locului ce ocupă el în societate. Cunoaștem viața, moravurile, slăbiciunile, ridicolele, plăcerile sau accesele lui de mânie. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, I, 190).

țiilor Romei și pe poporul de jos contra tiraniei nobililor și a principilor *).

Acest cap nu se putea ivi pînă la Humanism. Ei erau pe jumătate păgâni și glasul lor nu avea un mare răsădit. Dar știința

*) Mica nobilime, din pricină că și prea înbucățise proprietățile ereditare, se dedase plăcerilor și desvultase un lăces din cale afară, și pe urmă și din pricină deprecierii proprietății funciare și a desvultării capitalului, pierduse în multe teritorii elementele materiale a influenței sale politice. Proletariatul nobil forma o clasă însemnată și seniorii ruinați, căzuți, priviau cu un ochiu de invidie la mănăstirile bogate, la egumenile înfloritoare, și mai ales la colegialele princiare. Lăcomia seniorilor spirituali cari tindeau a spori încă, și tot d'auna, posesiunile lor deja destul de întinse, măreția ce ațâtau în afară și parada insolentă ce făceau de bogățiile lor, totul făcuse ca organizarea eclesiastică să ajungă din ce în ce mai urită, și această nemulțumire amară era împărtășită de o mulțime de oameni cari, de altminte, nu cugetau de felu a se depărta de Biserica și de doctrina sa. Confiscarea proprietăților eclesiastice, împărtirea bunurilor clerului, reclamată de mult de către Hutten și Sickingen, e prezentată ca o necesitate urgentă, măgulind sentimentul celor mai mulți și părea o operă «resonabilă și atrăgătoare». (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, II, 243).

Imprimeria care s'a inventat de curînd la Mainz este arta arților, știința științelor. Mulțumită repedei sale difuziuni, lumea a fost înzestrată cu o comoară măreață, pînă atunci ascunsă, de înțelepciune și de știință. Un număr înfrunt de opere pe care prea puțini studenți le puteau altă dată consulta, numi ei, în Paris, în Atena, și în bibliotecile celor alte mari cetăți universitare, acum sunt traduse în toate limbile, și împrăștiute la toate popoarele din lume. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, I, 7).

Altă dată, tinerimea săracă nu era chinată de amorul propriu ca cea din ziua de astăzi. Lipsa de averi nu era o defavoare. Din contra, multe mâni erau întinse pentru a veni în ajutorul studentului fără mijloace. În toate așezămintele eclesiastice, adică în toate clasele de învățămînt, colegiile, școale monastice, gimnasil, universități, cei săraci se bucurau de privilegii. Erau admiși gratuit, la imatriculare ca și la cursuri și la promoțiuni. O mulțime de fundațiuni, de daruri, erau făcute în favoarea tinerilor nevoieși..... orice student sărac era liber a și câștiga viața intrînd în serviciul altora. Foarte a lăces, învățații primiau serviciu personal de la acești tineri fără mijloace. Lucrul mînilor nu se socotea ca desonorat în evul mediu, și școarii nu se găseau umiliți a îndeplini pe lingă profesorii lor însărcinarea de servitori, după cum pajul nu credea că se înjosește servind pe seniorul său. Numai prin acest mijloc se putea recruta clerul în masa poporului. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, I, 73).

a contribuit foarte mult ca să izbucnească Reforma. Gustul de știință era foarte desvoltat. Din cele șeptesprezece universități din Germania ieșiau o mulțime de tineri. Erau o mulțime de școale pentru popor și mai bine de o mie de tipografii. Dar această Germanie studiosă, doritoare de știință, primește pe Humanisti, dar nu se leapădă de trecut. Bogatașii de prin cetățile germanice sunt alipiți de tradițiunile naționale și în literatură ca și în artă *germanismul* domină.

Intre barbații cari represintă această tendință a spiritului german, distrugerea abuzurilor introduse în cler dar conservarea dogmelor și dragostea către patria germană, *Erasm* și *Reuchlin* ocupă un loc de frunte.

«Erasm din Rotterdam a avut o mare influință asupra contimporanilor săi. Toată lumea caută să se pună bine cu el ; *erasmian* ajunge a fi sinonim cu escelent și infailibil. El nu sacrifică religia pentru filosofie, ci vrea să impace creștinismul cu anticitatea. El așteaptă o perioadă de lumină și de pace, în care lumea scapată de ură și certe pentru dogmă, va înainta către un ideal de știință și de puritate morală. Nime n'a văzut mai bine de cât el vițiile timpului și nici unul nu le a biciuit mai fără milă. În *Adagia* și în *Colloquia*, el discută sistema monarhică și proprietatea individuală ; în *Lauda prostiei* el satirează vițiile clerului. El critică amar formalismul care se introdusese în Biserică și susține că trebuie să se redea lumei Evanghelia, care era ascunsă sub superstiții și forme. El a tradus Noul Testament și scrierile principalilor Părinți ai Bisericei. Dar el nu era pentru revoltă ; vorbea de rațiune unor oameni cari aveau nevoie de credință și de reformă unor revoltanți. Nu era el omul așteptat. *)

*) Pe acest liberator, pe acest cavaler care putea învinge superstiția și moartea, mulți 'l aclamau în Erasm. În acei ani așa de plini, cari sunt ca floarea radioasă a omenirii ce renăștea la speranță și la viață ; în epoca lui Michel Angelo, alui Dürer, alui Rafael ; în momentul când Budé reînnoiește studiile grece și când Reuchlin fundează știința ebraică ; atunci când Kopernic meditează cartea sa asupra revoluțiunilor globurilor cerești, toate gloriile se șterg înaintea gloriei acestui literat, care și a creat un regat în humanism. Acest copil al hasardului, care a crescut fără desmierdări și fără bucurie, aruncat într'o mănăstire la vârsta de două zeci de ani și care, degrabă vindecăt de iluziunile sale, rătăcește pe toate drumurile mari din Europa, nevoieș și suspect, esereciteză asupra spiritelor o stăpânire aproape oficială. Regii și papii, cardinalii și principii, solicită o-

Reuchlin era un om foarte religios, supus autorității eclesiastice. El nu se incredea în « sirenele anticității » și lucra pentru a restaura creștinismul primitiv. Pentru aceasta el studiază cărțile ebraice. Câți-va profesori din Colonia cred că prin aceasta se ivește o primejdie pentru religie și cer a se arde Comentarile lui Reuchlin asupra Talmudului și Kabalei. « Atunci se începe o luptă între întuneric și lumină ». Apărătorii lui Reuchlin atacară până și însăși esența creștinismului. *Epistolae obscurorum virorum* (1514—1517) fă-

noarea de a fi în corespondență cu el. *Erasmian* ajunge sinonim cu escelent și infailibil. Toți cei atinși de cultul adevărului sau de pasiunea literilor se proclamă discipuli ai săi. El liniștește, întărește, mângâie. Discipul direct al neo-platonicienilor din Florența, el nu sacrifică religiunea înaintea filosofiei; ci urmărește împăcarea creștinismului cu anticitatea; din această împăcare el așteaptă sosirea unei perioade de lumină și de pace, în care lumea, scăpată în sfârșit de urile, de certele de dogmă și de șicanele de școală, va înainta cu încredere către un ideal din ce în ce mai eterat de știință și de puritate morală. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale* IV, 394).

« Nu sunt oameni, zice Erasm, cari să aibă mai puțină religiune de cât acei cari se numesc astăzi *religioși* (călugăr); și dacă *monach* însemnă *solitar*, cui se cuvine pe nedrept acest nume de cât celor pe cari îi vezi pe toate drumurile. Viața spirituală e numai o ficțiune; ea nu se deosebește întru nimic de viața lumească; pentru că, zice Gerson « clericii n'au de cât numai o grijă, iubirea de arginți și ambițiunea onorurilor lumești; în loc de regula sf. Benedict ei urmează preceptul lui Horațiu, bogăția înainte de toate, virtutea după bani ». (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, VII, 173).

Erasm esercită asupra timpului său o influință imensă. Spiritul rămâne uimit când se gândește la mulțimea cunoștințelor lui mai în toate ramurile științelor cultivate pe vremea lui. Vorbia cea mai pură latinească. Privirea lui pătrunzătoare imbrățișă toate lucrurile, și principala lui originalitate e, mai cu samă, geniul său activ care întrunia ca într'un focariu genurile cele mai variate ale literaturii. I se datorește edițiunii nouă din clasicii latini, traduceri din autorii greci, edițiunii și traducțiunii din Părinții bisericii, edițiunii și comentarii asupra Bibliei.

Multă vreme el a fost cea întâi putere intelectuală din Apus și centrul viu al Europei literare. Scrierile lui erau obiectul unui entuziasm fără esemplu. Le « devorau » cu o ardoare necrezută. El însuși povestește că a fost salutat cu numele de « principe al științii » de « precursor al adevăratei teologii », de « steaua și podoaba Germaniei ». Când, în toamna anului 1513, el s'a întors din Anglia, venirea lui, socotită ca un eveniment mare și plin de bucurie pentru Germania, a fost sărbătorită ca sărbătoarea generală a tuturilor spiritelor cultivate. În multe orașe a fost primit ca un rege. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, II, 10, 21).

cură de risul lumii pe călugări cu ignoranța și îngustimea lor de spirit*).

Reuchlin și Erasme erau necăjiți că apărătorii lor mergeau prea departe. Dar acum nu mai era timp pentru moderație și împăcare ; pentru că apărea « Mântuitorul Germaniei cel atât de mult așteptat »

Luter s'a născut în 1483 în Eisleben. Ridicat din popor, el învățase carte numai cu mari greutăți. În universitatea de la Erfurt s'a ocupat mai mult cu filosofia și a intrat mai pe urmă în ordinul Augustinilor. « Pasionat și escesiv, amărât de greutățile anilor din

*) Când Ioan Reuchlin, născut în 1455, a venit la Heidelberg, el era socotit de pe atunci printre ilustrațiunile științei. Nimine nu-i contestă meritul de a fi fost în Germania unul dintre cei întâi învățați a căruia exemplu, influință, încurajări constante, au făcut să se înțeleagă importanța și necesitatea studiului limbei și literaturii grecești, și a făcut un loc inviolabil limbei lui Homer în învățământul înalt. A publicat un dicționar grec la vîrsta de douăzeci de ani. Împăratul Maximilian l'a ridicat la dignitatea de comite palatin al Imperiului. În 1498, el începu a profesa limba ebraică și a deschide o cale nouă acestei ramure de știință. El are gloria neperitoare de a fi fundat în Germania studiul adevărat științific al acestei limbi. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, I, 83).

Rudolf Agricola, născut în 1442, pare a fi intrunit toate cunoștințele clasice din timpul său. Contimpuranii'l socoteau ca pe un al doilea Virgiliu. A insistat mult ca istoricii anticității să fie traduși în limba germană. A studiat adînc filosofia, și scrierile lui în acest domeniu au rămas celebre prin esactitatea definițiunilor și prin puritatea limbei. Istoria naturală și medicina îi erau de asemenea familiare. Spre bătrîneță a învățat limba ebraică și a tradus psalmii după original. Dar adevăratul său merit e acțiunea personală ce a exercitat el, sunt stăruințele lui pentru a face pe contimpurani să adopteze capo d'operele literaturii antice. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, I, 52).

Ioan Müller supranumit Regiomontanus, pentru că era născut în Königsberg, un sat din Franconia de jos, a început a studia filosofia și matematicile la vîrsta de doi-sprezece ani ; la șese-sprezece ani, el obținu gradul de maestru în arte și a deschis în Viena conferinți de astronomie și de matematici ; mai târziu profesă tot aice filosofia. Cătră sfîrșitul vieții, el s'a retras la Nürenberg. Dorința de a ști totul, de a cunoaște totul, părea că s'a încarnat în el ; dar el era în acel timp cuprins de dorința de a răspîndi pe cât era posibil instrucțiunea și cunoștințele științifice. El s'a pus dar pe lucru și a ajuns a entusiasma pentru lucrările intelectuale și pentru înterețele înalte o cetate imporată și negustoroasă, așa că el a găsit ajutor și simpatie în toate clasele societății pentru deosebitele invenții ale zelului său. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, I, 112).

tinereță, el era îngrijit de păcate, se temea de pedeapsă și nu vedea nici o scapare. După cetiri îndelungate, el s'a incredințat că omul nu se poate mântui de cât numai prin credință. Era supus Bisericii și condemna violențele apărătorilor lui Reuchlin. Numit profesor la universitatea din *Wittenberg*, creată de curînd de cătră Frederic Înțeleptul electorul de Saesonia, el a ajuns a fi foarte iubit de cătră studenți pentru ardoarea lui pentru muncă, pentru devotamentul lui cătră știință și pentru căldura eloquenței sale ».

În acest timp, Renașterea triumfa cu Leon X. Dar nu 'i ajungeau papei bani pentru cheltuelile sale de lucș, nici pentru construcțiunile sale, nici pentru politica sa. Germania era țara de unde trăgea Biserica cele mai mari sume de bani. În Roma se construiseră multe palate « pe socoteala păcatelor germane ». Leon X publică Indulgenții și Albert de Brandenburg fu însărcinat cu desfacerea lor în Germania. Dominicanul Tetzl e pus în fruntea afacerii și vestiții bancheri Fugger din Augsburg sunt interesați la ea. Nu erau să se strîngă mulți bani; se mai vinduseră și altă dată indulgenți; dar data aceasta, în starea în care se aflau spiritele în Germania, lucrul era foarte grav; pentru că se dovedia încă o dată că religiunea s'a materializat cu totul; de vreme ce păcătosul putea dobîndi iertarea păcatelor, fără credință, fără căință; ci numai prin bani. Aceasta scandalisă pe toată lumea.

În 1517 Luter lipi pe ușa catedralei d'n *Wittenberg* 95 de propoziții. Prin această publicație el nu se atinge de papă; dar lovia cômplit în Biserică; pentru că se afirma că nu e nevoie de intermediatori între om și d-zeu. Atunci toți nemulțemiții din Germania aclamă pe Luter ca pe șeful de multă vreme așteptat. Luter nu voia să înceapă lupta cu Biserica; aceasta i se părea o adevărată nebunie; dar din momentul acesta el nu mai era stăpân pe opera sa. Se formează în jurul său un partid puternic și foarte violent.

Papa 'l cită la Roma; pe urmă, după stăruințele lui Frederic Înțeleptul, i a permis a se justifica în Germania, înaintea unui legat. Caietano, legatul papei, era un bărbat luminat; el împărtășia multe din părerile lui Luter; dar ținea la autoritatea papei. El refuză ori ce discuțiune și cerea de la Luter să pronunțe numai șese litere: *revoco*. Luter făcu apel la papa, mai bine informat. Burghezii bogăți se declară pentru el și Luter deveni și mai îndrăzneț. Leon X căuta să impace lucrurile. Bland de felul său, el găsia în multe dreptate lui Luter, și apoi, avea interese în Germania. El ținea să

nu se aleagă Impărat Carol. De aceia trimise pe cardinalul *Miltitz*, om bun și împăciuitor. Acesta făcu pe Luter să scrie o scrisoare de supunere, prin care promitea că va tăcea «de nu va fi provocat». Dar Eck, unul din cei mai învățați barbați ai Germaniei și un dușman al ideilor nouă, provoacă la o discuție publică pe *Carlstadt*, discipul a lui Luter. Acesta nu era în stare a se măsură cu el. Luter 'i luă locul. Eck 'și pierdu răbdarea în cursul discuțiunii și voi să dovedească că Luter e un eretic. *Atunci Luter iese din Biserică.*

O mulțime de lume se unește cu el. Intre aceștia era *Filip Melancton* nepotul lui *Reuchlin* și *Ulrich von Hutten*. Acesta aduse în jurul lui Luter pe toți cari doriau o reformă radicală. «Atunci se începe o luptă pe față în contra Bisericeii. *Hutten* era mai pre sus de toate un patriot. Atunci se începe o mișcare adîncă: predici, satire, cântece, dialoguri; gravura completează scrierea și *Luca Cranach* ilustrează atacurile lui *Hutten*. Atunci Luter publică două scrieri prin care ridică pe popor în numele libertății. El învață că numai credința și lăsarea omului în voia lui D-zeu 'l poate mântui *). Dar prin această cădea puterea preutului, pe care Biserica 'și întemeiasse dominația».

Leon X condamnă propozițiile lui Luter; de nu se va împăca în șese zeci de zile, el va fi escomunicat. Luter apelă la un *Conciliu general* și arse bula de escomunicare (29 Decembrie 1520).

Dar în timpul acesta se alesese Impărat Carol, nepotul lui *Maesimilian* și rege al Spaniei. Toată lumea era în neastîmpăr; căci nu se știa ce va face el. Mulți credeau că noul Impărat, German de pe tată, va căuta să se intereseze de viitorul Germaniei; dar se amăgeau. Carol era foarte ambițios. El visa o *monarchie universală* și Germania era, pentru el, numai instrumentul ambițiunii sale cosmopolite. Impăratul era dator să se intereseze de viitorul catolicismului în Germania, și papa, capul Bisericeii catolice, era în alianță cu dușmanul său de moarte, cu *Francisc I*. El se mărgini a cita pe Luter înaintea Dietei de la Worms.

*) Protestantismul a fost o reacțiune a spiritului evgelic contra tendințelor legii vechi care se reproduseseră în catolicism. Pe când religiunea evului mediu concentra pietatea în practicile exterioare, protestanții raportează totul la credința în *Isus Christos*. Biserica 'și schimbă de asemenea natura; preutul nu mai fu intermediatorul necesar între credincios și D-zeu, pentru că *Christos* era singurul Me-

Luter pleacă, și, pe drum, se încredințează și mai mult de puterea sa. În 17 Aprilie 1521 el compară înaintea Dietei. Când fu întrebat dacă sunt ale lui operele ce 'i se arătau, el se roagă să 'i acorde o amânare. «Nu are să mă facă eretic un astfel de om» zice cu dispreț Carol V. A doua zi, Luter nu mai stătu la indoială. El răspunde că nu va retracta nimic din ceia ce a scris în privirea dogmelor, că e gata a retracta scrierile polemice în care a întrecut măsura, dacă și dușmanii săi vor face acelaș lucru; iar în ceia ce privește scrierile în care el arată nemulțemirile nației germanice în contra Bisericii romane, el nu va trăda nici pe popor, nici adevărul. Strâns de aproape el declară: «Nu pot supune credința mea nici papei nici conciliului; pentru că e limpede ca lumina zilei că au greșit adesea ori. Până când nu mi se va dovedi cu dovezi din Scriptură că sînt greșit, nu pot și nu voi să retractez nimic; pentru că nu e bine pentru un creștin a vorbi în contra conștiinței sale. Așa să-mi ajute D-zeu! Amin!» Conștiința liberă înfrunta moartea pentru a rămânea credincioasă adevărului. Luter fu scos afară din lege.

Pe când se întorcea de la Worms, Luter fu luat de cătră niște oameni a lui Frederic de Sacsonia, protectorul său, și dus în castelul de la *Wartburg*. Aici începu el traducerea Bibliei «cel mai mare eveniment din istoria intelectuală a Germaniei în viața XVI». Mai fusese și alte traduceri, dar nu pătrunseseră în popor. Pe atunci era tocmai în Germania tendința de a se forma o limbă comună. Luter se folosi în traducerea sa de limba pe care o vorbea poporul. Traducerea lui e «o traducere de geniu; mai mult încă, o creație nouă și o nouă revelație». Dar acțiunea Bibliei lui are să fie mare în viitor. Asupra contempuranilor, el lucra mai mult prin scrierile și predicile sale, prin cântările sale.

diator; sacerdoțiul nu mai avu regulă de prescripție, nici mântuire de distribuit; pentru că totul se va îndeplini în interiorul omului și prin sacrificiul atot puternic al Fiului D-zeu. Sdrobind puterea Bisericii, Reforma a liberat pe creștin de ori ce putere omenească; în acest sens ea este o doctrină de libertate. Dar cuvîntul de libertate să nu ni facă iluziune. Reformatorii nu voiau nici de cum să dea omului libertatea așa cum o înțelegem noi astăzi. Creștinul e liber de oameni în ceia ce privește credința, dar nu e față cu D-zeu; din contra, tocmai pentru că e în dependență absolută cătră D-zeu, el e independent de ori ce autoritate omenească. (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, VIII, 5).

Pe când Luter stătea în Wartburg, Reforma făcea progrese. Preuți se insurau; călugări părăsiau mănăstirile; predicatori cutrierau Germania. Mișcarea era mai mult populară. Principii observau; unele cetăți cum e Nürnberg sunt mai îndrăznețe; ideile lui Luter însuflețeau pe poetul-cântăreț Hans și pe Albert Dürer.

Papa Adrian V nu era în stare a opri Reforma. Dieta din Nürnberg decidea ca să se amâne aducerea într-o îndeplinire a edictului de la Worms și ca un conciliu general să decidă asupra cestiunii luterane (1523). Regența instituită în Germania de către Carol Quintul, pe atunci în luptă cu Francisc I, e neputincioasă. De această neputință se folosesc demagogii, Carlstadt și Muncer. Aceștia provoacă *Rescoala Țeranilor*. Luter înțelese că viitorul Reformei e compromis. Numai principii 'l puteau ajuta contra Impăratului; dar pentru aceasta era necesar ca el să rupă cu demagogii. Cavalerii luară armele avînd în fruntea lor pe Franz de Sickingen. Ei cuprinseseră mai multe cetăți, dară fură bătuti; Sickingen se predă; iar Hutten și găsi adăpost la Zurich unde muri.

Dar mai greu a fost înădușit de rescoala țeranilor. În 1554 se revoltă mai toată Suabia de sus. Cererile lor se mărgineau în douăsprezece articole între care cele mai importante erau: reducerea corvadelor, desființarea dijmelor, libertatea pădurilor și apelor, mieșurarea dărilor și a amendelor, etc. Ei erau incredințați că buna lor stare materială li va veni de la Reformă. De aceea cereau «observarea legii lui d-zeu și libertatea evanghelică». Revolta se întinde în curînd în Franconia, Alsacia, Sacsonia și Hesa. Semne și mai grave: proletarii de prin orașe amenințau a se uni cu țerănimia. Se fac mișcări la Münster, Osnabrück, Mühlhausen, etc. și chiar în cetățile remase catolice, cum erau Colonia, Ratisbona, Mainz. Revoluția a făcut mult rău; s'au ars și dărâmat o mulțime de mănăstiri și castele; dar nu aveau capi și au fost zdrobiți. În 1525 totul era terminat. Resbunarea seniorilor a fost teribilă. Asupra țeranilor căzu un jug și mai greu. Ei ajung aproape selavi.

Luter se declarase în contra lor. *) De atunci poporul l'a pă-

*) Pentru ce să ne arătăm blânzi cu țeranii? Dacă se vor găsi și nevinovați printre ei, D-zeu va ști a'i protege și scăpa, cum a făcut cu Loth și cu Ieremia. Dacă D-zeu nu'i scapă, e dovedit că sunt criminali. Dacă au greșit prin stupiditate sau frică, tot sunt vinovați, și au meritat pedeapsa lui D-zeu, întocmai ca acela care, de frica oa-

răsit. Poporul nu mai luptă pentru el; dar el avea sprijinul principilor și aceștia formează « protestantismul militar și politic », în fața căruia se vor sdrobi proiectele de monarhie universală.

Electoralul de Sacsonia și Filip de Hesa înbrățișaseră Reforma. Lor se datorește înființarea *ligăi de Torgau*, în care intră mai toată Germania reformată. *) Find că Impăratul era din nou incurcat în Italia, fratele său Ferdinand, în dieta de la Spira, permise principilor « a se purta în ceia ce privește edictul de Worms cum vor socoti că vor putea răspunde înaintea lui D-zeu » (1526). Carol fiind ocupat în Italia, Reforma se întinde. Albert de Brandenburg, mare margraf al Ordinului Teutonic, secularizază mănăstirile din electoralul său. În Magdeburg, Brunsvick, Brema, se suprimă ceremoniile religioase. **) Luteranii și fiesază doctrinele: liturgia ajunge mai

menilor, renegă pe Christos. Și dacă mă arăt așa de aspru cătră ei, cauza este pentru că au silit pe cei fricoși și pe cei slabi a lua parte la rebeliunea lor, ceia ce și fac în toate zilele. Să li dea dar paie de ovăs ca să mănânce, pentru că ei nu ascultă cuvîntul și pentru că n'au nici umbră de bun simț! Apoi dacă e așa apoi trebuie să'i facem să'și înțeleagă datoria cu pușca și cu biciul și de sigur că au meritat aceasta! Să ne rugăm pentru dâșii, pentru ca să învețe a se supune; dar nu'i de feliu vreme să'i plângem! Credeți-mă, termină Luter, lasați carabinele să cânte pe la urechile lor; altmintrelea vor face de o mie de ori mai rău. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, II, 566).

*) « Impăratul, scriu principii aliați la Torgau cătră Enrie II, are un singur scop: a pune sub jug pentru de a pururea pe națiunea germană. Pentru a scutura un jug așa de umilitor, mai mulți principii s'au intrunit; dar, nefiind destul de puternici pentru a îndeplini ei singuri o întreprindere așa de mare, ei roagă pe regele Franței să'și aducă aminte că strămoșii săi au fost pururea binefăcătorii națiunii lor și că e de datoria sa a'i ajuta să îndeparteze un pericol comun. Ei 'l roagă să garanteze, pe fie-care lună, pe tot timpul cât va ținea campania, a li se trimite cel puțin o sută de mii galbeni (coroane), și a se pregăti să atace, și el, pe Impăratul, cât mai în grabă va putea. Ei 'i promet că i vor fi în toată viața lor recunoscători și'i vor proba grațitudinea lor, sau alegându'l drept cap al lor lumesc, sau în alt chip, gata, în ori ce împrejurări, a sacrifica averile lor, viața lor, în tot ce li va sta prin putință, pentru serviciul majestății sale ». (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, III, 705).

**) « Liturgia catolică, scria Luter e o grozăvie blestemată, o comedie monstruoasă, tirind după ea abusuri nenumărate, născând și propagând toate puturile idolatriei, și mai pre sus de toate pe purgatoriu care, cu toate spaimile sale chimerice, cu toate slujbele private și tirguelile sale, nu e de temut, cum nu e nici fantoma dia-

mult o predică ; comunicarea sub ambe chipurile ; se suprimă confesiunea ; nu mai sunt ornamente in Biserică ; se inchid o mulțime de mănăstiri și se confiscă averile clerului. Dar pastorii numiți sunt nepregătiți, intoleranți și servili. Insuși Luter s'a insurat cu o călugăriță.

In timpul acesta, Ferdinand, căruia Carol i lăsase posesiunile germanice a lui Macsmilian, lucra ca să intemeieze o dinastie austriacă. El fu ales rege al Bohemiei, și apoi și al Ungariei. Incurcat in aceste două țeri, el fu nevoit a lăsa să meargă lucrurile in voia lor in Germania. Aceasta s'a văzut la dieta din Spira (1529) când Electorul de Sacsonia, landgraful de Hesa, margraful de Anhalt și Brandeburg, și patrusprezece cetăți imperiale, intre care Ulm, Strasburg și Nüremberg *protestează* in contra decisiunei dietei. Catolicii nu erau pregătiți și Soliman incunjura Viena. Cetatea fu scapată.

Pe când se câștiga această victorie in contra Turcilor, Habsburgii erau stăpâni in Italia, invinseseră pe Francesi și aveau timp să se ocupe de **Protestanți**.

Dar Carol Quintul voia să mai incerce o împăcare. In 1530 i se prezentase *Confesiunea de la Augsburg*, redigiată de cătră Melancton cu multă ghibăcie. Ei insista mult asupra punctelor comune și trecea repede asupra diferinților. Dar împăcarea era peste putință. Luter zicea singur că va fi posibilă « numai când papa va consimți să desființeze papalitatea ».

Un decret imperial ordonă stricta esecutare a edictului de la Worms. Atunci protestanții inființară *liga de Smalcalda* *). Cestiunea era nu numai religioasă ; era vorba și de constituția germanică. A-

volului. Papa, cu adevărat e Antechrist ; el se pune mai pre sus de cât toți episcopii, usurpă locul lui D-zeu și pe al d-zeiescului Rescumpărător, ceia ce n'au îndrăznit a face nici Turcii, nici Tatarii. Intr'un cuvînt, papa e curat dracul in persoană ; el propagă minciunile lui prin mijlocul liturghiilor, purgatorului, legăturilor călugărești, meritului faptelor ; guvernează pe oameni ca și cum ar fi mai pre sus de D-zeu ; el se ridică chiar asupra lui D-zeu, condemnând, torturând, estermind pe toți creștinii cari nu suie in ceruri ticăloasa lui autoritate, etc. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, III, 386).

*) Șese principii, o mulțime de comiți și unsprezece cetăți de ale Imperiului, formară liga zisă de la Smalcalda. Era făcută pe șese ani. Aliații se legau, in cazul când unul dintre ei ar fi apucat sau persecutat din cauza cuvintului lui D-zeu, pentru motive religioase sau sub ori ce alt pretecest, a resimți injuria ca și cum ar fi perso-

menințat de cătră Turci, Carol mai amână proiectele de resbunare și *pacea de la Nüremberg* decise ca până la viitorul conciliu principii să nu fie supărați. Timp de zece ani Reforma nu a fost neliniștită (1532). Mai înainte de a sdrobi Reforma, Carol ar fi dorit să se curme abuzurile. De aice veniau neînțelegerile lui cu papii. Dar pentru a infringe ori ce rezistență la Roma, trebuia ca papa să nu mai poată găsi nici un aliat in Europa. Principii germani trebuiau împăcați cu ori ce preț. Dar Reforma făcea progrese și se intindea și afară din Germania.

Conversiunile din urmă rar se intîmpla să fie determinate prin convingerea religioasă; interesele materiale contribuiau foarte mult*).

nală, și a face tot posibilul pentru a veni in ajutor celui apasat, fără chiar a mai aștepta ajutorul celor alți, pentru ca el să fie cât mai in grabă pus din nou in pace și in siguranță. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, III, 243).

Ceia ce voiau Aliații de la Smalcalda era deplina libertate de a desființa cultul catolic, de a suprima instituttele de învățământ ecleciastic, de a confisca bunurile clerului, de a avea mâna liberă pentru intemeierea acelor Biserici de Stat care nu lasau catolicilor altă alternativă de cât apostasia sau esilul. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, III, 357).

*) Din o scrisoare a lui Luter: « Nu se aud de cât numai plângeri; pastorii se plâng de avaritia țeranilor și toți se arată așa de nemulțemitori pentru darul sfintului cuvînt a lui D-zeu că, fără in-doială, D-zeu se pregătește a ne pedepsi cu asprime. Dacă nu ne ar opri conștiința, mai că aș dori, in adevăr, ca aceste populațiuni să nu mai aibă nici parochi, nici predicatori, ci să trăiască ca niște porci, ceia ce și fac de altmintrelea; nu mai e nici frică de D-zeu, nici disciplină, pentru că escumunicarea e desființată. Datoria autorității este de a se ingriji mai ales de biata tinerime spre a crește in frica de D-zeu și in disciplină; este nevoie numai de cât a se stabili scoale, predicatori și parochi ». (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, III, 65).

« In ceia ce mă privește, zicea Luter, mărturisesc, și de sigur că și alții mă judecă tot așa in fundul inimii lor, că nu mai am a- cea ardoare, acel zel pe care'l aveam altă dată, și că sînt mult mai neglijent de cât eram sub papism; de la evanghelie incoace nu se mai vede acea gravitate de moravuri care strălucea odinioară la preuți și la călugări. Pe acele vremi se făceau donațiuni, zidiau; nime nu era așa de sărac ca să nu socoată drept datorie a face vre o ofrandă. Acum la noi are succes numai hoția și prădăciunea, fără nici o pedeapsă. Nimine nu mai vrea să facă bine; nime nu mai ajută pe săraci ». (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, III, 77).

Atâtea văduve, orfani, bătrani infirmi căzuți in acele timpuri grozave in o sărăcie nespusă și in desolare, merită, de asemenea, mila

Dar ideile radicale și mistice făceau une ori esplosii violente. Noua ortodocsie găsia adversari. *Anabapțiștii* reclamau interpretarea liberă a Bibliei și pretindeau a restabili ascetismul din evul mediu, administrau un al doilea botez și se recrutau mai mult prin clasele de jos *). Erau persecutați fără milă. După înădușirea revoltei țeranilor, *Anabapțiștii* se întind spre nord. Un pitar din Harlem, Ioan Mathissen,

noastră; pentru că capii de familie cari trebuiau să hrănească această mulțime de victime neputincioase au fost măcelăriți cu miile. Casele sunt în cenușă, câmpurile și viile în paragină, hainele, mobilele furate sau arse; s'au răpit muncitorului de pământ vaccele sale, oile, caii, carăle, și cu toate aceste principiele ori seniorul vrea să fie plătit și să și primească de la țeran darea obicinuită. D-zeule din cer, de unde să găsească văduvele și micii orfani acești bani? O mizerie așa de grozavă ar înduioșa și o peatră! (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, II, 594).

« Suntem informați, zice Landgravul de Hessa, de cătră o mulțime de baili, de funcționari, de oameni din popor, gentilomi, oameni de jos, într'un cuvânt de tot felul de persoane, că un mare număr dintre predicatorii și pastorii din principatul nostru duc o viață scandaloasă, beau și mănâncă până nu mai pot, joacă jocuri de hasard, sunt camatari și sunt dedați la toate viciile. Se înbată prin cărciume, se bat, se sfădesc; sunt necuviințoși și grosolani cu femeile.... » (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, III, 459).

*) « Progresul Anabapțiștilor, scrie un contimpuran, a fost așa de repede că în curind doctrina lor s'a întins în toată țara. Ei formară un partid însemnat, botezară o mulțime de discipuli, atraseră o mulțime de oameni foarte cum se cade. Ei predicau numai caritatea, credința, ardoarea cătră suferință și se aratau răbdători și umili în mijlocul celor mai mari nenorociri. Ei rupeau împreună pâinea în semn de unire și de caritate, se ajutau cu credința unii pe alții, predicau comunitatea averilor și trăiau ca niște frați. I persecută pretutindinea pe nedreptul, i pun în temniță, i torturează; focul, sabia, rugul, apa, temnițele, sunt întrebuințate pentru a i reduce, și unii socotesc că în câțiva ani mai bine de două mii dintre acești nenorociți au fost uciși. Cu toate aceste ei au suferit toate chinurile aceste cu blândeța și cu statornicia martirilor ». (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, III, 112).

Luter zicea că Anabapțiștii sunt emisarii diavolului; iar Melancton scria că « trebuie să pedepsim în corpurile lor, și chiar dacă necesitatea o va cere condemați la ultimul supliciu; pentru că autoritatea are dreptul a proscribe în statele sale niște doctrine absolut false, un cult și eresii condemnabile » și Bucer justifica supliciile scriind: « După cum autoritatea are drept a opri formarea de conspirațiuni, de asemenea ea ar putea a se opune ori cărei secte născându-se; căci pentru ce mai avem un guvern însărcinat a interpreta legea divină? » (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, III, 118).

organisă propaganda. Ei fac progrese mari in Vestfalia ; pun mâna pe Münster și proclamă rege pe *Ioan din Leyda* « Ioan cel drept pe tronul lui D-zeu ». Se introduce poligamia și comunitatea averilor. Ei sunt stăpâni pe cetate in curs de un an. Dar in fine au fost zdrobiți. Aceasta era o mare victorie pentru protestantismul princiar. Nici odată nu păruse mai puternic, mai bine stabilit și mai stăpân pe sine. Dar liga de la Smalcalda se disolvă, tocmai când Carol era liber a și pune in lucrare proiectele *).

El era incredințat că eresia nu va putea fi stinsă de cât numai prin violență. Era pios, înbătrânise fără de vreme și voia să mântuie o dată. Protestanții făceau progrese. Electorul de Palatinat intra in ligă ; arhiepiscopul de Colonia primia pe predicatori in cetate. Dar liga avea o organizare rudimentară ; ea se disolva puțin câte puțin sub presiunea rivalităților lăuntrice. Filip de Hesa se împacă cu Impăratul și atrase și pe tânărul dar ambițios Mauriciu de Sacsonia. Liga se descompune.

Atunci Turcii fiind liniștiți, papii dând subsidii și Francisc I încheind pacea de la Créspey, momentul era favorabil pentru începerea luptei. Luter muri tocmai când se anunța această primejdie grozavă (1546).

Dacă ar fi isbutit a strobi pe protestanți, Habsburgii ar fi suprimat independența principilor, ar fi transformat Imperiul și ar fi format din Germania supusă bazele monarhiei lor universale. Poporul aratase mai mult devotament pentru Reformă de cât principii înbogățiți prin averile Bisericeii.

La începutul anului 1547, toată Germania de sud și de vest era la picioarele Impăratului. Protestanții fură bătuți in marea bătălie de la *Mühlberg* (1547). Atunci și cei din nord se supun și Filip de Hesa se predă in mâinile Impăratului. Dar acesta nu a știut a se folosi de victoria sa și a fost prea crud. Fratele său a fost și mai crud in Bohemia. Opoziția veni tocmai de unde nu se aștepta Impăratul, de la papă. Impăratul era in adevăr foarte pios ; dar se

*) « Toată bună voința mea e de prisos, scrie Carol Quintul către sora sa ; cu toate scrisorile mele, cu toate rugămintele mele, principii refuză a lua parte la Dietele Imperiului. Am aflat din mai multe părți că scopul lor este a stabili între ei un guvernământ nou, inaintea căruia, desființind autoritatea Impăratului și pe a principilor eclesiastici, se vor sili a supune Germania intregă. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, III, 615).

considera ca egal cu papa, vicar a lui Christos și unsoal Domnului; de mai multe ori trecuse peste competența sa. Mauriciu de Sacsonia se arată iritat pentru că soorul său Filip de Hesa era tot ținut în robie. El se revoltă și cât pe ce era să facă prisionier pe Impărat. *)

Carol Quintul fu nevoit a încheia pacea de la Augsburg (1555) prin care se acorda libertatea de cult pentru luterani; se considera ca bună împărțirea principilor germani în *corpus catholicorum* și *corpus evangelicorum*, se prevedea *reservatul eclesiastic* și se restrângea puterea Impăratului. **)

*) La începutul anului 1552 el se repausa la Innsbruck, încredințat nebunește că opera sa era sfârșită; aștepta venirea primăverii pentru a se duce la Trente, când se imprăstie de o dată vestea că Mauriciu de Sacsonia a cuprins Donauwerth și că alerga ca grăbire prin Alpii Bavariei ca să pună mâna pe suveranul său. Carol sări; el fugi spre sud, pe de asupra ometelor din Brenner; pe urmă spre est la adăpostul stîncilor de dolomit, coloarea sângelui, care inconjoară Pusterthal în fundul văilor tăcute din Carintia. Conciliul din Trente se imprăstie plin de groază; Europa văzu și Impăratul recunoscuse că în triumful său imaginar asupra spiritului revoluțiunii, el oprise numai pentru un minut un torent neresistibil. (J. Bryce, *Le Saint Empire romain germanique* 422).

**) Prin pacea de la Augsburg principii protestanți dobîndiau în fine ceea ce doriseră așa de mult: o pace nelimitată și stăpînirea necontestată a bunurilor clerului cu dreptul de a usa de ele cum li va plăcea; mai mult încă, prin suspendarea legalmente recunoscută a jurisdicțiunii episcopale, li era acordată libertatea deplină de a exercita puterea ce usurpaseră și a decide în ultima instanță în interiorul teritoriilor asupra doctrinei, cultului, legilor eclesiastice, disciplinei, numirii ori destituirii pastorilor.

Principiul supunerii pasive a supușilor pus de la începutul revoluțiunii religioase de către teologii ei cei mai influenți câștigă la Augsburg o victorie deplină asupra drepturilor celor mai sacre a indivizilor, drepturile de conștiință. Axioma favorită a nouelor biserici de stat « Celui care aparține pămîntul aceluia aparține și cultul » primi o sancțiune strălucită. Ori ce libertate de conștiință era suprimată.

Cel mai neînsemnat membru al sfîntului Imperiu era autorizat de acum înainte « a îndrepta pe supușii săi pe calea credinții » O singură libertate li se lasa: a părăsi țara după ce li s'au vindut averile și au plătit o sumă oare care statului. (J. Janssen, *L'Allemagne et la Réforme*, III, 790).

Spiritul Renașterii era mai antipatic lui Luter de cât chiar catolicismul; reformatorul din Wittemberg se uita cu groază la visul unei nouă vrîste de aur îndeplinită numai prin progresul literelor și prin dezvoltarea inteligenței, puterea virtuților omenești. El nu avea

§ 2. Calvinismul.

La începutul viac. XVI Elvețienii erau cei întâi soldați din lume și nici un resboiu nu se câștiga fără ei; dar agricultura era părăsită, familiile în miserie; nu mai era comerț și numai prin orașe erau bogatași mari. Reforma va aduce îmbunătățirile cerute. Ea a fost în Elveția nu numai o reacțiune contra imoralității clerului și o renaștere a simțului religios; ci și o revoluție politică: triumful claselor muncitoare asupra capilor de bandă, victoria politicei naționale asupra celor cari uitau patria în folosul principilor străini.

Urzitorul Reformei în Elveția a fost *Ulrich Zwingle* născut în 1484. După bătălia de la Marignan el nu vrea să fie nici pentru papă, nici pentru regele Franței; era dușman neimpăcat al serviciului la străini. În 1518, fu chemat ca predicator în Zurich. Această cetate era devotată papei. Aici se vărsau banii străini pentru înrolare de mercenari, dar tot aici se și cheltuiau. El se ridică cu tărie în contra acestui obicei imoral și Elveția se declară neutră. Un călugăr care venise spre a vinde indulgenții fu luat pe fugă; Dieta a fost nevoită să deschidă porțile pentru Reformă. În curînd se nimicesc icoanele, se desființază celibatul preuților și se întocmește un cult nou. Reforma face progrese și se întinde în cele alte cetăți: Berna, Bassel, etc.

Dar cantoanele muntene rămân credincioase și se unesc cu Austria. Atunci Zwingle intră în alianță cu prinții protestanți din Germania și vrea să se înțeleagă cu Franța. Se începe un războiu între cantoane și Zwingle cade mort în bătălia de la Cappel (1531). Pacea se încheie cu condițiune ca deosebitele cantoane să-și țină legea lor *).

mai nici o simpatie pentru mișcarea intelectuală a timpului său; disprețuia rațiunea cel puțin cât ori și ce papist; cuvântul numai de *toleranță* i făcea oroare, și, dacă fusese adus prin fel de fel motive morale și intelectuale a desaproba sistema Bisericii catolice romane, era numai pentru a pune în loc o altă doctrină mai tot așa de completă și pretinzînd la aceeași infailibilitate. (Green, *Histoire du peuple anglais*, I, 364).

*) Zwingle se ridică contra serviciului la străini. « Dacă un mercenar străin ar năvăli în țara ta, ar distruge câmpurile și viile tale, ți ar fura vitele și lucrurile din casă, ar omorî pe fiii tăi, și și-ar bate joc de fetele tale, ar calca în picioare pe femeia care în genunchi ar cere îndurare pentru tine; dacă ar veni pe urmă să te

Reforma a fost continuată de cătră Ioan Calvin, născut la Noyon în Picardia în 1509. Refugiat la Bassel, a scris *Instituțiunea religiei creștine*, pe care o dedică lui Francisc I. În această operă vestită, el susținea că numai Christos e unicul mijlocitor, că omul se îndreptățește numai prin credință și nu prin fapte, că materializarea religiei nu numai că e nefolositoare dar e și primejdioasă. El voia să se așeze la Strasburg.

Dar în timpul acesta Geneva scapase de sub domnia episcopului, se constituise în republică și desființase liturgia catolică. Calvin e chemat la Geneva și numit profesor de teologie. El voia o reformă în doctrina și în disciplina Bisericii, în instituțiile statului și în moravurile vieții private. El redactă și Consiliul primi o *Confesiune de credință*. Fu isgonit din Geneva, pentru că voia să impună ideile sale și pentru că nu făcea nici o concesie. Dar fu rechemat înapoi și făcu din Geneva «Roma protestantismului».

Se înființă un Consistoriu, alcătuit din pastori și bărbați pioși, care avea îndatorirea a supraveghia moravurile. El avea dreptul a cita pe ori cine înaintea sa și a dicta pedepse, mai mult spirituale. Calvin a dobândit puteri foarte mari, dar numai după lupte necontenite și după o mare încordare de energie. Se putea întâmpla ca majoritatea din Consiliu să se opună, puteau ieși rău alegerile, el trebuia să se gândească la toate și să prevină toate. A ajuns să aibă toată puterea în mână sa; dar cei dintâi ani au fost ca un infern perpetuu pentru el. Nu avea bani cu cari să se poate face tot ceea ce proiecta el; une ori se aratau indulgenți pentru greșele și nu avea cine să-l ajute în greua sa însărcinare. Erau mulți nemulțumiți; dar Calvin era foarte îndrăzneț. El isbuti ca să se primeas-

scoată, pe tine bătrân, din propria ta casă, și te ar junghia sub ochii soției tale, fără a se uita măcar la bătrâneța ta neputincioasă și la bocetele femeilor din jurul tău, și dacă în fine ar arde casa și hambarul tău, nu ai zice tu, când cerul nu s'ar întredeschide pentru a trăsni pe acești mercenari, nu ai zice tu că nu-i Dumnezeu? Și când faci asemenea lucruri în o țară străină, tu zici: Aceasta e legea războiului. Tu respunzi că Elveția e saracă, pentru că nu culegem portocale, vinuri dulci și matasă. Dar ea produce lapte, cai, vite, vin și grâu, și lână în abundență și copiii noștri sunt frumoși și voinici. Slujba la străini favorisază numai ambițiunea și lăcomia: ea produce numai roade rele: revolta în contra autorității, moravurile depravate. sărăcia maselor.» (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 460),

că *ordonanțele eclesiastice*, la care toți erau datori să se supună. Moartea pe rug pentru cei cari se opuneau. »

Condemnarea lui *Michail Servet* arată că, intocmai ca și Luter, Calvin nu înțelegea libertatea de conștiință și toleranța religioasă, că acești mari reformatori erau de idee că trebuie ars de viu un eretic. Servet era un doctor spaniol foarte învățat. El întrevăzuse *circulația sângelui*. « Spirit universal, neliniștit, îndrăzneț, foarte religios, mistic, el a scris *Restitutio Christianismi* în care se aflau relativ la Treime idei nepotrivite cu teologia catolică și protestantă, tendinți panteiste ». Arestat de cătră Inquișiția din Lyon, el scapă și-și găsește asil în Geneva. Aice fu dat în judecată și ars de viu.

Calvin și întări autoritatea sa în Geneva dând cetățenia la o mulțime de refugiați franceși. De atunci el ajunsese stăpân absolut în această cetate. El susținea autoritatea sf. Scripturi; introduse simplitate în cult, gonind ori ce ceremonii; nu primia nici o pompă în sacramente; învăța că comunicătura e numai un simbol de unire cu Christos și admitea *predestinarea* *).

În ultimii ani, autoritatea lui e mare nu numai în Geneva; el e inspiratorul și legislatorul Reformei în Franția, Țerile de Jos, Anglia, Scoția, Polonia și Ungaria. A murit în 1564. El a întemeiat o *Academie spirituală* în Geneva **).

*) Mai preocupat de cât Luter de a preveni reîntoarcerea, sub ori ce formă ar fi ea, la vechiele abusuri și superstițiuni, Calvin reduce cultul la o simplitate austeră; predicarea ajunge obiectul esențial al oficiului religios, adaoșă cu cântarea psalmilor și rugăciunea; gonește ori ce pompă esternă, ori ce ceremonie, ori ce apel la impresiunile simțurilor. Nici icoane, nici ornamente. Nici o pompă în sacramente. Nici apă sfințită, nici azimă, nici sfintul mir. Nici altar. Comunicătura nu mai e, cum vrea catolicismul, o minune care, la rugăciunea preutului, face să se pogoare corpul și sângele lui Christ în Euharestie, nici, cum zicea Luter, un act miest în care, de și pânea rămânea pâne, corpul lui Isus era prezent în realitate; pentru Calvin ea era numai o comunicare spirituală cu D-zeu.

Calvin a mai adaos *predestinarea*. Această doctrină care avea să anihileze pe om, a creat niște barbați de o voinicie fără samân. Doctrina care nega cu frenesie liberul arbitriu a ridicat mii de martiri ai libertății; pe unde a trecut ea, a lasat oameni liberi și popoare libere. S'a dovedit că adevăratul mijloc de a face neinvinsă persoana umană, era a o credința că ea nu-i nimică. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 522).

***) Pentru a întemeia o adevărată republică creștină, Calvin nu se dase înapoi dinaintea a ori ce sacrificiu; el luase Reformei o parte

Reforma în Franța e cu totul independentă de cea din Germania; ea a început înainte de Luter. Dar aici prin cuvîntul Reformă se înțelege mai mult o reformă în disciplina bisericească. Toată lumea cerea un conciliu care să aducă Biserica la puritatea ei primitivă. Biserica Galicană era geloasă de drepturile ei față cu papa; « clerul francez era o clasă luminată, ghibace în politică și în afaceri, foarte tolerant în religioane, foarte independent de scaunul din Roma, foarte patriot și popular. Episcopii sunt în fruntea Renașterii și protectori ai Humanistilor ». În Franța poporul nu se ridică contra clerului *).

din speranțele și din libertățile ei; scosese din programul său tot ce i se păruse chimeric sau primejdios; rupsese cu toate jumătățile de măsuri; împrăstiasse iluziunile; respinsese ori-ce compromisuri; ajunsese chiar, după o luptă crâncenă, a face pe protestantism să se lepede de principiul său: libertatea de conștiință. « Dar a fost foarte mare printre oameni, pentru că o idee religioasă puternică, insufletită într-o câtva, înalțată și restabilă în toată mărișoarea sa, aduce în primărie în crierul oamenilor, e în tot-d'auna un viu, durabil și rodnic mijloc de moralitate ». (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 525).

Domnirea lui Calvin e cea mai absolută care se poate inchipui, dar și cea mai fără temelie: e o atot puternicie care trebuie creată din nou în fie-care zi; când i scădea creditul, el nu mai era nimic. Amestecul de atribuțiuni în mica lui republică puneă sub zdrobitoarea lui autoritate Biserica și Statul, viața privată, viața publică, relațiunile diplomatice și până și intrigile electorale, nervul războiului în micile democrații. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 513).

*) Până la moartea lui Enric II, Reforma din Franța nu semăna cu nici una din Europa: scutită de ori ce amestec politic, fără nici o încercare de rebeliune, fără nici un strigăt seditios, nereze-mându-se nici, ca în Germania, pe principii, nici, ca în Anglia, pe regalitate, nici, ca în Elveția, pe patriotismul democratic, nici, ca pe aiurea, pe cutare familie sau cutare rasă. Până atunci, ea nu e lucrul nici unui partid, a nici unui grup; a avut cu sutele, martiri, abia cunoscuți cu numele, cari nu s'au știut unii cu alții; ea nu are cap, nici organizare, nici cuvînt de ordine, nici plan de atac, ba nici chiar de apărare. E o mișcare spontană, născută pe ici colea, în popor, din cetirea Evangheliei și din reflecțiunile libere individuale. E vechiul spirit francez, care nu se teme de cât numai de D-zeu, care nu vrea să se închine de cât numai înaintea lui D-zeu, și cu atât mai intransigent în revendicările sale cu cât el opune preutului nu pe un om, ci pe D-zeu. Pe atunci, Reforma franceză e una din formele Renașterii, Renașterea simțului religios. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 534).

În 1508 *Lefèvre d'Étaples*, profesor de matematică și fizică, celebru în toată Europa ca « restaurator al filosofiei » începe a învăța că omul se mântuie numai prin credință, desaproabă rugăciunile în limba latină și se ridică contra celibatului preuților și contra superstițiilor, lămurește misterele botezului și a comunicăturei. Francisc I 'l protegiază, pentru că era protegiat de cătră Margareta de Angoulême, sora regelui, care uria fanatismul grosolan al călugărilor și simția frumusețele unei religii readusă la vechia ei simplitate. Discipulii lui sunt tolerați și până în 1525 nouăle idei nu sunt persecutate. După nenorocirea de la Pavia toți sunt spăimântați. Regenta are nevoie de alianța papei și Parlamentul continuă a condamna, măcar că regele scria din Madrid să se oprească.

Când se întoarse Francisc I din robie, Reforma fusese aproape înădușită. Atunci începe politica cea indoielnică a lui Francisc I față cu reformații. Când e bine cu papa, persecută; când e unit cu principii protestanți din Germania, atunci 'i tolerează și intră în corespondență cu teologii luterani. Dar era peste putință ca să nu înțeleagă regele Franței că Reforma, cu facultatea ce da creștinului de a interpreta liber sf. Scriptură, cu organizarea ei populară, cu dreptul de discuțiune care era în natura sa, putea fi o piedică pentru despotismul regal. În fața îndrăznelei protestanților, regele s'a încredințat că toți sunt niște revoluționari. Atunci se ordonă o mulțime de întemnițări și de execuțiuni. Se decide estermnarea ereticilor și e oprit a se publica vr'o scriere fără autorisarea guvernului, lucru necunoscut până atunci. Valdensii sunt persecutați cumplit.

Pe urmă regele și schimbă politica; intră în corespondență cu principii protestanți și cu Melanchton și dă a se înțelege că el persecută numai pe cei esaltați. Cancelarul Antoine du Bourg dă un edict de amnistie: se începea un războiu nou cu Impăratul și protestanții trebuiau menagiați. Dar când s'a încheiat pacea de la Nizza, du Bourg este înlocuit, ereticii sunt urmăriți și Albigenții sunt măcelăriți.

Urmașul său Enric II e fără milă față cu ereticii. E aliat al principilor protestanți din Germania; dar aceasta nu'l împiedică a prigoni Reforma în Franța. El a instituit o Cameră deosebită în Parlament, însărcinată cu urmărirea ereticilor. Atunci se încep persecuțiuni teribile care fac o mulțime de victime, și cu toate aceste numărul reformaților crește neconținut. Ei întemeiază biserici organizate

și o mulțime dintre nobili îmbrățișază nouăle idei, între care amiralul *Coligny* și d'Andelot. Chiar în Parlament erau eretici.

Fanatica familie de Guise era cauza tuturilor acestor persecuțiuni.

Henric II muri tocmai când se gândia să plece asupra Genevei. Cu moartea lui se începe o nouă eră pentru Reformă în Franța.

§ 3. Anglicanismul.

Reforma s'a introdus și în Anglia; dar ea a fost mai mult opera despotismului Tudorilor; de aceea se și deosebește Anglicanismul de cele alte ramure ale Reformei.

Henric VII (1485—1509) petrecuse cât va timp la curtea lui Carol VIII, regele Franței, și aice se încredințase el că numai interesul dictează politica statelor. Aice s'a format caracterul și spiritul lui; aice s'a convins el că un rege e bine servit numai când se servește singur. De aceea a și fost foarte activ. El era bun, dar ambițios și mai ales lacom de bani. Nu a fost un politic mare; dar un rege ghibaciu și foarte hotărît*).

Cum se sui pe tron, Henric VII luă înapoi pământurile instrăinate de la coronă, luă pe socotiala regelui dările vamale, iertă pe cei cari cerură iertare și-și făcu o gardă pentru siguranța sa personală. Cu toate că luase în căsătorie pe Elisabeta de York și prin aceasta reconstituise unitatea familiei regale, Henric VII, a trebuit să lupte multă vreme cu o fracțiune din casa de York. Pentru pedepsirea acestor revolte, el înființă *Camera stelată*, care a contribuit mult la restabilirea ordinii publice.

El a introdus pe nesimțite despotismul regal. Nu a desființat

*) În nenorocirile din timpul tinereței sale, Henric VII a învățat că nimine nu trebuie să se încreadă în oameni, că poți dobîndi foarte mult de la ei dar cu plată bună, dar că nimic nu poate servi pe om mai bine de cât el însuși. Fără a fi prepuielnic el a ținut să fie în tot d'auna exact informat, și a făcut din spionajul politic un instrument de domnie, însă controlând raportul agenților săi, pe care nu-i credea orbește. Observator înzestrat cu o mare pătrundere, el știa a prevedea trădările, dar nu era rău, nici răsunător. Era bun fără a avea inima prea caldă, ambițios fără a fi tiranic; cel mai mare defect al său a fost că a prea iubit banii. La fizic, era de talie de mijoc, slab, cu o față lungăreață, gura fină și spirituală, cu ochi mici și răutăcioși. N'a fost nici om de război, nici politic profund; dar om de afaceri priceput, ghibaciu și hotărît. (*Lavisse et Rambaud, Histoire Générale*, IV, 537).

vechile instituții; dar autoritatea regală e atot puternică; pentru că Camera Lorzilor era slăbită prin Răsboiul celor două Rose și Camera Comunelor îi erau recunoscătoare, pentru că a introdus ordinea *). El a fost regele burgheziei; a încurajat marina, industria și comerțul; a încheiat mai multe tratate de comerț și a făcut mai multe expedițiuni pentru descoperiri de pământuri nouă. A lucrat foarte mult pentru a îmbogăți mult tezaurul regal și a mers până a falsifica monetele. A lăsat la moarte o avere foarte mare; cu toate că nu era avar. Curtea lui era strălucită și a făcut mai multe binefaceri și construcțiuni mărețe. Nu a fost un mare rege, dar a domnit douăzeci și patru de ani.

După dînsul urmează fiul său *Enric VIII* (1509—1547) sub care se face Reforma anglicană.

Mai mulți bărbați, *Reformatorii de la Oxford*, se ridicaseră în contra Bisericii Romane. Cei mai însemnați dintre ei au fost *Colet și Toma Morus*.

Colet trăise la Roma, unde văzuse infamiile ce se petreceau la curtea lui Alexandru VI, și la Florența, unde ascultase pe Savonarola. El profesa la Oxford. «Credeți numai în Biblie și în Apostoli, zicea el, și lăsați pe teologi să se dispute între ei». El era un profesor eminent, de o rară erudiție, foarte simplu și limpede la espunere; dar viu și pasionat. Erasm a fost unul dintre discipulii săi. Aice a scris el *Lauda Nebunisi*, în care se iau în ris teologia scolastică, călugăriii, papii, ignoranța, superstiția și pedantismul. Colet întreprinse reforma educației și școalele înființate de către el au servit drept model în Anglia.

Toma Morus era în serviciul regelui când a scris *Utopia* *). El era un avocat vestit și filosof auster.

*) Vechile libertăți englese zăceau la picioarele tronului. Camera lorzilor era neputincioasă, și cea a comunelor, plină de creaturi de ale guvernului, se înjosia până intru a nu mai fi de cât instrumentul supus al tiraniei: decretul regelui țineau loc de acte ale Parlamentului, darurile de bună voie încalcau pe fie ce zi dreptul reprezentanților națiunii de a vota impozitele; în fine, în tribunalele ordinare, justiția era neconținut violată, mai ales prin capriciul regal. Puterile arbitrare și nelimitate acordate Consiliului privat aduceau puțin câte puțin suprimarea procedurii mai incete a justiției regulate. (Green, *Histoire du peuple anglais*, I, 391).

*) Regatul «Utopia» pe care îl descrie Morus după un călător imaginar, e regatul de *Nicăirea*, și virtuțile locuitorilor din acel re-

Thomas Morus

Cea mai mare parte din clerul englez ținea cu reformatorii; dar nime nu voia schismă; toți doriau numai să purifice Biserica.

Enric VIII, tânăr, frumos, era foarte popular. Voinic și ghibaciu în exercițiile corporale, el era iubit la curte, unde da petreceri strălucite; învățații 'l iubiau, pentru că părea liberal și cultivat; era prieten a multor din bărbații de la Oxford. Dar încercările acestora nu au putut isbuti. Ei aspirau la libertatea politică și Enric VIII a fost un rege absolut; aspirau la toleranța religioasă și au văzut cu ochii lupta cumplită dintre Reformă și papalitate *).

Intre bărbații cari au avut mare influență asupra lui Enric VIII a fost *Wolsey* «unul din acei clerici cu aptitudini lumești, născuți pentru combinațiile politice și diplomatice». El ajunge arhiepiscop de York și Cancelar al Angliei. Voia să aibă putere și asupra Bisericii și căpătă titlul de cardinal. Aspira să ajungă papă și credea că doctrinele luterane erau primejdioase pentru autoritatea principilor; de accia el era contra Reformei.

Enric VIII se declară în contra lui Luter și 'l combătu prin o scriere a sa; pentru aceasta papa i acordă titlul de *Apărător al Credinții*. Dar erau multe din ideile lui Luter care conveniau regelui englez. El era despot și ar fi dorit să fie și cap al Bisericii; era lacom de bani și găsia minunată secularizarea averilor clerului. Pe de altă parte, el știa că opiniunea publică în Anglia este contra abusurilor papale și că doria o Reformă. Nu-i remânea de cât numai

gat se opun naturalminte vițiilor din societățile reale. Oamenii din Utopia și alegeau pe regele lor pe viață; dar puteau să 'l destituie dacă se încerca a reduce pe popor în sclăvie; ei alegeau consiliul regal sau parlamentul. Uriau resboiul. După ideia lor, misiunea guvernului nu era a înbogăți pe un mic număr de privilegiați și a face plăcerea regelui; ci era fericirea poporului. Autorul Utopiei nu e mai puțin îndrăzneț când se ocupă cu problemele muncii, dreptului criminal, educațiunei și sănătății publice. În toate aceste cestiuni, Toma Morus a întrecut pe constructorii de republici ideale. Ordinea socială din timpul său i apare ca o «conspirațiune permanentă a boșăților contra saracilor». El vorbește despre muncitori, de cari societatea are nevoie numai de cât, și cari duc «o viață mai miserabilă de cât a vitelor». ((Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 559).

*) Enric VIII era bogat prin economiile strașnice ale părintelui său, tânăr, frumos, popular. Poporul 'l iubia din cauza gustului său pentru exercițiile atletice și pentru măreția sa: era un cavalier

să găsiască un pretecest pentru a rumpe cu Biserica romană. Pretecestul fu găsit.

El era insurat cu Caterina de Aragon care i era mătușă și care fusese logodită cu fratele său mai mare. Trăia de multă vreme cu soția sa, când papa primi o scrisoare de la regele Angliei, prin care acesta i făcea cunoscut că are muștrare de cuget că trăiește în neglijare și cerea de la papă să anuleze căsătoria. Papa știa foarte bine că nu aceste scrupule religioase năcăjau pe rege, ci dragostea pentru Ana de Boleyn, pe care voia să o ia în căsătorie. Enric VIII era un rege puternic, apăruse doctrinele Bisericii și era foarte violent. Papa ar fi anulat căsătoria foarte ușor. Dar Caterina de Aragon era mătușă lui Carol Quintul și nulitatea căsătoriei ar fi lovit pe puternicul Împărat. El se mulțemi a răspunde lui Enric VIII că poate fi foarte liniștit; căsătoria s'a făcut în urma unei dispense papale; prin urmare putea fi în pace cu conștiința sa. Aceasta nu plăcu regelui. El protestă contra scrisorii papale și făcu apel la Universitățile Europei ca să decidă acest punct de conștiință. Universitățile dușmane papei se declară pentru rege. Negreșit că tot în acest sens s'au pronunțat și cele din Anglia. Atunci Enric VIII lepădă pe Caterina de Aragon (1533). Wolsey fusese disgrațiat. Toma Morus fu numit Cancelar și *Toma Cranmer* primar al Angliei.

Atunci se pune temelia *Anglicanismului*. Clerul fu obligat a recunoaște pe rege «protector și cap suprem al Bisericii»; apoi se oprește a se trimite vre un ban la Roma. Parlamentul decide că «regele are drept a numi și depune pe episcopi; că regele e cap al Bisericii». Ori ce legătură cu Roma se rumpe și se pedepsesc cumplit toți cei cari nu vor să recunoască supremația regală *). Puțini in-

escelent, și un arcaș de prima forță. Din primele zile, la curte a fost o serbătoare continuă, baluri, petreceri și turnieruri. Învățații și reformatorii l' iubiau pentru că spiritul lui părea liber și cultivat; vorbia latinește, franțuzește, spaniolește și italienește; i plăcea să citească cărți bune mai mult de cât ori căruia principe de vrîsta sa; se ocupa mult cu afacerile; în fine, era amicul personal a mai multor membri dintre învățații din Oxford. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 557).

*) *Actul de supremație* ordona «ca regele să fie primit, socotit, recunoscut ca unicul și supremul cap pe pământul Bisericii din Anglia, și ca de coroana sa imperială să fie alipite și unite, pentru a le poseda și a se folosi cu acest titlu și calitate, de toate onorurile,

drăznese a ridica glasul în contra acestor măsuri; pentru că teroarea domnia asupra Angliei întregi *).

Toma Cromwell, fu însărcinat a reforma cultul și disciplina. El desființă o mulțime de mănăstiri și cu această ocaziune, ca și în Germania, se distruseră o mulțime de obiecte de artă. Nemărginitele domenii a 1200 de mănăstiri au fost secularizate (1540). Tot atunci se redactă și cea întâi *Confesiune a Bisericei anglicane*. La început reforma e moderată. Se fac puține schimbări în dogmă; se ordonă a se crede în botez, pocăință, împărtășire și în transubstanțiațiune (prefacerea pâinei și a vinului în însuși corpul și în însuși sângele lui Iisus Christos). Luteranii fură persecutați și prin *Statutul celor șese articole* se combătea comunicarea sub ambele chipuri și se găsia bun celibatul preuților.

După moartea lui Enric VIII luă regența ducele de Somerset, unchiul de mamă a tânărului rege Eduard VI. El fu numit protector și guvernă cu atâta strășnicie că timpurile lui Enric VIII păreau ușoare față cu guvernarea lui.

Enric VIII rămăsese credincios; sub Protectorat lucrurile ajung departe. Se desființează legile relative la eresie și actul celor șese articole; se suprimă ceremoniile religioase; se introduce în Biserică limba englesă; se prescrie o liturgie nouă prin *Actul de uniformitate* și se invoiește căsătoria preuților. Atunci se întâmplă mai multe revolte pentru că instituțiile de caritate ale mănăstirilor fuseseră desființate, iar moșiile clerului fuseseră date la nobili cari le prefăcu-

juridicțiunile, autoritățile, imunitățile, foloasele și privilegiile legate de ele, și, mai mult, toată puterea de a examina, reprima, îndrepta, reforma și amenda acele erori, eresii, abusuri, ofense și neregularități care trebuie să se reformeze sau pot fi reformate legalmente prin autoritate sau juridicțiunea spirituală. (Green, *Histoire du peuple anglais*, I, 381).

*) Un sistem de teroare organizat cu ghibăcie încătușă pe Anglia tremurândă la picioarele lui Enric VIII; s'au văzut cele mai nobile capete căzând pe eșafod; nici virtuțile și știința unui Toma Morus, nici origina regală a unei lady Salisbury, nu i-a putut scăpa de supliciu. Purtarea selbatică a regelui față cu femeile sale arăta Englezilor că nu era nimic mai pre sus de «energia» lui Enric VIII, nici de ajuns de sacru pentru a opri «apetiturile» lui. Parlamentul nu se mai intruni de cât pentru a sancționa actele unui despot fără scrupul și pentru a ridica cu însăși mâinile sale edificiul monarhiei absolute; toate legile care garantau libertatea au fost abrogate și guvernul regal putu a se servi cu îndrăzneală de toate espedientele

seră în pășuni. Oamenii muriau de foame. Aceste revolte au fost înădușite prin mercenari aduși din toate părțile, între cari erau mulți catolici. Somerset fu înlăturat. Eduard VI, era slăbănog și mediocru la inteligență. La vîrsta de treisprezece ani, el era obligat să asculte numai discuțiuni teologice. Prin legea celor *Patruzeci și două de articole*, Anglicanismul se depărtă mult de ceia ce era pe timpul lui Enric VIII.

Eduard VI a murit în 1553. Regnul lui a fost numit cu drept cuvînt *Tirănia protestantă*.

După moartea lui Eduard VI ajunsese la tron *Maria Tudor*, fiica lui Enric VIII și a Caterinei de Aragon. Anglia se aștepta la o reacțiune religioasă și dacă Maria Tudor ar fi fost mai blîndă această reacțiune ar fi fost primită ca o adevărată binefacere. Maria însă, fanatică ca o spaniolă, voi se impună Angliei *voința papei*. Ea se hotărî a pună capăt schismei.

Ea introduse din nou liturgia catolică, desființă statutele lui Eduard VI, restabili vechiul cult; iar cel nou fu oprit. Persecuțiunea deveni și mai teribilă cînd Maria Tudor luă în casătorie pe Filip II, rege al Spaniei. Acesta încercă a se face popular în Anglia; dar măreția lui, eticheta curții sale spaniole și fanatismul lui deșteptă o mare dușmănie în sufletul Englezilor.

Cardinalul Pole, inrudit cu familia regală, intră cu triumf în Londra. Regatul se împacă cu papa. Toate legile lui Enric VIII au fost revocate. Mulțime dintre reformați apucaseră a fugi; cei rămași au fost aruncați în temniță sau osîndiți la moarte. Persecuțiunea catolică ajunsese la culme. Nimine nu putea scapa de inquisiție; mănăs-

scumpe tiraniei: taxe nelegale, decrete și întemnițări arbitrare, fără a întilni nici o opozițiune. (Green, *Histoire du peuple anglais*, I, 375).

Cinci ani au fost de ajuns lui Cromvel pentru a dărma zidurile mănăstirilor, a lăsa pe călugări pe stradă, a vărsa sume nemărginite în tesaurul regal. Importanța acestei operațiuni a fost fără samăn. Enric VIII nu a păstrat nimic din bunurile imense ale mănăstirilor; el le a vindut, le a dat curtenilor săi. Ele au trecut prin urmare în mâinile aristocrației. Astfel toată clasa de sus laică se găsi mai mult sau mai puțin interesată la mîntinerea noii ordine de lucruri care i procura dotațiuni așa de bogate. Domeniile monastice au servit în Anglia a dota noua aristocrație care a fost sprijinul cel mai puternic al religiunii Tudorilor. ((Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 575).

tirile au fost înființate din nou și li s'au înapoiat averile. Toma Cranmer fu dat în judecată. El a subscris o abjurare în termeni foarte umiliți; dar în fața morții a murit cu curaj.

Cei de pe urmă ani ai Mariei Tudor au fost foarte triști. Poporul o uria și o insulta și barbatul ei fugia de ea.

Amestecată în resboiul cu Franța, ea a pierdut cetatea Calais și această pierdere i-a adus moartea. Ea a murit în 1558. « Regnul ei a servit numai a popularisa în Anglia cauza Reformei, compromisă de către reformatorii din timpul lui Eduard VI. »

§. 4. Reforma în Nord.

Reforma lui Luter a străbătut și în țerile de Nord. Cristian II (1513—33) regele Danemarcei, care domnia și peste Norvegia și Suedia în puterea Uniunii de la Calmar, era un rege foarte crud. El purtă multe lupte cu ordinele privilegiate, sprijinindu-se pe burgheji și pe țerani. Pentru aceasta a și luat el mai multe măsuri înțelepte pentru ușurarea claselor apasate. El desființă robia țeranilor, dându-li dreptul a se muta ori unde vor voi și micșură sarcinile lor față cu nobilii. Aceste măsuri a lui și favoarea pe care o acorda Luteranilor provocară rescoala nobilimei și a clerului. Suedia se revoltă dar revolta fu înădușită și Cristian și resbună cumplit. Abia întors în Danemarca, el aude că Suedia s'a revoltat din nou sub *Gustav Eriksöhn* numit mai pe urmă *Vasa*. Cristian fu nevoit a fugi.

Gustav Vasa fu proclamat rege al Suediei în 1523. El era dator cu sume foarte mari neguțitorilor din Hansa și Suedia era săracă. Țara era redusă la miserie prin neconținutele resboae; veniturile coroanei erau pradate; vămi nu existau; minele erau în decadentă și industria moartă. Numai de la cler putea să ia regele sumele de care avea nevoie. Clerul era bogat și stăpânia două treimi din pământurile Suediei. El nu contribuise întru nimic la liberarea patriei; ba din contra conspira în favoarea Danezilor.

Gustav Vasa acordă favoare și libertate predicatorilor luterani. O mulțime de călugări și de călugărițe părăsesc mănăstirile. În 1527 el convocă o dietă la *Vesteras*. Cancelarul regatului ceru o reformă și impută clerului că nu vrea să ia parte la greutățile statului. Dieta respunse că primește ori ce propunere numai să nu se atingă dogmele și autoritatea papei. Atunci regele se făcu că abdică. Dieta îl rugă să revină asupra decisiunii sale și el primi a rămânea rege nu-

mai când s'a incredințat că i se vor admite toate propunerile. Dieta recunoscu regelui dreptul de a pune mâna pe averile clerului. Dar edictele regale sunt mai mult fiscale, de o cam dată. Regele și nobilii se aruncă asupra averilor clerului. Se desființă episcopatul și se introduseră credințele luterane. Biserica a fost reorganizată mai târziu.

Regele nu putea să fie puternic și nici nu putea face vre-o îmbunătățire de cât numai cu condiție de a avea mijloace. De aceia Gustav Vasa a întrebuințat totul pentru a inbogăți corona; cu toate acestea el a guvernat în înțelegere cu nobilimea și cu poporul. El se sili a desvolta bogăția națională: întemeie mai multe sate, chiemă în țară artiști, maiștri și arhitecți; regulă industria și se sili a face să inflorescă marina comerțială.

El se împacă cu Danemarca și cu liga hanseatică, apără Finlanda în contra Rușilor și intră în legături strînse cu Polonia. El a creat o armată permanentă și o flotă și a făcut din Suedia un stat modern. A murit la 1559.

În Danemarca, Reforma se introduce sub Cristian III; pentru că clerul luptase contra noului rege. Doctrinile lui Luter se predicau de mult; dar Reforma fu adoptată în 1536 în dieta de la Copenhaga. Bunurile clerului a fost confiscate pentru a plăti datoriile regatului și pentru ușurarea impozitelor. Dijmele au fost menținute pentru întreținerea școalelor. În 1539 se organizează Biserica și se hotărăște ca pastorii să fie aleși de cătră popor, ca și episcopii.

V. SOLIMAN MAGNIFICUL.

§. 1. Căderea Ungariei.

După moartea lui Matei Corvin Ungaria merge cu pași repezi spre peire. Dar tocmai în mijlocul suferințelor ce au să urmeze se desvoltă și mai mult caracterul ei național.

Sub urmașul lui Matei Corvin apăru Ștefan Verboeczy, naționalist infocat, dușman al străinilor ori cari ar fi ei, dușman al eresiei, prietin al micii nobilimi; dar dușman ne impacat al magnaților și mai ales al țăranilor.

Pe timpul acela suferințele țăranilor erau nespuse. Aceștia s'au revoltat sub Doja; dar această revoluție a fost înădușită cu cruzime. Atunci dieta din 1514 primește *Decretum tripartitum juris* prin care: Nobilii erau datori să fie supuși regelui; dar aveau dreptul a resista

cu armele în mână la ordinele nelegale; nici o lege nu se putea face fără consimțimentul poporului; se înțelege că nu era vorbă de oamenii de stările de jos cari sunt reduși în sclăvie. Acestor legi toți sunt datori să se supună, chiar și regele. Cât pentru țerani, ei sunt supuși servituții fără incunjur, simplă și perpetuă. « Țeranul nu are nici un drept pe pământul seniorului afară de salariul pentru muncă ». Numai seniorul are drept de proprietate. Țeranul nu are drept a cita pe un nobil înaintea justiției. Aceste dispozițiuni se luau tocmai când Turcii se înaintau și când Ungaria era în preziua pierderii libertății sale.

Ungaria era în anarhie. Comandanții armatei se luptau între ei. De multe ori erau două diete rivale, în două cetăți deosebite.

În 1526, forțele Ungariei sunt zdrobite de cătră Turci în marea bătălie de la *Mohaciu* « cimitirul națiunii ».

După înfrângere, pe când Soliman Magnificul lua din Buda statuiele și cărțile lui Mateiu Corvin, în Ungaria se formează două partide în jurul celor doi candidați la tron: Ferdinand fratele lui Carol Quintul și Ioan Zapolia, domnul Transilvaniei. Zapolia fu proclamat de cătră dieta adunată la Tokai, pe când cea din Presburg alegea pe Ferdinand. Așa de mari erau urile politice că Zapolia se pune sub protecția Sultanului și primatul Ungariei merge alături de Turcii la asediul Vienei.

După moartea lui Zapolia soția sa cu cardinalul Martinuzzi și alți nobili pun pe fiul ei Sigismund sub protecția lui Soliman. Atunci sunt trei Ungarii: cea de la apus care ascultă de Ferdinand, partea răsăriteană cu Transilvania sub stăpânirea lui Zapolia și a fiului său și cea centrală cu Buda, pašalic turcesc. Ungaria are să rămână sub Turci timp de una sută cinci-zeci de ani. Țara a suferit cumplit în aceste timpuri; orașe întregi au fost distruse, fiindcă populațiunile au fost transplantate aiurea; o mulțime de copii erau furati și făcuți musulmani cu sila sau vînduți ca sclavi. Mai ales armatele turcești neregulate făceau grozăvii. Turcii prădau cu atât mai cumplit cu cât nu aveau intenția a se așeza în Ungaria într'un chip statornic. Ei lăseau vechiele divisiuni teritoriale. Țara era împărțită tot în comitate și acestea și aveau adunările lor. Cele două popoare străine trăiesc alături de-a se amesteca; iar Buda, unde ședea un pașă, cade repede din vechia sa strălucire.

În aceste timpuri se introduse Reforma în Ungaria. Mișcarea se lăți mai întâi printre Sași cari tot erau în relațiuni cu vechia lor pa-

trie, Sacsonia. Desastrul de la Mohaci favorisă mult progresele Reformei în Ungaria. O mulțime de episcopi căzuseră cu arma în mână luptând pentru neatârnamarea patriei în această luptă supremă și nobilii găseau că e bine a se folosi de ocazie și a pune mâna pe averile clerului, macar pe o parte. Atunci mulți oameni din popor primă nouăle credinți ale stăpânilor lor. Cei doi regi nu primesc Reforma; dar nici nu o persecută serios. Pentru propagarea Reformei se introduce tipografia (1533) și în curând se înmulțește numărul tipografiilor. Calvinismul se introduce mai ales printre populațiile de pe malurile Tisei și *Debreșin* ajunge un focar al Reformei. Politica turcească nu vedea cu ochi răi această împărechere religioasă și de aceea, către 1560, Reforma ajunge la apogeul său în Ungaria. Ea a favorizat mult cultivarea limbii naționale; pentru că trebuiau cârți pentru serviciul divin și pentru controversele religioase. Dar se naște și o literatură profană. Atunci trăiesc *Gyarmath*, creatorul poeziei maghiare, și croncarii Heltai și Verancici.

§. 2. Polonia sub ultimii Jageloni.

La moartea lui Casimir IV, Polonia și Lituania și aleg regi aparte. În Polonia se alege *Albert*, fratele său domnește în Ungaria și celalalt frate, Alesandru, e rege al Lituaniei. Albert era un om foarte ambițios și ambiția lui crescuse din ce în ce mai mult prin onorurile ce i s'au făcut și prin respectul ce i au aratat popoarele de prin prejur, la suirea sa pe tron.

Albert căuta să atragă în partea sa *șliahta*, nobilimea rurală, și să domnească cu ea în contra aristocraților, *Pani*. El reorganiză tribunalele civile, reduse competența celor ecleziastice, scuti mica nobilime de vamă și de dări, opri pe țerani de a se strămuta de pe moșiile stăpânilor lor și dădu nobililor dreptul de a forma mici diete pentru repartisarea impozitelor. El căută să micșureze drepturile burgheșilor cari erau în majoritate Germani. Se răzima pe șliahtă, dar mulți șlehtari erau saraci și trăiau mai mult din vinzarea voturilor în dietă.

Bătut de către Ștefan cel Mare în 1497, el văzu Polonia puștiită și de către Turci.

La moartea sa (1501) Polonia și Lituania se unesc din nou pentru că în Polonia se alege Alesandru.

Sub acest rege, nobilimea ajunge din nou a tot puternică. A-

tunci se constituiește *Senatul* și Polonia ajunge un feliu de republică aristocratică. Nobilii sunt deslegați de ori ce datorie de credință către rege, când regele nu li iea în considerare părerile sau nu judecă cum voese ei. Senatorii sunt judecați numai de către Senat și guvernatorii sunt la ordinele senatorilor din provincii. În Senat pot intra numai magnații, ecleziastici și laici. În 1506 s'a hotărât că regele și urmașii săi nu vor putea lucra nimic fără voia Senatului și a deputaților din provincii; dar în acest timp se mărginesc drepturile orașelor și numai burghezii din Cracovia pot lua parte în dietă. Funcționarii erau numiți pe viață și, prin urmare, independenți.

Sub domnia lui Sigismund I (1506—1548) și Sigismund II (1548—1572), Polonia pare foarte strălucită și cu toate acestea se vede că ea este incapabilă de a forma un stat care să poată trăi în mijlocul vecinilor cari se inputerniciau pe fie care zi.

Sigismund I a domnit peste Polonia și peste Lituania. Albert de Brandenburg se folosește de incapacitatea lui și izbutește a fi proclamat *principe ereditar al' Prusiei* sub suzeranitatea Poloniei. Pe când Polonia pierdea Prusia, Austria punea mâna pe Bohemia și pe Ungaria. Cuprinderea ducatului Mazovia cu capitala Varșovia era puțină compensare pentru Polonia. Sub dînsul nunții și senatorii se declară inviolabili, iar țeranii ajung robi. Comunele rurale, atîta vreme libere, cad sub jurisdicția nobililor; vra să zică «șliahta se proclamă stăpână absolută pe domeniile sale și în acelaș timp ea refușă a recunoaște autoritatea regalității».

Sub urmașul său, Reforma pătrunse în Polonia. Ideile de reforma pătrunseseră de mai înainte prin Husiți. În 1551 Reforma e puternică și devine agresivă; o mulțime de preuți catolici sunt surguniți și înlocuiți prin pastori luterani și calvini. Cu toate că s'a făcut, mai pe urmă, o reacție catolică, Reforma tot a fost tolerată. Cum nu s'a ocupat de Reformă, tânărul rege nu ș'a bătut capul nici cu reforme politice; avea bune intenții, dar nu era de feliu hotărât.

În *dieta de la Lublin* (1569) se făcu unirea definitivă între Lituania și Polonia. Livonia se unise mai înainte.

Pe timpurile acestea Polonia e însemnată în privința culturală. Limba latină e tot la locul de onoare. Sunt câțiva poeți minunați. Mulți tineri și complectează studiile în universitățile din Bolonia și Padua. Cu introducerea Reformei se naște o literatură națională. Se fundează o mulțime de tipografii. Catolicii traduc și ei cărțile sfinte. *Kochanowski*, traducătorul psalmilor, se arată un poet de frunte. Pe

acele vremi trăiesc istoricii *Martin Bielski* și *Mateiū Strikowtschi*, *Martin Kromer*; iar în știință Polonia se mândrește cu marele *Kopernic*.

§ 3. Rusia.

La suirea pe tron a lui *Ivan III cel Mare* (1462), Rusia Mare se împărțea în șapte state, între care erau și trei republice: Novgorod, Pscov, Viatca. Alte părți ale Rusiei erau numai vasale. Țara era despărțită de Europa cultă prin Polonia, Lituania, Ordinul Purtătorilor de Sabie, Ordinul Teutonic și prin posesiunile Suediei. Spre est și sud o strîngeau de aproape Tatarii. Chanul de Crimeia, pus sub suzeranitatea Porții, putea cere ajutorul acesteia. Mările erau pe mâni străine și țara era tot tributară Tatarilor. Rusia era un stat mai mult asiatic de cât european.

Lucrurile se schimbă cu suirea pe tron a lui *Ivan III**.

Cel mai mare rău de care suferia țara era că Marii Principi nu aveau încă ideile de stat. Părintele împărțea țara între fiii săi, ca și cum ar fi fost vorba de o proprietate privată. Așa făcuse și părintele lui *Ivan*. El împărțise țara între cei patru fii ai săi și lasase o parte văduvei sale. *Ivan* întreprinse desființarea *apanagiilor* și isbuti. El luă sub stăpânirea sa pământurile fraților săi și desființă funestul drept, pe care 'l avuseseră nobilii până atunci, de a putea părăsi pe prințul lor pentru a trece sub ascultarea altuia. El i pedepsi ca trădători. *Moscovia* întreagă ajunsese sub autoritatea lui. Principatele *Tver*, *Riazan*, și alte două, au fost anecuate ușor.

*) *Ivan III*, căruia o domnie de patruzeci și trei de ani avea să permită a realiza ceia ce Rusia aștepta de la el, era un principe imperios, rece, calculator, tipul deplin al principilor *susdalieni* și *moscoviți*. De felul resboinic, nu se știe dacă avea curaj. A fost victorios în Lituania, în Livonia și până în Siberia, mai fără a ieși din *Kremlin*. Părintele său umblase numai pe drumuri și pățise multe; dar *Stefan al Moldovei* zicea despre *Ivan*: «*Ivan* e un om straniu; stă liniștit în casă și triumfă asupra dușmanilor, și eu, vecinic pe cal, de abia 'mi pot apăra țara». *Ivan* obosia pe dușmanii săi prin negociațiuni și prin așteptare și nu întrebuinta forța de cât în ultimul moment. *Evlavia* lui era unită cu multă ipocrisie; plânse pe rudele ucise prin ordinul său. Născut despot, el pătrunse secretul autocrației și devine un zeu infrișcat în ochii Rușilor. O căutătură a lui făcea pe femei să leșine. Era darnic la osânde de moarte și chinuri pentru rebeli, or cât de sus ar fi fost ei. I se da numele de *Groznicul*, pe care nepotul său l'a meritat cu mai multă dreptate. (*A. Rambaud, Histoire de la Russie, 187*).

Novgorod cel Mare era foarte puternic. Cetatea era situată în o poziție care o apăra în contra piraților și concentra în mână sa tot comerțul Rusiei cu lumea apusană. Era așa de puternică că se zicea: « Cine se poate pune cu D-zeu și cu Novgorod cel Mare ? » Republica și avea principele său, luat în genere dintre străini. El era dator a apăra țara și a întreține ordinea în lăuntru. Și luau, în genere, principii din casa de Moscovia; dar absolutismul care se întemeia aici nu plăcea republicanilor din Novgorod. Recunoșteau supremația Moscoviei, dar erau geloși de drepturile lor.

Ambițiunea lui Ivan III a fost favorisată de anarhia din cetate. Erau două partide: cea care ținea cu Moscovia și cea aplecată spre Polonia. Partida polonească proclamă de prinț pe regele Poloniei. Ivan aminti locuitorilor tractatele anterioare și având clerul în partea sa îl sfătui să « stăruiască în ortodocsie ». Scrisoarea lui a făcut mare impresie asupra majorității poporului. Atunci el strânge o armată. Polonia nu veni în ajutorul Novgorodului. Armata republicei a fost zdrobită (1471). Se făcu o pace prin care se prevedea restabilirea stărei de mai înainte. Ivan a fost moderat în victorie; dar partida moscovită abuză de victoria sa. Dușmanii țarului se ridică și ei sunt victorioși. Atunci Ivan veni din nou. Agitatorii sunt trimiși la Moscova și, de acum înainte, aici trebuie să vină toți nemulțemiții ca să ceară dreptate. Când poporul se revoltă, după întoarcerea sa, Ivan proclamă *răsboiul sfânt* în contra celor uniți cu catolicii. Cetatea fu supusă. Ivan garantează averile și viața locuitorilor; dar se întoarse la Moscova cu clopotul cel mare care sunase până atunci pentru întrunirea Adunărilor, și cu o mulțime de prizonieri. Cetatea se supuse definitiv la 1495.

În curând au fost supuse *Pskov* și *Viatca*. Imperiul ajungea până la Lituania, Oceanul Înghețat și Urali. În 1499 se descoperi *Siberia*.

Tatarii erau în anarhie pentru că se întemeiasă o mulțime de chanate, care se luptau între ele. Multe căpetenii de ale lor intrau în serviciul Marilor Prinți; mulți se botezau și o mulțime de familii mari din Rusia de astăzi se trag din acei Tatarii botezați.

Ivan era în bune relațiuni cu *Mengli-Gherei*, chanul Crimeiei, care se pusese sub suzeranitatea Turcilor. Prin această politică, el se asigura despre Lituania, care era ținută în respect de către Tatarii, și despre Turcii Otomani.

Astrachanul era tot sub stăpânirea Mării Horde. Trăind bine

cu chanii de Crimeia și de Cazan, Ivan ridică în contra Hordei pe *Uzun-Hasan*, șahul Persiei și nu se mai îngrijia a plăti Tatarilor regulat tributul. Atunci chanul Tatarilor se uni cu Cazimir al Poloniei și plecă în contra Moscoviei. Ivan avea o armată de 150,000 de oameni; cu toate acestea era îngrijit de rezultatul resboiului. El a fost incurajat mult de cătră Vassian, mitropolitul Moscovei. Cu toate acestea el nu era de părere a se da lupta decisivă. Tot o amăna necontentit; pentru că nu voia că viitorul Rusiei să atârne de la o singură luptă. Și a isbutit cu amânarea sa; cu toate că toată lumea l'acusa de lașitate. Tatarii cari suferiau cumplit de frig, au fost nevoiți a se retrage, cu o foarte mare pradă. Această pradă a deșteptat lăcomia Tatarilor din Stepe. La întoarcere, armata a fost atacată și bătută; chanul a fost ucis și, în 1502, Mengli-Gherei cuprinse Sarai și desființă Horda Mare.

Ast-fel se sfirșește jugul tatar.

În Lituania, nobilimea ținea cu Polonii; dar poporul și clerul și îndrepta privirile spre Rusia ortodoxă. Ivan a purtat două resboaie cu Lituania și cu Purtătorii de Sabie. Resultatul acestor resboaie a fost că o mulțime de teritorii au intrat sub stăpânirea lui.

El a luat în căsătorie pe Sofia Paleologul, moștenitoarea Împăraților bizantini, care și găsisse adăpost în Italia. Papa stăruise mult pentru această căsătorie; pentru că credea că va trage mare folos. Sofia a venit încunjurată de o mulțime de Greci și de Italieni; ceea ce a fost de mare folos pentru Rusia. N'a fost însă nici o vorbă de unirea cu Biserica catolică la care se gândise papa. Prin această căsătorie, Rușii ajungeau moștenitori ai Imperiului Roman de Răsărit. Ivan a și luat ca marcă a imperiului său vulturul cu două capete, marca Imperiului Bizantin. Această însoțire a mai fost Rusiei priincioasă și în alte priviri: s'a introdus în ea civilizația bizantină și i-talană*).

*) Cu Sofia alergară la Moscova o mulțime de emigrați greci, nu numai din Roma, ci din Constantinopole și din Grecia, precum au fost Dimitrie Ralo, Teodor Lascar, Dimitrie Trahaniotul. Aceștia au fost barbații de stat, diplomați, inginerii, artiști, teologii Rusiei. Ei aduseră cărțile grecești, moștenirea prețioasă a civilizației antice.

Ivan III ajungea moștenitorul Împăraților din Bizanț și al Cesarilor romani; el luă drept marcă nouă a Rusiei vulturul cu două capete. Moscova succeda Bizanțului, după cum această cetate succedea Romei. Ajunsă unica metropolă a ortodoxiei, ei i se convenia mi-

Ivan III a fost în relațiuni cu Europa. El a măritat pe fiica sa cu regele Poloniei și fiul său Ivan a luat în căsătorie pe fiica lui Ștefan cel Mare al Moldovei. El a fost în corespondență cu Mateiu Corvin, cu mai mulți papi și cu sultanul Baiazet II. Cei întâi ambasadori ai săi au fost numai Greci și Italieni; dar mai pe urmă a trimis numai Ruși.

A făcut mari cuceriri, fără să se pună în fruntea armatelor. Era foarte strașnic la mânie. Numai când se uita la el, femeile leșinau. Când adormia după masă nime nu îndrăznea a se clinti din loc. Procesele erau tot d'auna însoțite de chinuri grozave. Prin aceasta a inspirat tuturilor o groază necesară pe acele vremi. A murit în 1505*).

Fiul cel mai mare a lui Ivan III, numit tot Ivan, barbatul moldovencei Elena, murise în 1490 și lasase un fiu, Dimitrie. Ivan III ținea mult la acest copil și curtea era împărțită în două: partizanii Elenei și ai Sofiei. Într'un timp Sofia fu isgonită de la curte și fiul ei Vasile fu pus la închisoare. Dar în curînd Ivan III se schimbă. Elena e închisă și Vasile asociat la domnie. Nu era în stare nora, moldovancă, să lupte cu soția, vicleana greacă.

Vasile urmă pe tron după părintele său; fiul Elenei a murit în

siunea de a protege pe creștinii greci în Orientul întreg și a resbuna luarea Constantinopolei de către Turci. Împreună cu Grecii veniseră Italieni: Aristote Fioraventi din Bologna, care a fost arhitectul, inginerul militar, capul artileriei lui Ivan III; Marco Ruffo ambasadorul său în Persia; Pietro Antonio, care construi palatul imperial; turnătorul Paul Bossio, arhitecți, fabricanți de arme. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 201).

*) Acest principe care, născut vasal al unui popor nomad, a întemeiat mărirea Rusiei, poate să se compare cu Ludovic XI. Ceia ce a făcut acesta în contra feudalității a făcut Ivan în contra apajelor prințiare, și, ca și el, a lovit vechiul sistem în propria sa familie. A fost fără milă pentru micii dinasti ruși, după cum regele Franței a fost pentru Armagnac și St. Pol. A pus sfîrșit învasiilor mongole ca și Ludovic celor engleze; a respins cea de pe urmă incursiune a chanului fără luptă, ca și Ludovic pe Eduard VI. Au avut acelaș gust pentru străini, mai ales pentru industriașii Italieni, pentru artele utile. Amîndoi au pus să se caute bogățiile metalice a țărilor lor. Ei au creat de asemenea o diplomație, au întărit armata națională și i au dat caracter permanent; au făcut codice de legi. Prin codicele lui Ivan III s'au șters privilegiile, particularitățile legale și judiciare a deosebitelor provincii. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 202).

inchisoare ; iar alți fii a lui Ivan III nu au avut nici o însemnătate politică.

Vasile continuă politica părintelui său. El aruncă în temniță pe cei mai însemnați barbați din Pskov, ordonă a se espedia la Moscova clopotul cel mare ; o mulțime de locuitori fură transplantați și li se dădură pământuri în Moscovia ; iar cetatea fu supusă. Apoi coperise Smolensk și purtă mai multe resboaie cu Polonia pentru Lituania. În acest resboiu el a fost în alianță cu Austria și cu Prusia.

A intrat în alianță cu statele din Apus ; iar în lăuntru puterea lui deveni și mai absolută. A murit în 1533.

Ivan cel Groznic (1533—1584).

Era numai de trei ani la moartea părintelui său, de aceea mama sa a fost regentă. Guvernământul ei a fost energic în lăuntru și în afară. După ce ea muri otrăvită, în 1538, boierii și împărțiră demnitățile ca o pradă. Micul Ivan văzu cu ochii cum boierii omorau pe toți carii erau de aproape și credincioși, cum pradau și împărțiau până și juvaierurile, hainele și blănurile din palat. Era de doisprezece ani ; dar simția adinc aceste violențe și 'și va aduce aminte mai târziu. El și alege un consilier al său ; dar acest consilier e palmuit și în primejdie de moarte. Aceste violențe trebuiau să aibă un capăt. În ziua de crăciun 1543, Ivan chiamă pe boieri, 'i dojenește, li arată faptele și li spune că sunt mulți vinovați ; dar că va pedepsi numai pe unul : pe Andrei Șuiski. Acesta e ucis*).

*) Era de ajuns ca cineva să i arăte cât de mică dorință de a i plăcea, pentru ca să ajungă victima prepusului oligarhilor. Ivan, ca un copil părăsit, rău instruit, fără nici o creștere, a fost singurul său dascal. El cetia mult, la intimplare : Biblia, Viețile sfinților, chronicarii bizantini traduși în slavonește. Dar mai cu samă el medita. Din lecturile sale el se incredințase de ceia ce insamnă un rege și știa bine că el este stăpânul legitim. Acei boieri așa de insolenți cu dînsul în intimitate, nu-i vedea el îndată ce era vorbă de o ceremonie publică, de o primire de ambasadori, arătându-i un mare respect și ingrămădindu-se pe lingă el ca niște sclavi ? Suit pe tronul său, el primia complimentele trimișilor străini ; era nevoie de semnătura lui pentru a se da putere de lege actelor celor mai contrare voinții sale. Aceste nu erau niște forme deșerte ; ele presupuneau o putere reală. Cu toate aceste, Ivan 'și ascundea gîndurile. După sêrbătorile crăciunului în 1543, de odată, el chiamă înaintea lui pe boieri ; li vorbi cu un ton amenințător ; li făcu aspre imputări pentru felul cum

El era numai de trei-spre-zece ani. Adevăratul autor al acestei lovituri de stat era mitropolitul Macarie, un om foarte învățat și foarte inteligent.

De atunci Ivan guvernează povățuit de cătră Macarie. El se incoronează și iea numele de Țar, împărat, cuvînt derivat din Cesar *).

Ivan era violent și căuta numai de petreceri. El nu se ocupa cu trebile publice și lasa frânele guvernului pe mîna neamurilor soției sale. Când se întîmplă un incendiu grozav în Moscova care făcu în ruină mai toate monumentele vechi și în care au pierit o mulțime de oameni, populațiunea, nebună de spăimă, acasă pe țar și pe cei cari guvernau de această mare nenorocire (1547). Preutul *Silvestru* incurajă pe țar și'l făcu să și schimbe viața. El i recomandă pe *Adașef*, un om foarte capabil din mica nobilime, ca pe cel mai vrednic de a i fi consilier.

Silvestru și *Adașef* încep a guverna. În 1549 se convocă o *Adunare Generală*, alcătuită din cler, nobilime și reprezentanți ai orașelor. Se ieau o mulțime de dispozițiuni înțelepte și se coreg multe abusuri. Apoi încep luptele în contra Tatarilor. În 1552 se cuprinde Kazan și doi ani după aceea Astrachan. Atunci *Cazacii de la Don* recunosc autoritatea țarului și prin aceasta Rusia capătă o armată pentru a purta resboiu în contra Tatarilor. Ei țineau în respect pe Ta-

guvernau. Unia dintre cei mai turbulenți și din cei mai compromiși au fost esilați în cetățile îndepărtate. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 217).

*) În Ianuar 1547, Ivan ordonă mitropolitului din Moscova ca să'l incoroneze. El luă nu numai titlul de Mare Principe, ci numele de Țar, nume dat în Biblia slavonă regilor din Iudea, Asiria, Egipt și Babilona, Impăraților din Roma și din Constantinopole. Prin bună-sa Sofia Paleologu, el intrase în familia Țarilor din Bizanț. Prin strămoșul său Vladimir Monomachul, el era înrudit cu Porfirogeniții și prin Constantin cel Mare cu Cesar. Moscova era a treia Romă, moștenitoarea actuală a Cetății Eterne. Ni putem inchipui ce prestigiu aducea demnității suveranului rus acest titlu uimitor, împrumutat din anticitatea biblică, de la maiestatea romană, de la suveranii ortodocși din Bizanț. El amintia în acelaș timp liberarea Rusiei. Autorii slavoni dăduseră acest titlu august chanilor mongoli, suzerani ai principilor moscoviți. Acum când norocul se întorcea spre Rusia, prințul ei trebuia să poarte titlul de Țar. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 217).

tarii din Crimeia, împreună cu *Cazacii de la Nistru*, de și aceștia recunoșteau suzeranitatea Poloniei *).

În 1543 Englezii descoperiră Moscovia apucând prin Oceanul Inghetăt și ajungând la Archanghel. De atunci s'au început relațiile între Marea Britanie și Rusia.

De la 1557 și până la moartea lui, e o luptă crâncenă între țar și între cei cari voesc să-i mărginească autoritatea. Atunci a meritat el supranumele de « cel Groznic » pentru chinurile și măcelurile ce ordoană. Așașef guvernă bine; dar pentru aceasta el avea nevoie a pune pretutindenea numai oameni credincioși lui. Pe de altă parte, Silvestru era aspru pentru greșelile țarului. Nu plăceau lui Ivan; dar i a ținut pe cât timp a fost sigur că ei i sunt credincioși.

În 1553, el se inbolnăvi cumplit. Crezindu-se aproape de moarte, el recomandă boierilor pe fiul să Dimitrie, care era numai de un an. Indată se și formează mai multe partide la curte. Vărul său de pe mamă atrage pe o parte din boieri și începe a se pregăti. Ivan roagă pe boieri să aibă milă de copilul său. Silvestru stăruia ca pretendentul Vladimir să intre în camera bolnavului; iar fratele lui Așașef refuza jurământul de credință, sub pretext că familia Romanov, neamurile împărătesei, are să guverneze în numele micului țar. Cum se

*) Populațiile din Rusia Mică colonisaseră stepele de la sud și cuceriseră deșertul de la Tataři. Mulțemită libertății, deșertul se împoporă cu o regeiune neauzită, și, pe acest pământ virgin, se formă o națiune nouă care nu știa ce e sclăvia. Regele Poloniei favorisa această rasă îndrăzneată de pioneri și de soldați curagioși. Aceste populațiuni resboinice erau împărțite în douăzeci de *polc*uri de Cazaci; fie care și avea polcovnicul său și toți ascultau de *hatmanul* Micei Rusie, numit de cătră rege.

Afară de Cazacii de prin cetăți, erau cei de dincolo de *porog* sau cataractele Niprului: *Zaporojenii*. Întăriți în o insulă fortificată din Nipru, ei nu recunoșteau nici o autoritate. Ca și cavalerii din Rodos sau de Malta, ei erau cantonați pe teritoriul cuprins de la musulmani și continuau resboiul sfânt în contra Turcului și Tatarului, chiar când întreaga creștinătate era în pace cu el. Nu sperau iertare și nu iertau; trăiau numai din prada luată de la dușman; alergau înaintea primejdiilor și a martirului; nu primiau nici o femeie în tabăra lor. Erau un felu de călugări resboinici: toți egali, toți frați, trăind ca Spartanii la mese comune. Alegeau pe capii lor. În legătură strinsă cu Cazacii de la Don, ei erau, pe uscat și pe mare, dușmanii neîmpăcați ai islamismului. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 315).

îndreptă, Ivan isgoni pe Adășef și pe Silvestru și pedepsi pe o mulțime dintre partizanii lor *). Pintre aceștia cel mai de frunte era Prințul Curbski. Acesta fugi în Polonia, strînse o armată puternică și intră în Rusia, pe când despre sud invadau Tatarii.

Țarul părăsește Moscova și face cunoscut locuitorilor prin o scrisoare că el se leapădă de guvern; pentru că mitropolitul l'impedica de a pedepsi pe trădători, pe boieri cari sunt cauza tuturilor nenorocirilor. Toți sunt inspăimântați și se hotărăsc a l' ruga să revină. El se invoiește după multe stăruinți, primește să ia din nou frinele guvernului, dar și făcu o gardă puternică și are tot dreptul a pedepsi pe trădători. Mitropolitul fu esilat și ucis; apoi fu ucis prințul Vladimir cu toată familia sa și cu o mulțime de boieri **).

*) În 1533 Țarul căzu greu bolnav; era în primejdie de moarte toți credeau că va muri. Atunci boierii și arătară din nou toată aroganța lor; ei refuseră a jura credință lui Dimitrie, fiul țarului. Discutiuni șgomotoase ajungeau până în camera bolnavului; Vladimir, vărul țarului, refuza jurământul și se zicea că mama lui împărția bani la soldați. Boierii credincioși se temeau ca țarul să nu fie ucis. Ivan nu mai putu păstra nici o iluziune asupra soartei ce aștepta pe fiul și pe soția sa, dacă muria el. El s'a îndreptat; dar a pastrat o impresie adincă din acele zile de groază. Când l' vom vedea mai pe urmă dându-se resbunărilor, lăsându-se la niște furii care par neexplicabile, trebuie să ne gândim la acele teribile nopți petrecute fără somn în 1553, la scenele de violență și de rebeliune care tulburară liniștea camerei sale de bolnav, la refuzul de a depune jurământul, la declarațiunile de ură în contra țarinei și a rudelor sale, la intrigile urzite în jurul lui Vladimir contra țarevicului Dimitrie. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 226).

***) Despre resbunările *Teribilului* ni a rămas un monument foarte curios: *synodicul* mănăstirei Sf. Ciril, în care țarul cere rugăciunile Bisericii pentru victimele sale. Lista cuprinde 3470 de victime dintre care 986 nume proprii. Multe nume sunt urmate de următoarea mențiune sinistră: « cu femeia sa », — « cu femeia și cu copiii săi », « — cu fetele sale », — « cu fiii săi ». Alte indicațiuni colective tot așa de grozave. De exemplu: « Kazarina Dubroski și cei doi fii ai ei, plus zece oameni cari li venise în ajutor », — « două zeci de oameni din satul Kolomenskoe »; « optzeci din Matverzi », « Adă-ți aminte, Doamne, de sufletele robilor tăi, în număr de 1505 persoane, Novgorodieni ».

Alte episoade din această teroare autocratică au fost: uciderea sf. Filip, mitropolitul Moscovei, uciderea cumnatei lui Ivan, a nepotului său Vladimir, pedepsirea Novgorodului, și marea execuțiune din Piața Roșie în 1571, când au fost uciși o mulțime de Novgorodieni și Moscoviți. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 232).

De atunci o mână de fier apasă asupra Rusiei întregi. În 1571 au fost suplicii teribile la Novgorod, unde populația regreta vechiele libertăți. Se zicea că ar fi intrat în relații cu Polonii. Cei din Pskov erau morți de frică în ziua când a intrat țarul în cetatea lor. El i'a iertat. O mulțime de ucideri au fost, de asemenea, ordonate la Moscova. Omoria fără milă; pentru că boierii complotau neconținut și pentru că erau înțeleși cu Polonii și cu Tatarii. Mai toată nobilimea care ar fi putut să se mai opună autocrației a fost nimicită. Prin aceste măceluri, Ivan III a scapat pe Rusia de anarhia poloneză. De acum înainte are să fie liniște. Are să mai fie crud mai mult cu cei din jurul său, când 'l apuca furia. Cu bastonul său greoiu și cu un fier ascuțit la capăt el țintuia un om de podele. Așa a ucis pe fiul său Ivan, moștenitorul tronului. În urma acestei nenorociri rămăneau zadarnice toate torturile întrebuințate până atunci; pentru că urmașii săi erau niște copii și slabi de duh.

Ivan era foarte crud. Dar cine nu era crud în viac. XVI? Și apoi fusese lipsit de ori ce educație, turmentat de băutură și scos din răbdare prin neconținutele comploturi ale boierilor. Avea însă ideie de binefacerele civilizațiunii apusene. A atras în țară o mulțime de străini; a intrat în legături cu Apusul și a protegiat Imprimeria. El a convocat Adunările Generale, care au făcut mai multe reforme și au introdus judecătoria jurați; a ținut în tot d'auna să se esplice înaintea poporului *).

Ivan cel Groznic a purtat mai multe resboai.

Germanii din Livonia cari convertiseră pe păgâni la catolicism, acum i silia să se facă luterani. Ordinul Purtătorilor de Sabie era în deplină decadentă. O armată rusă a intrat în Livonia, a pustiet țara cumplit și a pus mâna pe o parte din țărmul Balticeii. Pe aici are să primească Rusia arme și munițiuni din apus. Intervenirea Polo-

*) Vedem că ordonă o mulțime de suplicii; dar nu prea știm pentru ce le ordona. E sigur, oare că boierii nu conspirau? De sigur, Ivan a fost crud; dar și moravurile aristocrației moscovite din acele vremi sunt tot așa de crude. În secolul lui Filip II și al Inquișiției, al torturilor, al resboaielor de religione, trebuie să ne mai mirăm? Și apoi, de și foarte instruit, fusese rău crescut; văzuse ce înamnă oamenii cari 'l înconjurau; mai pe urmă, se dase desfrinăuilor, și alcoolismul l'a făcut și mai crud. Inteligența lui, de altmintrelea pătrunzătoare și lucidă, era supusă la crize, rezultat al temperamentului său bolnăvicios. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V. 745).

niei nu a avut alt rezultat de cât desființarea Ordinului și împărțirea posesiunilor sale între vecini. Polonia a fost nevoită să recunoască cuceririle țarului în Livonia.

În 1571 Tatarii din Crimeia au invadat în Rusia și au pradat o cumplit până la Moscova. Ei s'au reîntors luând o mulțime de robi.

Resboiul cu Polonia s'a sfârșit prin mijlocirea papei, care se gândia la Unire. Ivan s'a folosit de această intervenire; dar când a venit vorba despre Unirea Bisericilor, el a început a batjocuri pe papă și a declarat că episcopul Romei «nu e păstor, ci lup». Dar de atunci s'au început relațiuni diplomatice între Rusia și curtea pontificală.

În fine, pe timpul său *Yermak* cucerește Siberia. El muri în 1584.

Rusia din viac. XVI e o monarhie absolută. Țarul e autocrat; e părinte al națiunii, cap al forțelor militare, unsul lui D-zeu, suveran absolut. El are puterea lumească și spirituală și nu e incurcat de un papă, ca monarhii din Apus. Toți supușii se zic «robi» ai săi.

A fi «boier din sfat» aceasta e totul; iar nu origina din care se trage cineva. Acești fruntași sunt cei întâi între sclavii țarului. Există o *Dumă* (Consiliu al Boierilor), în care sunt mulți din mica nobilime și în care țarul are încredere. Une ori se convoacă *Adunările Generale*, în care ieau parte și negustori și oameni de jos. Aceste Adunări au votat une ori mare importanță.

Curtea era măreață. Tineri din cea mai înaltă nobilime fac servicii domestice la palat. Vechia nobilime tot a conservat oare care drepturi, mai ales drepturi de întâietate la ospete și ceremonii. Proprietatea atrăgea după sine obligația serviciului militar.

Mănăstirile sunt foarte bogate, dar clerul nu avea mare însemnătate.

Burghezia din unele orașe avea oare care privilegii; dar comerțul era neînsemnat și industria aproape nulă.

Țeranii erau obligați a munci pentru stăpânul moșiei pe care erau așezați; dar aveau libertatea personală. Era mai greu de cei cari se făcuseră «oameni ai proprietarului».

Administrația era pe mâna unei biurocrații imitată după cea de la Byzanț.

Literatura e slabă. Sunt câteva cântece populare și scrieri ecleziastice. Între scriitorii din cler cei mai însemnați au fost Măxim, adus de la Sf. Munte, Nil Sorski, Vassian și alții. *Macarie* care a trăit pe vremea lui Ivan IV, a fost un bun scriitor. S'a scris în a-

cel timp și câteva *cronice*. Ivan IV și dușmanul său Curbski au fost scriitori buni.

Monumentele erau mai mult de lemn. Pictura era hieratică imprumutată de la Byzanț. Se lucra cu ghibăcie aurul și argintul, mai ales pentru imbracarea Icoanelor. Venirea Italianilor a determinat o mare mișcare artistică. *Aristotel* a zidit în anul 1479 biserica «Adormirea» din Moscova. Sub Ivan IV s'a construit măreața biserică din Piața Roșie din Moscova, în amintirea cuprinderii cetății Kazan*).

Nici o vorbă de cultură științifică. Numai Medicina putea interesa pe Ruși și ea era cu totul băbească. Prin viac. XII încep a veni doctori din Apus, dar chiar în viac. XVI, Silvestru este contra medicilor «pentru că toate boalele vin de la D-zeu și prin urmare ele se pot lecu numai prin pocăință». Când bolnavul căutat cu doctor muria se tăia capul doctorului. Un doctor trimis de cătră Elisabeta a fost luat pe fugă; nu putea fi doctor «pentru că venise fără cărți».

§. 4. Imperiul Otoman

După moartea lui Mahomet II s'a suit pe tron fiul său Baiazet II. Fratele său Djem (Zizim) luă armele, ocupă Brusa și propuse să împartă imperiul. Bătut de două ori, el fugi la Rodos, apoi în Franția, de unde fu trimis la Roma. Aice a fost otrăvit de cătră *Alexandru VI Borgia*.

*) Cuprinderea cetății Kazan este punctul culminant în istoria luptei îndelungate a Slavonilor în contra Tatarilor, luptă care începuse prin aservirea totală a Rusiei de cătră Mongoli, luptă care se continuă și în zilele noastre și care probabil că se va termina numai prin supunerea raselor tătare la imperiul rus. Victoria lui Ivan Teribilul este cea dintâi răsunare a învingătorilor în contra învingătorilor, prima stațiune a civilizațiunii europene reluând în fine ofensiva în contra Asiei. În anele rusești, expedițiunea de la Kazan ocupă acelaș loc glorios ca și zdrobirea lui Abderaman în istoria Francilor, ca și Las Navas de Tolosa în cronicile Spaniei. Era mai mult de cât o cucerire, era o cruciată. În timpul asaltului, Ivan nu încetase a ținea desfășurat stindardul sfinte credinți. S'a observat că, în momentul când zidurile cădeau, țarul era la biserică, și că diaconul cetia următorul verset din evanghelia din acea zi. «Și va fi numai o turmă și un păstor». La strigătul de *cu noi este D-zeu!* s'au aruncat Moscoviții în cetate. Triumful Moscovei s'a confundat cu triumful creștinismului și al ortodocsiei. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie* 222).

«Baiazet era blând, se ocupa cu poesia și era foarte învățat; era religios și a construit o mulțime de moscheie, ospitații și școli. Ghi-baciu la exercițiile corporale, el era brav și gelos pentru resboiul sfânt». El făcu mai multe expedițiuni în Ungaria; apoi se ridică în contra Veneției, cuprinse Lepanto și mai multe cetăți din Morea. A mai luptat cu Mamelucii din Egipt și li a învoit să stăpânească mai multe posesiuni din Asia.

Ienicerii 'l silesc pe Baiazet să abdice fiind că e bătrân. A abdicat și a murit curînd după aceea, de supărare ori otrăvit (1512).

Suit pe tron, *Selim I* fu nevoit să plătească ienicierilor câte cincizeci de galbeni de fie-care soldat. Apoi ucise pe toți principii din familia sa; dar plîngea după uciderea lor *) și prescria un doliu public. Era teribil mai ales cu vizirii săi. Șapte au fost uciși pe rând.

Foarte răsboinic, el s'a luptat nu în contra creștinilor. Din contra, a căutat să trăiască bine cu creștinii; a încheiat tractat de pace și a primit cu multă onoare pe *logofătul Tăutu*, care venia din partea lui Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, ca să închine Moldova Turcilor. A acordat Moldovei condițiuni foarte favorabile. Se purta astfel cu creștinii, pentru că voia să se asigure de liniște la frontariile Europei, în tot timpul cât va purta răsboiul sfânt în contra *ereticii-lor Islamului*.

El căută mai întâi să curățe imperiul de ereticii șiiți. Peste 40,000 de oameni au fost măcelăriți. Apoi plecă în contra Persiei cu o armată puternică. În apropiere de *Tauris* se dădu o luptă teribilă. Mai

*) «Foarte activ, cu un spirit pătrunzător, acest sultan se îngriji foarte mult de trebile statului; poet distins, el a lăsat o colecție de ode persane, turce și arabe; protector al învățaților și literaților, el i a investit cu cele mai înalte demnități. Se deghisa adesea ori și se amesteca prin popor, pentru a afla prin sine însuși și a vedea cu ochii săi dacă nu se calcă legile. Vinovații erau pedepsiți cu atât mai mare asprime cu cât caracterul său 'l împingea la barbarie și tiranie. Supranumit de cătră contimpurării sale *Javuz* (ne-induplicat) el justifică acest epitet prin cruzimile regnului său. Postul de mare vizir era așa de primejdios, sub acest principe prepuțelnic și gelos de autoritatea sa despotică, că era obiceiul a zice cineva despre un dușman al său: «Să dea D-zeu să ajungă vizir al Sultanului *Selim I*!». A ucis pe frații săi, pe nepoții săi, probabil pe părintele său, pe șapte viziri și un număr nesfârșit de nenorociți de toate rangurile și de toate condițiunile». (De la *Jonquière, Histoire de l'Empire Ottoman*, 210).

toată armată persană a fost tăiată în bucăți și cât pe ce Șahul era să fie făcut prizonier. Capitala a fost cuprinsă și s'au luat o mulțime de prizonieri, iar ienicerii cari îndrăzniseră a se revolta și voiau a sili pe Sultan să se întoarcă înapoi au fost pedepsiți cu strășnicie. *Georgia* și *Kurdistanul* au fost supuse, de asemenea și *Mesopotamia* de nord. În aceste războaie s'a distins *Idrisi*, cel întâiu istoric turc.

După războaie purtate cu Perșii, Selim a întreprins cucerirea Egiptului. De prin viacul XIII, această țară căzuse în puterea *Mamelucilor*, cari se recrutau printre sclavii cumpărați, mai ales în *Circasia*. Cavaleria Mamelucilor esploata cumplit populațiunea, dar era cea mai bravă din toată lumea musulmană. Tot ei stăpâneau și *Syria*. Selim bătu armata Mamelucilor și cuprinse *Syria* (1516). În anul următor, ei fură zdrobiți din nou lângă *Cairo*, unde 25,000 dintre ei rămaseră pe câmpul de luptă. Când această cetate s'a revoltat, 50,000 de oameni au fost uciși. *Tuman*, apărătorul independenței Egiptului, fu prins și spânzurat.

Supunerea Egiptului și a *Syriei* atrăgea și pe a *Yemenului*. Atunci Sultanul ajunsese «servitorul cetăților sfinte» *Meca* și *Medina*; atunci luă el numele de *Calif* *).

Selim I pregătia o expedițiune contra *Rodosului*, când muri după o domnie de opt ani (1520).

Soliman Magnificul (1520—1566)

«Soliman a domnit patruzeci și șese de ani și domnia lui a fost cea mai lungă și cea mai importantă din istoria otomană. Contimpuran cu *Francisc I* și cu *Carol Quintul*, el strălucește în mijlocul lor. Scriitorii și ambasadorii străini l'au laudat și Europeii i au dat numele de *Mare* și *Magnific*. Frumos, voinic, foarte instruit, poet, So-

*) Suveranul a purtat pe rind mai multe titluri pe care și astăzi continuă a le cumula. Ca vechiu șef al unei oarde turce, încă păgână, el poartă numele de *Chan*. Convertit la islamism împreună cu poporul său, el a luat titlul arab de *Emir*, «cap al credincioșilor». Emancipat de ori ce suzeranitate, el și a luat, în timpul lui *Baiazet I*, titlul, tot arab, de *Sultan*. Stăpân peste *Constantinopole*, «stăpân peste două continente și două mări» el n'a întârziat a se ridica la titlul de *Padișah* (rege al regilor). Cucerirea *Syriei*, a Egiptului și a *Arabiei*, l'a făcut «servitor al cetăților sfinte» și *Chalif*. (*Lavisse et Rambaud, Histoire Générale, IV, 748*).

liman ajungea la tron plin de experiență; fiind că guvernase *Cafa* în Crimeia și fusese admis în consiliile și în tabăra părintelui său. Era mai uman, de o natură mai generoasă și mai miloasă de cât a celor alți Sultani *).

Imperiul era liniștit; ereticii fuseseră zdrobiți și ienicerii pedepsiți pentru insolența lor. Putea să se ocupe dar numai cu luptele în contra creștinilor.

În 1521, el cuprinse Belgradul și aceasta aduse căderea tuturor cetăților până la Drava. Apoi trimise o flotă de 300 de vase contra Rodosului. Peste 100000 de Turci căzură în deosebitele asalturi ce s'au dat pentru cuprinderea cetății; dar în 1523 Rodos a fost cuprins. Marele Magistru și o parte din Cavaleri capatară învoirea a se retrage în pace. El s'au așezat la *Malta*.

Sunit infocat ca și părintele său, el uria de moarte pe Perșii șiți. El porni în contra lor cu resboiu care a ținut până în 1555, când s'a încheiat cea întâi pace între Turcia ortodoxă și Persia eretică.

Resboiul principal purtat de cătră el a fost resboiul cu regele Ungariei, cu Impăratul și cu aliații lor.

În această luptă Soliman a fost în înțelegere cu regele Franței. Aceasta se părea ceva peste putință. Regele Franței era regele « Prea-creștin » Fiul mai mare al Bisericei catolice și de câte ori se plănuia ceva contra Turcilor, privirile tutulor se îndreptau spre Franța, apărătoarea creștinătății. Chiar Francisc I după victoria de la Marignan medita o Cruciata între toți regii din Europa; de aceea și ținea el să fie ales Impărat.

Dar când se începe lupta cea mare între Francisc I și Carol Quintul, când independența statelor europiene este amenințată de ambițiunea casei de Austria, lucrul se schimbă. Dușmănia între cei doi rivali e așa de mare, că se uită interesele religioase. Dovadă că

*) Soliman era frumos, cu o sănătate robustă, care i a permis a suporta oboselile a șesespzece campanii, cu un spirit deschis, foarte instruit, poet strălucit. Pe când cea mai mare parte dintre urmașii săi vor ieși din închisoarea haremului sau a seraiului pentru a se sui pe tron, el poseda experiența afacerilor; pe timpul unchiului său fusese guvernator în Kafa și părintele său nu'l îndepărtase nici din consiliu, nici din tabără. Totul i suridea; de aceea ni și apare el uman, de natură mai generoasă și mai elementă de cât cea mai mare parte dintre sultani. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 715).

politica europeană intra în o fază nouă. Carol Quintul, cel întâiu, era să se unească cu Turcii; dar a fost împedat de către Venețieni. După nenorocirea de la Pavia, Francisc I, ne mai putându-se întemeia nici pe Anglia, nici pe principii protestanți din Germania, se incredințază că numai prin o alianță cu Turcii s'ar putea mântui echilibrul european. El trimise lui Soliman o scrisoare și inelul său. Soliman trece Drava (1526) cu o armată de 100000 de oameni și 300 de tunuri. Forțele ungurești sunt zdrobite la Mohaci și regele se înecă în fugă.

Prin căderea Ungariei se deschidea drumul spre posesiunile austriace și spre Germania. În 1529, Soliman plecă în contra Germaniei. El încunjură Viena și numai apropierea iernei îl făcu să se retragă. Dar Germania fusese pradată până la Ratisbona și se întorceau Turcii cu o pradă imensă și cu o mulțime de robi. Asediul Vienei deșteptă spiritul național în Germania și inspăimântă pe creștini în toată Europa. Dar succesele lui Carol Quintul în Italia li arată că el e mai primejdios chiar și de cât Turcii. În 1531 Soliman prădă Styria. Carol Quintul și fratele său Ferdinand cer pace și Soliman, care se pregătea a pleca în contra Perșilor, încheie un tratat în 1533. Dar această pace se încheie mai mult cu Ferdinand de cât cu Împăratul. De aceea, macar că Turcii nu mai năvălesc în Germania, războiul se continuă în Mediterana și alianța între Francisc și Soliman deveni și mai strinsă. După cuprinderea Rodosului, Turcia avea o marină înfricoșată. În 1535 se încheie, la Bagdad, un tratat de comerț între Turcia și Franța și apoi o alianță ofensivă și defensivă.

Drept respuns la expediția lui Carol în contra Tunisului și invazia în Provence, Soliman prădă Italia Sudică și cuprinde o mulțime de insule din Mediterana.

Francisc I nu a tras mari foloase din alianța cu Turcii; pentru că el era vecinic între frica de a nu fi considerat ca un rău creștin și între interesele sale politice, care îi dictau această alianță; dar *Capitulațiile* încheiate cu Poarta au fost foarte importante din punctul de vedere economic. Porturile franceze capătă o mare dezvoltare; neguțitorii francezi au mari drepturi în imperiul Otoman; ei se bucură de libertatea religioasă și regele Franței e « protector al Sf. Locuri ». Cele alte națiuni nu pot face comerț de cât numai sub pavilionul francez și numai regele Franței e tratat ca un rege de către cancelaria turcă.

În 1547 s'a încheiat pace între Sultan și Împărat, cu condiție ca Germania să plătească Porții un tribut de 30,000 galbeni pe fiecare an. Acest tribut s'a plătit până la pacea de la Carloviț (1699). Dar această pace a fost calcată de mai multe ori și au urmat mai multe lupte la confiniile Germaniei.

Cea de pe urmă expediție întreprinsă de Soliman a fost pentru cuprinderea cetăților care mai rămăseseră nesupuse în Ungaria. Sigetul fu aparat cu multă energie de către bravul *Zriny*. Soliman muri înainte de a se cuprinde această cetate care a fost aruncată în aer de către bravul său apărător. Soliman muri în vristă de șeptzeci și unu de ani, după ce a comandat în persoană șesesprezece campanii în contra dușmanilor. *)

Organizarea Imperiului.

La început Turcii se cârmuiau cu *Obiceiuri*, aduse de prin stepe și platourile Asiei. După ce au îmbrățișat mahometismul, legea lor e Coranul, Suna și Sentințele celor patru imami primitivi. Această legislație era necompletă. Mahomet II a făcut *Kannunnameh* și Soliman *Kanuni-raia*. Soliman a capatat numele de « legislatorul ».

Capul statului poartă nume de *Sultan*, *Pașah* și *Calif*. El e ca și vechiul Împărat Bizantin; are dreptul a decide și în materie religioasă. S'a imprumutat și ceremonialul Curții bizantine. « Sublima Poartă » e sub paza lui D-zeu ca și palatul Cesarilor. Sultantul e « stăpânul Universului » și toți cei alți sunt sclavi. Erau mai

*) Înțelegem pentru ce sultanii se credeau predestinați la monarchia universală. Pompoasele titluri care li place regilor orientali a li se da, erau mai o realitate. Eată cum scria Soliman lui Francisc I: « Eu care sunt împărat al împărățiilor, împărțitorul coroanelor la monarhia de pe suprafața globului, umbra lui D-zeu pe pământ.—Zi și noapte calul meu e cu șeaua pe el și sabia mea e încinsă ». Aceasta mândrie ni pare astăzi aproape copilărească; nu era tot așa în viac. XVI. Soliman poseda trei zeci de regate, nemărginitul său imperiu avea mai mult de opt mii de leghe pe țărmul mării, și el înainta neconținut, ca și cum dominațiunea cu care amenința creștinătatea era fatală. « Nu știi tu, zicea în 1528 Mustafa, ginerele Sultanului, către Lasky, ambasadorul lui Ferdinand de Austria, că, precum nu e de cât un soare pe cer, de asemenea Soliman e stăpânul unic al universului ? » (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, X, 103).

aceiași demnitari ca și la curtea imperială. Creștinii fiind considerați ca sclavi nu pot lua parte la treburile publice; ei sunt excluși și din armată și de la guvern. Sultanul guvernează numai cu sclavi renegați. Marii viziri și amiralii lui Soliman sunt luați dintre aceștia. Din patruzeci de mari viziri, câți au fost în Turcia, numai doisprezece au fost musulmani de naștere. Toți oamenii îndrăzneți, toți cei cari doresc și sunt capabili a și croi o soartă mai bună, toți aventurierii, se fac musulmani. Se fac și convertiri cu gramada mai ales pînă la micii proprietari.

Kanun-nameh prevedea patru stâlpi ai Imperiului: *Vizir* (al doilea după Împărat), *cadi-el asker* (marele judecător) *defterdar* (marele logofăt) și *nișangiu* (secretar de stat). Mai pe urmă s'a introdus și *reis-efendi* (ministru de externe); după cari veniau *agalele* (comandanții) și *ulemalele* (oamenii de legi).

Sultanul e reprezentant a lui Dumnezeu; *Seic-ul-Islam* putea interpreta legea și are puterea a da *fetva*, un fel de consultațiune. Sultanul putea să nu țină samă de *fetva*; dar nu îndrăznea din pricina fanatismului. Sultanul trebuia să fie numai de cât *din sângele lui Osman*. Pentru liniștea și siguranța sa, el punea de omoria pe toți cari mai erau din acest sânge.

Imperiul era împărțit în *Sangiacuri*, guvernate de către *Bei*. Aceștia administrau, comandau armatele și exploatau pe raiele; erau obligați a întreține buna ordine, a face dreptate, a strînge contingentele necesare și a trimite regulat tributul. Mai pre sus de cât ei erau cei doi *Beglerbei* de Rumelia și Anatolia.

Capitan-pașa era comandantul suprem al flotei. Comandantul suprem al unei armate în campanie se numea *seraskier* și numele de *pașă* se da celor alți comandanți și chiar marilor demnitari civili.

Armata se alcătua din *ieniceri* *) infanterie și *spahii* cavalerie. Pe lângă această armată regulată mai erau trupe neregulate: *akingii*, cavalerie, și *azabi*, infanterie. Turcii au armată regulată mai înainte de cât ori ce stat din Europa. Ienicerii se recrutau din copiii creștini răpiți cu sila; dar unia intrau de bună voie și mulți

*) Ienicerii (soldați tineri) erau hrăniți de către sultan. Aceasta se vedea și de pe numele ofițerilor lor. Colonelul regimentului se numea *Ciorbagi-bașa* (cel întâi făcător de supă); după el venea *Ah-ci bașa* (primul bucatar) și *Saca-bașa* (primul apar). Semnul de adunare a soldaților era nu atîta stiașgul pe cât *ortalele*, cazanele de fă-

erau musulmani numai de formă. Ienicerii aveau mari privilegii și nu puteau fi pedepsiți de cât numai de cătră ofițerii lor. Sub Soliman erau în număr de 12000.

Haremul avea mare influență; mai ales *Sultana Valide*, mama sultanului.

Musulmanii plăteau numai dijmă; iar raielile plăteau capitație și dare funciară.

Toți sultanii au înființat ospiciuri și scoale pe lângă moscheie. În acele opt colegii principale se învăța gramatica, logica, metafisica, filosofia, retorica, geometria, astronomia, cam ceia ce era *trivium* și *quadrivium* din scoalele Apusului.

De la Mahomet II și până la Soliman a fost perioada strălucită a literaturii musulmane. Erau concursuri de poezie. Cel mai mare poet au fost *Abd-ul-Baki* « Sultanul și chanul poeziei lirice », cum i zic Turcii. Au fost o mulțime de filologi, enciclopediști și istorici.

Din științi au cultivat numai matematicile și geografia.

S'au ridicat o mulțime de monumente strălucite în Constantinopole și Adrianopole. *Sulemanie* e superioară chiar și sf. Sofie.

Popoarele supuse nu erau tractate tot în același chip. Unele erau vasale, plăteau tribut și 'și conservau capii și legile lor, cum erau Țerile Române, Naxos, Georgia, etc; altele erau aproape independente, ca Albania, Muntenegru, triburile din Liban. Țerile supuse nu erau în o condiție mai rea de cât mai înainte; ba din contra: Turcii asigurau ordinea în locul anarhiei de mai înainte. Nu erau persecuții din punctul de vedere religios. Turcii respectau hierarhia și privilegiile bisericeii. Numai cât patriarhul era dator să dea o mie de galbeni la intronare. Mai pe urmă chiar membrii Bisericeii dădură ocazie Sultanului a se amesteca și a face numirea. În *Fanar* trăiește o aristocrație laică, care se gândește numai la interes. De aici au să și ia Turcii pe *dragomanii* lor.

Națiunea greacă rămăsese fără cap. Mulți nobili fuseseră uciși și mulți emigraseră. Au fugit și mai toți oamenii mai culți. Literatura elenică ajunge nulă, iar Greci învațați sunt numai în posesiunile vene-

cut supă și pilaful. Le purtau până și la părazi, la defilare. O trupă care, în luptă, și pierdea cazanele era notată cu infamia. A resturna cazanele, însemna a face revoluție. Corpul întreg al ienicierilor se numia *Ogiac*. Aga era capul său suprem și autonom. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 757).

ține. Mulți proprietari mici se fac musulmani și ajung mai răi pentru popor de cât chiar Turcii. Grecia mai are nenorocirea de a fi, aproape zilnic, teatrul luptelor dintre Turci și Venețieni. Grecii mai trăiesc și mai resuflă numai în comerț. Comerciantul grec e mai bine apărat contra străinilor de cât pe timpul Impăraților creștini. El plătește o vamă de 10% pe când Italianii, cari 'l zdrobiseră până atunci cu concurența lor, plătesc 40%. E o activitate comercială cum nu se mai văzuse de multă vreme. Numai concurența Evreilor și a Maurilor, alungați din Spania și a Armenilor, are să li facă mult rău Grecilor mai pe urmă. Dar Grecii sunt tot așa de isteți ca și ei, și sunt foarte bravi neguțitori. Comerțul e scaparea neamului grecesc.

Popoarele slavone sunt apăsate cumplit, mai ales că ele veniau în drumul armatelor care se îndreptau spre Germania și Ungaria. Foarte mulți se fac mahometani. Mulți dintre Albanesi se înrolează ca mercenari și servesc în armatele turcești, sub nume de *armatoli*, rămânând creștini; dar mulți au îmbrățișat Islamul.

Românii sunt în o condiție excepțională.

Meca și Medina erau guvernate de cătră șerifi naționali, sub autoritatea sultanului; Kurdistanul și avea capii săi ereditari.

§. 5. Principatele Române

Sub urmașii lui Vlad Țepeș, Muntenia cade, din ce în ce mai tare, sub Turci. În zadar s'a încercat Stefan cel Mare, în mai multe rânduri, a surpa pe cei închinați Turcilor și a uni populațiile celor două principate în contra dușmanilor creștinătății. Chiar domnitorii puși de cătră el pe tronul muntean s'au unit cu Sultanul în contra sa. Mai în toate luptele cu Turcii, domnul Munteniei luptă alături cu ei în contra eroului moldovan. Lucrul se esplică ușor. Muntenia era foarte geloasă de neatârănarea sa și ideia de o *Unire* a celor două principate era cu totul străină acelor timpuri. Pe lângă aceasta, Țara Muntenescă vecină cu Turcii și închinată lor de aproape o sută de ani, se încredințase prin o crudă experiență că ori ce încercare de a scăpa de jugul turcesc este o încercare zadarnică. A mai continua lupta în contra puternicei Impărății otomane ar fi însemnat, pentru Munteni, a espune țara și mai mult la jăfuirile turcești. Dacă domnitorii puși de cătră Stefan cel Mare nu se puteau ținea câtva timp pe tron de cât unindu-se cu Turcii, atunci înțelegem pentru ce nici nu poate fi vorbă despre o domnie a lui Stefan în Muntenia. Dacă

țara nici nu gândea la o *Unire*, cu atât mai puțin nu ar fi putut suferi o *anezare* la Moldova. În asemenea împrejurare, Ștefan ar fi putut, poate, a ținea Muntenia sub stăpânirea sa; dar numai cu mari sacrificii și cu înădușirea a multor rescoale.

Dintre domnii munteni contimpurani cu Ștefan, cel mai însemnat a fost *Radu cel Mare* (1494—1507), căruia Biserica i a dat acest nume. El a adus în țară pe patriarhul Nifon, destituit de către Turci și pe cât se știe nu fără temei. Acesta a fost pus consilierul Domnului și l'a ajutat la organizarea țării. Se întemeiază două episcopate, cea din Râmnic și de la Buzeu. Dar în curând se iviră neînțelegeri între Domnitor și între patriarh. Acesta voia să se amestece și în guvernarea țerei și în hotărârile date de către capul statului voia să introducă obiceiuri juridice din Bizanț și decisiuni ale dreptului canonic, care nu se potriveau cu judecățile Românilor, care se întemeiau mai mult pe bunul simț. Următoarea împrejurare strică cu totul bunele relațiuni dintre ei. Un boier moldovan fusese nevoit a fugi de urgia Domnului său și și găsisese adăpost în Muntenia. El și lăsase în Moldova pe soția sa care nu voise să l'urmeze. Nu mai putea să se întoarcă înapoi, dar nici soția nu venia la el. Vodă i dădu în căsătorie pe sora sa. Patriarhul declară că numitul boier e un criminal; pentru că s'a însurat fără ca Biserica să fi anulat prima căsătorie. Aceasta era mare necinste pentru Domn. În zadar s'a încercat el să convingă pe patriarh că e absurdă pretenția lui de a se face proces și a se pronunța despărțenia, de oare ce soția din Moldova nu voia să vină înaintea judecății. Patriarhul întemeiat pe canoane, persistă în hotărârea sa. Atunci Radu i a făcut cunoscut să iasă din țară spunând «du-te părinte, pentru că tu ne strici obiceiurile noastre cu învățăturile tale». Patriarhul a părăsit țara, blestemând pe Domnitor. *)

*) A trimis Domnul de l' aduse în țara sa și i dete toate pe mână zicând: eu să domnesc, iar tu să ne îndreptezi și să ne înveți legea lui D-zeu, și să fii tată și păstor mie și tuturor oamenilor și solitor oamenilor la D-zeu. Și sfintul chiamă pe toți egumenii de la toate mănăstirile Ungro-Vlahiei și tot clirosul Bisericei, și făcu sobor mare dimpreună cu Domnul și cu toți boierii, cu preuți și cu mirenii și toemi toate obiceiurile pe pravilă... «Pasă de ieși din țara noastră, că viața și traiul și învățăturile tale noi nu le putem răbda, că strici obiceiurile noastre». (Biograf. patriarh Nifon, *Arch. istorică a României*, I, 133).

După moartea lui Radu și după scurta domnie a fratelui său Mihnea, numit cel Rău, pentru cruzimea sa cătră boieri, și a lui Vlăduță, s'a suit pe tron *Neagoie Basarab*, fiul spiritual al patriarhului Nifon. El a domnit nouă ani (1512—1521) și domnia lui este domnia fețelor bisericești; pentru că Neagoie era un om foarte religios. Sub dânsul, călugării greci ajung atot puternici în țară.

De la întemeierea principatelor Române, mănăstirile din Resărit fuseseră sprijinite și ajutate de către Domniî români. Mai ales după căderea Constantinopolei, ajutoare române se îndreptau zilnic spre Sfintele Locuri, reduse la miserie prin cucerirea otomană. Domnitorii români erau singurii capi de popoare independente în lumea ortodoxă. Ei erau protectorii naturali a populațiilor ortodocse și susținătorii locașurilor sfinte, după cum în țerile române și găseau adăpost cei cari fugiau de furia Otomanilor și cei cari umblau după ajutoare. Rusia pe acele vremi, era departe. De aceia, mai ales pe la începutul viac. XVI, începe a se înmulți numărul Grecilor în țerile române. Veniau ca să scape de persecuție și miserie; veniau să culeagă mila de la evlavioșii Români; *) veniau de se așezau în țară ca comercianți. Și casa ca și punga Românilor erau deschise pentru acești frați în ortodocsie, cari nu mai aveau o patrie. Călugării se întorceau cu daruri bogate iar comercianții realizau foloase mari, folosindu-se de neindemânarea Românilor în afacerile comerciale. Muntenia, și mai cu samă Moldova, veniau în calea cea mai comercială care lega Apusul cu țerile de la Nord. Mărfurile Veneției și ale Genevei veniseră multă vreme pe Marea Neagră și Dunărea și prin țerile române se îndreptau spre Polonia și spre Nord. Românii nuse ocupau cu comerțul, care era lasat în mâinile străinilor: Germani, Armeni, Evrei. Acum încep a se ingrămădi Grecii, cari, cum am văzut, puseseră mâna pe comerțul din imperiul otoman.

Neagoie Basarab a adus moaștele patriarhului Nifon, a făcut mareața catedrală de la *Curtea de Argeș* și a poftit la sfințirea ei tot

*) Grecii încă întrebuințau Indulgențiile. Dositheiu, patriarhul Ierusalimului și el grec fiind, carele venise în Ardeal la Brașov cât se ceară milă de la creștini, cât să și vândă indulgențiile sau iertările de păcate, de care și tatăl meu Ioan Șincaiu și cumparase una cu 40 de lei ca să i se puiă pe piept, când se va strica; dar eu n'am lăsat să i se pună, bine știind că darul lui D-zeu nu se poate vinde pe bani. (Șincai, *Chron. Rom.* III, 198).

clerul din Răsărit. Peste o mie de membri ai bisericeii și preuți au luat parte la această solemnitate (1517). Dar piosul domnitor nu s'a mărginit numai a încarea cu daruri pe acei cari făcuseră țerei o cinste așa de mare. El a introdus un obicei care va să fie funest pentru țară în viitor. El a închinat mai multe mănăstiri din țară cu moșiile lor la mănăstirile din Muntele Atos și alte Sfinte Locuri. La început această închinare însemna că, după ce mănăstirea din țară și va îndeplini toate nevoile sale și va satisface, în toate, condițiunile impuse prin actele de danie a moșiilor dăruite, prisosul de venituri se va trimite ca un ajutor în Resărit. Vom vedea că aceasta se va transforma, cu timpul și sub influința grecească, în o pretenție de proprietate asupra acelor mănăstiri și moșii. Dar de la început chiar s'a văzut că țara sărăcește cu atâtea pomene și Turcii devin și mai laconi, față cu o țară așa de darnică, și mai ales așa de slabă.

Dintre urmașii lui Neagoie Basarab, numai *Radu de la Afumați* a domnit mai multă vreme. El a domnit cinci ani în două rânduri. De la 1529, când moare el, în cei douăzeci de ani cari urmează au guvernat șese domni fără nici o importanță.

Moldova (1504—1546).

Ștefan cel Mare asociase la domnie pe fiul său Bogdan. Era înse o parte din boieri cari țineau cu Petru, fiu natural al marelui domn. Pe când Ștefan era pe patul de moarte, află că aceștia refuză să recunoască de domn pe fiul său preferat. El ordonă a fi transportat cu patul său în piața unde se ținea adunarea, ordonă a se tăia capetele celor cari îndrăzniau a nesocoti voința sa, porunci a se aclama fiul său Bogdan, și, întors în palat, el poate muri liniștit. Voința lui triumfăse ca în tot cursul îndelungatei sale domnii de patruzeci și șapte de ani (1504).

Urmașul marelui Voevod nu semăna cu părintele său. A purtat și el câteva resboai dar care nu semanau cu ale lui Ștefan. S'a bătut cu Polonii, pentru că regele refuză a-i da în căsătorie pe sora sa Elisa și pentru că da adăpost fugitului Petru; s'a bătut cu Radu cel Mare care voia să iea înapoi ținutul Putnei; a purtat resboiu cu Tatarii cari invadaseră în Moldova. Cu Polonia s'a încheiat o pace prin care Petru era gonit; în Muntenia au ramas lucrurile în starea de mai înainte; iar în contra Tatarilor prietinia Poloniei nu i a fost de nici un folos.

Singurul act important îndeplinit de cătră el a fost încheierea

unui tractat cu Sultanul Selim I (1513) prin care *Moldova se pune sub protecția turcească*. Chiar Ștefan cel Mare sfătuipe pe fiul său să facă acest pas, incredințat cum era că Moldova nu va putea lupta multă vreme cu Turcii, de oare ce puterile i era secătuite și creștinii vecini i erau dușmani. Condițiunile in care s'a încheiat tractatul au fost foarte favorabile pentru Moldova.

Bogdan muri in 1517 lăsând de urmaș pe fiul său Ștefan cel Tânăr, in vrâstă numai de unsprezece ani. El domnește cu ajutorul Divanului țerei care era condus de cătră Hatmanul *Luca Arbore*. La vrâstă de șesesezece ani, el a început a governa singur. Atunci se încep neînțelegerile între domnitor și între Arbore, care se purta tot ca un epitrop al domnului și, in politică, era aplecat spre partea puterilor creștine. In adevăr, in 1523, se trimite o ambasadă in Polonia in fruntea căreia era *Luca Cârjă*, unul din frunțașii boierimei din acele vremi și mare orator. Ni s'a pastrat discursul pronunțat de cătră el inaintea regelui Poloniei și acest discurs e un monument de eloquență și de adâncime diplomatică. Arbore a fost ucis inpreună cu cei doi fii ai săi. Atunci o parte din boieri se rescoală; dar revolta este inădușită, pentru că nepotul Marelui Ștefan era sprijinit de cătră țeranii. Mulți boieri au fugit prin țările străine iar cei prinși au fost uciși cu toții. Atunci boierii remași au alergat la un alt mijloc. Ei a atras in partea lor pe soția domnului și Ștefăniță a murit otrăvit de propria sa doamnă (1527). Era de douăzeci și unu de ani.

Ștefăniță murind fără a lăsa moștenitori, a putut, in fine ajunge la tron, **Petru Rareș**, fiul natural a lui Ștefan cel Mare, care petrecuse in Polonia de la moartea părintelui său.

«Se cunoștea că e ficior lui Ștefan cel Mare, pentru că indata s'a apucat de făcut lucruri vitejești,» așa începe cronicarul Urechie descrierea domniei lui Petru Rareș. *)

*) Și apucându-se de domnie, nime n'au pierdut nădejdea; că pace și odihnă era tuturor, și ca un păstor bun ce străjuește turma sa, așa in toate părțile sale străjuia și prîvighia, și se nevoia să lățească ce au apucat; că nimica după ce s'au așezat la domnie n'au zăbovit, ci de rezboae s'au apucat, și la toate i mergea cu noroc.

Și cu adevărat era ficior lui Ștefan Vodă celui Bun; că intru tot semănă tătâni-seu; că la rezboae i mergea cu noroc: că tot au izbândit, și multe lucruri bune și d-zeești apucase de făcea. Țara și moșia ca un părinte o socotia. Judecata cu dreptate o făcea. Iar la stat era om cuvios, și la toate lucrurile îndrăzneț, și la cuvânt gata a da răspuns, de'l cunoșteau toți că-i harnic să domnească țara. (Urechia, Cap. XV).

Frumos la față, foarte viteaz, viclean peste măsură și înșelător, fiul lui Ștefan cunoștea politica Europei prin traiul îndelungat în Polonia*).

Suit la tron în niște timpuri grele pentru creștinătate, după căderea Ungariei la Mohaci, Petru Rareș se hotărăște a se folosi de neînțelegerile și luptele din Ungaria, între Ferdinand și Zapolia, și a pune mâna pe Transilvania. Pentru aceasta întrebunțează o ghibăcie fără samăn. Avea două rânduri de ambasadori, la curtea lui Ferdinand și la a lui Zapolia; convingea pe unul că e prieten al Turcilor și pe fratele lui Carol Quintul că lucrează numai pentru creștini, și-și alegea așa de bine pe trimișii săi că ambasadorul lui Carol Quintul scrie despre *Visternicul Măteieș* trimisul lui Petru, că «el ne a aflat toate secretele noastre, pe când noi nu am putut găci pe ale lui», și că «Ungaria întreagă nu are un ast-fel de om».**)

El intră în Transilvania și bătu armata lui Ferdinand la *Feldioara* în țara Bârsei (1529), tocmai pe când Soliman asedia Viena. Prin aceasta și făcea un merit înaintea sultanului și punea mâna pe mai multe cetăți din Transilvania, între care Bistrița și Brașovul. Se retrage înse în Moldova când Zapolia, care pricepuse planurile lui, îl amenință că-l va denunța la sultanul. Pe urmă se îndreptă în contra Poloniei, care stăpâna pe nedreptul Pocuția, amanetată Moldovei; dar pierde bătălia de la *Obertin*, unde Moldovenii au pierdut tunurile câștigate de la Germani în bătălia de la *Feldioara*.

Pe când ast-fel se pusese rău și cu Zapolia, protegiatul Turcilor și cu Polonii, amicii lor, Petru se mai face vinovat înaintea lui Soliman și pentru uciderea lui Gritti. Acest Italian iscusit ajunsese favoritul marelui sultan și și propuse a pune mâna pe cele trei țeri

*) «Caracterul său era de o extremă mobilitate și nestatornicie și nimic nu-i lipsia mai mult de cât apucăturile cinstite. Cugetul său se schimba necontenit; unul când ședea și altul când se scula în picioare. Tot de auna cu două gânduri și pieziș în toate lucrurile, până chiar cu prietenii sei. De atâtea ori frânsese sfințenia credinții, în cât niminea, fie din vecini fie dintre aliați, nu mai puneau nici un temei pe jurămintele sale, și atunci se feriau mai tare când dansul mai strașnic se jura». (A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, II, 559).

***) «M'am dat în mare amicie cu acest visternic (Mateiaș), și ne am învoit a avea tot de a una o regulată corespondență. În adevăr el este un barbat foarte modest, foarte bun și mai ales prudent, și atât de ager în trebi precum nici nu se află altul în Ungaria». Așa scrie ambasadorul lui Carol Quintul către Impăratul. (A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, II, 552).

române, Muntenia, Moldova și Transilvania, pentru sine și pentru cei doi fii ai săi. Venise însărcinat cu o misiune din partea sultanului; dar se întoarse repede înapoi, pentru că se încredință că Petru Rareș i găcisese planul. El reveni din nou, cu o escortă de 7000 de oameni și cu avuții ne spuse, trecu prin Muntenia și intră în Transilvania. Aici e amăgit de comandantul oștilor moldovenești și dat pe mâna Ungurilor, cari-lucid *). Fiii lui sunt trimiși la Suceava, împreună cu bogățiile. Aice sunt uciși prin ordinul lui Petru Rareș.

Vra să zică pe lângă pările Ungurilor și Polonilor se mai adăugi șiuciderea lui Gritti. Pe lângă aceste, pe fie-care zi sosiau la Poartă plângerile boerilor, cari nu mai puteau suferi cruzimile lui.

Soliman se hotără să-și resbune. El strinse o armată puternică și plecă în persoană în contra Moldovei. Petru, părăsit de toți, fugi în Transilvania și se închise în cetatea Ciceu, unde și trimisese mai înainte pe doamna și copiii săi (1538). Soliman se plecă la ruga trimisului boierilor *Trifan Ciolpan* și li dădu domn pe Ștefan, pronumit *Lăcustă*; apoi s'a retras din țară.

Pe când în Moldova domnește Ștefan Lăcustă, Zapolia incunjură pe Petru în Ciceu. Văzându-se în mare primejdie, Petru se roagă sultanului să i permită a veni la Constantinopole ca să se desvînovească înaintea sa. Cererea sa a fost primită și, în 1540, luând cu sine mari bogății, Petru plecă la Constantinopole. Sultanul l'a iertat; dar l'a oprit în Constantinopole. Aice a trăit el până ce Poarta s'a încredințat că Ștefan Lăcustă a intrat în înțelegere cu creștinii. Atunci Petru e numit domn pentru a doua oară. Alesandru Cornea, ridicat domn de cătră boieri, e ucis și Petru se suie pe tron (1541).

Se părea că s'a lasat de planurile sale. În adevăr el a făcut mănăstiri, și căuta de suflet și, în acelaș timp, cum zice cronicarul, « numai în ospete petrecea ». Dar tocmai atunci medita planuri urieșe.

Europa se spăimântase după cuprinderea aproape definitivă a

*) « Domnule Gritti, veniți afară în siguranță cu copiii voștri, cu averea și cu servitorii voștri și cu cine vă va plăcea, pentru că vă făgăduim pe D-zeu, pe fecioara Maria, pe cele patru elemente, pe pâne, pe vin și pe spada noastră că veți veni fără pericol și veți putea fi întovărășiți de cine veți voi. În credința cărei făgăduinți vă trimetem această scrisoare a noastră pecetluită cu pecetia lui Petru Moldovanul, domnul nostru ». (A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, II, 549).

Ungariei și prefacerea ei în pașalâc. Dieta de la Spira votează o armată numeroasă și Ioachim de Brandenburg e însărcinat cu comanda supremă. Electorul intră în înțelegere cu Petru Rareș. Acesta se obligă a da pentru armata creștină vite și proviziunile necesare și, prin un tractat încheiat în 1541, se lega că « pre însuși împăratul Turcilor în persoană, viu sau mort, 'l vom da pe mâna prea luminatei domniei sale căpitanului suprem al resboiului » ; iar pe urmă ca « noi și țerile noastre să fim uniți, legați și intrupați pentru tot d'a una cu sacriul Imperiu Roman și purtând noi și urmașii noștrii sarcinele Imperiului, să câștigăm stat și scaun în Imperiul Roman, vrednice de starea noastră ». Electorul era să i numere 500,000 de galbeni de va prinde pe sultanul. Câtă îndrăzneală trebuie să fi avut Petru Rareș pentru ca să se oblige la ast-fel de condiții, când era vorbă de un sultan ca Soliman Magnificul ! Pentru el lucrul nu părea greu, de vreme ce prin tractatul încheiat cu Turcii, el era obligat să iea parte împreună cu oastea sa la luptă în contra creștinilor. Dar expediția germană nu a avut nici un rezultat. Dieta s'a aratat neputincioasă ca în tot d'auna și Soliman a scapat.

Petru Rareș a murit în Septembrie 1546.

VI. RESBOAIELE PENTRU RELIGIUNE.

§. 1. Reacțiunea Catolicismului.

Luter și părtașii săi susțineau că ei represintă creștinismul cel adevărat. De când nu mai recunoșteau autoritatea papei, ei făceau apel la un Conciliu general. Când papa Adrian VI consultă dieta de la Nüremberg asupra mijloacelor de a preveni schisma, dieta care voia împăciuirea Germaniei, i ceru să convoace un Conciliu în o cetate germanică. Papa Paul II se ocupă serios de această cerere ; dar pe timpul său, nu mai putea fi vorbă de un Conciliu general ; pentru că reformații se despărțiseră, pentru de a pururea, de Biserică. El încercă o împăcare ; dar în zadar. Atunci el convoacă un Conciliu lui *Trident*, 1542. Acest Conciliu nu s'a putut întruni de cât numai trei ani după aceia, după pacea de la Crespy.

Conciliul se deschide în 15 Mart 1545 ; dar papa nu era mulțemit ; pentru că protestanții refuseră a lua parte și Carol Quintul avea pretenția a dirige el debaterile ; de aceia, papa profită de o epidemie care se născu în Tirol și transferă Conciliul la Bolonia. A-

tunci Impăratul opri pe episcopii germani a lua parte și publică *Interimul* de la Augsburg prin care se făceau mari concesiuni protestanților. Convocat din nou la Trident, Conciliul și intrerumpe lucrările din pricina lui Enric II, care oprește pe episcopii franceși a lua parte. După aceasta s'a strîns tocmai în 1562 și când și a închis, ședințele sale erau față 255 de Părinți.

Acest Conciliu are o însemnatate foarte mare în istoria Bisericii catolice; pentru că a respuns la așteptarea de viacuri a lumii catolice, a reformat Biserica și a luat astfel din mâinile dușmanilor ei o armă puternică *).

Mai întâi, s'a redactat o profesiune de credință, *professio fidei tridentina*, pe care trebuia să o jure toți episcopii și toți profesorii universităților; apoi a întocmit o serie de decrete foarte importante. Dintre aceste decrete unele, *canones*, erau privitoare la dogmă; altele, *decreta de reformatione*, se ocupau cu disciplina. Prin această Conciliul respunse la cele două cerinți pentru care fusese convocat: a stărpi eresurile și a reforma moravurile. Unele state din Europa nu au primit de cât foarte târziu decisiunile acestui Conciliu: iar în Franța nu s'au promulgat nici odată **).

*) Cu toate greutatele pe care a trebuit să le învingă, cu toată opoziția pe care a întimpinat-o decretele sale, Conciliul din Trident a avut urmările cele mai importante din toate Conciliile. Lămuriind și definind dogmele contestate, el a exclus prin aceasta pe protestanți din sinul Bisericii și prin urmare a strîns unirea catolicilor și a concentrat forțele lor. De aice a rezultat în cea mai mare parte a Europei o adevărată *Contra-Reformă*. Pe de altă parte, restaurând disciplina, silindu-se a stărpi toate abuzurile, făcând într'un chip uniform legislațiunea Bisericii în cele mai multe materii, Conciliul făcea în adevăr acea reformă catolică care era așteptată de un secol și jumătate. De aice a rezultat o adevărată *renaștere eclesiastică*, care avea să se manifesteze sub forme diverse, mai ales prin crearea unor instituțiuni nouă, destinate a mântînea în cler disciplina restabilită prin regenerarea vechielor ordine religioase și prin fundarea de ordine nouă, în fine prin o mare desvoltare a misiunilor străine. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 27).

**) Decretele conciliului din Trident trebuiesc împărțite în două categorii deosebite. Unele numite adeseori *canones* privesc dogma, cele alte *decreta de reformatione* stabilesc regula de disciplină. Ele corespund prin urmare la cele două scopuri pe care și le propusese Conciliul: a stărpi eresurile și a reforma moravurile. Și unele și altele, pornind de la un Conciliu ecumenic care avea o competență universală, trebuiau a fi ascultate numai de cât de cătră creștinătate, dar

Conciliul definind și lămurind dogmele a strâns unirea dintre catolici și a concentrat forțele lor. De aici a rezultat o *Contra-Reformă*. El a restaurat disciplina, s'a silit a stărpi abuzurile, a fixat legislația Bisericii și a realizat reforma atât de mult așteptată. De aici a rezultat o adevărată renaștere eclesiastică: instituțiuni nouă, regenerarea vechielor ordine religioase și fundarea de altele nouă, desvoltarea misiunilor la păgâni.

Contra-Reforma se incepe in Bavaria și in curînd, toți principii catolici din Germania Sudică isgonesc pe protestanți, opresc cu asprime ori ce propagandă și instrucția este dată pe mâna Jesuiților. Calvinismul fu oprit pe loc in Elveția și in Franția. Pe lângă acțiunea guvernului, clerul organizează o propagandă puternică in contra Hughenotilor. In Spania și in Italia, Inquișiția impiedică eresia. Clerul catolic se pune serios pe lucru. Se vizitează eparhiile, se string necontentit sinoade și se intemeiază seminarii pentru pregătirea anume a clericilor. In 1588 se formează *Congregația Indexului*, care are drept scop a arata credincioșilor cărțile vătămătoare și a opri cetirea lor; se redactează un *Catehism universal*; se publică un *Corpus juris canonici*: se creiază colegiile: *grecesc, engles, germanic*, in Roma și Universitatea Gregoriană de cătră Grigorie XIII; se pedepsește cu escomunicarea ori cine se va incerca « a comenta, a esplica, a adnota » decretule conciliului din Trident și Renașterea puterei pontificale se constată prin faptul că la jubileul din 1600 au alergat la Roma trei milioane de inchinători.

Vechiele ordine religioase se reformează ele singure. Și in mai puțin de o sută douăzeci de ani se intemeiază mai bine de cinci spre zece ordine nouă. Mișcarea e foarte mare mai cu samă in Italia de Nord. Cele mai multe din aceste ordine se ocupau cu predicarea, cu educația copiilor și cu ajutarea neputincioșilor. Mișcarea e, de asemenea, mare in Franția, in viac. XVI. Atunci s'a intemeiat Ordinul *O-ratorienilor*, se reformează al *Benedictinilor*, cari se vor ocupa de acum inainte mai mult cu istoria și cu teologia, se fundează o admi-

cu o sancțiune neegală. Canoanele relative la dogmă, partea neschim-băcioasă a religiunei, cuprindeau credința și aveau in tot-d'auna ca sancțiune anatema: ori cine nu se supunea inceta de a fi catolic și devenia eretic. Decretule relative la disciplină, care e variabilă după timpuri și locuri, rar erau sancționate prin anatema; refusând ascultarea, cineva putea fi temerar, revoltat, schismatic chiar; dar nu eretic. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 14).

rabilă instituție, a *Surorilor de caritate*, de cătră *Vincent de Paul* și *Sulpicienii* cari se ocupă special cu pregătirea clerului.

Dar cel mai insemnat, prin puterea organizării, prin măreția scopului, prin întinderea lucrărilor și prin urile pe care le a ridicat a fost Ordinul Jesuiților, întemeiat de cătră *Ignatius de Loyola*. Acesta era un ofițer strălucit de cavalerie. Rănit la asediul Pampelunei, el petrecu timpul boalei și a convalescenței sale în o mănăstire. Când i s'a urit, el ceru cărți de cetit și i se dau *viețile sfinților*. Natură aprinsă și entusiastă, el se decide a și consacra viața pentru apararea acelei religii, pentru care suferiseră atâtea martiri și care dase lumii atâtea exemple de sfințenie. Când e restabilit pe deplin, el se închide în grota de la *Manrese* și când iese în lume, e atâtea de entusiast și are idei așa de stranie pentru acele timpuri, că era aproape a face cunoștință cu tribunalul Inquișițiunii. Un episcop l'a îndemnat să meargă la Paris, să studieze teologia și să supună disciplinei imaginațiunea sa aprinsă. El pleacă la Paris, se înscrie la Universitate, în vîrstă de trei zeci și șapte de ani și ia doctoratul și se leagă strîns cu *Francisc Xavier*, cu Spaniolul *Layne* și cu alți doi. Toți cinci pun bazele *Societății lui Isus*. În 1537, ei se duc la Roma și supun papei statutele acestui nou Ordin. Papa rămîne înmărmurit. Încă nu se văzuse niște statute în care să se fi studiat mai bine inima omenească; nu se mai imaginase încă atâtea mijloace de a anihila cu totul libertatea omului și a l' da, cu suflet și cu corp, în mâinile unei asociațiuni. Noul ordin trebuia să aibă o putere nemărginită și papa nu dădu aprobarea de cît numai cu condițiunea ca membrii ordinului să asculte orbește de ordinele papei. Ignatius primește, pentru că e incredințat că nu ordinul ci papa se va supune orbește. La moartea sa (1556) Ordinul posedă patru spre zece provincii.

Layne completează *Constituția* scrisă de cătră *Loyola*. Jesuiții nu sunt obligați a purta costumul monastic, nu sunt constrinși la exerciții comune, li se lasă timp de ajuns pentru *predică, confesiune, controversă* cu ereticii și mai ales, pentru *educația* tinerimei. După un noviciat de șapte spre zece ani, jesuitul poate ajunge *coadjutor* sau *profes*. Ordinul are în fruntea sa un *General*, iar în fruntea provinciei e un *Provincial*: se impune ascultarea pasivă și absolută și *Generalul* e ales pe viață *).

*) Această Constituțiune nu impune Jesuiților nici costumul monastic, nici exercițiile comune, nici rugăciuni; ceia ce li lasă tot tim-

Papii li acordară privilegiu mari, pentru că numai prin ei au putut organiza cu succes lupta în contra protestanților și prin ei s'a putut lăți creștinismul dincolo de mări. Jesuiții pun mâna pe Universitatea din Ingolstadt și Viena și întemeiază colegii în toate cetățile mari din Germania, Țerile de Jos și Elveția. În Franția li se opun parlamentarii și cei cari țineau la libertățile Bisericii galicane; dar în zadar. Ei se încercară a pătrunde în Anglia, dar sunt persecutați cumplit sub Elisabeta și sub urmașul ei. Ei fac progrese mari în Polonia și Portugalia ajunge pe mâinile lor *).

Merg repede și pun mâna pe lumea catolică; pentru că se deosebesc în totul de cei alți călugări. Se imputase până atunci Bisericii, și cu drept cuvânt, că persecută știința și că este lăcomă. Jesuiții se declară protectori ai științei. Științele naturale și matematici, astronomia, literatura clasică, ieau o mare dezvoltare în colegiile lor și în Universitățile unde sunt atotputernici ei. Din rândurile lor au ieșit teologi iluștri, oameni învațați și istorici însemnați. Dar tot învățămîntul și educația lor avea drept scop a forma din tineri instru-

pul pentru a lucra la mântuirea aproapelui prin predică, confesiune, controversă cu ereticii, și mai cu samă prin educația tinerimei, și la propria lor mântuire prin rugăciunea internă, examenul de conștiință, lecturi ascetice și deasă împărtășire. Membrii Companiei nu sînt primiți de cît numai după o încercare de doi ani, în timpul căroră toate studiile lor sunt suspendate și tot timpul întrebuintat pentru exerciții spirituale. După doi ani, novicele pronunță făgăduieli simple și și reface din nou studiile clasice în curs de cinci ani. Pe urmă e trimis într'un colegiu, unde predă în curs de cinci sau șese ani, începînd cu clasele cele mai de jos; apoi studiază teologia cel puțin patru ani. Numai după toate aceste încercări jesuitul e făcut preot. Atunci începe un al doilea noviciat de un an după care va fi admis a pronunța făgăduieli nouă sau solemne și ajunge *coadjutor* sau *profes*. Coadjutorii, majoritatea jesuiților, sunt însărcinați cu învățămîntul în colegii. Profesorii, cari pe lingă făgăduielile ordinare monastice, au jurat și supunere absolută papei, sunt puțin numeroși. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 39).

*) În scurt timp, jesuiții au înființat pretutindinea colegii, chiar și în țerile protestante. În cincisprezece ani, de la 1556 până la 1572, ei se așezară la Colonia, München, Trêve, Mayns, Augsburg, Dillingen, Würtzburg, Posen. De la 1585 până la sfîrșitul viacului, ei întemeiară colegii la Ratisbona, Münster, Salzburg, Bamberg, Hildesheim, Paderborn, Praga, și în cele mai mari cetăți catolice din Germania, din Țerile de Jos (Anvers, Louvain), și din Elveția (Friburg, Luzerna). Cu toate aceste, Viena, Colonia, Trêve, Ingolstadt, au rămas centre lor principale. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 41).

mente docile în mâinile lor. Era multă pompă, multă solemnitate; dar se îndepărtase cu mare băgare de seamă tot ce putea forma *caracterul*. Nu sunt lacomi, nu au voie să primească nici o donație pentru mănăstirile lor; dar colegiile pot primi; și fiind-că colegiile sunt de sute de ori mai numeroase de cât mănăstirile, ei ieau de ajuns. Sunt în tot locul și isbutesc pretutindinea. Toată lumea se spovăduiește numai la duhovnici jesuiți, pentru că sunt îndurători. « Nu poate omul greși cât poate Dumnezeu ierta » e marea lor; și păcătosul, sigur de iertare, se tot afundă în păcate până ce ajunge o « unealtă în mâna confesorului ». Prin aceasta dominează ei pe femeile de la Curte, pe Miniștri și pe Regi și chiar și protestanții se îngrămădesc a li încredința creșterea copiilor lor.

Trăind sub o disciplină de fier, ei nu vorbesc și nu lucrează de cât după ordinele Generalului, care cu un cuvânt poate trimite pe strălucitul profesor universitar să predice creștinismul la selbateci. Francisc Xavier începe *misiunile*. În Indiile Orientale, Jesuiții străbătură Indostanul, Japonul, China, Indo-China. Se convertesc o mulțime de Indieni; dar au făcut o mulțime de concesii noilor convertiți în ceea ce privește disciplina și au căutat de interesele lor materiale, ceea ce a adus desaprobară papei și scăderea bisericilor întemeiate. Creștinismul face, de asemenea, progrese în America. Jesuiții predicară în Brasilia și întemeiară *reducțiunile* din Paraguay, care erau administrate de către ei. La finea viei. XVII, ei aveau aice trei zeci de reducțiuni cu o populație de 280000 de Indieni *).

Pentru progresarea misiunilor s'a întemeiat în Roma « *Colegiul de propaganda fide* » prin care s'a regularizat și centralizat acea mare mișcare de expansiune.

*) Prin jesuiți, Roma pătrunsese în unghiurile cele mai îndepărtate ale pământului; prin ei ea stabili comunicațiuni între fiii remași credincioși în inima țărilor protestante, și cu o ghibăcie politică care vedea departe în viitor, ea puse mâna pe tăcute pe educația tinerimei. La confesiune, ei smulgeau femeilor secretele vieții lor și pe ale familiilor lor; dădeau exemple de evlavie ori unde erau oameni evlavioși și știau să țină primul loc în lumea elegantă și risipitoare. Nu era costum sub care să nu întâlnești pe jesuit; acum miserabil cerșitor, mergând cu picioarele goale și acoperit cu sdrențe; ori profesor învățat, făcând gratis lecturi științifice; ori om de lume, dându-se la lucru și la cheltuieli princiară; au fost jesuiți cu corona pe cap. Nu era loc unde să nu ajungă a se însemna. Ei erau consilierii

§. 2. Filip II.

«Fiul lui Carol Quintul era ambițios ca și părintele său; dar ținea mult la Spania. Nici nu a voit să ieasă din ea. De aceea voia el să reguleze mișcările Europei, să sdrobească eresia, să dirigă papalitatea și să facă din puterea spaniolă principalul motor al lumii creștine. Iar Spania la rândul ei 'l iubia până la nebunie; avea pentru el un feliu de venerație și de cult. Și a ramas cel mai popular și cel mai admirat dintre regii Spaniei.*)

El veni in Spania in 1559. Se incunjură numai de Spanioli și nu mai era in jurul său un Consiliu cosmopolit, cum fusese până atunci. Castilia deveni centrul monarhiei și toate ordinele pleacă de la Madrid. Era încunjurat de oameni capabili și devotați, cari 'l ajută cu luminile lor; ascultă, dar numai el decide. A avut pasiunea puterei mai mult de cât părintele său și n'a împărțit-o cu nime. A avut consilieri ascultați, cum erau prințul de Eboli, ducele de Alba, An-

barbaților de stat din acel timp, și aveau locul lor in cabinetele regilor și dirigiiau conștiința lor. Se laudau că formează legătura dintre religie și literatură. Jesuitul datorita o supunere absolută superiorului său; prima sa datorie era de a se supune ordinelor sale, ori care ar fi fost ele, și de a indeplini misiunea incredințată, chiar dacă i s'ar fi impus a și jertfi viața in o țară păgână. Erau pregătiți a se amesteca printre oameni și a dobândi experiența afacerilor din lume). (Draper, *Histoire du développement intellectuel de l'Europe*, III, 172).

*) Filip II, moștenitor al ambițiunei părintelui său, moșteni și puterea lui; el a fost fără indoială cel mai puternic suveran care domnise până atunci peste creștinătate. Era rege al Castiliei, Aragonului și Navarei, unite pentru întâia dată in o mare monarhie de către Carol Quintul. Duce de Milan, rege al Neapolului și Siciliei, el strângea, așa zicând, întreaga Italie in infricoșatele sale ghiare. Ca duce de Burgundia el era stăpân peste provinciile cele mai impoporate, cele mai bogate din Europa. Insurat cu regina Angliei, el dispunea de forțele Mării Britanie, prin influența ce o esercita asupra fanaticei Maria Tudor. In Africa el poseda capul Verde, provinciile Tunis și Oran, Canariile și alte insule importante; in America, Peru, Terra-ferma, Noua Grenadă, Chili și nemărginitele teritorii scaldate de Paruguai și de la Plata; el ocupa insulele cele mai bogate, stațiunile cele mai importante din marea Ocean: Santa Elena, Filipinile, Cuba, St. Domingo, Martinica, Guadelupa, Jamaica. Posesiunile Indiilor formau in realitate o lume; numai Meccicul era de cinci ori mai mare de cât Spania. Filip II zicea cu mândrie că soarele nu apunea nici o dată in statele sale; și Spanioli, tot așa de mândri ca și regele lor, se laudau că pământul se culmă când Spania se mișcă. (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, X, 130).

tonio Perez; dar erau simpli consilieri. Ori ce superioritate de talent, inteligență și situație'l aducea la prepus. El a fost singur primul său ministru. A voit să vadă totul cu ochii săi și până la bătrânețe se considera ca cel întâiu servitor al țerei. *)

El incepu a persecuta pe eretici. O mulțime dintre ei sunt arși de vii în fața a o sută mii de oameni, cari asistau și aplaudau acest *Auto-da-fe* și, în fața acestei mulțimi nenumărate, el jură că va es-termina eresia. Toată viața sa și-a ținut cuvântul. Avea un fel de groază de eresie și a sacrificat totul pentru a scapa Spania de eretici. Biserica drept recunoștință i s'a supus orbește; episcopatul, ca și întreaga națiune, era condus de cătră rege. Fiind-că s'a incredințat că erau înțelegeri între ereticii din Spania și cei din afară, el s'a hotărât să izoleze cu totul Spania; opri pe Spanioli a căuta știința în afară și obligă pe cei cari studiau în străinătate să se întoarcă. Prin aceasta a scapat Spania de agitațiile care au frământat Apusul; dar a pierdut și foloasele ce se trag din asemenea agitări care, de multe ori, reînnoesc inimile și transformă națiunile.

Fanatismul a făcut mai mare rău Spaniei de cât ori cărei țeri. *)

El asculta dar numai el decidea. Voia să alergă la lumenele supușilor săi; dar înțelegea a regula după lumenele sale proprii. Mai mult chiar de cât părintele său, el a avut pasiunea puterii. A avut favoriți, a avut servitori foarte apreciați; nici o dată n'a împărțit cu ei puterea. Nici principele de Eboli, nici ducele de Alba, nu s'a ridicat mai pe sus de consilierii influenți. Acești barbați de stat erau rivali din natură și reprezentau tendințele cele mai opuse: primul, partisan al moderațiunei, tot d'auna gata a deschide o cale mijloacelor de împăcare, și decis a lucra asupra popoarelor prin blîndeță, după cum domnia asupra spiritului stăpânului său prin reserva, devotamentul tăcut și prin modestie; cel de-al-doilea, brutal, mînios, inclinat spre soluțiuni viguroase, devotat fără supunere, ambițios, compromițător prin zelul său, uricios prin mândria sa. (Lavisse et Rambaud *Histoire Générale*, V. 52).

*) Spania avea o înaltă misiune de indeplinit, a apara cu armele în mână existența catolicismului; etă pentru ce bandele lui Carol Quintul și a lui Filip II au fost în curs de un secol groază Europei. Timp de opt sute de ani, viața națiunei a fost, pentru a zice ast-fel, o luptă de toate zilele în contra Maurilor. În viac. XVI, cele alte popoare nu se mai gândiau la un resboiu în contra necredințioșilor; cugetau așa, că s'a văzut regele prea creștin făcând alianță cu Turcii. Spania tot urmăria lupta cu necredințioșii. Nu era înțelegere putincioasă între ea și Islam. Credința catolică și naționalitatea spaniolă se confundară într-o atăta-că Spania ajunsese reprezentanta

Maurii convertiți erau numai în aparență creștini și moravurile lor rămăsesse ca și înainte de convertire. Spaniolii i uriau și pentru că erau harnici, muncitori, economi, și pentru că se înbogățeau. Filip II decise că n'au voie a purta costumul național, a avea băi, să fie ușile deschise la nunți și femeile să ieasă cu fața descoperită. Limba arabă e proscrisă. Atunci Maurii se revoltară. Revolta a fost înădușită după doi ani de luptă. Ei au fost isgoniți din vechiul regat de Grenada și împrăștiați prin cele alte părți ale Spaniei.

Don Carlos, fiul regelui, era schilod la corp și foarte slab la minte. Avea accese de nebunie, *) și atunci devenia teribil. Ura de moarte pe părintele său și se plângia că nu e întrebuințat la nimic. Regele 'l numește în Consiliul de stat. Atunci se dovedește și mai mult incapacitatea lui. El voia să fugă în țeri străine și se pună condițiuni de împăcare părintelui său. E arestat și întemnițat. A murit în închisoare (1568). **)

prin escelință a catolicismului. Când dar o schismă sfășie Biserica; când catolicismul evului mediu fu sdruncinat până în temeliiile sale, destinata Spaniei fu decisă. Ea era apărătoarea născută a vechielor credinți. Rolul glorios ce îndeplini în lupta dintre catolicism și protestantism dădu un caracter sacru monarhiei spaniole în ochii credincioșilor. Spania ajunse: «sfânta monarhie, fără care barca sfântului Petru ar pieri în curând». (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, IX, 60).

*) Don Carlos era slab și rachitic; pe dinsul cădeau fatalitățile bolnăvicioase a celor două case regale din Castilia și Portugalia. Corpul i era mâncat de friguri; vorba lui incurcată, gusturile lui desordonate și violente. Judecata lui era cu dese vișșire slabă. Avea ceasuri de oare care bun simț; arata unele ori sentimente înalte și generoase, dar la cea mai mică ciocnire, mașina omenească se desfăcea și se produceau mișcări desordonate. Accese de violență și de cruzime în contra persoanelor și contra animalelor. La cea mai mică rezistență, punea mâna pe pumnal. Intr'o zi s'a închis în grajdul regal și nu a ieșit de cât după ce a rănit și bucățit pe toți caii de acolo. În ultimele lui acte era o nevoie de cruzime bolnăvicioasă, o bucurie răutăcioasă de a vede cum sufăr alții (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 63).

**) În noaptea de 18 Ianuarie 1568, regele chieamă la palat pe Ruy Gomez, pe ducele de Feria, pe Antonio și pe Luis Quijada. Cuvintele pe care le a pronunțat el atunce au produs o impresiune așa de adâncă că ecoul lor a ajuns până la noi: «A vorbit cum n'a mai vorbit nici un om până atunci.» A trebuit să invoace în contra principelui moștenitor interesul regatelor sale, în contra propriului său sânge necesitățile rațiunii de stat. El se sculă; cei de față 'l urmărară; prin niște coridoare lungi, această grupă tăcută, luminată de abia prin

În 1580 Filip II cuceri Portugalia. Adunarea țerei 'l aclamă de rege, dar ceru autonomie și constituirea unei dinastii naționale. El refusă și Portugalia e anecată fără condițiuni.

Aragonul care se revoltase pentru a și apara libertățile a fost pedepsit aspru.

Lumea protestantă se infioră de felul cum înădușia Inquișiția Reforma în Spania. *) Ea începu a se agita și atunci Filip ajunse *Apărătorul Catholicismului*. Luptele întreprinse în acest scop au să'l ducă la ideia de a supune lumea. Mai ales după 1580, el începu a se crede regulatorul lumii și capul creștinătății. Ca astfel se poartă el cu pa-pii, ca un protector și ca un patron. În conflictul cu Paul IV, el declară că nu va ținea socoteală de interdict. Dar când papa e nevoit a cere pace, Filip nu abuză de victoria sa ; fu respectuos, dar nu supus. El voia ca și papa să'l respecte și să'l lase a fi stăpân al clerului său.

Papii i erau recunoscători, pentru că el luptase și în contra e-

o slabă lumină, înainta spre camera Infantului. Prin ordinul regelui, ușile fuseseră întocmite așa că se puteau deschide fără nici un sgomot. Don Carlos iera culcat și vorbea cu gentilomii săi. Înainte de a fi prevenit, teribili vizitatori erau la căpătâiul său și luau armele pe care le avea pururea lângă el. Figura posomorâtă și severă a lui Filip se arăta la lumina camerei. Infantul speriat la această aparițiune se aruncă din pat. «Majestatea Voastră, strigă el, vrea să mă omoare?» Regele i răspunse curăceală să se liniștească și că tot ceia ce era să se facă era spre binele lui. Un servitor adusese cuie și un ciocan; el bătu ferestrele cu cuie. După ce a terminat, Filip însărcina pe ducele de Feria cu paza principelui; interzise o.i ce comunicațiune și pe urmă ieși fără a se uita la fiul său. Nu avea să-l mai vadă nici o dată.

Mulți au acusat pe Filip II de această asprime. Se pare înse că el nu s'a hotărit cu ușurință, într'un moment de mânie, sub imperiul fricei sau al indignațiunei. Pe cât a putut, el a amănat măsurile nerevocabile; planurile culpabile ale fiului său au triumfat asupra nehotăriri sale obicinuite și i'au silit, așa zicând, mâna. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 65).

*) Cu totul deosebită de Inquișiția din cele alte țeri, cea din Spania avea un țel politic pe lângă cel religios. În eretic ea căuta mai mult să lovească pe străin. Pentru aceasta, ea este o instituție esențialmiute spanioală și când vorbim despre ea trebuie să ținem samă de acest rol în joit. De aceia a și fost ea pururea populară la Spanioli, cari i erau recunoscători pentru că ea apara cu ori ce preț, puritatea credinții. Suspectă papilor, ea era seumpă regilor, pe a căror scopuri politice ea le servia, pe când apara în acelaș timp interesele religioase. Ea era, în acelaș timp, păzitoarea geloasă a ortodocsiei și a naționalității. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 332).

reticilor și în contra necredincioșilor. Pe fie care zi porniau corăbii din Alger care pustiau țărmurile și marina turcească era atot puternică pe marea Mediterană. Noroc că Turcii n'au priceput de cât folos li ar fi fost lor dacă ar fi susținut pe Maurii revoltați. După zdrobirea Maurilor, Filip II strinse o flotă puternică care sfărămă flotele turcești în marea bătălie de la **Lepanto**. Această victorie câștigată de *Don Juan de Austria*, fratele natural a lui Filip II, a fost începutul decadenței puterii maritime otomane.*)

Filip II a găsit un dușman vrednic de dinsul în Elisabeta, regina Angliei. Elisabeta și Filip personifică cele două principii în luptă; cele două religii care și dispută imperiul în viac. XVI. Elisabeta era silită să apere Reforma, ea nu era fanatică cum era Filip II; dar Englezii nu puteau rămâne indiferenți la suferințele coreligionarilor lor din Țerile de Jos. Pe lângă aceste idei religioase se mai uniau și interese economice. Spania avea o mulțime de colonii și, mai ales de când supusese Portugalia, avea în mână și comerțul lumii. Sentimentul religios era dar unit cu lăcomia la poporul engles. Se făcuseră o mulțime de corsari cari făceau mult rău comerțului spaniol. Între acești «câni de mare» era *Francis Drake*. Acesta a atacat țărmurile Perului și ale Chili și coastele Peninsulei Iberice.

Filip ura pe Elisabeta ca eretică și o desprețuia ca femeie. O menagiase multă vreme; dar acum nu mai era chip. El făcu pregătiri urieșe. *Invincibila Armada* se alcătua din 130 de vase cu 2640 de tunuri, 16000 marinari și 19000 de soldați. Elisabeta mai nu luase nici

*) Noutatea bătăliei de la Lepanto a cășunat o bucurie nebună în toată Europa. Marcu Antoniu Colona se sui la Capitoliu, ca triumfătorii antici, și consacră pe altarul Maicei Domnului o colonă de argint pentru a eternisa numele și victoria sa. Sutele de glasuri ale renumelui repetară laudele, decernate de către papă lui Don Juan, când, de pe amvonul Sf. Petru, i aplică cuvintele Evangheliei: «fost'a om trimis de la D-zeu, numele lui Ioan».

La Constantinopole, intristarea nu a fost mai mică de cât bucuria creștinilor. Marina creată de către Selim I și Soliman era nemică; sultanul a fost așa de înlemnit că a stat trei zile fără a mânca nimic, cu fața prosternată la pământ, rugând pe D-zeu să aibă milă de poporul său. Bătălia de la Lepanto a costat pe Ottomani mai mult de cât oameni și vase, a căroră pierdere se poate repara; atunci au pierdut cea putere de opinie care constituie puterea principală a popoarelor cuceritoare, putere care se dobîndește o dată și nu se mai regăsește. (De la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman*, 279).

o măsură. Națiunea făcu totul. Au urmat câteva lupte neînsemnate, dar comandatul flotei spaniole, ducele de Medina Sidonia, s'a descurajat. Furtuni cumplite au făcut mai mult rău de cât luptele. O mare parte din flotă s'a inecat. Filip fu foarte mâhnit de această pierdere, pentru că acum era amenințată Spania. Cadix fu cuprins. Această cetate era marele întreprins al comerțului metropolei cu coloniile și cea mai bogată din Spania. El fu ars (1596). De atunci putem zice că a căzut puterea maritimă a Spaniei și a început ridicarea Angliei.

Filip II a fost amestecat în toate luptele religioase care se întâmplă pe vremea lui în Franția. El luase în căsătorie pe fiica lui Enric II și aceasta însemna o alianță între cele două familii, atâta timp rivale. Slăbăciunea urmașilor lui Enric II i dădu ocazia a se amesteca. Filip li dă ajutor în contra hughenotilor, pentru că prin aceasta el întreținea tulburările în Franția și lipsia pe resculații din Țerile de Jos de sprijinul hughenotilor. Se îngrijia de Franția, pentru că știa că această țară ambiționa, și ea, a avea colonii și negreșit pe socoteala Spaniei. Afară de acestea, el mai vedea că Francesii vedeau cu bucurie rescoala din Țerile de Jos. Când s'au împăcat hughenotii cu regele, chiar era vorbă de o expediție francesă în Flandra. Primejdia era așa de mare, că Filip II a fost și el vesel, *a ris* și el, când a auzit de cele ce s'au întâmplat la Paris în noapte de St. Bartélemy.

El găsi ocazia a și resbuna în contra Casei de Valois. El dădu subsidii Guisilor, din casa de Lorena și mai cu samă s'a îngrijit când a văzut că singurul urmaș la tronul Franției e un hughenot, regele de Navara. Când Enric III a fost asasinat, Filip începu a și face mari planuri în ceia ce privia pe Franția. Se aștepta ca ea să se desmembreze, ori ca orbirea catolică să o arunce în brațele lui, recunoscând de regină pe fiica sa. Noroc că patriotismul frances se deșteptă mai puternic de cât fanatismul religios și scăpă Franția de sub influința lui Filip II. După mai mulți ani de luptă, în care a cheltuit o mulțime de bani și soldați, el se lasă de ori ce pretențiune și subscrie pacea de la Vervins (1598)*

*) Ca un om ca Filip II, care n'a avut nici o dată nici un prietin, a cărui persoană rece și măreață respingea ori ce încredere, stăpân aspru, părinte fără inimă, rege sângheros și fără îndurare, ca să fi putut fi el venerat de o întreagă națiune, în mijlocul căreia trăia și care urmăria cu ochii toate faptele sale, acesta e unul din faptele cele mai minunate și cele mai neexplicabile care la prima vedere ne

Cele de pe urmă zile a lui Filip II au fost zile amărate. Se gândia cu durere la netrebnicul fiu care avea să urmeze la tron. Cu toate acestea, el suferia cu statornicie totul, regulă singur ordinea și pompa în mormintărei sale și muri în 12 sept. 1598. *)

« Istoria s'a aratat severă pentru el. Spaniolii au un adevărat cult pentru marele lor rege; dar cele alte popoare 'l urăsc din pricina despotismului, cruzimei și netoleranței sale. A ridicat în contra sa tocmai pe popoarele care au ajuns, mai pe urmă, în fruntea opiniei. O ură teribilă se ridică contra acestui om care li apărea ca un adversar al progresului și ca un instrument al decadentei Spaniei. Nu puteau ierta omului care voia să le ducă spre trecut, spre pierzare, cum a dus pe Spania. Dar, cu cât ajungea mai odios, cu atât creștea în imaginația oamenilor. Ajunsese « Demonul de la Mează-zi ». El a avut pururea în vedere mărirea țerei și a rasei sale. A stors pe poporul său, dar i asigurat, pentru multă vreme, un renume de putere. »

lovește mai întâi în istoria modernă. A găsi un rege care se distinge prin toate calitățile cele mai potrivite a inspira teroarea și desgustul și a fi obligat a recunoaște că el a fost mai mult iubit de cât temut și că a fost idolul unui popor foarte mare în tot cursul unei domnii foarte îndelungate, acesta e un fapt așa de important că merită un studiu serios. (Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, V, 34).

*) Filip ajuns a fi considerat ca un om fără inimă « surisul și pumnalul lui erau frați ». Dar pe cât ajungea de odios, pe atâta el și devenia mai mare în imaginația oamenilor. Și 'l inchipuiau ca pe un gigante sombru, ca un feliu de geniu al răului, ridicat pentru a opri progresele libertății religioase și a libertății politice. El personifică toate viciile, toate ororile și toate cruzimile. Atâtea uri și mâini se condensară în o supremă injurie « Demonul de la Mează-zi ».

Nu e nici așa de negru, nici așa de mare. Negreșit, să nu ne ispătim a 'l reabilita: a fost netolerant, a fost crud. Prefăcătorul lui și resbunările lui esecutate cu sânge rece produc oroare. Mai degrabă i am ierta un acces furios de pasiune. Dar în fine, el și a îndeplinit datoria sa de rege. Dacă avea o idee falsă despre datoriile sale, el dădu timpul său, munca și viața sa acestei erori. A avut pururea în vedere mărirea țerei sale și a rasei sale; pentru a scăpa viitorul monarhiei, el n'a stat la îndoială a sacrifica pe propriu său fiu. A stors pe poporul său, dar i a asigurat, în curs de o jumătate de viac, preponderența în Europa, și pe mai multă vreme, un renume de putere și de forță; și cu toate acestea el nu a fost un mare rege, el nu a înțeles timpul său, el nu a înțeles nici chiar pe poporul său. El a crezut că va putea governa o națiune de soldați din fundul cabinetului său și că va putea conduce Europa înlănțuindu-o la doctrinele trecutului. (Lavissee et Rambaud, *Histoire générale*, V. 105).

« Cu toate că a suferit o mulțime de pierderi, Filip II este tot cel întâiu între regi. Rolul lui nu fusese fără măreție; negreșit, triumful lui ar fi fost o nenorocire pentru Europa; catolicismul lui apăsător, îngust, intolerant, ar fi împedecat sborul cugetărei, ar fi oprit progresul științific, ar fi ruinat civilizația Apusului dar contimpuranii nu puteau vedea aceasta. Ei vedeau numai nobleța atitudinii sale, fermitatea și statornicia de caracter; simțiau un feliu de respect inconștient pentru suveranul care suferise cele mai teribile infringeri fără a se clăti. El oprise progresele Reformei și scapase catolicismul în Franția ».

Filip II avea cunoștinți întinse, dar se deosebia mai ales prin gustul său pentru artele frumoase. El a incurajat pictura; a zidit palatul *Escorial* într'o localitate pustie. A voit ca să fie zidit în formă de gratar, pentru că bătălia de la Saint-Quentin se câștigase în ziua și cu ajutorul Sf. Laurențiu *). Aice trăia el în singurătate, ocupându-se numai cu afacerile publice. Avea o adevărată patimă pentru muncă. Neconținut cetia, seria, ordona, puneă toate la cale. Dar era prea minuțios: munca lui era uriașă, dar stearpă. Și a prea încarcat memoria și nu 'și mai aducea aminte. Se hotăria cu greu. În circumstanțe foarte critice, a trimis ordine după șese luni și de multe ori a scapat ocașia favorabilă.

Dar, ori cum, Filip II a fost un mare rege și Spania s'a ridicat sub el la o mărire cum nu a mai fost. Ea era în fruntea lumii catolice; ea o apăără, o dirige, o domină. De la începutul epocii mo-

*) Filip II credea că intervenirea Sf. Laurențiu a făcut ca el să câștige victoria de la Saint-Quentin. *Escorial* fu clădit în formă de gratar, în amintirea torturilor sfintului. Edificiul, construit în granit, avea, în liniile sale rigide, un aspect foarte simplu, foarte imponent și foarte auster. Biserica era zidită în centru, ca să arăte și mai bine ideia principală care domnise la clădire și care inspirase pe fondator. Călugări, Hieronymiții instalați pentru de a pururea, aveau datoria să ofere lui D-zeu omagiul neîntrerupt al cântărilor și rugăciunilor. În bolțile de sub pământ aveau să odihnească suveranii Spaniei. Aice a adus Filip remășițile lui Carol Quintul; aice a pus remășițile femeilor și copiilor săi înainte de a se pogori el. *Escorialul* era un palat, o mănăstire și o necropolă, Versailles și Saint-Denis al Spaniei, și prin această împreună locuire a regilor morți, a regelui în viață și a călugărilor, ca un simbol de strânsă alianță a Spaniei din viacul XVI cu catolicismul și cu spiritul evului mediu. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 92).

derne, ea și a reformat biserica și prelații săi strălucesc în Conciliul de la Trident prin virtuțile și știința lor.

Ea a făcut progrese mari și în literatură. Filip II a întemeiat o bibliotecă bogată la Escorial. Atunci se naște istoria și drama și începe poezia. Romanul și drama ajung la culme. Atunci trăiește nemuritorii *Cervantes* și *Lope de Vega*.

Moravurile înse sunt grosiere și violente; e o mare brutalitate unită cu delicateță și rafinerie de sentimente. Spaniolii sunt foarte mândri și demni. Cersitori, golani ori soldați, ei ieau o atitudine eroică. Spania are încredere în sine și punctul de onoare e foarte dezvoltat. Toți sunt gentilomi. Soldați minunați, ei desprețuiesc munca, dar și espun bucuroși viața în Europa și în America.

Dar starea economică e teribilă. Lenea nevoiește pe Spanioli să cumpere toate de la străini. De aici miseria și toate viciile ce derivă din ea. Hidalgo ca și omul din popor e bătut de foame. Cu toate tesaurile aduse din America, totul peria: comerțul, industria, marina. Statul era putred de dator. Carol Quintul lăsase o mulțime de datorii și Filip II încheiase pacea de la Cateau-Cambressis, pentru că nu mai avea cu ce continua războiul. El trăiește de azi pe mâne; vinde titlurile de nobleță, vinde funcțiunile publice. Biserica e silită să contribuie; de multe ori el pune mâna pe veniturile ei: și tot nu sunt bani. Chiar după încheierea păcii cheltuielile sunt tot mari; pentru că așa cere eticheta curții. Curtea cheltuiește a zecea parte din venitul statului și Escorialul a costat venitul țerei pe un an întreg. Regele simte primejdia și e desperat. Adunările o văd și ele, dar nu îndrănesc a o arata. Filip părea cel mai bogat rege al creștinătății, mulțemită minelor din America, dar acest aur se topia în mâinile lui. În 1596 el făcu bancrută de stat. S'a ruinat atunci multă lume, dar când regele a avut din nou nevoie, bancherii au fost fără milă.

§ 3. Țerile de Jos și Filip II.

Țerile de Jos trecuse la familia de Habsburg la moartea lui Carol Temerarul (1477), pentru că fiica acestuia, Maria de Burgundia, luase în căsătorie pe Măximilian. După moartea lui Carol Quintul ele trec sub Spania. Marele Împărat le favorisase mult, pentru că erau cel mai frumos juvaier al coroanei sale. Comerțul, industria, artele, literile și științele erau înfloritoare și *Anvers* era centrul tranșacțiilor comerciale, bursa, capitala imprimeriei și cel întâiu port: Londra din viac. XVI.

Cum începe a governa, Filip II publică ordonanțe în contra eresiei. Regenta *Margareta de Parma*, sora naturală a regelui, era aplecată spre măsuri mai blânde. Ea însă era condusă de *Granvelle*, Primat al Țerilor de Jos. Acesta se strică cu *Guillaume de Nassau*, Principe de *Orange* supranumit *Taciturnul*. Eloquent, ambițios, ghi-baciu și foarte popular, Guillaume era cel mai bogat și cel mai puternic nobil din Țerile de Jos. El se uni cu *Egmont*, general strălucit care decisese victoria de la Saint-Quentin și ceru îndepărtarea lui Granvelle. Acesta plecă. Adunările generale cer să se mai înblânzească legile relative la eresie, dar Filip II le mai înăsprește.

Atunci nobilii se uniră prin *Actul de alianță*. Nu voiau să întreprindă nimic în contra autorității regale, dar cereau desființarea Inquișiției și se legau între ei a nu se da înapoi înaintea ori cărui sacrificiu, până ce nu vor isbuti. Peste două mii de nobili se prezintă înaintea regentei și i arată cererile lor. Ea promise că va stăruii pe lângă rege. Burghezia se uni cu nobilimea și poporul începu lupta sfărâmând o mulțime de icoane. Atunci s'au nimicit o mulțime de capo d'opere de pictură și sculptură. Catolicii, apucați fără de veste, sunt reduși la neputință și calviniștii fac tot ce vor. Regenta opri Inquișiția și retrase ordonanțele relative la eresie.

Dar în curând, guvernul prinse curaj; calviniștii fură bătuți și *ducele de Alba**) veni cu o armată spaniolă de 17000 (1567). Atunci o mulțime de calviniști fug în Anglia și în Germania și țara este pacificată. Comiții *Egmont* și *Horne* sunt arestați, iar Margareta se duce în Italia.

Remas guvernator, ducele de Alba instituiește *Consiliul Tulburărilor* sau *Consiliul de sânge*, cum i a zis poporul. S'a întemnițat o mulțime de resculați, s'au confiscat averile la sute de mii de emigrați și, în mai puțin de un an, el credea că s'a isprăvit totul. El însuși propuse regelui o amnistie.

*) Ferdinand Alvarez de Toledo, duce de Alba, în vîrstă pe atunci de vre-o șese-zeci de ani, era « un bătrîn, lung, uscat, purtând o barbă lungă, albă și rară ». Sub Carol Quintul, el se ilustrase la Pavia, în campaniile în contra Turcilor, în Tunis și Algeria, în Provence și la asediul Marsiliei. Sdrobise pe protestanții germani la Mühlberg, guvernase Italia cu o mână de fier, în numele regelui Spaniei, în contra tuturor fără deosebire, chiar și în contra papei. Filip II știia pe cine însărcinează ca să'l resbune. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 187).

Dar cei isgoniți și emigrații luară armele sub comanda lui Taciturnul. Au fost bătuti. Ducele de Alba 'și resbună strașnic; dar e rechemat in Spania și *Requessens* e numit in locul său (1573). Acesta era un barbat moderat și înțelept, administrator ghibaciu și bun general. Dar nu voi să facă nici o concesie in materie religioasă și resboiul continuă in nord. Requessens publică o amnistie din care erau scoși numai două sute și desființă Tribunalul de sânge. Era prea târziu. *Leyda* care se aparase cu multă energie fu recompensată prin intemeierea unei Universități calviniste (1575) și Requessens muri înainte de a fi terminat resboiul. Atunci se convoacă Adunările Generale care prin *Pacificarea din Gand* uniră țara intregă in contra Spaniei. Don Juan de Austria, numit guvernator, se invoi să publice o amnistie și să îndepărteze trupele spaniole, dar in curând el intră in neînțelegere cu Adunările Generale care chiamă pe Taciturnul. Acesta intră in Brusela și, in 1578, se face *pacea de religiune*. Don Juan muri de ciumă. *Alexandru Farnese*, fiul Margaretei, e numit guvernator. El era un adevărat barbat de stat și superior lui Guillaume in talente militare. El atrage pe catolici in partea sa și atunci sunt două ligi față in față. Adunările Generale adunate in Haga declară depus pe Filip II, pentru că « regii sunt făcuți pentru popoare, iar nu popoarele pentru regi ». Dar Taciturnul e asasinat in 1584. *Mauriciu de Nassau*, fiul lui Guillaume, strinse o armată și luă ofensiva in 1591. Farnese murind, se completează *Cele Șapte Provinci* și Republica este recunoscută de către Franția și Anglia in 1596. Peste cincisprezece ani recunoaște și Spania independența *Provințiilor-Unite* și li dă drept a face comerț in India.

§ 4. Luptele religioase in Franția.

La moartea lui Euric II se sui pe tronul Franției fiul său Francisc II care era numai de cincisprezece ani, Guvernul fu in mâna familiei de Guise, unchii reginei Maria Stuart.

In timpul acesta calviniștii se inmulțesc in Franția și mulți nobili inbrățișară noua doctrină. Ei se gândiau la nobilimea germană care se inbogățise pe socoteala clerului. Hughenoții ajung o forță, au acum și armată. Guisii impart demnitățile statului la creaturile lor, depărtează pe principele de *Condé*, pe conetabilul de Montmorency și nemulțemesc pe căpitanii, cari veniseră să ceară solda și recompense după terminarea resboiului. Domnirea acestei familii străine, din Lo-

ților. Nu se fac de felii prizonieri. Resboiul nu e tocmai religios. Un episcop luptă în rândurile hughenoților ; în aceeași campanie, șefi și soldați, schimbă partida. Protestanților li merge reu. Condé e bătut la Dreux și Francisc Guise e numit locotenent-general *) dar el fu asasinat la Orléans (1563). Atunci se încheie pacea de la Amboise.

În 1563, Carol IX ajuns major **). Caterina de Medici se întâlnește la Bayonne cu regina Spnaiei și cu ducele de Alba. Nu se știe ce s'a pus la cale în această celebră întrevedere ; dar cele ce s'au petrecut mai pe urmă sunt inspirate de sigur de cătră Filip II.

Pacea de la Amboise nu putea ținea mult, căci se indulse lumea la resboiu și la pradă și doriau toți libertați ; protestanți și catolici atacau pe față autoritatea. Un nou resboiu se sfârșește prin o nouă pace, dar toți sunt nemulțumiți. Coligny protestă și catolicii erau furioși. Ei ziceau ca trebuiesc măcelăriți toți hughenoții, ca să se sfârșască o dată cu eresia. Condé și Coligny fug la Rochelle și resboiul se începe sub conducerea reginei de Navara, care rămăsese văduvă. În bătălia de la Jarnac (1569) Condé a fost ucis. Atunci se pune în fruntea hughenoților tinărul rege al Navarei, Enric. Reformații sunt bătuti din nou la Moncontour. Dar Carol IX e gelos de reputația militară a fratelui său care comanda armatele catolice. El acordă hughenoților pacea de la St. Germain (1570) prin care li se acordă : libertate de cult, primirea în funcțiunile statului și patru cetăți de siguranță.

*) Guise și conservase popularitatea sa militară. El intrunia toate calitățile unui comandant pe care poporul știa a le aprecia, mai ales în momente de fierbere : dignitatea liniștită, sângele rece, zelul sigur care nu are nevoie de sgomot mare. De la începutul agitației religioase purtarea lui nu variase ; de aceia și inspiră el mai multă încredere de cât ceilalți principii, a căroră schimbare și nehotărire dădeau pe față o ambiție neliniștită sau lipsa de convingeri. El avea avantajul de a fi urmat în tot d'auna linia dreaptă. A fost serbătorit ca viitorul cap al armatei catolice. I s'a dat numele de nou Moisi și nou Jehu. (C. Daresté, *Histoire de France* IV, 184).

***) Carol IX avea mai multe calități strălucite, maniere grațioase, afabile, gustul ereditar al familiei de Valois pentru esercițiile corporale, pentru reprezentare, chiar și pentru litere și arte. Dar mama sa 'l crescuse la cea mai rea școală politică. Temându-se în tot d'auna să nu i scape de mâni, ea i lasa deplină libertate în gusturi, aplecări, plăceri, și 'l ținea politicește în cea mai strinsă și mai severă tutelă. Ne inspirând fiilor săi nici un principiu, nici o regulă, și oprind și pe alții de a li inspira, ea n'a făcut din ei nici barbați, nici regi. (C. Daresté, *Histoire de France*, IV, 281).

Edictul de la St. Germain a produs o schimbare in politica regelui. Guisii sunt disgrățiați și Coligny ajunge atot puternic. Acesta doria să îndrepteze spre altă parte dorul de a se bate care intrase intre Francesi. El medita un resboiu cu Spania.

Caterina incepu a se teme de influința lui Coligny. Cu toate aceste Carol tot ținea la el. Pentru a se împăca și mai mult certele, s'a decis căsătoria lui Enric de Navara, capul hughenoților, cu Margareta, sora regelui. La această nuntă au venit o mulțime de hughenoți, îndrăzneți și slobozi la gură. Parisienii sunt indignați. E o mare agitație pîntre neguțitori și meseriași, catolici fanatici, iar catolicii de la curte, cu Guisii in frunte, sunt furioși*). Carol nu mai lua in samă consiliile Caterinei. Se pune la cale uciderea lui Coligny, dar atentatul indreptat contra lui nu isbutește și el devine și mai scump regelui. Atunci Caterina făcu pe fiul ei să înțeleagă că hughenoții au să caute a și resbuna pentru acest atentat.***) Carol e sdruncinat in increderea sa și Guisii profită de ocașie ca să resbune moartea părintelui lor.

In noaptea spre 24 august, serbătorea Sf. Barthélemy, Guisii atacă palatul lui Coligny, care este ucis. Enric și Condé cel tânăr cari erau la palat, abjură erezia și se fac catolici. Trei septămâni a

*) Resboaiete pentru religiune desvoltaseră in toate clasele populațiunei spiritul de neascultare, obiceiuri de violențe și chiar și instincte crude. Fie care cugeta să și facă dreptate singur. Carol IX nu era ascultat; fie care se baza numai pe sine; burghezii, meșterii și simplii țerani ajunseseră foarte resboinici: duelurile și omorurile se inmulțau. Presimțimete funebre donniau pretutindinea. Cățiva hughenoți fugiră, spăimântați, ziceau ei, de bunătatea regelui. Sfătuiau pe Coligny să fugă cu nebunii. « De se va face nunta la Paris, zicea părintele lui Sully, livrelele au să fie stacoșii ». Se vorbea numai de ciocniri, de curse și de măceluri. Se intimplaseră atâtea măceluri in deosebite puncte ale Franței, că era natural a se teme de un măcel in Paris și se simția că acesta are să fie mult mai teribil de cât toate cele alte. (C. Daresté, *Histoire de France*, IV, 278).

**) Piu V scrie cătră Caterina de Medici: « In nici într'un chip și pentru nici o causă nu trebuiesc cruțați dușmanii lui D-zeu... Nici un respect omenesc nu vă poate face să cruțați pe cei cari nu au cruțat nici pe D-zeu, nici pe voi înși-vă. Numai prin esterminarea deplină a ereticilor va putea regele să redea nobilului său regat vechia sa religiune. Am auzit că unele persoane lutrează pentru a scăpa viața cătorva prisionieri. Trebuie să faceți totul pentru ca să nu să intimple aceasta și ca scelerității să fie dați supliciuului » (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, IX, 142).

ținut măcelul hughenoților în Paris ; apoi se omoară prin provinții. S'au omorât peste zece mii de hughenoți (1572)*).

Puterea regală, respectată până atunci, e atacată. Regele încetase a fi cel întâiu gentilom din țară, pentru că întrebuințase contra dușmanilor arme neleale. Incep a se împrăști a mulțime de scieri în contra tiraniei**). Hughenoții ieau armele, dar în curind se face pace. Enric, fratele lui Carol IX fu ales rege al Poloniei, dar Carol IX moare în 1574.

Până la venirea fiului său Enric din Polonia, Caterina iea frânele guvernului. Ea se razimă la început pe Guisi. În 1575, veni Enric III. Protestanții ieau armele, dar au fost bătuți de cătră Enric de Guise, care ajunsese idolul Parisienilor. Caterina, care se temea de el, se invoiește la un armistițiu ; dar Enric de Navara și Condé fug de la curte, abjură catolicismul și ieau armele. Ducele de Alençon se pune la mijloc și hughenoții capătă libertate de conștiință afară din Paris, și opt cetăți de siguranță ; iar nobilii care se uniseră cu dinșii

*) În noaptea spre 24 august, la oara unu și jumătate, clopotele de la St. Germain l'Auxerrois dau semnalul. După uciderea lui Coligny, Guise strigă : « Haide, camarazi, să continuăm opera ! E ordinul regelui » Tocsinul de la palat, scrie Tavanne, se aude în zori de ziuă. Totul se încrucisază, totul se pune în mișcare, totul se escită și caută să și verse furia. Sângele și moartea alerg pe strade, cu atâta grozăvie că Majestatele Lor, care erau autorii, nu mai pot de groază în Luvru ; toți hughenoții sunt uciși, fără să încerce a se apăra » Asasinii se aruncau asupra cadavrelor, le ciuntiau, le desfigurau și le aruncau în riu. Soldații pradau casele în care erau adăpostiți hughenoții și puneau mâna pe tot ce putea fi luat. Oameni din popor omorau pe toți cari li ieșiau în cale, hughenoți ori catolici. În curind Seina a fost coperită de cadavre. (C. Darest, *Histoire de France*, IV, 283).

**) Ducilor de Guise și de Montpensier li s'a dat numele de căpitani calăi. Carol IX e reprezentat, în mai multe scieri contimporane, ca om care nu mai poate găsi somnul pentru că vecinic se reprezentau în fața lui grozăviile din noaptea teribilă. Toată lumea a înțeles că St. Barthélemy era o pată de sânge care nu se mai putea șterge. Morala ultragiată și relua drepturile ei ; puțin câte puțin se ridică din fundul conștiinții publice o reprobare unanimă în contra curții. Regele fu considerat ca un tiran, și Caterina, Italiana, Florentina, cum i ziceau, fu detestată. Și doi ani după aceea, ambasadorul venețian seria că St. Barthélemy era ascuns în o tăcere adincă, ca o crimă care apăsa pe memoria Franței. (C. Darest, *Histoire de France*, IV, 290).

primesc guvernameinte in provincii. Aceasta inseamna că Enric se lea-padă de St. Barthélemy.

Atunci Catolicii nu mai au incredere in rege. El nu mai e a-părătorul natural al catolicismului, care jurase la incoronare că va es-termina pe eretici. Catolicii se hotărâse a se apara singuri și, o dată cu aceasta, a apara și unitatea națională amenințată. Se formează un plan general de asociație și toți catolicii sunt somați a'l adopta. Se formează Sfânta Ligă. Membrii ei sunt datori să se supună orbește capului, care nu era designat; dar toată lumea știa că e *ducele de Enric de Guise*. La inceput Liga era o asociație îndreptată în contra reformatilor; mai pe urmă are să ajungă a fi expresia revendicării drepturilor nobilimei in contra tiraniei și, la sfârșit, capul ei are să pretindă corona.

Enric III simte primejdia și vrea să se pună in fruntea Ligăi. El dă o ordonanță prin care se condamnă erezia; dar Liga nu avea incredere in cuvântul lui. Protestanții fac și ei o contra-ligă și fac apel la coreligionarii lor din străinătate. Resboiul se incepe din nou dar religia e numai un pretest.

După moartea fratelui regelui, Enric do Navara ajungea moștenitor al tronului, pentru că Enric III nu avea urmași. Dar el era protestant și nu voia să abjure. Patimile religioase se deșteptară din nou, când se văzu că se putea ca un hughenot să ajungă rege. Liga deveni și mai puternică; nemulțemirile creșteau și prin faptul că dările erau sdrobitoare și pentru că veniturile statului se cheltuiau numai pentru a întreținea lucsul de la curte, care era o insultă față cu miseria generală. Pe lângă aceasta, Enric mai era și despot. Toată lumea din Paris se declară in contra lui.

Liga se organizează; Parisul e împărțit in cinci despărțiri și are in frunte pe Cei șase-sprezece, după cartierele capitalei. Ea are arme și soldați de ajuns. Parisul intră in relațiuni cu cele alte cetăți și se decide a cere ajutor de la papă și de la regele Spaniei. Spania dădu bani și Filip incheie un tractat cu Liga. El i promite ajutor și de-clară că va recunoasce de rege pe cardinalul de Burbon. Când se in-cep luptele, Enric III se intoarce spre hughenoți. Ast-fel, in 1585 sunt in Franția trei guverne, afară de al regelui: la nord, Liga; la vest și sud, Unirea protestantă, și la Paris, Cei Șesesprezece.

Regele se resgândește din nou și incepe a negocia cu catolicii. El se impacă cu Guisii și condamnă pe protestanți. Guisii i impun condițiuni grele și regalitatea capitulează inaintea resculatilor. Parisul

era surescitat și regele sta ca un prizonier în palatul său ; el nu mai avea de felu armată. Guise i face cunoscut că va veni la Paris ca să arăte regelui plângerile poporului. El veni macar că regele 'l oprise a veni. Cât pe ce era să'l asasineze în palatul Luvru. Dar Parisul construiește baricade (*ziua baricadelor*) și regele nu îndrăznește a se atinge de el. *) **Enric III** părăsește Parisul. De atunci fanaticii sunt stăpâni pe Paris. Se alege o Comună. Atentatele, violențele de tot felul, rămân nepedepsite. Cu toate aceste, mulți sunt partizani ai regelui, mai ales membrii Parlamentului. Regele primește toate condițiunile puse de ligă între care era și convocarea Adunărilor Generale (1588), la Blois. Aice fu ucis ducele de Guise prin ordinul regelui. Caterina de Medici muri câte-va zile după aceia.

După uciderea ducelui de Guise, Cei Șesespzece numesc locotenent-general pe ducele de Mayenne, fratele lui. Ei știau că numai din revoluție puteau aștepta ceva, căci erau oameni putrezi de datori și cu o reputație ingrozitoare. Mai cu samă clericii erau esaltați. Se fac procesiuni pe strade ca să inferbinte și mai mult populația ; **)

*) Guise seamănă cu zeul din fabulă care deslănțuește tempestele și le alină după voința sa. Se simția stăpân pe popor, și se crezu stăpân și pe curte. Nu a voit să meargă mai departe ; nu doar că i ar fi lipsit curagiul ; dar pentru că socotia că succesul i este asigurat. Nu se mai indoi că regele și regina mamă nu se vor supune voinților sale. Putea fi primejdios acest calcul ; dar cel puțin primejdiile nu se puteau vede atunci. Din contra, el era sigur de atot puternicia -sa și putea face ce voia. (C. Darest, *Histoire de France*, IV, 402).

**) A fost în Paris o procesiune de mai bine de o sută de mii de credincioși cari purtau făclii și strigau : « Doamne, stinge rasa Valois ». Preuții au pus pe altar imagine de a lui Enric III, făcute de ceară, și în timpul leturghiei le au străpuns de mai multe ori în inimă. Un călugăr indeplini în sfârșit dorințele catolicilor, asasinând pe Enric III. Clément consultă pe egumenul său « om cu știință și versat în sânta scriptură ». Eată respunsul acestui uns al Domnului : « El li zise că va câștiga o laudă nemuritoare între catolici și că va fi sigur de viață vecinică, vărsând cu mâinile sale sângele unul tiran așa de furios persecutător al Bisericei lui D-zeu » Clément avu o vedenie, intocmai ca eroii din Vechiul Testament : « D-zeu, ascultând rugăciunea servitorului său, i trimise pe ingerul său în vedenie care, în o lumină mare, s'a prezentat în fața acestui călugăr, și, arătându'i o sabie goală, zise aceste cuvinte : « Frate Iacob, eu sint trimesul lui D-zeu cel atot puternic, care vin să te incredințez că prin tine trebuie ucis tiranul Franței. Cugetă dar la tine și te pregătește, fiind că cununa de martir și este pregătită ». (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, X, 445)

iar Sorbona dă un decret prin care Enric III este depuse. Parlamentul spăimântat se supune. Liga ajunsese stăpână și în țară și armatele regale sunt pretutindena bătute. Atunci regele se uni cu Enric de Navara. Armatele lor intrunite se urcau la cifra de 40,000 de soldați. Cei doi regi au ajuns la Saint-Cloud. Conducătorii Ligăi se simt pierduți. Ca să scape, ei comit o crimă: Dominicanul Iacob Clément omoară pe Enric III (1 August, 1589). Acest asasinat a găsit o mulțime de apologiști.

§ 5. Elisabeta și Maria Stuart.

După moartea Mariei Tudor, Parlamentul proclamă pe Elisabeta, fiica lui Enric VIII și a Anei de Boleyn.*)

«Era în vrâsta de douăzeci și cinci de ani. Nu era frumoasă, cu toate laudele ce i adresau contimpuranii. Avea o față lungă, osoasă, cu părul roș, ochii mici; pelița i era albă și căutătura foarte inteligentă, era lacomă și vanitoasă; i plăceau mult juvaerurile și găteala, ca și mamei sale, dar nu avea grațiile ei; de și avea pretenția a fi dănțuitoare perfectă. Voacea i era aspră și injura ca un soldat.

*) Elisabeta era de douăzeci și cinci de ani la suirea sa pe tron și frumuseța ei amintea pe a mamei sale. Înaltă și cu o înfățișare imponentă, ea făcea impresie prin maiestatea inteligentă a feței sale, luminată de doi ochi superbi și plini de foc. Crescută la curtea literară alui Enric VIII, amazonă curagioasă și foarte ghibace în darea la semn, ea unia pe lângă talentele unei musicante desevărsită știința unui erudit; adaugați că dănțuia de minune. La vrâsta de șesescizece ani ea cetise pe Cicerone întreg și o mare parte din Titu Liviu. Dimineața, medita un capitol din Noul Testament în textul grec, și peste zi cetia sau o pledoarie alui Isocrat, sau o tragedie de alui Sofocle. Vorbia limba franceză și italiană ca pe limba sa maternă. Ca și părintele său, părea francă și cordială. Lacomă de popularitate, ea moștenise curajul lui neînvinș și încrederea lui nemărginită în sine însuși. Avea glasul Tudorilor, selbatic și aspru; era măreață și iute, și grozavă la mânie. Dar, ca și mama sa, era pasionată pentru mese și plăceri; iubia pe oamenii de spirit; se îmbrăca cu măreție și până la bătrânețe a pastrat pretențiile cochetărilor de copilă. Escesivă în toate fără nici un sentiment de pudoare, de sfială și de delicatețe; dar în fond, era o natură de fier, nesimțitoare la pornirile patimilor. Nici odată pretențiile și caprițiile nu le au amestecat cu afacerile statului. Din contra, lăsând ori ce deșertăciune de o parte, îndată ce părăsiasă apartamentele sale de recepțiune, ea devenia, în mijlocul miniștrilor săi, cel mai limpede văzător și cel mai ferm dintre barbații politici din timpul său. (Green, *Histoire du peuple anglais*, I, 418).

Vorbia latinește și franțuzește; cetia grecește și cunoștea și limba spaniolă și italiană. Era plină de spiritul Renașterii; nu i plăcea teologia și dacă s'a pronunțat pentru Reformă, aceasta a făcut-o din punctul de vedere politic. Foarte inteligentă, ea avea un instinct sigur și, fără a fi sângeroasă, ea era foarte aspră când era vorba de interesele statului.

Englezii simțiau mare ură contra catolicismului din pricina reacției nebune din vremea Mariei Tudor; dar Elisabeta era pentru toleranța religioasă. În Consiliul ei erau și catolici și protestanți, și violenți și moderați, și oameni vechi și noi. Ministrul său principal a fost *William Cecil*, mai pe urmă Lord Burghley, perfect administrator și mare patriot. El voia să pună pe Anglia în fruntea țărilor protestante. Pentru aceasta trebuiau numai de cât trei lucruri: pace cu Franția, regularea cestiunii religioase, bani. Se cedă Francesilor într'un chip definitiv cetatea Calais, se regulează cursul monetelor și se restabilește Actul de Supremație și Actul de Conformitate.

Elisabeta se afla în bune relațiuni cu Filip II la început, căci tot Franția era considerată ca dușmanul ereditar. De aceia privirea ei se îndreaptă asupra Scoției unde regența era incredințată Mariei de Lorena, sora ducilor de Guise, și văduva lui Iacob V. Maria guverna cu blândețe și moderațiune, adică tot ce putea fi mai nepotrivit în Scoția de pe acele vremuri. Reforma începea a se introduce. *John Knox**), a contribuit mult la lățirea Reformei. Ea nu ar fi isbutit poate, dacă nobilii din lăcomie și din ambiție nu s'ar fi declarat pentru ea.

Primatul Scoției a fost ucis, dar această ucidere a fost pedepsită și Knox, făcut prizonier fu trimis în Franția. El a scapat și a fugit la Calvin. Reformații au ajuns și mai îndrăzneți când protestanta

*) A zice că John Knox era fără frică și necoruptibil, că a apărut ca un zel neobosit ceia ce, înaintea ochilor săi, era adevărul și că s'a consacrat cu o energie care n'a slăbit nici o dată la ceia ce socotea el ca cel mai nobil obiect; e, de sigur, a da o justiție strictă numeroaselor și înalțelor calități cu care era el înzestrat. Dar, pe de altă parte, el era aspru, fără milă, une ori brutal; nemulțemit a rămânea nesimțitor înaintea sufeinței omenești, i se întâmpla de a o lua în ris, și de a o urmări cu sarcasme grosiere; în fine, el iubi întru atâta dominațiunea că, impacient înaintea celei mai mici opozițiuni, el zdrobia pe toți cari i se puneau în drum sau cari contribuia, cel puțin a blânzi planurile ce le forma el pentru viitor. (*Buckle, Histoire de la civilisation en Angleterre*, IV, 257).

Elisabeta s'a suit pe tronul Angliei. Nobilii reformați se unesc având în fruntea lor pe lordul James Stuart, vestit mai pe urmă sub numele de *Murray*, fiu natural a lui Iacob V și unul din cei mai i-pocriți oameni de pe timpul său. Knox reveni în Scoția, reformații ieau armele și, după moartea regentei, Scoția remase pe mâna lui Knox, care introduse *Biserica presbiteriană*.

Maria Stuart, văduva lui Francisc II, veni în Scoția după moartea barbatului său și se sui pe tron *). Era mare tristeță la sosirea ei, nici soarele nu s'a văzut cinci zile. Knox zicea că aceasta e un semn de nenorocirile ce au să urmeze. Maria, deprinsă cu lucsul și rafinata etichetă de la curtea din Paris, e singură între niște selbatici, intartați și prin patimile religioase. Era inteligentă în politică și cea mai frumoasă femeie din timpul seu și se deosebia prin eloquență și curaj. Isbuti a și atrage pe toată lumea prin grațiile ei. Numai Knox stătea de o parte: Profetul din Vechiul Testament trebuia să fie aspru și grosier. Ea guvernează cu ajutorul lui Muray și era în bune relațiuni cu Elisabeta. Dar această armonie nu putea ținea mult. Maria era nepoata Guisilor și instrumentul catolicilor; pe când Elisabeta, pe fie care zi, devenia protectoarea Reformei în toată Europa.

Regina Angliei nu s'a amestecat pe față în rescoala Țerilor de Jos; dar lasa să se formeze bande care plecau în ajutorul resculaților.

Neînțelegerea dintre cele două regine mai creștea încă prin următoarea împrejurare. Elisabeta nu voia să se mărite. Era prea mândră pentru ca să se mulțemească cu un bărbat, care să fie numai barbatul ei și fără nici o autoritate în stat, și prea geloasă de auto-

*) Cu toate că era foarte tânără (abia de nouăsprezece ani), văduva lui Francisc II era inzestrată cu o inteligență însemnată și cu capacități mai ca și ale Elisabetei, care nu putea nici într'un chip a rivalisa cu ea în strălucire, viociune și grație. Foarte rafinată în gusturile sale și pasionată pentru plăceri, ea o adevărată fică a Renașterei franceze, ea stătea de multe ori mai multe zile de a rîndul în pat și se scula numai pentru danț sau pentru a face musică. Constituția sa de fier i permitea să sufere cele mai mare oboșele. I plăceau primejdiile, aventurile și sgomotul armelor. În consiliu ea arata, ca și Elisabeta, mult sânge rece și fineță politică; tot așa de pătrunzătoare ca și ea, avea mai multă înalțare. Prietini erau sub farmecul frumuseței sale, a manierelor sale seducătoare, a generosității, curajului său bărbătesc și naturei sale, mândră și independență; în fine sub farmecul acelei aureole de poesie care o ilumină în toate momentele solemne a existenței sale și care strălucește și cu mai mare foc după atâtea viacuri trecute. (Green, *Histoire du peuple anglais* I, 433).

ritatea sa, prea despotică, pentru ca să împartă cu cineva puterea. Dar dacă nu se mărita, dinastia Tudorilor se stingea cu ea și atunci tronul Angliei trecea la Maria Stuart, care se trăgea din o fiică a lui Enric VII. Maria nu se putea mărita fără consimțământul Elisabetei, de oare ce avea să-i fie moștenitoare și regina Angliei i făcea tot soiul de greutăți. Fiind inse că poporul scoțian o silia să se mărite, ea luă în căsătorie pe Darnley, aliat cu Stuartii, strănepot alui Enric VII și stâlpul catolicilor din nordul Scoției (1565) Atunci Lorzii calviniști se revoltă, dar Maria era gata. Rescoala, slab susținută de cătră Elisabeta, a fost înădușită ușor. Dar Darnley voia să guverneze. El se unî cu dușmanii soției sale și ucise pe Rizzio, secretarul ei favorit și cel mai urît om din Europa. Peste un an se naște Iacob al VI și regina se impacă cu toți dușmanii săi. Acestia i propun să o scape de Darnley, care este ucis. Nu se poate ști cu siguranță dacă ea a fost partașă la această crimă, dar pozitiv este că ea iubia pe ucigașul *Bothwel*, foarte urît, dar foarte energic și cu totul departe de apucăturile lui Darnley. Ea nu urmări pe asasini, ceia ce provocă mare ură în toată Europa. Scandalul ajunsese la culme, când ea se mărită cu *Bothwel*. Calvinistii se revoltă, armatele regale sunt bătute, Maria e făcută prizonieră și nevoită să abdice. Murray inceptu a governa cu numele lui Jacob VI. În 1568, ea scăpă din Lochleven, unde era închisă și fugi în Anglia.

Elisabeta numi o comisiune care să cerceteze neînțelegerile dintre Maria și supușii ei. Nu se putu dovedi nimic. Maria era tractată ca o regină și avea agenții săi diplomatici; dar era o mare incurcătură pentru Elisabeta. Catolicii din Anglia i arătară ce trebuia să facă. Ei formară mai multe comploturi cu scopul de a detrona și ucide pe Elisabeta și a pune pe Maria pe tronul Angliei. Aceste comploturi au fost descoperite și căpeteniile lor, lorzii Northumberland și Norfolk, au fost tăiați pe eșafod. În acest timp, invingătorii din Scoția se mânâncă între ei și mai toți dispar. Parlamentul engles la fie-care sesiune ruga pe Elisabeta să se mărite, ori să 'și designeze un succesor; pentru că viitorul Angliei și mai ales al Reformei nu putea rămânea în nesiguranță. Pe fie-care zi se făceau atentate la viața reginei. Ea refusa să se mărite. Era trecută de cincizeci de ani și tot se credea frumoasă și gândia că mai e încă vreme de căsătorie.

Franția fiind slăbită prin luptele religioase, Anglia rămânea față cu Spania. Elisabeta observase până atunci o politică religioasă neutră. Ea căuta să impună ambelor părți și de multe ori 'și bătea joc

de episcopii săi anglicani. Dar papa 'i declară un resboiu religios și ea respunse declarând incapabili de a ocupa ori ce funcție publică pe cei cari nu primiau supremația spirituală a reginei. Când papa deslegă pe supuși de credința jurată, catolicii încep a fi privilegiați de aproape. Dar ea nu înțelegea a favorisa pe Puritani *).

Pe timpul Mariei Tudor, mulți Englezi fugiseră la Geneva. Când se întorc sub Elisabeta, atunci se începe adevarata Reformă în Anglia. Ea intră în păturile populare și Biblia ajunge cartea unică. Intre acești puritani se formează în curînd, două curente. Unia erau de părere să nu mai fie episcopi, ci o biserică democratică, un fel de federație republicană ca în Geneva lui Calvin; cei alți erau contra ori cărei biserici, lăsând pe om față numai cu D-zeu. Cei întâi au să fie numiți *presbiterieni*; cei alți *independenți*. Elisabeta a simțit îndată că puritanii vor fi dușmanii monarhiei. O înaltă comisiune fu însărcinată a 'i ținea din scurt. Cu toate aceste se face o propagandă teribilă și de și puritanii și independenții sunt loviți cu asprime, totuși nouăle doctrine fac mari progrese în popor.

Elisabeta guverna mai mult cu *Consiliul privat*, în care erau reprezentate toate opiniunile, pe când Parlamentul, alcătuit mai mult din puritani, reprezenta numai o mică fracțiune. Enric asociase pe Parlament la toate măsurile tiranice luate de cătră el **); din aceasta

*) Distracțiile și plăcerile rafinate care alcătuiau, pe timpul Elisabetei, fondul și farmecul existenței, erau considerate de către *puritan* ca nedemn de vocația sa și de scopul vieții sale. Scopul ce urmăria el era, înainte de toate, a se face stăpân pe sine însuși, pe cugetările sale, pe vorbele și faptele sale. El se arata grav și cum-pănit până în cele mai neînsemnate detalii ale vieții. Se supraveghea cu atenție și se feria de limbuție și de frivolitate, « nevorbind nici odată fără a nu fi cântărit valoarea cuvintelor sale ». Metodic și cu rinduală în toate lucrările sale, sobru și aspru pentru sine, el se scula de dimineată, « nu sta nici odată neocupat și nu putea suferi lenea la altul ». Lipsa de culoare și de varietate în îmbrăcăminte era negreșit semnul unei monotonii în viață; dar, în schimb, câte avantajii solide! Ce e mai important este poate că a făcut să se nască o concepție nouă a egalității sociale. Uniți prin o aceeași chie-mare eternă, frați intru Christos, puritanii nu puteau admite sdrobitor-le distincțiuni sociale, așa de puternice pe vremea Elisabetei. Cel mai de pe urmă dintre țerani se simți înălțat și mobilat prin titlul său de copil a lui D-zeu și cel mai mândru senior recunoștea în cel mai sărac « sfînt » pe egalul său spiritual. (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 5).

***) Tirania lui Enric al VIII a făcut pe Parlament instrumentul său favorit, l'a asociat la toate actele sale arbitrare. Parlamentul nu

a urmat că Parlamentul a ramas cu drepturi foarte mari. El se amestecă și la căsătoria reginei, la designarea urmașului. Regina se supără ; dar și Parlamentul, cu multă modestie, se ține tare. Gustul de viață publică s'a mai lățit. Incep a se alege oameni cu poziție independentă, se aleg mulți nobili și aceștia apără cu energie drepturile poporului. Spiritul de independență și de drepturi sporește neconținut. Parlamentul se amestecă in afacerile de religiune și e puternic in afacerile finanțiare ; el capătă dreptul de a vota drepturile vamale. Finanțele mergeau bine, pentru că regina avea parte in prăzile piraților. Dar mai spre sfârșitul regnului, cheltuielile au ajuns mai mari și regina e mai darnică cu favoriții.

In 1580, era greu de protestanta Elisabeta : Liga catolică era puternică pe continent, Jacob VI ajungea major și in porturile Spaniei se pregătia *Invincibila Armada*. Emisari papali cutrierau Anglia, pe când o armată catolică debarca in Irlanda cu un legat al papei. Această armată a fost infrântă și Irlanda cumplit pedepsită. Propaganda catolică fu urmărită cu cruzime in Anglia. Atunci catolicii a-leargă la comploturi. Maria Stuart nu se mai putea aștepta la nici o milă de la Elisabeta, la nici o simpatie din partea fiului său. Era sdrobotită și gata a subscie ori ce, numai să-i dea voie a se retrage la o mănăstire. Un complot nebunesc dădu Elisabetei ocazia de a o pierde. Ea fu executată in 1587. Numai Filip II putea resbuna această ucidere. Dar cu distrugerea flotei sale s'a distrus și catolicismul engles.

In cei zece ani cari urmează după Armada s'a stins generațiunea cu care guvernase Elisabeta. După lord Burghley urmează fiul

va uita că el a fost chemat a schimba forma de religiune ; că Elisabeta i datoria lui titlul său de regină și de cap al Bisericei și până și recunoașterea legitimității sale. De aceia Lorzii și Comunele nu se tem a se amesteca in cestiunea de căsătorie și in regularea succesiunei la tron. Regina se mânia și vra să-i dea de o parte. Incetșor, cu multă umilință, Parlamentul resistă. Un membru e aruncat la inchisoare și președintele primește ordin să nu lase ca lucrurile să meargă mai departe. Atunci Comunele cer respectuos « a delibera asupra libertăților lor ». Regina transformă ordinul său in o cerere, pe care parlamentul o iea in considerare numai de cât. Dar de și a primit, cum am zice, in genunchi, vestea victoriei sale, totusi e o victorie. De acum inainte, a da regele un ordin președintelui, aceasta e o enormitate constituțională, o crimă de stat și numai la ideia unei astfel de crime toți Englezii se vor cutremura. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 241).

său Robert Cecil și după Leicester, favoritul ei Walter Raleigh și comitele de Essex. Elisabeta îmbătrânise și tot făcea pe tînăra. Essex însărcinat a domoli Irlanda a pierdut armata prin incapacitatea sa; mai mult încă, el a intrat în un complot contra suveranei și amantei sale. Dat în judecată, el fu executat.

Cele de pe urmă zile ale Elisabetei au fost triste. Populația din Londra nu o mai aclama și puritanii așteptau cu nerăbdare moartea ei. Ea și pierdu curagiul; dormia cu o sabie lingă ea și semn și mai grav: nu se mai gândia la găteală. Inteligența sa, atât de puternică odinioară, a slăbit cu totul. Ea muri în 3 Aprilie 1603.

Națiunea nu știa nimic despre defectele Elisabetei. Ea știa că regina e încunjurată de oameni mari, că e foarte economă și că nu i plăcea războiul, din dragoste pentru popor. Astfel se forma în jurul ei o legendă, în care era mult adevăr.

Pe timpul ei, o parte din aurul Americii e adus în Anglia, dar scăzând valoarea metalelor, națiunea sărăcește. Englezii se pun pe muncă. Era foarte mult de făcut, pentru că, cu triumful Reformei, se desființaseră mai toate instituțiile de cultură, bună stare și caritate, lasate până atunci pe sama mănăstirilor. Emigrația din Țerile de Jos a adus în Anglia o mulțime de meșteri, artiști și negustori. De atunci se începe mărirea Londrei.

Orisonul s'a mai lărgit. Ideile circulă cu activitate, mulțemită imprimăriei. Presa e liberă pentru ori cine nu scrie politică și religioasă. Romanele de cavalerie de odinioară nu mai au nici o trecere. Teatrul intră în moravuri și actorul, persecutat până atunci de Biserică și de cătră Universități ca « corumpător al tinerimei » ajunge o necesitate. Fiind că e public, apare și *Drama*. În 1587, după mulți alții, încep a se reprezenta operele unui tînăr necunoscut, mare poet, care se ridică mai pre sus de toate sistemele. În el se oglindește Anglia din acele vremi și omul din toate timpurile. Acest scriitor e Shakespeare.*).

*) Nici puritan, nici catolic, filosofia sa nu merge până la revoltă și până la mânia; dar ea l ridică până la acele înălțimi unde geniul și ride de sisteme și plânge pe oameni. În el, ca în o vastă syntesă, se contopesc cele două rase al căror antagonism fericit a făcut pe Anglia. Prin el ea căpătă conștiința de ea însăși și tot numai prin el ea se căută și se regăsește, când o eclipsă trecătoare sau o influență din afară pune în primejdie tendințele ei naționale. Shakespeare e Englesul prin escelință. Pentru noi, el mai e încă altă ceva: e întâlnirea spiritului medieval și a spiritului modern, impacarea ce-

VII. ENRIC IV.

§. 1. Enric IV (1589—1610).

Prin asasinarea lui Enric III se stingea familia de Valois și tronul trebuia să treacă la familia de **Burbon**, care era cea mai apropiată. Dar Enric de Navara, capul acestei familii, era hughenot și nici nu era de gândit ca un eretic să ajungă rege al Franței. El fusese designat ca urmaș de cătră Enric III și toată Franția era incredințată că el era vrednic de coroană, dar i-a trebuit foarte multe negocieri și lupte până să ajungă a fi recunoscut de cătră toți.

Cum s'a auzit de uciderea lui Enric III, în Paris se proclamă cardinalul de Burbon, pe când hughenoții și cei cari rămăseseră credincioși lui Enric al III aclamă pe Enric de Navara. El căuta să impace pe toată lumea, de aceia mulți 'l părăsesc: hughenoții sint nemulțemiți că prea face mari concesii catolicilor, iar catolicii sint furioși că nu abjură erezia. Atunci nu mai poate fi vorbă de cuprinderea Parisului. El se retrase spre nord și patru ani are să se mai lupte și să negocieze până ce va cuprinde Parisul, care era apărat de cătră armatele Ligăi comandate de cătră ducele de Mayenne, fraatele lui Enric de Guise.

Liga era puternică; cetățile mari ajunseseră un felu de republică: guvernatorii se declarau independenți; străinii plănuiau a smulge câte o bucată din teritoriul Franței și Filip II sprijinia pe catolici din toate puterile sale. Era greu de Enric IV*). Dar acesta vede pe duș-

lor două școale, realistă și idealistă, care impart și une-ori sfășie literatura. Teatrul lui, e viața în multiplicitatea ei și în varietatea ei infinită; mai pre sus de cât ea, poezia care o domină și o luminează. Negreșit Shakespeare întrece cu capul pe toți oamenii din timpul său; cu toate aceste, el rămâne un om din viacul XVI și prin el, mai bine de cât prin ori care altul, putem judeca cât de mare a fost epoca în care a trăit el (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 259).

*) Enric IV, crescut în meseria de soldat, era plin de curagiu, întreprinzător, deprins a lupta contra nenorocirilor, cu un spirit fecund în resurse tot d'auna gata. Era eloquent, iute la vorbă, viu la răspuns, vorbea cu un ton familiar și știa să unească multă fineță cu mult bun simț. Plăcea soldaților prin asprimea vieței sale, prin veselie și glumele sale. Avea talentul de a-i atrage « umplându'i, zice Tavannes, de buna opinie despre el și despre ei înșii, esaltând, făcându'i să creadă că unul dintre ei făcea cât zece ». După retragerea lui Mayenne el a scris lui Crillon vestitul bilet: « Spânzură-te, bravul meu Crillon, ne am luptat la Arques, și tu nu ai fost de față ». Nu

manii sei divisați, pentru că se formasă în Ligă două partide : ultramontanii, esaltați, se aruncaseră în brațele Spaniei și ale papei, pe când moderații erau mai înainte de toate patrioți, nu primiau pe Spanioli și aparau drepturile nației.

Protestanții serviau cu mare zel pe Enric și printre ei erau o mulțime de barbați capabil, între cari Rosny. Partida *barbaților politici* făcea progrese pe fie care zi ; mulți membri de ai parlamentului erau pe lângă Enric și mulți din cler se dădeau în partea lui. Regina Angliei și principii protestanți din Germania 'l ajutau ; Veneția 'l recunoscuse îndată și papa credea că numai el poate fi rege. Dar cel mai bun aliat al său era el însuși : brav pe câmpul de luptă, mintos în consiliu, bun scriitor, bun soț de arme, foarte ghibaciu și în acelaș timp, pogoritor din Ludovic IX cel Sfânt !

În mart 1590 se dă bătălia de la *Ivry*. « Cruțați pe Francesi, dar zdrobiți pe străini » striga Enric în mijlocul luptei. Poate că ar fi putut lua Parisul în urma acestei lupte, dar nu voia să 'l cuprindă cu sila ; mai așteaptă câțva timp și apoi 'l incunjură. Parisul se apără cinci luni cu multă energie. Populația era surescitată ; în fie care moment erau numai procesiuni și predice. Foametea se declară în cetate și era aproape să o cuprindă, când află că Alesandru Farnese venia cu o puternică armată spaniolă. Enric plecă în contra lui, dar Farnese nu dădu nici o luptă, și se mulțemi numai a introduce provisiuni în Paris. *) În anul următor, papa escomunică pe Enric și

avea dignitatea și grația ordinară familiei de Valois, dar era din alt tipar și format la o școală mai serioasă și mai bărbătească. De aceea i a și fost cu totul superior ca om și ca rege. Natura caracterului și a calităților sale a făcut să se zică cu dreptate despre el că a fost cel mai Frances dintre toți regii Franției. (C. Dareste, *Histoire de France*, IV, 269).

*) În timp de cinci luni, Parisul, redus la ultimele miserii a putut să se creadă întăritura peste puțință de cuprins a catolicismului. Legatul papei și ambasadorul spaniol făcuse a reînoi în fie care cartier jurământul de Unire. Sorbona declara culpabil de păcat de moarte pe ori cine va tracta cu Burbon, chiar catolic. Preuți și călugări în anvoanele de prin parochii comentau pamflete anti-regaliste. În 13 maiu s'a văzut defilând pe strade, pentru a esalta mulțimea, o procesiune de o mie trei sute de preuți și călugări, cu pușca pe umăr. În curând provisiunile au fost isprăvite ; a fost lipsă, apoi foamete. De mai multe ori Enric, cuprins de milă, permise să intre provisiuni și să iasă persoane neofensive. Nu voia să domnească asupra unui cimitir, dar însfirșit trebuia să învingă. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 269).

pe toți cari țineau cu el. Liga aduce în Paris o armată spaniolă și începe a se vorbi de candidatura la tron a ficei lui Filip II, francesă de pe mamă. Liga recunoaște pe regele Spaniei ca protector al Franței și Mayenne este neputincios față cu atâtea trădări și violențe. În 1592, toată lumea e sătulă de lupte și toți așteaptă un cuvânt de la Enric. În anul următor se convoacă în Paris Adunările Generale, care intră în negocieri cu regele. Când Filip II propune formal ca ficia sa, logodită cu un arhiduce austriac, să fie recunoscută ca regină a Franței, cea mai mare parte din deputați protestează cu indignare. Parlamentarii protestă în virtutea legii salice.

În acest timp, Enric IV convoacă pe episcopii catolici ca să fie luminat asupra dogmelor. În curând el se declară convins, și luă ziua bună de la coreligionarii săi și abjură calvinismul. De sigur că necesitățile politice l'au făcut să abjure, și mai ales marea lui milă pentru starea nenorocită în care se afla Franța. Adunările generale s'au împrăștiat și în 22 mart—1594, el intră în Paris, în aplausele populațiunii. După câțva timp de luptă, Filip II începe negocieri de pace. Se simțea aproape de moarte și voia să asigure domnia liniștită a ficei sale Isabela în Țerile de Jos. În 1598 s'a încheiat pacea de la Vervins.

Dar era de absolută necesitate să se termine pentru totdeauna cu cestiunile religioase. Catolicii veniau în jurul regelui, dar hughenoții se îndepărtau. Cum să trăiască la un loc? Nime nu'și putea închipui două religii în țară. Enric căuta să'i impace. Dar hughenoții se credeau amenințați prin concesiunile făcute catolicilor și au devenit furioși când l'au văzut că abjură. Ei încep a se organiza. Aveau în mâinile lor mai bine de două sute de cetăți și locuri întărite și o Adunare care'i reprezenta și care tracta cu regele ca o egală. În 1598, Enric IV dădu celebrul Edict de la Nantes. Prin acest edict, cultul și clerul catolic trebuia să fie restabilit, ori unde a fost desființat și se dădu libertate absolută de a profesa cultul reformat, afară de Paris, unde era oprit cultul public. Reformații se vor bucura de toate drepturile civile și politice și se publică o amnistie generală. Reformații vor putea avea Adunări, cu drept de a arata plângerile lor, vor avea câteva cetăți de siguranță și un număr de locuri în Parlament.

Acest edict nu mulțemi pe nime. Poporul care făcuse Liga nu putea ierta pe hughenoți și aceștia se țineau gata. *) Tot rămneau

*) «Toate ce s'au făcut până acum prin resboaiele civile, scrie Enric IV, precum și toate căile legitime și nelegitime ce s'au încer-

față în față două națiuni. Enric s'a muncit mult ca să facă să dispară urile religioase. Cu mare greutate Parlamentele au înregistrat edictul și a trebuit să fie aplicat cu multă înțelepciune. Biserica protestantă era liniștită, dar se îngrijia de viitor. Biserica catolică se regenera. Jesuiții au fost alungați, dar în curînd ei au fost rechemăți. Enric IV voia să i aibă mai bine prietini de cît dușmani. El se despărți de soția sa Magareta și, în 1600, luă în căsătorie pe *Maria de Medici*.

Regalitatea dase, încă odată, Franței ordinea și unitatea. Prin aceasta ea a căștigat mare autoritatea în lăuntru și în afară. Enric a lucrat cu multă înțelepciune și cumpăneală. El se încunjură de toți oameni capabili și cu bună voință, fără a întreba ce au fost ei în trecut. Toți oamenii de valoare se strîng în jurul său. *Rosny, duce de Sully, hughenot, a fost principalul său om de încredere*. Enric IV voia să guverneze singur. El asculta Parlamentele și vindu membrilor dreptul de a fi ereditari, li acordă dreptul de a face «observațiuni»; dar autoritatea deplină și întregă era în mâinile lui și acest absolutism era bine venit după anarhia trecutului. Clerul a fost mîntăit în marginile cuviincioase; nobilii erau siliți să asculte; și poporul era bine îngrijit, cel puțin pe cît era cu putință pe acele vremi.

Puternicul rege al Franței a ajuns arbitrul Europei. Sully scrie în Memoriile sale că Enric IV ar fi dorit să refacă charta Europei. Nu știm intru cît el a descris esact planurile marelui rege; știm însă pozitiv că el doria să și întindă hotarele. Până să vină ocazia favorabilă, el avea în gînd două lucruri: a înjosi casa de Austria și a stabili un echilibru european, apoi a impune pretutîndinea toleranței religioase. El a împăcat pe papa cu Veneția, a stăruit pentru inte-

cat pentru a estermina pe hughenoți, nu au avut alt efect de cît a umplea Franția de sânge, de foc, de cruzime, de nedreptate, de a espune pe popor în prada licenței și faptelor rele ale hoților și prădătorilor și de a aprinde și mai mult mânia lui D-zeu asupra noastră.... Binele public consistă, după atâtea ruine și desolațiune, în o îndelungă și trainică pace, care singură poate aduce pe Franția în vechia ei stare și strălucire... Sintem toți concetățeni a unei aceleiași patrii, prin urmare trebuie să ne înțelegem prin cuvînt și prin blîndeță și nu prin asprime și cruzime, care nu servesc de cît a irita pe oameni. Să nu ne lăsăm de acum înainte a mai fi amăgiți prin pretestul și valul religiunii, de care s'au tot servit cu răutate, căci religiunea să sădește în inima oamenilor prin puterea doctrinei și prin convingere și se întărește prin esemplul de viață și nu prin sabie» (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, IX, 167).

resul catolicilor în țerile reformate și a întărit vechia legătură cu Elisabeta. Influența francesă fu restabilită la Constantinopole; în Germania, principii protestanți erau prietinii lui și toate statele mici erau gata a se uni cu Franța în contra casei de Austria. În 1610 erau gata trei armate strânse la fruntarie; regența era incredințată Mariei de Medici pe tot timpul absenței regelui, când Enric IV a fost asasinat de cătră un instrument al jesuiților, Ravallac (14 Mai 1610).

Astăzi când 'l cunoaștem foarte bine după scrisorile și discursurile sale, după faptele și ordinele sale, istoria i dă numele de *cel Mare* *).

În timpul resboaielor civile, populația se împușinase și se selbătăcise. Era o miserie ne mai pomenită la țară și lipsiau mai cu totul vitele de muncă. Cetățile suferiseră, de asemenea, foarte mult. În Paris, populația scăzuse pe jumătate, în alte locuri și mai mult. Muncitorii de prin orașe erau în o stare vrednică de plâns și corporațiile se prăpădiau. Banii se făcuseră ieftini din pricina minelor din America și toate lucrurile se scumpiseră. Dar mulți neguțitori s'au îmbogățit și au cumparat moșii de ale nobililor. Muncitorii au suferit mult și pentru că salariile nu sporiau în raport cu scumpetea traiului.

Totul era de făcut: a ridica Franța din ruină, a restabili ordinea în finanțe și administrație și a reînsofleți industria și comerțul.

Enric IV opri hoțiile soldaților și nu permise a purta ori cine arme de foc. Sully administră cu ghibăcie finanțele: plăti datoriile, iertă remășiștile, reduse impozitele, puse ordine în socotele și isbuti a avea un prisos de bani la fie-care an. Agricultură începă a se ridica din decăderea în care se afla; se luă măsuri pentru a se seca mlaș-

*) Sully zice despre el că a fost minunea regilor din veacul lui. El laudă cu dreptate familiaritatea lui care nu înceta a inspira respectul, clemența lui care nu se da în loc de cât numai înaintea rațiunii de stat, valoarea și experiența lui în trebile militare, acel simț drept și just, acea minte înaltă, acel spirit practic pe care alți regi foarte rar l'au avut în așa grad, în fine acel limbăgiu și aceea eloquență naturală care se impunea tuturilor. Enric IV, în adevăr, voia să convingă în tot d'auna; dorința lui era ca popoarele să *asculte cu veselie*. El mai avea și alte calități: respecta dreptul, punea temeiu pe opinia publică, silindu-se a o dirige; evita bunul plac. El zicea parlamentelor: « Predecesorii mei se temeau de voi și nu vă iubiau; eu nu mă tem de voi și vă iubesc ». Știa să judece pe oameni și ținea în loc acel torent de ambițiuni și de pofte, atât de funest sub Enric III. (C. Daresté, *Histoire de France*, IV, 609).

tinele și a se cruța pădurile. Se incurajă cultura aguzilor și Olivier de Serres, publică *Théâtre d'Agriculture*, prin care recomandă o agricultură rațională. Se luară, de asemenea, măsuri pentru protecțiunea industriei naționale. Enric IV incurajă foarte mult industria matasei, cu toată opoziția lui Sully, care era de părere că numai agricultura e izvorul de bogăție a Franței. Se întemeie o manufactură de pânzărie fină și una de covoare, origina vestitei fabrice a *Gobelinelor*. Alte meserii au fost, de asemenea, încurajate.

Ca și Francisc I, Enric al IV a construit mult și a fost mare protector al artelor. El a făcut și mari lucrări de utilitate publică: drumuri, poduri, trăsuri de stradă și pentru transport, și plănuise un canal ca să lege Seina cu Loara. El a încheiat tractat de comerț cu Anglia și cu Spania.

§ 2. Ludovic XIII și Richelieu.

După uciderea lui Enric IV, Maria de Medici luă regența, pentru că *Ludovic XIII* nu implinise nici zece ani. Sub regența unei femei, se văzu cât de puternică era încă nobilimea; se văzu că autoritatea regală se întemeie tot numai pe vigoarea regelui și nu pe instituții. Maria e regentă, dar rudele regelui au pretenții: Principele de Condé « cel întâiu principe de sânge » are mare autoritate.

Maria guvernă cu ajutorul nunțului papei și al ambasadorului Spaniei. Florentinul Concini, care ținea în căsătorie pe Eleonora Galigai, sora de lapte a Mariei, avea mare influință asupra ei. Mărețele planuri a lui Enric IV cădeau sub regența unei femei fără inteligență, incunjurată de spirite mediocre; tesaurele adunate de cătră Sully se împărțiau între nobili: nici nu mai aveau nevoie de bani, de oare-ce « Marele Plan » a lui Enric IV era părăsit și Franța se alia cu Spania. Ludovic XIII luă în căsătorie pe *Ana de Austria*, fica lui Filip III. Sully ieșise de mult din ministeriu.

Condé și principii de sânge denunță țerei proasta administrație a regentei. Ea i împacă dându-li milioane, guvernamente și pensuni și promise convocarea Adunărilor Generale. Aceste Adunări din 1614 n'au adus nici un folos, pentru că fie-care stare socială se îngrijia numai de interesele sale. Maria a continuat a governa chiar și când regele a ajuns major. Dar Concini a fost ucis prin ordinul regelui și favoritul său, Luynes, a fost făcut prim ministru. Acesta era de o ignoranță ecstraordinară și foarte lacom (1617). Maria scăpă din Blois,

unde fusese esilată, și prin mijlocirea episcopului de Luçon, Armand du Plessis, mai pe urmă Cardinalul Richelieu, regele se împacă cu mama sa. Richelieu se distinsese ca orator al clerului în Adunările Generale și fusese ministru pe timpul regenței. Luynes muri pe când regele se lupta contra reformatiilor din sudul Franței cari abusau de drepturile acordate prin edictul de la Nantes. Richelieu intră în ministeriu (1624).

Cel întâiu lucru de făcut era *pacificarea religioasă*. De la edictul de Nantes, Franța era în fruntea statelor europene în ceea ce privește libertatea religioasă. În toate cele alte țeri domnia spiritul de netoleranță. În Franța, clasele de jos erau netolerante și protestanții erau tot așa de netoleranți, pe unde erau puternici. În cetățile lor de siguranță, ei interziceau cultul catolic și în centrele de la sud catolicii erau pururea în primejdie de a fi alungați ori uciși*).

Richelieu care, de și cardinal, începuse prin a se declara contra papei, deosebi din capul locului, protestantismul politic de cel religios. El voia să distrugă protestantismul politic și să proteagă libertatea de conștiință. El era, mai înainte de toate, un mare patriot și zicea că preferă pe un hughenot înaintea unui spaniol. Dar protestanții nu cugetau tot așa. Eată pentru ce voi el numai de cât să cuprindă *La Rochelle*, acel cuib de pirați, acea poartă pururea deschisă străinilor. Cetatea se apăra cu mare energie; 16000 de oameni au murit de foame, dar în 1628 a fost nevoită să capituleze. Richelieu a fost foarte moderat în triumf: el a acordat amnistie generală

*) Clerul protestant nu era mulțemit cu edictul de la Nantes. A cerut mai întâi de la guvern ca să mărginească ceremoniile pe care catolicii le cinsteau de multă vreme ca pe niște semne ale credinței naționale, să fie oprite procesiunile catolice în orașele, cetățile sau castelele în care locuiau protestanți. Ei atacau procesiunile catolice ori unde le întâlneau, insultau pe preuți și încercau chiar de a i împedica să ducă sf. împărtășanie la morți. Erau de o insolență fără margine în cetățile puse sub autoritatea lor. La Rochelle, care era pe atunci a doua cetate din regat, nu au voit să permită catolicilor să aibă macar o biserică pentru cultul care era al enormei majorități a Francesilor. Când Ludovic XIII vizită cetatea Pau, în 1620, nu numai că el a fost tractat într'un chip neconvincios sub cuvânt că era eretic, dar află că protestanții nu i lasase nici macar o biserică în care el, regele Franței, pe propriul său teritoriu, să-și poată face închinăciunile pe care le socotia neapărate pentru mântuirea sa. (Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, II, 245).

și liberul exercițiu al cultului. Partea sudică a Franței s'a supus și s'a sfârșit cu *Resboaiete pentru religione*. De acum înainte Cardinalul are să fie pururea protectorul hotărît al protestanților.

Statul era foarte strîns legat cu Biserica ; dar Richelieu voia ca statul să fie mai puternic. De aceea a și fost el în vecinic conflict cu papa. El voia ca autoritatea regală să reguleze afacerile catolicilor, ca și pe ale hughenotilor, și se interesa mult de clerul de jos, care mai nu avea nici o parte în averile mari ale clerului, cu venit de patru sute milioane, valoarea de astăzi*).

Richelieu a fost un barbat politic : se gândia mai mult la rezultatul imediat, nu se uita la regule, ci la fapte.

Puterea regală era tare, pentru că Franța era profund monarhică : numele regelui exercita un felu de farmec asupra populațiilor. Nime nu îndrăznea să lupte contra regelui, și când se găsea câte un rebel, acesta căuta să lupte mai întâi contra populației. În schimb, puterea regală se îngrija de populație și chiar o lingușia.

Parlamentul socotia că numai regele e mai presus de cât el. Chiar principii de sânge mergeau la ceremonii după Parlament. El era recrutat din popor și avea un rol nemărginit : ratifica tractatele, decerna regența și avea drept de control asupra guvernului, pentru că putea refusa înregistrarea edictelor. Richelieu nu i a mai permis de cât numai observațiuni verbale. Ca să fie ascultat, el a întrebuițat de multe ori esilul și închisoarea. Dar a isbutit ca Parlamentul să nu se mai amestece în afacerile de stat, ci numai să judece.

În 1630, Maria de Medici, care crezuse multă vreme că Richelieu va fi creatura sa, se uni cu Ana de Austria și cu mai mulți frunțași de la curte și smulse de la fiul său promisiunea că'l va esila. Car-

*) Ținta lui Richelieu era, nu de a favorisa o sectă, ci de a protege interesele unei națiuni. Tractatele sale, diplomația sa, planurile lui de alianță străină, fură toate îndreptate, nu în contra dușmanilor Bisericii, ci în contra dușmanilor Franței. Desfășurând acest nou stindard, Richelieu a făcut un pas imens spre secularizarea întregii sisteme politice europene. Înainte de el, regii Franței, pentru a pedepsi pe supușii lor protestanți, nu stăteau la indoială a cere ajutorul trupelor catolice din Spania. Richelieu a fost cel întâiu care a lepădat această fatală doctrină. De la anul 1617, mai înainte chiar de a și consolida puterea sa, el stabili în principiu, în instrucțiunile trimise unui ambasador, că în afacerile de stat un catolic nu trebuia să prefere pe un spaniol înaintea unui protestant frances. (Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, II, 224).

dinalul ceru regelui să i dea voie a'și lua ziua bună. Se duce la Versailles și iese impacat cu regele pentru tot d'auna. Maria de Medici fugi la Brusela; aici veni și Gaston, fratele regelui. Ea a murit in obscuritate, la Colonia, in 1641. *Montmorency*, din cea mai ilustră familie din Franția, vinovat pentru că a luat armele, e dat in judecată, condamnat la moarte și executat. In 1642 *Cinq-Mars*, favorit al regelui, se înțelese cu Spania, ca să i inapoiască provinciile cucerite de către Francesi, in căs când complotul contra lui Richelieu ar fi isbutit. Înțelegerea aceasta a fost descoperită și el fu tăiet pe eșafod.

Richelieu muri in 1642 in vristă de 57 ani. Ludovic XIII a mai trăit numai cinci luni, și a murit în anul următor. *)

Marele ministru căutase a sdrobi nobilimea și, la moartea lui, ea era căzută; nu pentru că a sdrobot' o el, ci pentru că era incapabilă de a governa. Ea ajunsese acum bună numai pentru o singură carieră, cariera armelor. Richelieu a luat măsuri in contra duelurilor; dar nu le a putut stărpi. A pedepsit pe *Bouteville*, dar duelurile tot au continuat: erau ultimele urme de resboai private.

Richelieu zidi Palatul Cardinal (astăzi Palais-Royal), inceptu Sorbona și infrumuseță Parisul. El inființă Imprimeria Regală (astăzi Națională) și dădu privilegii la mai mulți manufacturieri. El proectă să inființeze «Companii mari» pentru comerțul cu cele alte continente. Sub el inceptu a se colonisa «Franția Nouă» in America. A incheiat tratate de comerț cu Rusia, Danimarca și cu Maroco; dar i-a fost greu a susține situația preponderantă a Franției in Imperiul Otoman. **)

*) Principe esact, religios, plin de dignitate, inzestrat cu un simț just, instruit in lucrurile resboiului și care a știut in tot d'auna a fi rege, dar din nenorocire, sanatarea sa slabă 'l dispunea spre tristea, indeferentă și urit. Avea un rol șters față cu Richelieu, mai mult in aparență de cât in realitate; a avut energia a nu ceda nici odată stăruințelor mamei sale, fratelui, soției și surorilor sale; dar el nu i 'a putut supune și domina. Uria intrigile de la curte și in momentul morții a simțit că au să inceapă din nou. Unul din cele de pe urmă cuvinte ale lui, auzind că la Saint-Germain erau o mulțime de visitatori, a fost următorul: «Așteaptă cu nerăbdare ca eu să nu mai fiu». (Dareste, *Histoire de France*, V, 235).

**) Nici o dată ministru și nici chiar suveran nu a ajuns la așa grad de putere ca Richelieu. Era stăpân pe rege, care se supunea bucuros caracterului și geniului său. Dându-i socoteală riguroasă de toate actele sale, căutând necontentit a' l convinge și a' l încredința, el și mănținea acest ascedent, și supunea politica sa la un felu de probă

El a înființat în provincii «Intendenții de justiție, poliție și finanțe», cari aveau o putere generală și absolută. Apostoli ai ascultării pasive, ei o impun tuturor. Mulți dintre ei au fost sirguitori și integri; erau atot puternici, dar la discreția autorității regale *).

El a înființat *Academia francesă*.

§. 3. Germania după Pacea de Augsburg.

Pacea de la Augsburg fusese numai o armistare și e de mirare cum a putut ținea șesezeci de ani. Dar conflictul trebuia să înceapă, pentru că Biserica catolică era nerăbdătoare de a sdrobi Reforma și calvinistii doriau să înceapă o luptă de moarte în contra jesiuiților. Protestanții erau puternici. Toată Germania de Nord era a lor și, în Sud, ei aveau Württemberg, Baden și Palatinatul. Numai două cetăți imperiale, Colonia și Aix-la-Chapelle, mai rămăsese catolice. Chiar în țerile catolice, nouăle idei erau foarte răspândite. Dar pastorii erau ignoranți și saraci; era lipsă complectă de disciplină și o mare anarhie intelectuală și morală. Clerul catolic era căzut, și el; iar Universitățile sale erau în decadență. Un ambasador venețian zice că numai a zecea parte din populația Germaniei a mai rămas catolică. Conciliul din Trident a reformat Biserica. De acum înainte este un centru în jurul căruia toți se pot strînge. Jesuiții formează cadrele armatei de care avea nevoie papalitatea. Ei scapă catolicismul în sud-vest și, când protestanții vor avea pretenția a se proclama libertatea religioasă, ei vor găsi în fața lor adversari bine pregătiți.

și de control care 'l apara de erorile sale proprii. Era stăpân și pe curte. Intreg guvernul se concentra în persoana sa: resboiul de pe uscat și de pe marea, afacerile străine, afacerile de la curte și cele particulare, administrația internă, direcțiunea clerului, a spiritului public: totul era în mâinile lui. El forma singur un ministeriu intreg. Nu împărția cu nime puterea sa. Barbații cu cari se servia erau pentru el numai niște instrumente care puneau în lucrare cugetarea lui. (C. Daraste, *Histoire de France*, V, 217).

*) Toate gusturile, ca și talentele sale, erau ale unui om făcut pentru a comanda. Avea o talie elegantă, un esterior imponent, o mină mândră ochii vioi, trăsături severe și fine. Superioritatea lui se arată pretutindenea. O aratase la Luçon și la Rochelle, în episcopia sa și în fruntea armatelor. Prim ministru, el a știut a fi în acelaș timp om de lume și om de carte; i plăcea să se mai odihnească de muncă prin conversare cu barbații de litere. Judeca singur operele lor, i incuragia, li dădea pensuni, aplauda influența lor și cânta a i atrage. A fost unul dintre cei mai mari seruitori din timpul său. (C. Daraste, *Histoire de France*, V, 185).

Maksimilian II (1564—1576), fiul lui Ferdinand I, în ceia ce privește credința, era foarte indiferent; tolerant pentru că era nehotărît, el avea ură pe fanatici, fie ei jeshiți ori calviniști. Ca să menajeze pe catolici, el primia instrucțiuni de la Roma; dar nu le prea aplica. Până la sfârșitul vieții sale, el se îngriji a păzi pacea și se opuse la ori ce măsuri de persecuție. Dar încrederea în el a fost fatală protestanților; pentru că jeshiții se întăresc în Germania de Sud. *) Albert V de Bavaria era cel mai devotat ajutor al papei **). Catolicii așteptau mult de la urmașul lui Maksimilian. *Rudolf II* (1576—1612) fusese crescut la curtea lui Filip II și adusese de aici gustul pentru puterea absolută și ura cătră eresie ***).

*) Maximilian II arată un spirit foarte liberal față cu Reforma; a fost în corespondență cu Melancton. El scria despre Saint-Barthélemy; «Am aflat cu adincă întristare, că regele Franției, ginerele meu, a putut fi tirit să facă acea *rușinoasă baie de sânge*. De ce n'a voit D-zeu să mă fi consultat și pe mine. De sigur că nu ar fi făcut o astfel de faptă... Afacerile religioase nu trebuie să fie deslegate cu sabia. Nici un om onest, temător de D-zeu și prieten al păcii, nu poate pretinde un asemenea lucru. Lucreze Spania și Franția cum înțeleg, ele vor avea a răspunde înaintea lui D-zeu. Cât pentru mine, eu voiu să trăiesc ca om onest și ca creștin; făcând aceasta, eu mă îngrijesc prea puțin de această lume miserabilă». (L. Léger, *Histoire de l'Autriche-Hongrie*, 252).

**) Mulțemită lui Albert V de Bavaria, progresele Reformei în basenul Dunărei au fost definitiv oprite. Inspecțiuni dese au îndepărtat pe preuți cu purtare indoelnică și cu opinii suspecte; scoalele au fost reorganizate; universitatea din Ingolstadt sub direcțiunea jeshiților, ajunsese un centru mare de propagandă catolică, și de aici au ieșit principalii capi cari, mai târziu, vor întreprinde cu atâta îndrăzneală lupta în contra eresiei. Cărțile au fost supuse la o censură severă; nobilii presupuși de a fi lipsiți de ardoare au fost îndepărtați de la curte; au fost isgoniți din țară locuitorii cari au refuzat a face act de ortodocsie. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 501).

***) Catolicii așteptau mult de la Rudolf II. Crescut la curtea lui Filip II, el aducea gustul de putere absolută și ura cătră eresie. Dar de la început chiar a fost puțin popular, i se imputa mârșia lui, asprimea manierelor sale, tăcerea sa îndelungată, eticheta spaniolă prin care punea o barieră peste puțință de trecut între el și supușii săi. Dar era slab la inimă. Timid și incet, gelos de autoritatea sa, dar nehotărît și leneș, puterea i scapă din mâni. Mii de trebi se îngământăiau pe masa lui de lucru, așteptând în zadar o soluțiune. El sacrifică în totdeauna grija guvernului, se incunjură de aventurieri și se ocupă cu astrologia ca să și mai uite necazurile. Mințea i se rătăci în fine și a avut adevărate crize de nebunie care, uneori, țineau luni întregi. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 504).

În curs de zece ani lucrurile se schimbaseră. Catolicismul lua pretinderea ofensivă. Protestantii se îngrijesc, mai ales când *Ferdinand de Styria și Maximilian I de Bavaria* se pun în fruntea catolicilor *).

Lupta nu se începe în Germania ci în statele ereditare ale Habsburgilor. De la această luptă atârna existența monarhiei austriace. Dar erau conflicte și în Imperiu. Succesiunea ducatelor de Cleves și Juliers, nu numai că putea da naștere unui război, dar dădea ocazie lui Enric IV a se amesteca. Catolicii amenințați formează « Sfânta Ligă Germană ». Rudolf începuse un război cu Turcii pentru ca cu armatele sale victorioase să zdrobească erezia și rezistența dietelor. Țara era gata de revoltă și fratele său *Matias* 'l silii să i încredințeze lui puterea rămânând el numai cu Bohemia și cu Silesia (1608). Bohemia căpătase de la Rudolf II « Scrisoarea de Majestate » prin care i se acorda libertate de cult **).

Resboiul de Treizeci de Ani.

Sub Împăratul *Matias*, autoritatea imperială scăzu și mai tare. Principii nici nu răspundeau la convocările lui; ei ridicau trupe, începeau ostilitățile și semnau tractate, fără macar să 'l vestească; dar

*) Amândoi erau ieșiți din universitatea din Ingolstadt. La amândoi evlavia era profundă și sinceră, dar a lui *Maximilian* era mai activă și mai puțin mistică. Foarte bun administrator, financiar, econom, lucrător neobosit, el se îngrijea mai întâi a-și crea un tezaur și o armată. Fără prestigiu, destul de urit, slăbănog, cu părul roșu, el avea un spirit limpede, o voință fermă și simțul posibilului; mulțumită lui, Bavaria a avut un moment direcțiunea Germaniei. În fața acestui politic ghibaciu și subtil, *Ferdinand* era un apostol lăsător și distras, mic, gros, cu nasul mare, cu ochii slabi, cu părul rar, de un blond roșietic, 'ți făcea impresia unui om bun, fără spirit mare. Fricos prin temperament, el găsea în pietatea sa o încredere care în unele momente ajungea până la eroism; dar nu găsea nici o plăcere în triumful scopurilor sale. N'avea nici simțul nici gustul politicii mari. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 508).

**) *Scrisoarea de Majestate* asigură Utraquistilor aprobarea confesiunii boheme, dreptul de a avea loc în consistoriu, de a dirige Universitatea; ei mai aveau dreptul, pentru menținerea privilegiilor lor, de a-și alege un număr de *apărători ai credinței*, aleși dintre seniori, cavaleri și burghezi. Era, în fine, recunoașterea definitivă a libertății de conștiință, așa cum se înțelegea pe acea vreme; un felu de Edict de Nantes, care asigură de acum înainte Bohemiei pacea spirituală. (L. Léger, *Histoire de l'Autriche-Hongrie*, 282).

gubernul lui Matias era aspru și netolerant în posesiunile ereditare, mai ales în Bohemia.

După « Scrisoarea de Maiestate » nobilii și locuitorii cetăților regale aveau drept a construi temple protestante pe domeniile lor. Catolicii dărimă câteva temple construite în asemenea condițiuni. Protestanții se intrunesc în Praga, în 23 Maiu 1618, se duc la castel și aruncă pe fereastră pe doi din guvernatorii cari administrau țara în lipsa lui Matias (Martinitz și Otavata împreună cu secretarul Fabricius). Ei au scapat numai cu câteva contuziuni, fiindcă au căzut pe niște gunoii.

Acest act era puțin cugetat, pentru că nu aveau aliați. Franția se declară pentru Habsburgi, Iacob al Angliei se indignă de violența lor și Uniunea Evangelică nu li dădu nici un ajutor. E de mirare cum de nu s'a înădușit repede revolta; dar guvernul lui Matias era incapabil și Thurn și Mansfeld erau în fruntea revoltanților. Imperialii fură bătuti. Dar în anul următor ajunge la tron *Ferdinand II*. Acesta nu avea nici slăbiciune, nici nu era scrupulos. El va domni numai pentru triumful credinții celei adevărate*). Thurn ajunsese până la Viena, dar insurecția nu avea armată nici ofițeri capabili și generalii erau improvisați.

Pe când puterile catolice trimiteau ajutoare lui Ferdinand, Liga Catholică se organiza sub Măximilian de Bavaria. O mulțime de principii protestanți păstrau neutralitatea. Mulți erau plini de invidie cătră Frederic, Electorul de Palatinat, ginere a lui Iacob I din Anglia, pe care Bohemienii l'aleseseră rege. Armatele catolice sub comanda lui

*) Zelos, bigot, fără milă, ghibaciu în a pune la cale și ași ascunde planurile sale, hotărît până la îndărăpnicie când era vorba a le pune în lucrare, casa de Habsburg nici nu ar fi găsit un cap mai capabil și mai nepopular de cât Ferdinand II, pentru a dirigi a doua încercare de a transforma imperiul germanic în o monarhie militară austriacă. Ea păru aproape de a isbuti ea și pe vremea lui Carol Quintul. Unit cu Spania, susținut de catolicii germani, servit de un general ca Wallenstein, Ferdinand nuși propunea nimic mai puțin de cât a readuce imperiul în vechiele sale hotare și a recăștiga toate prerogativele coronei asupra vasalilor săi. Danemarca și Olanda aveau să fie atacate pe uscat și pe marea; Italia recucerită-cu ajutorul Spaniei; Măximilian de Bavaria și Wallenstein aveau să primească principate în Pomerania și în Meclemburg. Gustav Adolf scăpă Europa de domnirea, care era aproape a jesuiților; Ferdinand îngrijia chiar pe principii catolici. (Bryce, *Le Saint Empire Germanique*, 438).

Tilly intrară în Bohemia și trupele lui Frederic au fost zdrobite la *Muntele Alb* lângă Praga (1620). Frederic fugi. Atunci Impăratul rupe Scrisoarea de Maiestate și puse la cale despoierea și isgonirea întregii nobilimi ceche. S'au confiscat averi care se urcă la suma de 1200 milioane, valoarea de astăzi. Trei pătrimi din pământurile Bohemiei au fost luate de la legitimii lor proprietari. Atunci s'au înbogățit Austriacii și mulțimea flămândă, Italienii și Spanioli, cari serviau în armată. Invingătorii au alungat pe pastori și au umplut țara de călugări. Mai toate cărțile ceche au fost arse și când sirguintile călugărilor nu dădeau rezultate în de ajuns, porniau dragonii guvernatorului *Lichtenstein*. Se comit o mulțime de grozăvii și Bohemia a fost convertită cu sila. În 1627 se dăse ordine ca cei cari nu primiau catolicismul să părăsească țara. Peste 40,000 de familii emigrară și printre cei fugiți a fost marele scriitor *Comenius*, reformatorul educației. Chiar jesuiților li s'a făcut milă de atâtea grozăvii *).

Mai rămânea Germania. Cât-va timp Frederic V tot mai ține lupta; dar în fine Palatinatul este cucerit, Heidelberg fu pradat cumplit și ducele de Bavaria căpătă titlul de Elector cu Palatinatul de Sus. *Perioada boemo-palatină* a Răsboiului de Trei-zeci de Ani era sfârșită.

Ferdinand II, risipitor și sarac, mai că ar fi fost dispus a face pace; dar el era în mâna lui Macsimilian, care avea bani, o armată disciplinată și generali buni. Catolicii fanatici voiau să profite de victorie. Dar nici vorbă nu putea fi de *unitatea* religioasă; pentru că protestanții găseau simpatii în afară, mai ales în Franția; ci era vorba numai a mărgini pe eretici. Când nu mai este nici o nădejde că pro-

*) Ferdinand II luă măsuri pentru a stabili catolicismul în țara întreagă. Universitatea din Praga fu luată din mâna profesorilor utraquiști și incredințată jesuiților cari puseră mâna pe învățămîntul public. Toate bisericile au fost incredințate la preuți chieși din străinătate, mai ales din Polonia; locuitorii fură obligați la ascultarea spirituală; cel care nu profesa religiunea catolică nu se putea bucura de drepturi civile, nici a exercita vre o meserie; celor ce refuzau li era oprită căsătoria și înmormîntarea. Erau pedepsiți cu amendă cei cari negligeau a celebra serbătorile, a observa posturile și cei cari nu se duceau la biserică. O mulțime de burghezi de frunte au fost esilați din Praga. Dar neclătită tenacitate a Cechilor creștea în raport direct cu persecuțiunea. Torturi grozave au fost întreprinse, dar poporul supus la o astfel de încercare nu a putut uita nici o dată. (L. Léger, *Histoire de l'Autriche-Hongrie*, 294).

testanții vor mai putea lupta singuri, intervine Richelieu : nu putea lăsa el să se restaureze Imperiul lui Carol Quintul. Richelieu urmărea tot ce se petrecea dincolo de Rin ; se gândia la fruntariile naturale ale Franței și voia să impiedice triumful Habsburgilor, care ar fi amenințat Echilibrul european. Protestanții trebuiau să fie, numai de cât, aliații lui.

Cristian IV, regele Danemarcei, intră în luptă după ce a subscris un tratat de alianță cu Olanda și cu Anglia (1625). Atunci se începe *perioda daneză*. Catolicii se aflau în o pozițiune grea. Armata lui Tilly era inferioară în număr și cea imperială, adunată în grabă, nu însemna nimic. Ferdinand II a fost scapat de cătră Waldstein. Acesta se trăgea din o vechie familie bohemă. Jesuiții l'au convertit, dar n'a fost nici odată catolic zelos. El servise cu strălucire în resboaiele cu Turcii și apoi în resboaiele din Bohemia. Aice 'și alcătuiuse un domeniu nemărginit din confiscări și capatase titlul de « principe de Friedland ». El propuse Impăratului să ridice o armată pe socoteala sa. A ridicat'o și această armată era teribilă. Soldații 'l cunoșteau și el li oferi soldă mare. Acești soldați trăiau pe socoteala locuitorilor și vai de cei cari nu li dădeau tot ce cereau ! E de mirare cum de nu s'a prefăcut Germania într'un deșert în timpul acestui războiu. În 1626 Waldstein avea aproape 30,000 de soldați. Cristian fu bătut de cătră Tilly, pe când Waldstein bătea pe Unguri și pe Mansfeld. Germania de Nord cădea pe mâna Ligăi. Toți principii se impacă cu Impăratul ; iar Waldstein luă titlul de Amiral al mărilor « oceanică și baltică » și organiză o flotă.

Dar în timpul acesta, Richelieu cuprinsese la Rochelle și era liber. El era înțeles cu Gustav Adolf, regele Suediei ; principii protestanți se rușinau de frica lor și cei catolici erau spărieți de proiectele lui Ferdinand II. Acesta acordă lui Cristian pacea de la Lubeck (1629).

Atunci Impăratul dădu *Edictul de restituțiune*. Catolicii reintrau în stăpânirea locurilor luate de la pacea de Passau încoace și, în toate acele locuri, trebuia să se restituiască catolicismul. Prin aceasta se ruinau mii de familii și populații întregi erau condamnate la esil. Dacă se punea în lucrare acest edict, atunci era sigur că vor căuta catolicii să completeze opera începută : Germania întreagă era amenințată cu soarta Bohemiei. Waldstein avea 100,000 de soldați ; el îndepărta pe soldații Ligăi și provoca nemulțemiri generale. Soldații lui nu cruțau nici teritoriile principilor cari erau membri în Ligă. Atunci aceștia se tem să nu fie un plan preconcept : să se stabilească

absolutismul imperial pe ruinile libertății lor. Ferdinand nu era ambițios ; dar era pios și o adevărată jucărie în mâinile călugărilor. Waldstein pusese mâna pe Melemburg și medita să ocupe și Brandeburgul. Catolicii sînt de o potrivă spărieți ca și protestanții.

Atunci intervine Franția. În dieta de la Ratisbona, Ferdinand stăruie ca fiul său să fie ales Împărat. Principii nu vor să procedă la alegerea regelui Romanilor, dar nu se unesc nici cu Gustav Adolf, cum stăruia Richelieu. Acesta voia să ridice pe toți contra pretențiilor Habsburgi, dar urile religioase erau prea aprinse.

Cu intrarea în luptă a lui Gustav Adolf se începe *perioada suedesă*. În Suedia, protestantismul se identifica cu independența națională. Gustav Adolf era foarte religios și Roma i era dușmană politică. Papa ridicase în contra lui pe regele Poloniei și interesele Suediei nu se puteau împăca cu o puternică dominație imperială pe țărmurile Baltice. El cunoștea foarte bine primejdiile la care se expunea, dar socotia că are o datorie sfîntă de îndeplinit. El doria să cucerească țărmurile Baltice și nici odată nu a uitat interesele de căpetenie ale națiunii sale ; nu s'a înbătat numai de gloria militară și de aceia politica lui a fost urmată cu atîta devotament. Până în 1629, el invinsese pe Danimarea, Polonia și Rusia, întărise puterea regală și concentrase toate puterile țerei în mîna sa. Suedia avea numai două milioane de locuitori, dar națiunea era bravă și regele ei era un organizator de frunte *).

În 1630, el debarcă cu 13000 de oameni, cari sporesc pînă la 30000. Cu mare greutate, el a putut atrage pe protestanți în partea sa ; cu toate acestea ei tot nu erau hotărîți. El se unește cu Franția și cuprinde Francfort de pe Oder. În acest timp, cetatea *Magdeburg* e cuprinsă de cătră Tilly ; 20000 de oameni sînt uciși și cetatea e pradată cumplit. Era obiceiul a se prada cetățile cucerite ; dar grozăviile

*) Crescut în simțimente de o aprinsă pietate, Gustav Adolf avea suflet de apostol ; în părerea sa, victoria Habsburgilor ar fi fost ceva mai mult de cît o nenorocire pentru lume, o necinste adusă lui D-zeu, și el lua armele ca să'l resbune, gata a muri pentru credința sa, asigurat de asemenea că cel vecinic 'l va acoperi cu dreapta sa. Nalt, cu umerii largi, cu părul blond, cu ochii albaștri, el reprezenta tipul clasic al Scandinavului și îndreptăția numele de Leul Nordului pe care i-l dase contimporanii săi. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 547).

de la Magdeburg au spăriet lumea întreagă*). Atunci principii protestanți se unesc cu regele Suediei. Tilly fu bătut la Lipsca, unde pierdu câteva mii de oameni. După această victorie Gustav Adolf ocupă Würtzburg și Mainz și bate a doua oară pe Tilly la Lech (1632), unde vestitul general căzu pe câmpul de luptă. Bavaria e cucerită.

Liga nu mai putea lupta. Germania de Sud era în mâinile lui Gustav Adolf. Împăratul făcu apel la Waldstein. Acesta se retrăsese în domeniile sale, dar nu pierdea din vedere șirul evenimentelor. El umbla să se înțeleagă cu Suedezii, dar i trebuia o armată și primi propunerile Împăratului. El și adună o armată puternică și plecă în contra lui Gustav Adolf. Ambii generali evitără mult timp lupta decisivă. În fine, în 1632, se dădu bătălia de la *Lützen*. Gustav Adolf căzu pe câmpul de bătăie. Era numai de 38 ani**). Richelieu trimise ajutoare protestanților; dar puse mâna pe mai multe cetăți de pe Rin și pe o parte din Lorena, ca să aibă ceva în mână când va tracta pacea. Cancelarul *Oxenstierna*, barbat foarte energic și inteligent, avea direcția operațiilor militare și Bernard de Saxe-Weimar era un vrednic urmaș a lui Gustav Adolf.

Maksimilian acusa pe Waldstein că nu'l ajută. Acesta avea o mulțime de dușmani la curte. Mulți așteptau să împartă domeniile lui și chiar moștenitorul tronului era contra sa. Dar era și prea puternic

*) Catolicii intrând în cetate nu uitară nici un feliu de cruzime mai mult de cât barbară și neumană, necruțând nici secs, nici vrîstă, sănătos ori bolnav; căci cât despre barbați, ei au ucis oameni de șeptezeci până la nouăzeci de ani și chiar paralitici cari stăteau în pat de mai mult timp; ba chiar, intrând în spital, au ucis pe toți nenorociții, fără excepție. Cât despre fete și femei, însărcinate ori nu, ei au omorît o mulțime, spânzurându-le însărcinate la ferești și galerii, și o mulțime au fost impușcate cu copilașii pe cari i țineau în brațele lor. Nu numai că au ucis, dar ucigând făceau tot soiul de cruzimi, omorînd pe unia pe incetul cu pumnare și săbii, asvîrlînd pe alții în ascuțișul suliiilor, spânzurînd pe unia de căminuri și dându-li foc, tăind la unia bucăți din corp, indesînd psalmi și alte cărți din Sfînta Scriptură în ranele oamenilor. (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, X, 457).

***) În momentul când căzu, Gustav Adolf era abia de treizeci și opt de ani. El dispărea în o aureolă de glorie și moartea lui, eroică și prematură, nu a contribuit puțin a încunjura numele lui cu un prestigiu aproape legendar. Germania protestantă venerează și astăzi în el un feliu de arhangel trimis de cătră D-zeu, și e poate singurul străin pe care 'l crucă patriotismul prepuielnic al scriitorilor contimpurani. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 557).

și avea drept și putere a lucra numai după capul lui și în interesul său. El doria să se încheie pace și era în corespondență cu Richelieu și cu emigrații cechi. Se vorbea că trădează, dar nime nu putuse pătrunde în adâncul cugetărei sale. Cunoșcând bine pe Împărat, el voia să-i impună pacea. Și atunci poate că ar fi cerut ca preț corona Bohemiei ori Palatinatul. În 1634 i s'a luat comanda. El se razimă pe armata sa, dar generalii erau vînduți. A fost ucis la Eger *).

Din acest moment Împăratul are o armată și politica austriacă devine mai precisă și mai sigură. Suedezii au fost bătuti la Nordlingen și o mulțime de principii protestanți se impacară cu Împăratul.

În noua perioadă care se începe, *perioada francesă*, cestiunile religioase rămân de o parte, e vorba de *supremația asupra Europei*.

Richelieu declară resboiu Spaniei (1635). Toți dușmanii casei de Austria erau cu el. Oxenstierna 'și reorganise armata. Dar Franța nu avea armată. De șeptezeci de ani, Francesii avuseseră numai resboai civile. Acum, cele întâi campanii au fost nenorocite. Imperialii invadează în Franța; dar patriotismul național se deșteptă și, în curând, se găsiră 60000 de voluntari.

Ferdinand III nu era ca părintele său; nu umbla să amenințe libertățile Germanilor și nici nu era așa de ambițios. El doria pacea pentru ca să mai poată ușura suferințele popoarelor **).

*) Urit de cătră catolici și suspect protestanților, Waldstein nu se mai putea răzima pe simpatiile nici unui partid și istoria, recunoscând înaltele lui calități, are drept a se arata severă pentru acest Bohem care contribuise mai mult de cât ori care la ruina patriei sale, pentru acest sceptic care persecutase pe supușii săi, pentru acest soldat care se pregătia a deschide dușmanilor cetatea a căreia pază i se incredințase. Dar, osîndindu'l pe el, posteritatea are datoria a infiera și pe suveranul care alerga la mijloace de conspirator pentru a lovi pe barbatul pe ale cărui servicii le implorase și căruia i datoria poate corona sa. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 563).

**) Germania nu mai putea. Mii de sate dispăruseră; în provinciile care suferiseră mai puțin, populația se micșurase pe jumătate, aiurea cu trei șferturi și în unele părți cu șapte optimi; în Brandenburg mergeai zile întregi fără să întâlnești un țeran; în Bohemia, numărul locuitorilor scăzuse de la 3 milioane la 800000; în Sacsonia, lupii în bande mari intrau prin sate. Nu mai era nici comerț, nici industrie. Augsburg rămăsese numai cu 16000 locuitori din 80000; Aix-la-Chapelle cu 25000 din 60000. Miseria morală era și mai grozavă. Germania din viac. XV și XVI, așa de bogată, așa de activă, în care viața spirituală era așa de intensă, se întorcea la

Richelieu ridică o armată de 120000 de oameni. Pe când el pune mâna pe Alsația, Catalonia se revoltă, armatele franceze intră în Roussillon și Portugalia scapă de sub jugul Spaniei. În Germania, principii părăsesc pe Împăratul; nu pentru că nu ar dori să mai continue lupta, dar pentru că Germania, ajunsă în ultimul grad de miserie, nu mai era în stare a continua. Pe când Habsburgii se săbăteau în miseria lor, în Franța se ridică doi generali tineri: *Turenne* și *Condé*. Formați la școala lui Gustav-Adolf, ei 'l întrec. Victoria de la *Rocroy* (1643) arată lumii că s'a sfârșit cu vechiele bande spaniole. *Condé* și *Turenne* mai câștigă crâncena victorie de la *Friburg*. Pe când Bavaria era amenințată și Măcsimilian gata a încheia o pace separată, *Tortenson*, general suedes, intră în Bohemia și zdrobește pe imperiali. Germania era sătulă de resboai și părăsia pe Ferdinand III.

Toată lumea doria pace, dar era greu a se încheia din pricina nenumăratelor interese care erau în joc. Franța era decisă a zdrobi ori ce visuri de Monarchie Universală. Protestantii resping mijlocirea papei. Spania preferă să moară stând drept în picioare, fără să facă nici o concesie. *Oxenstierna*, nici el, nu doria să facă pace; pentru că Suediei i mergea bine cu resboiul.

Toți se învoiau ca Franța să ocupe Alsația; dar Suedesii cer ca lucrurile să rămână în starea în care erau înainte de 1618. Franța se ridică contra pretențiunilor suedeze, care impiedicau încheierea păcei, tocmai în momentul când Provinciile-Unite se împăcau cu Spania și această putere i amenința fruntariile de Nord. Dar victoria lui *Condé* la *Lens* (1648), în Țerile de Jos, și trecerea riului *Lech* de către *Turenne*, pustierea Bavariei și amenințarea Vienei, silesc pe imperiali și pe Măcsimilian să încheie pace și fără Spania.

Germania nu mai putea. Nici într'o sută de ani nu are să și poată repara pierderile cășunate prin acest cumplit resboiu. Țara era pustietă; în multe părți era un adevărat deșert. Nu mai era comerț, nici industrie; miseria morală era la culme. Voinică nație, de vreme ce a fost în stare a și reveni în putere după atâtea grozăvii*).

barbarie. Literatura tăcea sau producea numai opere de mâna a treia. Limba era în decadență. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale* V, 579).

*) În timpul Resboiului de Trei-zeci de Ani, Germania întregă este dată jafului pentru a plăti solda armatelor. Amici și inamici, învingători și învinși, se cred îndreptățiți a lua totul, a fura totul, și când nu găsesc nimic, ei întrebuintază chinurile cele mai grozave pentru a sili pe bieții locuitori a li da comorile pe care nu le au.

După îndelungate discuțiuni, Pacea de Vestfalia s'a scris în aceeași zi, 24 Octobrie 1648, la Münster și Osnabrück.

Franța rămâne cu cele trei Episcopate și cu mai multe cetăți din Alsația; Suedia luă Pomerania și o despăgubire de cinci milioane; Brandeburgul câpătă Pomerania Orientală; Bavaria păstră Palatinatul de Sus și demnitatea Electorală. Palatinatul Renan se dădu fiului lui Frederic V și se înființă, în favoarea lui, un al optulea Electorat.

Se recunoaște independența Elveției și a Olandei.

Se acorda libertatea de conștiință pentru luterani ca și pentru calvini.

Sfântul Imperiu Roman nu mai exista și congresul confirma toate privilegiile și libertățile deosebitelor state germanice*).

«Pacea de Vestfalia complectă opera lui Luther și era ultimul termin al dezvoltării constituționale care tindea a transforma Germania în o oligarchie prințiară. De atunci datează Germania modernă**).

Capii dau exemplul; ei trăiesc într'un luc obraznic pe care nici principii nu'l pot imita, și lasă soldaților ceia ce rămâne, dacă mai rămâne ceva. Pentru a stoarce și ultimul ban, nu e tortură ca să nu fie întrebuințată, nu e bărbărie care să nu se socoată legitimă. (F. Laurent, *Etudes sur l'humanité*, X, 468).

*) Pacea de Vestfalia deschide, în istoria Imperiului, o eră nu mai puțin caracterizată de cât încoronarea lui Oton cel Mare sau moartea lui Frederic II. Din acest moment, el devine, afară de titlu, curat și simplu un Imperiu germanic. Dreptul vorbind, nici nu era un imperiu ci o confederațiune. Nu avea nici un tesaur comun, nici tribunale comune posedând dreptul și puterea de a constringe pe cel care se opunea; statele aveau religii deosebite, guverne diferite. De la Alpi și până la Baltica erau trei sute de principate mici, fie-care cu legile sale particulare, cu deosebită curte, cu armata sa, moneda sa deosebită, cu vămi la fruntarie și dări la fluvii și drumuri, cu o mulțime de funcționari și un ministru primar care, în genere, era un favorit nevrednic al principelui și în solda unei curți străine. (Bryce, *Le Saint Empire Romain Germanique*, 447).

Terminând ruina autorității imperiale, pacea de Vestfalia complectă opera lui Luter și arată ultimul termin al dezvoltării constituționale care, de la căderea Hohenstaufenilor, tindea a preface Germania în o oligarchie prințiară, și pregătia astfel renașterea naționalității germanice care avea să se grupeze încetul cu încetul în jurul principilor săi. În realitate, Germania modernă datează de la congresul de la Münster și de la Osnabrück (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 582).

**) Resultatele reshoiului de Treizeci de Ani nemulțemise adine pe toate partidele, fără deosebire; pe protestanți, cari perdeau Bohemia, lasați într'un rang inferior în colegiul electoral și în dietă;

§ 4. Marea Britanie sub cei întâi Stuarti.

După moartea Elisabetei s'a suit pe tron nepotul ei Iacob VI Stuart, regele Scoției, care luă numele de Iacob I. Prin aceasta s'a unit Anglia cu Scoția și s'a format *Marea Britanie*.

Iacob domnise în Scoția și dase mari speranțe catolicilor; dar de la 1586 și aratase caracterul și apucăturile sale despotice. Crescuse foarte greu; la vrista de șapte ani de abia putea umbla în picioare. Când se punea să gândească și el ceva se culca și de multe ori și vorbea culcat. Era foarte fricos; se temea când vedea ascuțișul unei săbii; dar 'și ascundea frica arătându-se mare prieten al păcei. Se ocupa cu studiul și 'i plăcea mai ales teologia și doria să fie cunoscut ca scriitor. Se credea *Solomonul* timpului său. Era erudit, dar erudiția lui era copilărească; pricepia lucrurile dar nu putea lua nici o hotărîre. Idealul lui era *domnia absolută*, de drept divin. În Scoția fusese în o ceartă vecinică cu Biserica. Recunoscu presbiterianismul, dar mai pe urmă isbuti a introduce episcopatul.*)

La moartea Elisabetei, el fu recunoscut ca rege de cătră toți Englezii și a fost primit cu mare entusiasm. Catolicii credeau că vor scapa de persecuții; puritanii așteptau libertăți. El dădea tuturor făgăduinți, pe care nu avea să le țină, pentru că 'i plăcea numai anglicanismul, care socotia pe capul statului și cap al Bisericei. El a pastrat pe miniștrii Elisabetei și a încheiat un tratat cu Franția și unul cu Spania. Făcea concesii catolicilor, dar cu condiție ca el să rămână atot puternic. Atunci aceștia formează două comploturi în contra lui, care nu isbutesc. Iacob I luând măsuri energice, cato-

pe catolici, cari fuseseră siliți a autorisa eserițiul cultului eretic și a lăsa domeniile Bisericei în mânilor sacrilege ale spoliatorilor; pe principii, cari nu isbutiseră a scutura jugul supremației imperiale; pe Împăratul, care nu se putea folosi întru nimic de această supremație. Cu toate aceste, tot principii trăgeau folosul cel mai solid, căci ei câștigau recunoașterea formală a independenței teritoriale a cărei origină se suia până pe timpul lui Frederic II. (Bryce, *Le Saint Empire Romain Germanique*, 445).

*) Toți cari puteau să 'și aducă aminte de Enric VIII și de Elisabeta nu se puteau ținea ca să nu ridă de personagiul acest curios, cu picioarele strimbe, înfundat în niște haine vătuite din care i eșia un cap enorm, cu o limbă mai cât gura de mare, cu ochii încrușițați. Vorbareț, lăudăros, grosier și pedant, bufon până la trivialitate și fricos din cale afară, sub această înfățișare ridiculă el ascundea mult talent natural, o mare fineță de spirit, moștenire de la mama sa, și era foarte gata la respuns. (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 21).

licii fac *complotul pravului de pușcă* (1605), în urma căruia au fost persecutați cumplit. Cu puritanismul era și mai greu, pentru că noua sectă făcea neconținut progrese. Puritanii cer regelui să li acorde drepturi și să îndepărteze din Biserică unele rămășiți de ceremonii catolice. Despotul rege nu se putea înțelege nici cu puritanii, pentru că el voia să rămână stăpân al sufletelor ca și al corpurilor.

Parlamentul pare că e acelaș ca și sub Elisabeta ; dar e hotărât a mărgini pretențiile regelui. El cere ca numai el să se pronunțe asupra validității alegerilor ; se amestecă în chestiuni religioase și oprește pe rege a face legi fără a consulta Comunele. Parlamentul și ia dreptul de inițiativă. Episcopii se dau, ce i dreptul, în partea regelui. Dar acesta nu are bani și nu are cu ce governa. A dizolvat de trei ori Parlamentul și, ca să aibă bani, întrebuița tot felul de mijloace. Lucrurile merg și mai rău când Iacob I a căzut sub influința lui George Viliers, care nu avea absolut nici o altă calitate de cât că era foarte frumos. S'a dat acestuia atâtea funcțiuni că toate la un loc i aduceau douăzeci de milioane pe an ; l'a făcut *duce de Buckingham*. Parlamentul nu a fost convocat șapte ani și regele a făcut greșala de s'a pus rău și cu nobilimea ; iar întreaga națiune e furioasă contra lui pentru că nu s'a amestecat în Resboiul de Treizeci de Ani. Pe când regele stătea indiferent, națiunea era plină de entuziasm pentru coreligionarii săi din Germania și pe fie-care zi plecau cete de voluntari.

Filosoful Bacon « cel mai mare, cel mai înțelept și cel mai mișel dintre oameni » ajunsese puternic în consiliul regelui. El ar fi fost în stare a împaca pe rege cu Parlamentul ; dar prefera a se urca și a se mântăina prin lingușire și injosire. A ajuns lord cancelar, cea mai înaltă demnitate din magistratura engleză. Iacob I simția mare bucurie a vedea un geniu așa de mare la picioarele sale. Parlamentul din 1621 se ridică cu energie în contra tuturor abuzurilor. Bacon fu sacrificat. El mărturisii hoțiile sale și ceru iertare *). Iacob I făcea

*) Cu toate erorile lui Bacon în judecata sa asupra filosofiei vechi și moderne, posteritatea aproape întreagă a fost de părere că *Novum Organum* a avut o influință decisivă asupra dezvoltării științei moderne. Dacă nu a descoperit adevărata metodă experimentală, el, cel întâi, a afirmat existența unei filosofii a știinților ; lui 'i revine onoarea de a fi făcut din unitatea tuturor fenomenilor fizice baza a ori cărei științi și a ori cărei cercetări ; de a fi, prin lărgimea și înălțimea vederilor sale, făcut să se înțeleagă importanța micilor es-

mare greșală că lasa Parlamentul să-și iea dreptul a acusa pe miniștri. Parlamentul din 1621 nu numai că protesta contra abuzurilor, dar membrii săi declară că « sînt gata a-și da viața și averile » pentru apararea patriei și a intereselor protestante în afară. Pe când națiunea se pronunța cu atîta energie pentru o politică protestantă, Iacob umbla să insoare pe fiul său Carol cu o principesă spaniolă. Parlamentul protestă cu energie și ceru ca moștenitorul tronului să iea o protestantă. Regele 'l disolvă. Căsătoria cu infanta spaniolă nu s'a făcut; dar Carol a luat de soție pe *Enrieta*, sora lui Ludovic XIII. Iacob I muri în 1625.

Carol I avea mari calități, dar era viclean și înșelător. Era curajos și avea câteva calități resboinice. Era măreț și foarte grav; dar slab când era vorba a lua o hotărîre, energetic și îndărătnic când ar fi fost bine să cedeze. Crescut cu idei de absolutism, el voia să fie ascultat cum erau regii din Franția și Spania. Aceasta însemna că el nu 'și cunoștea de felu țara.

Lumea era îngrijită de căsătoria cu o catolică, mai ales când a văzut că *Enrieta* a capatat foarte mare influință asupra soțului ei și că preuții catolici sînt primiți la curte. Parlamentul ceru îndreptarea abuzurilor și măsuri severe în contra catolicilor și votă subsidiile numai pe un an. În anul viitor Buckingham fu dat în judecată; dar regele disolvă Parlamentul *).

periențe și a pipăirilor prin care se constituie știința; de a i fi deschis calea prin înlăturarea tuturor tradițiilor trecutului; de a i fi redat rangul eminent care i aparține; de a fi aratat în fine imensele beneficii pe care le putea trage omenirea din știință pentru fericirea și puterea sa. (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 170).

*) Din discursul lui Eliot contra lui Buckingham: « A stors nervii și mușchii țerei, economiile și tesaurile regelui; nici o nevoie nu e de anchetă. Toți o vedem. Galantonia lui, serbările lui costisitoare, construcțiile lui mărețe, duelurile, escesele lui de tot felul, nu sînt oare probe vizibile despre dilapidarea banilor publici? Voința Maiestății sale, instrucțiunile sale, actele sale publice și private, decretul înaltelor curți de justiție, totul a fost pus la picioarele acestui om; toate drepturile, toate interesele trebuie să se plece înaintea lui; el merge la țel fără a se îngriji că violează justiția și legea statului... Vedeți omul, vedeți ce a făcut, cât prețuește într'un cuvînt, vi'l dau pe mîinile D-voastre: voi sunteți în drept a pronunța sentința. Să ni aducem aminte toți, toți cari cum sîntem, cavaleri, cetățeni, burghezi ai Comunelor, că el este cauza tuturor nenorocirilor noastre. Prin el au venit toate; nu scăpăm de cât lovindu'l ». (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 42).

În Parlamentul din 1628 regele promise și dădu cuvîntul său de onoare că va respecta legea. Dar care lege? *Magna Charta* trebuia tradusă în limba englesă. Parlamentul făcu *Petițiunea drepturilor* care cuprindea vechiele obiceiuri constituționale ale Angliei*) Regele aprobă. Parlamentul isbutise pentru că guvernul fusese combătut cu energie de către *Wentworth*, care se trăgea din o familie mai veche de cât cucerirea normandă și care era foarte bogat și cu ideia de guvernămînt energic și absolut. Regele 'l chiamă în minister.

Când Buckingham a fost asasinat, Carol I deveni și mai îndărătnic. Agenții regali începură a strînge impositele, macar că nu erau votate. Regele închise Parlamentul și jură că nu'l va mai deschide nici o dată. De atunci Carol I începu a governa fără Parlament și i mergea foarte bine. Apărătorii libertăților publice mor unul după altul; alte moravuri încep a se introduce; mulți din opoziție primesc funcțiuni publice; se introduc modele franceze și *Enrieta* cărmuită de preuți cărmuiește și ea pe barbatul sau. *Westau* administrează finanțele cu multă ghibăcie, *Laud* ajută pe rege în cestiunile religioase și *Wentworth* era un ministru genial. *Laud* era un barbat energic, dar bun patriot; el înțelegea să se pună bine cu papa, dar cu condiție ca acesta să respecte drepturile regelui. El a urmărit pe *neconformiști* și mulți au emigrat.**)

*) Declarațiunea drepturilor amintea tirania lui *Iacob*, abdicarea lui și hotărîrea *Lorzilor* și a *Comunelor* de a revendica vechile drepturi și privilegiile ale poporului engles. Ea condamnă ca ilegale comisiunea eclesiastică și ridicarea unei armate fără autorizarea Parlamentului; ea refusa regelui dreptul de a suspenda legile și de a sustrage pe cineva de sub autoritatea lor, de a impune taxe fără consimțimentul celor două Camere; ea promitea poporului dreptul de petițiune, libera alegere a reprezentanților săi, o justă și binevoitoare administrație a justiției. Ea afirma libertatea de discuție a tuturor culturilor protestante și cerea din nou de la suveran menținerea protestantismului și a legilor și libertăților regatului (*Green, Histoire du peuple anglais, II, 254*).

**) Puritanismul nu era o doctrină, ci mai mult o stare morală, un felu de a trăi, un total de idei și de tendinți care se aratau în opoziție directă cu tendințele epocii trecute. Generația de după *Elisabeta* e gravă, mândră, rezonătoare, cu un spirit greoiu dar solid, îndărătnică în convincțiunile și în drepturile sale. Gata a osindi pe altul, plin de frică în ceia ce privește propria sa destinată, puritanul era aplicat spre visării sombre, și neliniștea dureroasă în ceia ce privește viața viitoare respândia o severitate, o tristeță uniformă, asupra tuturor faptelor și asupra tuturor cugetărilor; ea se arăta

Regele avea bani pentru că încasa daruri de bună voie și dări vamale; el a luat înapoi pământuri și păduri de ale coroanei, a vândut titluri de nobleță; a vândut autorisări de a construi în Londra și scutiri de găzduirea soldaților; a pus tacse pe vinuri, a înființat o mulțime de monopoluri și a reintrodus darea numită *ship-money* darea pentru corăbii, pe care regele avea dreptul a o impune, altă dată, pentru a apăra țara în contra năvălirilor de pe marea. Dar acum cerea bani și nu vase. Toți p'ătesc; numai în Londra este oarecare opoziție. Atunci John Hampden «părintele libertăților engleze» face proces agenților cari voiau să'l împlinească pentru acea dare. El susține că regele are drept a impune ori ce tacsă pentru apararea țerei; dar numai cu aprobarea Parlamentului. El știa că va fi condamnat. Dar în mijlocul tăcerii generale, într'un timp când presa amuțise din pricina condamnărilor și amendelor, el știa că numai înaintea tribunalelor putea să susțină drepturile poporului și că va putea publica, fără nici o teamă de răspundere, cuvântările rostite înaintea judecătorilor. El fu condamnat, dar cauza era câștigată înaintea opiniunii publice.

Tocmai atunci Carol I avu nenorocita ideie de a introduce anglicanismul în Scoția. Scoțienii se revoltă și toată lumea subscrie «Covenant» pentru apararea religiunii. Se ridică o armată de 20000 de oameni. Atunci Wentworth, care ajunsese comite Strafford, fu de ideie a se convoca Parlamentul (1640). Indată după deschidere, Pym făcu un tablou îngrozitor de toate ilegalitățile comise în timp de doisprezece ani; Parlamentul numi comisiuni de anchetă și refuză subsidiile. A fost disolvat. Dar resboiul cu Scoțienii merge rău și opoziția lucrează cu energie. Carol e nevoit a convoca, în 1640, *Lungul Parlament*. Strafford fu dat în judecată și regele făcu greșala a'l sacrifica. El a fost tăiat pe eșafod*). Laud fu aruncat în temniță.

până și în coloarea hainelor și impunea un doliu etern întregii societăți. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 595).

*) Sistemul său era în perfectă armonie cu persoana sa; când ne uităm la portretul lui Strafford și vedem acea față sombră, cu privire fiesă și grea, înțelegem mai bine caracterul politicei sale fără friu și fără scrupule. Dacă s'a impus partidei regaliste, s'a impus numai prin puterea temperamentului său, prin teroarea ce inspira violența sa oamenilor incapabili pe cari Buckingham i lasase după el; dar și prin spiritul său de guvernămînt. El nu cunoștea vicleniile curtenilor; regina 'l uria de moarte; cei alți miniștri căutau să'l discrediteze și Carol I, macar că'l susținea cu energie, era cu

Atunci Parlamentul incepu a governa. In zadar Carol I veni in persoană inaintea Parlamentului ca să ceară arestarea a cinci membri, vestiți prin violența atacurilor lor. El nu i găsi in Parlament și nici in cetate. Atunci el părăsi Londra și « Cei Cinci » intră in triumf, escortați de miliția orașenească. Parlamentul ceru regelui ca să i se acorde dreptul a numi și a destitui pe miniștri, i se incredința paza copiilor regelui și un control efectiv asupra tuturilor afacerilor publice. Regele refusă (1642). Atunci Parlamentul decretă ridicarea unei armate comandată de lordul Essex. Armata Parlamentului e bătută la Edgehill și regele se îndreptă spre Londra. Apusul Angliei se ridică in favoarea sa, regina plecase in Franția după ajutoare și in Londra incepea a se striga « trăiască regele ». Dar bătălia de la *Newbury* nu e decisivă. In 1643, Parlamentul se uni cu Scoțienii și soldații lui **Cromvell** *) făcură minuni de vitejie la *Marston-Moor*. Regele fu bătut din nou la *Newbury*.

Cromvell trăise până atunci la țară. Era deputat in Parlament; dar vorba puțin și rău. Cum se incepu resboiul el se arată soldat de frunte. Compania lui era admirată: soldații lui erau oameni religioși, morali. După *Newbury*, el ajunse « cea mai înaltă personificație a armatei și o putere in stat. Regimentul lui ajunse armata întreagă ». In iarna lui 1644 a fost un feliu de teroare puritană. Tea-

desăvârșire necapabil de a înțelege scopul ce urmăria el. (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 67).

*) Olivier Cromvell făcuse studii bune și trăia la moșia sa, privighind de aproape gospodăria, administrând cât se poate de bine mica sa avere. Zece ani petrecuți la țară i au impus o melancolie selbatică și fără de blândetă. El a cunoscut acele chinuri care torturau pe puritani făcându'i să socoată cele mai mici greșeli ca pe niște crime monstruoase. De multe ori sufletul său a fost întristat până la nebunie. Ales deputat, rolul său nu a fost strălucit; vorba puțin și rău, și numai când un sentiment violent i smulgea cuvintele. Cum se incepu resboiul, el descoperi că e soldat. Compania lui e îngrijită cu mare dragoste. Soldații lui nu beau, nu blasfemau; ofițerii lui sînt din rîndurile poporului. El nu are nevoie de gentilomi pentru că iubirea cătră D-zeu trebuie opusă sentimentului de onoare omenească. Astfel ideia plebeiană, democratică, apare, adusă prin ideia religioasă, și in adevăr se naște o Anglie nouă cu acest regiment de sfinți pe care Cromvell are să'l numească «coaste de fier». Acest regiment are să ajungă întreaga armată și, mai apoi, întreaga națiune, tot lărgindu-și cadrele sale. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 629),

tre'le au fost închise ; ori ce petreceri oprite : post și rugăciune, unite cu exercițiile militare. Presbiterienii și monarchiștii doresc o împăcare. Regele era gata a se împaca, când auzi de o victorie a trupelor sale din Scoția. Atunci el rupe ori-ce negocieri ; pentru că nădăjduiește o victorie și în Anglia. Armata revoluționară se reorganizează și comanda ei se încredințează lui *Fairfax* și *Cromvell*. Carol I e bătut cu desevărsire la *Naseby* (1645). Aice s'a prins și corespondența sa, din care se constata că el era de rea credință în toate negocierile urmate. Regele fugi în Scoția, Scoțienii declară că'l vor ajuta dacă el va jura «Covenant». El refuză ; atunci Scoțienii 'l predară Parlamentului, pentru o mare sumă de bani. Parlamentul propuse pace cu următoarele condițiuni : a se desființa episcopatul, a se anula toate actele făcute de cătră rege de la începutul resboiului și a se încredința Parlamentului, pe timp de două zeci de ani, armata și milițiile. Parlamentul, crezindu-se victorios, licenția armata. Dar trupele nu primiseră de mult nici o soldă ; armata refusa a se dizolva și se prefăcu în parlament. Fie care companie alese doi delegați cari discutau împreună cu ofițerii. Atunci Parlamentul se apropie de rege ; dar acesta fu răpit și dus în mijlocul armatelor. Armatele pun condițiuni mai ușoare de cât parlamentul. Regele nu se grăbește a le primi, căci se credea arbitru situației. De aceea, el fuge în insula *Wight*. El se împacase cu Scoțienii și în Anglia se făcea o reacțiune în favoarea lui. Flota se dădu în partea sa și revolte isbucnise în deosebite părți ; dar aceste revolte au fost înădușite, Scoțienii bătuți și isgoniți și *Edimburg* cuprins.

Atunci regele declară că primește condițiunile Parlamentului. Majoritatea era pentru împăcare. Dar partida militară, cu *Cromvell* în frunte, *) făcu «purificarea» Parlamentului (1648). Optzeci de membri

*) «Am venit, zise el cătră vecinul său *Saint-John*, să fac un lucru de care mă doare la inimă» Dar a stat nemișcat în timp ce *Harry Vane* vorbia. Auzind că acesta silia pe *Cameră* să voteze legea electorală numai de cât, «momentul a sosit» zice *Cromwell* cătră *Harrison*. «Bagă de samă, respunse acesta, e un joc primejdios». El mai așteptă un sfert de oră, ascultând discuțiunile. În momentul când s'a pus la vot legea, el se ridică în fine și repetă acușațiunile sale obicinuite contra nedreptății, egoismului și lenevirii deputaților. «Oara voastră a sunat, zice el ca concludsiune, Domnul a sfinșit cu voi». Representanții se ridică în picioare cu toții, protestând cu mânie. «Bine, bine, destule vorbe», zice *Cromwell*, și mergând repede prin sală și pune pălăria pe cap și strigă : «Am

au fost isgoniți din Parlament și minoritatea, ajunsă majoritate, dădu în judecată pe Carol I. Câteva lorzi cari mai erau în Parlament, protestară în unanimitate *). Regele nu voi să recunoască competența tribunalului; iar poporul 'l aelama. El fu condamnat în absență și în 30 Ianuar 1649, fu tăiat pe eșafod**).

să pun un sfârșit la atâta limbuție!» În mijlocul tumultului care urmă, se auzi strigăte și bucăți de frase. «Nu mai sunteți vrednici de a mai lucra aice! Trebuie să faceți loc altora mai buni de cât voi! Nu mai sunteți Parlament!»

Treizeci de muschetari intrară în sală la un semn al capului lor. Cei cincizeci de membri prezenți se grămădiră spre ușă. «Bețivule!» strigă Cromwell către Wentworth care trecea pe lângă el, iar lui Martin, i-a adresat un epitet și mai grosier. Vane, impasibil, i zise numai «că a lucrat contrar drepturilor și onoarei». — Ah, sir Harry Vane, strigă Cromwell, ai fi putut impiedica aceasta; dar ești un șarlatan; nu ai de feliu onestitate. Doamne, scapă mă de sir Harry Vane!» Președintele refuză de a părăsi fotoliul până ce Harrison nu l'a ajutat să se pogoare. Cromwell ridică de pe masă busduganul, semnul puterii prezidențiale: «Ce avem să facem cu jucăria aceasta? Luați o de aice!» Ușa a fost închisă cu zăvorul, și câteva oare după aceia, consiliu de stat avu aceiași soartă. Cromwell în persoană somă pe membri a se retrage. «Știm ce ai făcut azi dimineată la Camera, i zise John Bradshaw, și peste câteva oare întreaga Anglie va afla; dar te înșeli, Domnule, dacă îți inchipuiești că Parlamentul e disolvat. Nici o putere pe lume nu 'l poate disolva afară de el însuși, să o știi bine». (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 134).

*) Colonelul Pride se puse în ușa Camerei Comunelor cu o listă de patruzeci de membri pe cari consiliul ofițerilor hotărîse a 'i escluse, și când acești deputați apărură, ei fură arestați imediat și conduși la închisoare, «Cu ce drept faci aceasta?» întrebă un deputat. — «Cu dreptul săbiei», răspuse liniștit Hugh Peters. Camera rămânea statornică; a doua zi, mai fură izgoniți patruzeci de deputați; restul Camerei cedă. Isgonirea a o sută patruzeci de reprezentanți făcu pe independenți, cari rămăseseră mai numai ei, ca să se înțeleagă cu armata; votul tratatului de pace fu anulat; Carol fu transportat la Windsor, și o înaltă curte de justiție, presidată de către John Bradshaw, legist eminent, începu a instrui procesul regelui. Respingerea ordonanței care pune pe rege în acuzare de către câțiva pairi cari mai erau la Westminster, făcu pe Camera de jos să declare «că poporul este, după D-zeu, izvorul a toată puterea, și că Comunele din Anglia, intrunite în Parlament, alese de către popor și însărcinate de a 'l reprezenta, sînt adevăratul suveran, și că ori și ce vot al Camerei Comunelor are putere de lege și trebuie să fie ascultat de către națiune, chiar fără sancțiunea regelui și a Camerei Lorzilor». (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 123).

***) Carol fu transportat la Windsor și aice mai avu câteva iluziuni împreună cu pompa și onorurile regale. El refuză de a recu-

Parlamentul trunchiat proclamă, câteva zile după aceea, desființarea regalității și a camerei lorzilor și Anglia fu prefăcută în *Republică*.

§. 5. Spania și Italia după Filip II.

După Filip II Spania merge cu pași repezi spre cădere *). Era mare incapacitate și corupție în guvern. Regii nu mai știu și nici nu puteau să guverneze și lasau trebile publice pe mâna unor favoriți incapabili. Filip III nu avea nici o experiență și era absolut incapabil de a governa. Era om cu moravuri regulate, blând, milos și evlavios; dar nici-odată nu era în stare să ia o hotărâre: favoritul său, ducele de Lerma, era tot așa de incapabil. Guverna numai pentru sine și făcea totul ca să stringă bani și să trăiască bine. Corupția

noaște competența tribunalului. Mulțimea 'l saluta când trecea și striga: « Dreptate! » ori « lungă viață regelui ». Circulau din mână în mână câteva pagine scrise de rege și imprimate pe ascuns sub titlul de *suspینuri regale*: toți plâneau când le cetiau.

Carol a fost judecat în absență. Sentința a fost pronunțată cu 44 voturi contra 20. Regele se încercă a face apel la Parlament; apelul său nu a fost primit. El fu tăiat în 30 Ianuarie 1649. Noblețta atitudinii sale, simplitatea mișcătoare a luării de ziua bună de la copiii săi, de la tron, de la viață, au aruncat în umbră greșelile sale și au contribuit a face odioși pe cei cari l'au lovit. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 646).

*) Ce contrast între Filip II și urmașii săi! Filip III și Filip IV erau leneși, ignoranți, slabi la judecată și au petrecut viața în mijlocul plăcerilor celor mai josnice și mai mirșave. Carol II, cel de pe urmă din acea dinastie austriacă atât de însemnată, avea, ca să zicem așa, toate defectele care pot face pe un om ridicul și vrednic de dispreț. Era așa la corp și la spirit, că într'o țară mai puțin credincioasă regilor săi, el ar fi fost obiectul risului universal. De și a murit în floarea vrstei, el avea aerul unui om gârbovit de vristă și de desfrinare. Fisionomia lui, asemenea cu a unui idiot, era revoltătoare. Gura i era enormă și falca de jos i ieșia înainte într'un chip așa de hidos, că nu putea nici să și unească dinții, nici să mestice alimentele. La vrsta de treizeci și cinci de ani, el era cu desevirșire pleșuv și pierduse sprinceanile, era paralisat, epileptic și neputincios. Ar fi imposibil să credem cât era de ignorant, dacă n'am avea dovezi pozitive. Nu știa numele orașelor mai importante și nici macar numele provinciilor din regatul său. Afundat în superstiția cea mai degradătoare, puneă să i se cetească ca să alunge pe necuratul din el și nu se retrăgea în camera de culcare de cât avînd pe confesorul său și pe doi călugări cari se culcau lingă el în fie-care noapte. (Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, IV, 49).

lui nu mai cunoseu nici o mărginire. El adună o avere de vr'o patru sute de milioane, valoarea de astăzi: și când el fura, toată lumea fura. Politica lui Filip III a fost cu totul pacifică. Fapt important a fost *alungarea Maurilor* *). El muri în 1621 **).

Fiul său Filip IV era numai de șesespzece ani. Generos și afabil, el iubia literile, dar a fost stricat de cătră lingușitori. Foarte leneș, el avea un feliu de groază pentru lucru. I plăcea lucsul și

*) Veniți din Egipt, din Syria și din Persia, țeri esențialminte agricole; inzestrați ca și Evreii, cari i urmară în toate coloniile lor, de geniul comerțial și îndreptați spre industrie prin legea profetului care impune munca ca o datorie, pe cât și indoita nevoie de a se folosi de produsele bogate a unui pământ roditor și a satisface necesitățile numeroase a lucsului oriental, noii cuceritori ai Spaniei aduseră aici proceduri agronomice fondate pe experiență și pe observațiune; ei incepură a lucra câmpiile ei întelenite; reinpopulără cetățile ei deșerte; le împodobiră cu monumente mărețe și le uniră între ele prin relațiuni comerțiale imulțite. Spania, fecundată astfel și scapată de robia țeranului, ajunse cea mai împoporată și cea mai industriosoasă dintre toate țerile europeiene. (Sédillot, *Histoire Générale des Arabes* I, 200).

Maurii erau urși pentru că erau muncitori și economi. Castilantul, leneș și sărac, i uria din inimă. « Ingrămădesc necontentit la avere, zice Cervantes; toată știința lor constă în a ne fura; ei sunt viermele care roade Spania ». Fanatismul religios a contribuit a i pierde. Ei au fost isgoniți din Spania. După socotelele cele mai probabile, Spania a pierdut 500000 până la 600000 din cei mai buni agricultori și meșteri și grăbi astfel ruina sa. Unitatea religioasă era scump cumpărată. Opiniunea aplaudă acest act « ca pe cel mai mare fapt al regnului ». Cervantes 'l consideră ca pe o « inspirație divină, o resoluțiune eroică ». Istoricul Novoa strigă: « Fericit rege, căruia i a fost rezervat o faptă așa de mare ». Dar în afară a fost considerat ca un act de nebungie, « cea mai barbară faptă de care pomeneste istoria viacurilor », zicea Richelieu. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 652).

***) Filip III nu era lipsit de virtuți. Avea moravuri regulate în mijlocul unei societăți corupte; era blând, milos, foarte scrupulos. O pietate aprinsă, călugărească, a făcut să i dea singurul nume pe care l'a meritat, pios. Asculta în fie-care dimineață liturghia, se ruga mult sara, trăia încunjurat de moaște și nu putea, zice un contimpuran « să ieasă din mănăstiri, nici să și scape urechile de vorbele călugărilor ». Stins, fără energie, fără voință, incapabil de a lua prin sine însuși vre o hotărîre, el a fost, cum zice un satiric « un rege zugrăvit ». Slujbele religioase, călătoriile, vînatul, jocul, l'au absorbit în totul; s'a lasat să trăiască, zice trimisul Veneției Soranzo, « fără a și mai da osteneală să cugete ». (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 650).

facea cheltueli nebune. Favoritul său Olivares era un om harnic, stăruitor, grabnic, cel puțin la început. El se incunjură de barbați capabili și se luură câteva măsuri bune, mai ales în ceia ce privește finanțele; dar moravurile erau mai puternice de cât legile și la curte era un lucș nebun *). Sub Filip IV Spania se apucă din nou de războiu și își topi armata și marina și se risipiră și cele de pe urmă mijloace ale regatului. În acest timp, se provocară nemulțemiri în deosebitele provincii amenințate ași pierde libertățile. Catalonia și Portugalia se revoltară și după o luptă de doisprezece ani Catalonia își recâștigă libertățile. Portugalia suferia cumplit. Coloniile ei căzuseră în mâinile Olandezilor; marina militară era nimicită și comerțul strămutat în Amsterdam. Nobilimea fusese departată de la funcțiuni; impositivle erau foarte grele. Ea se revoltă în 1640 și după douăzeci și șese de ani de luptă, ea își recâștigă independența. Corona se incredință lui Ioan IV de *Braganța*. Filip IV muri în 1665.

Causa principală a decadenței Spaniei a fost despotismul care a stors toată puterea de viață a națiunei **). Pe timpul lui Filip II

*) Filip IV avea un caracter generos și afabil; nu i lipsia spiritul; iubia literile și a protegiat pe poeți și pe artiști. Dar a fost stricat de timpuriu prin lingușire. De o lenă colosală, el simția un felu de groază pentru afaceri. Pentru dînsul regalitatea era numai petrecerile. Făcu o mulțime de construcțiuni mărețe și dădu serbări strălucite. Darnic și măreț, el imulți pensiunile și darurile și își toci inteligența și sănătatea în deșfrînări. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 653).

**) Despotismul a stors toată vitalitatea națiunei spaniole. Nobilul a ajuns curtean; clasele înalte din societate, singurele care înseamnă ceva, au pentru rege numai adorațiune. În ochii tuturor, suveranul e « stăpân pe viața și pe moartea vasalilor săi ». « Regele a primit de la D-zeu, zice un scriitor celebru din acel timp, puterea de a decide fără a consulta pre un alt consilier de cât rațiunea sa »; caprițul lui e lege. Universitățile îl proclamă rege al regilor; preutul pe amvon pune în aceeași linie datoriile către Maiestatea divină și către Maiestatea regală. Curteanul cere de la el, ca de la D-zeu, viață și sănătate. Nici un principe nu e servit cu atâta supunere și dragoste. Numele lui e sfințit și pentru a impune supunere poporului, e de ajuns a se zice: « Așa vrea regele ». La un semn dat de el, granzii apucă drumul esilului, sau merg la temniță. Chiar în momentul celor mai mari crize, poporul strigă: « Trăiască Regele! moară guvernul cel rău ». O etichetă riguroasă, solemnă, une-ori stranie, îl isolează de cei alți oameni cu familia sa, ca pe un semi-zeu! În public, la ceremonii, strălucitor sub matasă, aur și diamante, el samănă cu un idol oriental (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 658).

nobilimea era mândră și tot se țineau minte libertățile. După din-sul, clasele de sus *adorează* pe rege.

Sub urmașii lui Filip II, *Madridul* ajunge strălucit. La curte sînt funcțiuni nenumărate și foarte costisitoare. Regele imbracă, nutrește și găzduiește mai bine de 10000 de persoane; cheltuiala curții se urcă, sub Filip IV, la șeptezeci de milioane pe fie-căre an, valoarea de astăzi. Consiliile, comisiunile, ministerele, consiliul secret, se alcătuieste numai dintre nobili. Pretutindinea e numai corupție, incapacitate și lenevire. Prin provinciile sînt o mulțime imensă de funcționari. Toți Spaniolii umblă numai după funcțiuni. Sînt peste 33,000 de funcționari, deosebit de funcțiunile de prin colonii, deosebit de preuți și călugări. Câțiva privilegiați aveau totul și masa poporului se sbătea în o miserie cumplită *). Clerul spaniol era cel mai bogat din lumea catolică și erau mai bine de 500,000 membri în cler. Unele mănăstiri aveau venituri enorme și clerul stăpînia a cincia parte din pămîntul Spaniei. El era puternic și prin drepturile sale; pentru că nici o instituțiune nu scapă de acțiunea sa. Inquișiția era a-tot-puternică **). Erau vre-o 300,000 de nobili: *Granzii de Spa-*

*) Monarchia spaniolă era militară și în acelaș timp și religioasă. Resboaiele necontenite, urmate în curs de mai multe generațiuni în Europa și în America, stoarseră națiunea. Cei cari nu cădeau pe câmpul de luptă, nu se întorceau în patria lor de cât cu mândria stearpă de hidalgo; se puteau înjosi stăpînii lumii ca să se ocupe cu agricultura ori cu industria? Reacțiunea catolică nu fu mai puțin funestă pentru creșterea populațiunei; granzii de Spania și făceau o glorie de a înălța mănăstiri pe nemărginitele lor domenii: aceasta însemna a favorisa impuținarea populațiunei. În curînd nu mai fură în Spania, de cât numai călugări, călugărițe și cerșitori. Fanatismul, care era cauza răului în mare parte, impedia ori ce remediu. Era lipsă de brațe pentru agricultură, era lipsă de o populație cu gust pentru comerț și industrie. Dar prin o binefacere providențială, erau în Spania rase străine, inzestrate tocmai cu geniul care lipsia Spaniolilor: erau Evrei și Mahometani. Stupida intoleranță a catolicilor zeloși nu s'au liniștit de cât numai când cel de pe urmă Maur a fost isgonit din Spania. Cum să se înlocuiască atâtea mii de muncitori? S'au gândit a se face apel la emigrarea străină. Feriască D-zeu! zice Consiliul Castiliei. « Ar fi cel mai mare bine când s'ar putea interzice ori ce relațiune, ori ce comerț cu alte națiuni; pentru că toate sunt infectate de veninul eresiei ». (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, X, 199).

**) Soveranii nu îndrăznesc a se opune unei clase așa de puternică. Nimic nu se face în stat fără ea. Avînd vasalii și supușii

nia numai nouăzeci. Apoi nobilii cu titluri, cu moșii mari cât niște provincii și cu venituri colosale. Nobilimea de jos era lacomă de funcțiuni și saracă. Toți se gândiau numai cum să-și țină rangul și se ruinau. Nu mai era clasă de mijloc; nu mai era agricultură; mai toată Spania era numai pășune. Toate se aduceau din străinătate, până și pește în post. Din industria de odinioară au rămas numai urme; și tot ce trebuie se aduce din afară; vin și lucrători străini. Comerțul era pe mâna streinilor. Corăbii străine, bancheri străini, neguțitori străini. Nici a zecea parte din aurul și argintul adus din Lumea Nouă n'a rămas în Spania. Și s'au adus două-spre-zece miliarde. Populația a scăzut la șese milioane din opt ce era mai înainte*).

Spania se mai susține cu școalele sale. Erau treizeci și cinci de Universități. La Salamanca, Alcalá și Coimbra sunt mii de studenți.

săi pe cari i guvernează și i judecă, bucurându-se de drepturile feudale și de dijme, Biserica joacă în societate un rol capital nu numai prin privilegiile sale, dar și prin funcțiunea religioasă pe care o exercitează. Ea și are trebuințele sale, imunitățile sale judiciare, printre care dreptul de asil, imunitățile sale financiare. Preutul guvernează pe rege; prelații și călugării figurează în Consilii. Nici o instituție socială nu scapă de acțiunea ei. Biserica dirige Universitățile și colegiile, administrează numeroasele spitaturi, asilurile de copii găsiți, orfelinatele, confrățiile. Prin Inquisiție, ea are supraveghiere asupra moravurilor, are censură asupra cărților și scrierilor, are un felu de poliție politică. Protegiată de rege, iubită și venerată de întreaga națiune, care o socotea ca pe un «bulevard al credinței» și care asistă la un spectacol atrăgător la ale sale *autodafe*, Inquisiția a supus societatea întreagă sub jugul eclesiastic. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, V, 671).

*) În provincia Castilia, odinioară așa de înfloritoare, totul cădea în ruină pe la jumătatea viac. XVII. Chiar Segovia și pierdu manufacturile sale și a rămas în curând numai cu amintirea vechei sale bogății. Ruina cetății Burgos fu tot așa de repede; comerțul acestei cetăți vestite pieri și ulițele sale deșerte și casele sale goale prezentau un tablou așa de sfâșiator, că un contimpuran, isbit de o astfel de pustiere, strigă că Burgos e numai un nume. În alte districte rezultatul fu tot așa de funest. Sărăcia domnia în întreaga Spanie. Această țară, odinioară așa de bogată și prosperă, se vedea plină de o mulțime de călugări și de preuți, a căror lăcomie nesățioasă absorbia puțină avere ce mai rămânea. Locuitorii luau fuga, părăsindu-și ogoarele nelucrate. O mulțime de indivizi fără adăpost, espuși la toate variațiunile atmosferei, la frig ca și la arșița soarelui, muriau de foame. Sate întregi au rămas pustii, și în mai multe orașe cel puțin două treimi din case erau pe deplin dărămate. (Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, IV, 82).

Dar învățământul fiind pe mâna Bisericei stă pe loc. Studenții umblă numai după titluri și diplome. Numai istoria și teologia se mai cultivă. Dar dacă științele sunt în părăsire, aceasta e *epoca de aur a literaturii spaniole*. Arta dramatică făcu progrese mari. Atunci a trăit *Lope de Vega* (1562-1632), *Calderon* (1600-1681), cei mai mari dramaturgi spanioli și *Cervantes* (1547-1617) autorul lui *Don Quichotte*. Marele istoric *Mariana* a înflorit în acel timp (1526-1623). Dar și această regalitate intelectuală nu avea să țină mult.

Italia.

Generația italiană de după 1550 e slabă, descurajată, fără idei; netoleranța religioasă împedică ori ce dezvoltare intelectuală. S'ar părea că Italia e foarte religioasă judecând după numărul călugărilor și după procesiunile de pe strade; în realitate restaurațiunea catolică nu a pătruns în conștiințe. Această ipocrisie a falșificat caracterul național. Cu *Torquato Tasso* (1544-1596) se închide perioada glorioasă a dezvoltării italiene. Nobilii au ajuns niște curteni și principii sunt nevoiți să fie devotați Spaniei. Ea stăpâna o mare parte din Italia: Milan, Neapole, Sicilia și Sardinia; iar ceialaltă era sub influința ei. Italia nu se mai socotia în politica europeană; era o provincie a Spaniei.

Numai în *ducatul de Savoia* și în *republica Veneția* mai era oarecare dignitate. Veneția era în o situație strălucită. Încă nu se cunoștea că comerțul ei a decăzut. Ea strălucia prin gloria artelor. Nu a fost norocită în resboiul cu Turcii; pentru că a pierdut Ciprul. A fost în conflict cu Biserica, pentru că apara drepturile statului față cu autoritatea papală. În afacerile continentale ea nu se amesteca de cât numai prin sfaturi, pentru că atenția sa era îndreptată spre Răsărit unde Turcii se pregăteau a'i ataca posesiunile. Aceste resboaie s'au sfârșit prin înfrângerea ei, dar numai după lupte îndelungate. *Genova* era mai decăzută de cât Veneția; dar în lăuntru era bine guvernată de cătră Andreiu Doria. *Florența* ajunsese ducat sub Cosma I (1537-1574), care căpătase de la papă titlul de *Mare-duce*.

VIII. RĂSĂRITUL

§. 1. Ungaria și Polonia.

I. După căderea Ungariei, Transilvania formă un stat deosebit. Sigismund fiul lui Zapolia, a fost recunoscut ca principe independent de cătră Impăratul Maesimilian II. În această țară erau numai trei

națiuni recunoscute : Unguri, Secui și Sași și patru religii : catolicii, luteranii, calvinii și unitarii. Intre aceste patru religii era o toleranță necunoscută în Europa. Dar Românii erau socotiți numai ca *ingăduși* în statul transilvan și religionea lor nu avea nici un drept. Toți nobilii români îmbrățișaseră una din religiunile domnitoare și intraseră în rândurile nobilei feudale ; ei deveniseră Unguri și 'și schimbaseră numele. Românii erau numai muncitori de pământ și păstori, dar 'și conservaseră în mai multe părți proprietățile lor. Transilvania 'și putea mântui independența sa numai întrucât va fi putincios un echilibru între puterea austriacă și cea musulmană. În ziua când una din aceste puteri va predomina, Transilvania nu va putea trăi ca stat independent ; pentru că era dușmănie între populațiunile domnitoare și pentru că Românii cari formau majoritatea nu aveau nici un interes la susținerea acestei neatârări.

Sub Stefan Batori se introduce în Transilvania jesuiții. Principele transilvan a isbutit a fi ales și rege al Poloniei și de aici veni influența polonă în trebile lăuntrice ale Transilvaniei. Starea țerei a fost foarte tristă sub domnia lui Sigismund Batori (1581—1604) «om năzuos și cu pretenții mari, schimbăcios și nehotărît». Pe timpul său țara era pradată de Germani și de Tataři ; iar Românii s'au ridicat în contra apăsătorilor, nădăjduind în marele domnitor Mihail Viteazul.

Starea Ungariei era grozavă, mai ales sub *Sinan Pașa*. Țara era pradată cumplit și o mulțime de Unguri îmbrățișară islamismul. Ungaria de sub casa de Austria nu era în o pozițiune mai bună. Nenorocita țară se svârcoia în ghiarele Italienilor generali în serviciul Austriei, cum erau *Basta* și alții ; dar și Ungurii 'și resbunau cumplit. *Stefan Bocskay* se puse în fruntea poporului apasat ; bătu de mai multe ori armatele imperiale și sili pe Impăratul a incheia pacea de la Viena, prin care se acordau Ungurilor mai multe drepturi ; iar capul reșcoalei fu recunoscut ca suveran ereditar al Transilvaniei și Ungariei de Sus (1606). El muri fără de veste în curind.

Cu suirea pe tron alui Gabriel Bethlen, protestanții din Transilvania luară parte în Resboiul de Treizeci de Ani. Atunci au trăit «Cei trei Unguri Mari» : *Bethlen*, cardinalul primat *Pazmany* și *Nicolae Esterhazy*. *G. Rakofi*, urmașul lui Bethlen, a câștigat mari drepturi de la Austria prin pacea de la Linz (1648).

II. La moartea lui Sigismund III, o parte dintre nobilii poloni și îndreptară privirile spre casa de Austria, pe când alții vor

să aleagă pe țarul Rusiei. Austria putea garanta catolicismul, dar făcuse mare rău Slavonilor în Bohemia; iar alegerea țarului însemna triumful ortodocșiei. Ambasadorul francez se folosi de această stare de lucruri și stăruie pentru alegerea lui Enric, fratele lui Carol IX. Acesta fu ales în 1573. Mai înainte de alegere, nobilimea i a pus mai multe condițiuni, între care: să aibă armata pe socoteala sa, să creieze o flotă, să garanteze libertatea de alegere și de conștiință, să nu declare războiul nici să facă pace fără consimțământul senatului, să nu strângă trupe fără învoirea dietei și să convoace dieta tot la doi ani; la din contra, supușii erau deslegați de credința jurată. Enric primi această umbră de regalitate și veni în Polonia; dar în curând începu a regreta patria sa. Nu avea cu cine petrece în Polonia și cum auzi de moartea fratelui său, el se grăbi a se întoarce în Franța.

Urmașul său Ștefan Batori din Transilvania (1576) luă în căsătorie pe sora lui Sigismund III și declară, din capul locului, că el vrea să fie rege în realitate. El supuse Dantzig, atrase în partea sa pe Cazaci și formă un început de armată regulată. Sub el jeshuiții ajung atot puternici în Polonia. El supuse pe nobilii turbulenți și introduse ordinea în țară și căuta să întărească autoritatea regală, pedepsind pe mulți dintre cei mai de frunte dintre nobili. El a murit fără de veste în 1586.

La moartea lui Ștefan Batori, prin influința lui *Ioan Zamolski*, mare cancelar și hatman al coronei, se alege Sigismund Vasa, nepot al Iagelonilor. Acesta era un catolic fanatic și elev al jeshuiților. El doria să introducă autoritatea absolută regală, dar Zamolski se opuse; și atât persoana cât și actele regelui au fost supuse cercetărilor dietei. La moartea părintelui său, el moșteni și corona Suediei; dar fu nevoit a renunța din pricina fanatismului său catolic. El nu a isbutit nici în planul său de a pune mâna pe tronul Rusiei. Armata polonă, ajutată de Cazaci, s'a luptat cu multă glorie în contra Turcilor la Hotin; dar a fost nenorocit în luptele cu Gustav-Adolf. În aceste lupte, el a pierdut Livonia și marina polonă a fost distrusă. El a dat *Prusia ducală* ca feud electorului de Brandenburg. Pe când astfel o nouă putere germană, *Prusia*, se ridica, Bohemia slavonă dispărea de pe scena lumii politice; iar Silesia, odinioară a Poloniei, rămânea în mâinile Habsburgilor.

În lăuntru domnia lui Sigismund provocă nemulțumiri; din pricina aceasta el și cu jeshuiții au fost nevoiți să cedeze înaintea

nobilimei. «De acum înainte s'a sfârșit cu autoritatea regală în Polonia. Ea e un stat confederat format din un număr de voievodate sau palatinate. Polonii i ziceau *libertatea de aur* ; în realitate, această libertate a unei caste care desprețuia cetățile și pe țerani, era anarhia și triumful egoismului asupra intereselor generale. *Confederațiile* sporiau răul. Pentru acum, răul e acoperit sub gloria militară».

Pe când în Polonia se întocmea astfel anarhia, în Lituania se mai adăogia încă un motiv de certe lăuntrice, *unirea* cu Biserica Catolică.

§. 2. Turcia după Soliman Magnificul.

Urmașul marelui Soliman a risipit tesaurele adunate de părințele său pentru ca să poată mulțemi pe ieniceri cari ajunseră foarte tulburători, și a trăit ascuns în palat, unde s'a dat tutulor vițiilor, fiul aceluși sultan care fusese pururea în fruntea armatelor. Cu toate aceste, sub el s'a cuprins Yemen și Cipru, și cu toate că s'a pierdut bătălia de la Lepanto, flota turcească tot avea supremația în Mediterana. Meritul acestor resboaie se cuvine marilor barbați lăsați de către Soliman, între cari cel mai de frunte a fost marele vizir *Sokoli*.

Sub sultanii cari urmează încep a avea o influință politică femeile din harem ; mai cu samă mamele sultanilor, Sultana Valide, se amestecă în administrația lăuntrică și în afacerile din afară. De atunci se începe și decadența morală și finanțiară a Imperiului otoman. Sokoli care fusese mare vizir sub trei sultani a fost ucis de către un dușman personal (1579).

Toți sultanii cari au domnit de la moartea fiului lui Soliman și până la *Amurat IV* (1623-1640) au fost ridicați la tron sau reșternați de către soldați ; așa că imperiul a fost vecinic tulburat prin aceste rescoale militare. Amurat IV restabili ordinea. El era neadormit, guverna singur și cerceta cu de amănuntul toate ; era fără milă către funcționarii cari abuzau de pozițiunea lor.

Pe când imperiul începea să cadă în lăuntru, vitejia Turcilor câștiga mai multe victorii în afară și făceau cuceriri nouă. Se cuceri Yemen și în 1571 se cuprinsu Ciprul. Atunci Piu V formă *ligă sfântă* în contra Turcilor în care intrau toate statele italiene și Spania. Flota creștină era comandată de către don *Juan de Austria*, un tânăr de 22 de ani. În 7 Octombrie 1571 se dădu marea bătălie de la *Lepanto* în care creștinii au fost învingători. Dar Turcii și întocmesc flote nouă și victoria creștinilor rămâne fără nici un rezultat. Vene-

ția se împacă cu Turcii plătiind o sumă mare ca despăgubire de resboiu și tributul ei se mări. La fruntariile despre Austria erau vecinice lupte. In 1593 Sinan-Pașa făcu pe Sultan să declare resboiu formal, dar acest resboiu ieși in defavoarea Turcilor. Armatele lor au fost bătute în mai multe rînduri, pentru că se ridicaseră Români sub Michaiu Viteazul și victoriile câștigate de cătră el aveau mare inriurare asupra luptelor din Austria. Cu toate acestea, in 1596, creștinii pierdusă marea bătălie de la *Keresstes*, care a fost ca un al doilea Mohaciu pentru Ungaria. După lupte purtate in curs de treizeci de ani, s'a incheiat pace care va ținea scurt timp, ca și toate păcile dintre Turci și creștini; pentru că lupte tot erau chiar și când nu era resboiu declarat. Turcii ca și creștinii de pe fruntarii socotiau o datorie a năvăli in țara dușmanului și a prada.

In acele timpuri se intîmplau in Persia mai multe revoluțiuni de palat, care au dat Turcilor ocasiunea de a declara resboiu. Ei cuprind Georgia (1578) și armatele persane sunt pretutindenea bătute. Marele vizir Sinan-Pașa, care cuprinsese Yemen și Tunis, a zidit mai multe cetăți ca să țină in respect pe Cerkeji. Intre aceste cetăți au fost *Kars* și *Erivan*. Dar puterea Perșilor se ridică sub *Abas cel Mare* (1586-1628). Acesta se grăbi a incheia cu Turcii pacea de la Constantinopole (1596) și apoi, liniștit despre apus, el și intinde hotarele imperiului până la Indus și, spre nord, cuprinde Khorasanul. Pe urmă incepu din nou luptele cu Turcii, li luă inapoi mai multe locuri cucerite și imperiul său ajunse până la Tigru și marea Caspică. El inființă o armată regulată și o artilerie puternică, intră in legături cu puterile creștine in contra Turcilor, dădu mari privilegii neguțitorilor creștini și zidi mai multe monumente mărețe in Ispahan și pe aiurea. Sub urmașii săi, Persia cade din nou in anarhie.

Imperiul otoman incepe a cădea in viac. XVII. Causa principală a căderii sale este că era un imperiu de sclavi; până și sultanul era fecior de sclavă. Dar pe lingă această cauză principală, au mai contribuit la decăderea imperiului mai multe alte împrejurări, dintre care cele mai insemnate sunt: a) Sultanul era nevăzut. Din opt sultani cari au urmat după Soliman cel Mare numai trei s'au văzut in fruntea armatelor. Mai toți au fost niște copii sub influența femeilor; crescuți in harem și desfrinați de tineri. Nimine nu i vedea; ei nu știeau nimic și poporul era apăsăt cumplit. Se intîmplă de au avut unia viziri mari; dar și aceștia trebuiau să se supună femeilor din harem. Atunci guvernul fiind pe astfel de mâni și gu-

vernarea aducând foloase foarte mari, toți vor să pună mâna pe putere. De aici o mulțime de revolte și resturnări. b) Finanțele erau într'o stare deplorabilă. Dările erau foarte mari; se falsificau monetele, se instrăinau domeniile imperiale și se impliniau o mulțime de taxe nelegale. Țeranul era sdrobot sub greutatea dărilor, iar funcțiunile publice și gradele universitare se dădeau pe bani; de aceea în fruntea imperiului ajung toți incapabilii și ignoranții. c) Vechiele feude militare care daseră Turciei atâtea armate viteze, se sting; iar feudele se incredințază la favoriți. Atunci nu mai este de unde să se strângă armate. Dar pe când aceste armate ridicate dintre micii proprietari se impuținau, crește foarte numărul soldaților întreținuți de către sultan. În corpul ienicerilor intră tot soiul de oameni și acest corp și pierde bravura de odinioară; se ingrămădiau a intra în ieniceri, pentru că era leafă bună și pentru că puteau face tot ce voiau. Dar în timpul acestă architectura infloria și știința făcea mari progrese. Erau o mulțime de legiști de frunte și poeți mari.

§. 3. Români.

Petru Rareș lăsase patru fii, doi băeți: Iliăș și Stefan și două fete: *Kiajna* și *Rucsanda*.

Fiii lui Petru Rareș au fost nevrednici de părintele lor. Iliăș a domnit tiranește. Bun prietin al Turcilor, el avea obiceiuri turce și scandal ne mai pomenit pe acele timpuri și de necrezut pentru un urmaș a lui Stefan cel Mare, el s'a lepădat de religia creștină, a îmbrățișat mahometismul și s'a dus la Constantinopole. Fratele său ca să dea dovezi de bun creștin a găsit cu cale să persecute pe Armenii așezați în Moldova de multă vreme. Această persecuțiune religioasă, cu totul necunoscută la Români, nu a făcut pe Moldoveni să i erte imoralitatea vieții sale și despotismul său. El a fost ucis. Atunci s'a suit pe tron *Alesandru Lăpușneanu*, care se trăgea din familia domnitoare.

Pe când Iliăș și Stefan se arătau atât de netrebnci, sora lor *Kiajna*, măritată cu *Mircea*, domnul Munteniei, dovedia că este vrednica fiică a lui Petru Rareș. Foarte vitează, de o ghibăcie ne mai pomenită și capabilă a administra, *Kiajna* guvernă în numele soțului său și în curs de mai bine de douăzeci de ani ea păstră tronul Munteniei pentru fiii și nepotul ei. Într'un timp când la Constantinopole femeile aveau mare influență asupra mersului trebilor publice, *Kiajna* pătrunde în harem, cumpără persoanele influente, întră

in legături cu Grecii din Fanar cari începuseră a avea trecere la Poartă și isbutește in tot d'auna ; pe când, în lăuntru, sdrobește cu energie ori ce încercare de revoltă, conduce in persoană trupele pe câmpul de luptă și pradă cumplit țara pentru a strînge banii necesari pentru indestularea lăcomiei turcești.

Kiajna isbuti a pune pe tronul Munteniei pe fiul său Petru și apoi pe Alesandru. Dar in curînd se ridică un adversar puternic in persoana lui *Petru Cercel*, care era susținut de regele Franței Enric III. Petru Cercel era unul din cei mai învățați principi de pe vremea lui. El pretindea tronul Munteniei, pentru că era fiu a lui *Pa-trașcu cel Bun*, care capatasese acest nume fiind că nu ucisese pe boieri, cum era obiceiul timpului. Pe lângă numele cel bun a părintelui său, Petru Cercel mai avea sprijinul lui Enric III, pe care'l cunoscuse de când acesta fusese rege in Polonia. Având o parte de boieri cu sine și susținut și de ambasada francesă care era puternică in Constantinopole, Petru Cercel a putut capata domnia Munteniei. Dar era greu de luptat cu vicleana și bogata Kiajna. Ea alergă la Constantinopole, împrăștiie pretutindenea bani și, in scurt timp, Petru Cercel fu scos din domnie. El se îngrijise a strînge banii cu cari să 'și capete din nou tronul : când a plecat din țară ducea cu dînsul patruzeci de cară încărcate cu bani și cu lucruri scumpe. El se duse in Franția, petrecu cîtva timp la strălucita curte din Paris, se intoarse in Turcia cu scrisori de recomandare de la regele Franței și de la senatul Veneției, a dat sume foarte mari pentru a căpăta din nou tronul ; dar nu a mai isbutit. El fu ucis prin stăruințele Kiajnei, care a pus pe tron pe nepotul ei Mircea. Au fost timpuri când energica doamnă era a-tot puternică in Țerile Române ; fiind că Alesandru era pe tronul Munteniei, pe când cel alt fiu, Petru Șchiopul, domnia in Moldova. După moartea ei, aceștia nu s'au mai putut mănținea.

Alesandru Lăpușneanu luă in căsătorie pe Rucsanda, fiica lui Petru Rareș, și începu a domni tirănește. El fu resturnat de cătră un aventurier, *Iacob Eraclide Despota*, care venise la curtea din Moldova după ce cutrierase tot Apusul ; luptase in armatele lui Carol Quintul in contra Francesilor și 'și făcuse un arbore genealogic prin care dovedia că se trage din Despoții Epirului. Venit in Moldova el se dădu drept rudă a doamnei Rucsanda, a căreia mamă era din familia Despoților Serbiei și fu primit bine de cătră Lăpușneanu. El căpăta ajutor de la Poloni, atrase o samă de boieri in partea sa și

resturnă pe Lăpuşneanu, care fugi la Constantinopole (1562). Turcii 'l recunosc ca domn, după ce li trimite o sumă mare de bani. El era susţinut şi de ambasada franceză din Constantinopole. Dar făcu greşală că se puse rău cu Doamna Kiajna, pretinse cetăţile din Transilvania foarte odinioară a Moldovei şi intră în neînţelegere cu regele Poloniei. În acelaş timp, el ridică pe toată ţara în contra sa, pentru că persecuta Biserica naţională: Despot era protestant şi voia să introducă Reforma în Moldova. El făcu o şcoală superioară la Cotnar şi aduse profesori protestanţi, făcea planuri măreţe şi numia ţara sa *Regnum Moldaviae*. Dar nu a putut domni de cât numai doi ani şi a fost ucis de către Ştefan Tomşa, ridicat la tron de către ţara nemulţemită. Atunci Turcii dau din nou domnia lui Alesandru Lăpuşneanu. Acesta veni cu oaste turcească, se sui pe tron şi 'şi resbună cumplit asupra boierilor cari 'l resturnaseră întâia oară *). El ascultă de ordinul Turcilor şi *dărarămă cetăţile Moldovei*; pe urmă *strămută capitala de la Suceava la Iaşi*. El fu ucis (1568) şi fiul său Bogdan a fost resturnat după patru ani de domnie.

Turcii au numit domn pe Ioan Vodă cel Cumplit (1572-74), din sângele lui Stefan cel Mare, care petrecuse multă vreme în Resărit făcând comerţ cu pietre preţioase. Kiajna făgădui Turcilor că va îndoi tributul. Ioan Vodă refusă a plăti mai mult şi se decide a 'şi păstra tronul cu sabia în mână. El incepu a se pregăti şi fiind că boierii căutau să'l restoarne, el i pedepsi cumplit; persecută, de asemenea, pe călugări şi se răzică numai pe ţerani **). Pentru ca să aibă

*) Alesandru Vodă au vrut să se curăţească şi de vrăjmaşii cei din casă, pre care i şi prepusese el, că pentru viclesugurile lor fu scos din domnia dintăiu. Şi au învăţat în taină pre lefecii ce au avut străini, de s'au supus în curtea domnească la Iaşi într'o zi, şi au chemat pre obicei boierii la curte. Carii fără nici o grijă de primejdie ca aceia era. Şi dacă au intrat în curte, slujitorii după învăţătura ce au avut, au închis porţile şi ca nişte lupi într'o turmă fără de nici un apărător, au intrat într'inşii de i snopia şi i injunghia, nu numai boieri ce şi slujitori. Nici i alegea pre cei vinovaţi, ci unul ca alaltul i pune sub sabie. Mulţi se vicia pre ferestre de cădea afară de 'şi fringea picioarele. Şi au perit atunci 47 de boieri, fără altă curte ce nu s'au bagat în samă.

În Moldova au cei mai mici despre cei mai mari acest obicei de pier fără judeţ, fără vină şi fără samă. Singuri cei mai mari judecători, singuri pîrişi şi singuri plinitori legeri. Şi de acest obicei Moldova nu scapă. (Urechia, cap. XXV).

***) Ioan Vodă după isbândă cu noroc ce au gonit pre vrăjmaşii

cu ce lupta in contra Turcilor, Ioan Vodă chiemă in ajutor pe Cazaci și cu o armată puternică intră in Muntenia și bătău pe Turci și pe Munteni la Jiliște. După aceasta cuprinse Târgoviștea și puse domn in Muntenia pe Vintilă; apoi se intoarse in contra Brăilei, care era stăpânită de Turci, cuprinse cetatea și ucise pe toți Turcii cari se aflau acoloa. Auzind că Turcii din Tighina și Cetatea Albă au pornit in contra sa, el li ieși intru intimpinare, sdrobi armata turcească și scăpă și aceste două cetăți din mâinile Turcilor. Atunci sultanul trimise o armată de 100000 de cameni, ajutată și de 5000 de Tatari. Ioan Vodă trimise la Dunăre pe Ieremia Golia, amicul său intim și fostul său tovarăș de pribegie, ca să apere malul Dunărei și să impedeze pe Turci a intra in țară; pe când el 'și pregătia o nouă armată. Ieremia 'l trădă și se dădu in partea Turcilor, cu toată călărima moldovenească. Remas numai cu pedestrima alcătuită din țerani și cu Cazacii, Ioan Vodă dădu marea bătălie de la *Cahul*, unde victoria fu tot in partea Românilor. Dar i fu peste puțință a mai continua lupta mai departe. El fu nevoit a capitula și Turcii, in contra jurământului dat că 'l vor trimite la Constantinopole, l'au legat de două cămile și corpul său a fost rupt in bucăți (1574).

Atunci se sui pe tron Petru Șchiopul. El căută să lecuească macar în parte suferințele țerei, care fusese pradată de Turci și Tatari; incheie un tractat de comerț cu Elisabeta regina Angliei și luă măsuri in contra Evreilor, cari apucaseră mai tot comerțul Moldovei. Dar domnia lui a fost neliniștită de cătră Cazaci, cari l'au și resturnat din domnie. El se sui din nou pe tron cu ajutorul Turcilor. Dar aceștia i cer o nouă sporire de tribut, care se duplicase la începutul domniei lui. Atunci el se decise a părăsi mai bine tronul de

săi din țară, se așeză la domnie. Și dintăiu la toate era pre voia țerei; iară mai apoi pre toți i au covirșit cu vrăjmășia lui și cu morți groznice ce făcea; că vra să ieă agonisita tuturor, nu cu alt meșteșug ce cu vărsare de sânge. Și din zi in zi izvodia feliuri de munci nouă. Băgat'au in foc de viu pre vlădica Gheorghie de au ars, auzind că are avuție. Așijderea și mitropolitul Theofan n'au vrut fi ieșit intreg, de n'ar fi fugit prin munți de groaza lui. Temnițele pline de călugări; și in groapă de vii au băgat pre Veveriță și pre popa Cosma, și pre Molodeț călugărul. Iară pre boierii cei de cinste și cei mai de jos, sabia lui nu lipsia, și cu multe feliuri de morți i omoria, scotind că mai vrednic și mai destoinic de cât dinsul nime n'au fost. De lege și rîdea, că in postul cel mare s'au insurat, și alte călcături de lege multe ca aceste făcea. (Urechia, cap. XXVII).

cât a încarca țara cu dări nouă*); iar la tron ajunsese Aron Vodă, care dădu Turcilor un milion de galbeni pentru a' l numi domn. Îndată ce se sui pe tron, acesta începu a prada cumplit pentru ca să și scoată banii cheltuiți și să aibă cu ce cumpăra din nou domnia, în cazul când ar fi resturnat. Țara se revoltă în contra atâtor jăfuiți și Turcii 'l scoaseră din domnie; l'au pus înse din nou pe tron pentru că creditorii săi din Constantinopole au stăruiat ca să nu și peardă banii împrumutați (1593).

Michaiu Viteazul.

Pe când Țerile Române se sbăteau în mâinile unor domnitori cari și cumpăraseră tronul cu bani și impanaseră țara cu creditorii lor, tot prin asemenea mijloace ajunge la tronul Munteniei Michaiu, fiul lui Patrașcu cel Bun. Sprijinit de familia Batori din Transilvania, ajutat de Grecii camatari din Constantinopole, Michaiu veni în Muntenia, în 1593, încunjurat de o mulțime de creditori, Turci și Greci, cărora a trebuit, și el, să li dea țara pe mână, pentru ca să și scoată banii împrumutați. Dar de jumătate de viac Muntenia fusese așa de mult stoarsă că era peste putință a mai putea sătura lăcomia acestor cămătari și pe a Turcilor. Noul domnitor nici nu îndrăznia a ieși din palat de răul lor, atât de mult ajunseseră stăpâni pe țară.

În timpul acesta, la fruntariile Germaniei erau lupte neconținute între Turci și Imperiu. Rudolf II căuta pretutindenea aliați și găsiseră pe Sigismund Batori, principile Transilvaniei, cel mai pu-

*) Domnind Petru Vodă în țara Moldovii, ca un domn cum se cade, cu de toate podoabele câte trebuie unui om de cinste; că boerilor le era ca un părinte, și la mare cinste i ținea, și din sfatul lor nu ieșia; țerii era apărare, spre săraci milostiv; mănăstirile miluia și întăria; cu vecinii de pe prejur bine viețuia, cât avea la toți nume bun și dragoste, de nu era a zicere că nu i harnic de domnie; judecata cu blândeță și fără fațărie o făcea. Mai apoi văzind că nevoia țerii, că Turcii pre obiceiul lor cel neastâmpărat de lăcomie, trimeseră de ceria bani să le dea mai mult de cât era adetiul țerii; dece s'au sfătuit cu boerii țerii, ce vor face, cum vor putea rădica și alte dări carele n'au mai fost. Că nu le era pentru că n'ar putea birui să dea această dare țara; ci pentru că se făcea obicei, carele nu'l vor părăsi Turcii; că și acela vor lua, și altele vor isvedi, cum s'au și tâmplat. Și și au ales sfat acestei nevoi, ca să se isvo-dească de la altul, iară nu de la dinsul; ce s'au gătit să se ducă din țară. (Urechiă, cap. XXX).

ternic dintre principii creștini din resăritul Europei. Sigismund Batori se credea mare om și avea mari ambițiuni; dar, în realitate, era un om nul, o fire nestatornică și era cu totul departe de aspirațiunile lui. Michaiu din Muntenia încheie un tractat de alianță cu Sigismund, care era, aice în Resărit, reprezentantul creștinătății în contra Turcilor. Aron din Moldova intră și el în această alianță. Ambii domnitori români omoară mai întâi pe toți Turcii din Iași și din București; apoi, în fruntea armatelor lor, atacă cetățile turcești. Cu ajutoarele primite din Transilvania, Michaiu cuprinde Giurgiul, trece Dunărea, ia toate cetățile de pe malul drept al fluviului, cuprinde toată Bulgaria, trece munții Balcani, atacă în pasurile munților pe Sinan Pașa care se întorcea din Ungaria încarcat cu prăzi și respân-dește groaza până în Constantinopole. În acelaș timp, Aron cuprindea Chilia și Cetatea Albă și trecea în Dobrovia, unde zdrobia armatele turcești. Aceste victorii au avut drept rezultat că Turcii au fost cuprinși de spaimă; iar popoarele creștine erau pline de nădejde așteptând oara mântuirii lor de sub jugul turcesc. O puternică mișcare se făcu pînăre populațiile apăsate atăta vreme de cătră Turci și din toate părțile voinicii aleargă sub steagurile eroului muntean. În acelaș timp, curajul neînfrînt al marelui viteaz trezește Muntenia din letargia sa și, de odată, se ridică o mulțime de viteji și harnici conducători de oaste, ca banul Mihalcea, banul Manta, frații Buzești, popa Farcaș, etc. Vechia vitejie românească așteptase numai o oca-sie pentru a se arata în vechia ei strălucire.

Atunci Poarta luă măsuri energice. Marele vizir Sinan-Pașa, vestit prin victoriile sale în Yemen, Persia și la fruntariile Germaniei, fu trimis cu o armată puternică în contra Românilor. Michaiu avea numai 16000 de oameni. Cu această armată el opri pe Turci a trece Dunărea în curs de două luni și când a văzut că i va fi peste pu-tință a i ținea în loc, se retrage mai înlăuntru țerei și i așteaptă la Călugăreni. Aice se dădu o cumplită bătălie în 13 August 1595. O zi întreagă mica armată românească ținu în loc mai bine de 150000 de Turci. Aceasta era o victorie, mai ales morală, pentru Români și o înfringere pentru Turci, cum nu se mai văzuse de pe vremea lui Stefan cel Mare. Michaiu se retrase la Stoieniști așteptând ajutoare din Transilvania și din Moldova. Turcii au cuprins Bucureștii și Târgoviștea, dar era văzut lucru că succesul va fi în partea creștinilor. În adevăr, îndată ce veni Sigismund și Stefan Răzvan din Moldova, oștile creștine cuprind Târgoviștea și silesc pe Turci a se retrage.

La trecerea Dunărei, Turcii sunt zdrobiți cu desevirșire. De acum înainte resboaiele cu Turcii sunt sfirșite; ei nu vor mai incerca nica in contra lui Michaiu.

Victorios, pe deplin in contra Turcilor, Michaiu va avea de luptat in contra creștinilor și de la aceștia i se va trage și moartea.

El plecă in Transilvania pentru a se înțelege cu Sigismund asupra campaniei din anul viitor. Aice află că Sigismund s'a înțeles cu Impăratul ca să i cedeze Transilvania și el să se retragă in Silesia. Ceia ce s'a și făcut. Retragerea lui Sigismund lasa pe Michaiu față cu Impăratul Rudolf II și cu jesuiții cari 'l dominau. Aceștia erau a-tot puternici la Viena și aveau in mâna lor politica Poloniei. Michaiu, numai cu bunul lui simț, neștiutor de cele ce se petreceau in Germania, lipsit chiar de o instrucțiune cât de elementară, de oare ce de abia știa a ceti și scria foarte cu greu, se găsi față cu jesuiții, atât de fățarnici și de discusiți. El nu avea nici o idee de ceia ce era Impăratul ca șef al Germaniei și de nulitatea lui Rudolf II; el nu știa că jesuiților nu li era a purta un resboiu in contra Turcilor. Pentru casa de Austria și pentru jesuiți, resboaiele cu Turcii erau numai un mijloc de a 'și putea face o armată imperială, cu care să țină in respect pe principii germani și să sdrobească pe protestanți. Pentru curtea din Austria și din Polonia, dușmanul erau protestanții și nu Turcia. De aceia, după Călugăreni, Michaiu a fost înlănțuit in firele acestei diplomații necinstite, purtat cu vorba și amăgit; pe când el, in buna sa credință, 'și inchipuia că Impăratul e a-tot puternic, că e foarte bogat și că 'l va ajuta să continue, mai departe, opera de liberare a creștinilor de sub jugul turcesc. El avea nevoie de bani pentru oaste și credea că bogatul Impărat i va da; avea nevoie de oaste și ostași buni erau in Transilvania. I trebuia dar numai de cât ajutoare din Transilvania și din Moldova.

Dar Ungurii și Secuii din Transilvania erau geloși de independența țerei lor și Polonia voia să se folosească de imprejurările politice ca să pună mâna pe Principatele Române. Jesuiții din Polonia făcuseră unirea cu Lituania, doriau să se folosească de tulburările din Rusia și ținteau a pune Resăritul intreg sub dominațiunea lor. De aceia, Răzvan din Moldova fu detronat și ucis de cătră Ieremia Movilă, amic al Polonilor, iar in Transilvania veni domn cardinalul Andreiu Batori. Atunci Michaiu, in deplină pace cu Turcii și sigur de Impăratul, cum credea el, concepu un plan urieș: să detroneze pe Andreiu Batori din Transilvania și pe Ieremia Movilă din Mol-

dova și să intrunească cele trei țeri române sub un singur cap. In 25 Sept. 1599 Andrei fu bătut la *Șelimberg*, lângă Sibiu și ucis când fugia in Moldova. Michaiu se sui pe tronul Transilvaniei. După aceasta, el intră in Moldova și, in 1600, pune pe capul său și corona lui Stefan cel Mare, in Iași.

Atunci incepură greutățile. In Moldova boierimea de frunte se dădu in partea Polonilor, iar in Transilvania situațiunea era și mai grea. Când au văzut Românii, atâta vreme apăsăți de cătră cele trei națiuni domnitoare, că un Român a cuprins Transilvania, ei se ridicară ca un singur om. Nădăjduiau că a venit vremea să scape de cumplitele apăsări și să ajungă iarăș domni in vechia lor patrie. Ei luară armele și incepură a-și resbuna pentru suferințele lor de viacuri. Dar Michaiu nu voia să se strice cu Impăratul și, mai cu samă, nu voia să-și instrăineze pe Unguri și pe Secui, soldați minunați. Pentru planurile lui viitoare aceștia aveau să alcătuiască oastea lui cea mai aleasă. El nu ținu samă de dreptățile Românilor și luă partea apăsătorilor. Prin aceasta, el 'și instrăină inimile fraților din Transilvania, fără a-și atrage pe dușmanii lor.

Pe când se purta el astfel in Transilvania, in Muntenia el favorisa pe boieri și decreta *Robia Țeranilor*. Până atunci mulți din micii proprietari și pierduseră proprietățile lor și mulți oameni liberi se pususeră sub protecția boierilor puternici, ca să poată scăpa de jafurile și grozăviile slujbașilor cărmuirii. Mulți țerani ajuuseseră oameni ai boierilor: români in Muntenia și vecini in Moldova; dar această robie nu fusese consfințită prin o lege anumită. Michaiu făcu o asemenea lege. De acum inainte, țeranul, rob al proprietarului de moșie, va fi in o condiție materială mai bună, va fi scutit de multele abusuri ale funcționarilor; dar 'și va pierde ori ce dragoste pentru moșia cea mare, patria, și din această cauză și vechia vitejie va apune pentru multe viacuri. Michaiu favorisă pe boieri cu nădejdea că ei 'l vor sprijini cu devotament in planurile lui și aceștia au să 'l trădeze la cea dintâi ocașie.

In 1600, tocmai in apogeul puterei sale, când era « *Domn al Ardealului, Moldovei și Țerei Muntenesti* », Michaiu nu avea alt sprijin de cât pe armata sa, alcătuită in mare parte din mercenari, și pe Impăratul, care 'l sapa in ascuns. Rudolf II 'l recunoscuse ca guvernator al Transilvaniei, i promisese că i va da și cele alte părți din vechia Dacie, 'l măgulia cu nădejdea că i va da titlul de principe al Imperiului roman; dar agenții săi din Transilvania tractau cu

Ungurii și Basta, generalul său, avea ordin să se unească cu Ungurii și Secuții revoltați. Michaiu fu bătut la *Mirislău* (14 Sept. 1600) de Basta unit cu rescuțații. Fugit în Moldova, el fu bătut de Poloni și Moldoveni; retras în Muntenia, el fu trădat de Buzești și bătut.

Atunci alergă la curtea imperială. A fost purtat luni întregi cu vorba la Viena și la Praga, până ce s'a auzit că Transilvania a chie-mat pe Sigismund Batori și că Basta abia a scăpat cu viață. Atunci Michaiu e poftit în Praga, este bine primit la curte, i se dă bani ca să strângă o nouă oaste și e trimis în contra Ungurilor, împreună cu Basta. În 1601, el intră în Transilvania și bătut pe Sigismund în ma-rea bătălie de la *Goroslău*. Dar îndată după victorie s'au început ne-înțelegeri între Michaiu și Basta. Amândoi pretindeau comanda su-premă și fie care arunca asupra celuilalt escesele comise de armata pe care o comandau. Basta se hotărî a ucide pe Michaiu. În August 1601 pe când Michaiu era în tabăra sa lângă *Turda* și plănuia a in-tra în Moldova, pentru a alunga pe Ieremia Movilă, se văzu de o-dată încunjurat de o ceată de Valoni și de Germani. Aceștia i fac cunoscut că e arestat. El trase sabia și omorî pe un ofițer german. Atunci Jacques Beaury 'l lovi cu securea în piept și Michaiu căzu mort. Corpul lui a fost aruncat în gunoiu pe un stîrv de cal, spre mai mare batjocură. Peste câte-va zile el a fost înmormîntat pe as-cuns. Mai târziu capul lui a fost adus în Muntenia la mănăstirea din Deal de lângă *Tirgoviște*, unde se păstrează până astăzi. Basta se îndreptăți înaintea Impăratului făcându 'i cunoscut că a prins o co-respondență a lui Michaiu cu Turcii, din care se dovedea trădarea lui. Aceste scrisori erau false.

După Michaiu, Românii nu vor mai îndrăzni a se scula în con-tra Turcilor, cu toate că se începuse decadența Imperiului Otoman. Dacă pe lângă marele său geniu militar, Michaiu ar fi avut și inte-ligența politică a lui Stefan cel Mare, dacă ar fi avut putința a a-vea o noțiune esactă despre starea lucrurilor din Europa creștină și despre valoarea personală a lui Rudolf II, Turcii ar fi fost bătuți și nevoiți, poate, a se retrage din Europa și eroul român ar fi schim-bat fața Orientului.

IX. LUDOVIC XIV.

§. 1. Republica Englesă.

Armata se înțelegea cu puritanii din Parlament numai când era vorba de resturnarea Regelui. De aici încolo se începeau neînțele-

gerile. Armata era de ideie a se convoca o Adunare in care să fie reprezentate toate clasele populației *) iar membrii Parlamentului voiau prelungirea puterii lor, pentru că republicanii simțiau că sunt puțini la număr. Parlamentul și-a păstrat puterea, iar puterea executivă s'a incredințat unui Consiliu de patruzeci și unu de membri, care avea secretar pe marele poet *Milton*.

Republicanii erau puțini, dar foarte hotărâți. Ei au biruit majoritatea, au zdrobit Irlanda și Scoția și au impus respect Europei. Regaliștii, Nivelatorii și Presbiterienii constituționali erau in opoziție. Regaliștii au fost ținuți in respect prin teroare, nivelatorii au fost zdrobiți și groaza ce inspirau acești sectari a făcut că tot ce era conservator s'a strins in jurul lui Cromvel, apărătorul ordinii sociale. Presbiterienii considerau republica ca un amestec de violență și de anarhie, in Scoția, mai toată lumea era in contra republicei și Irlanda lua armele in favoarea fiului lui Carol I.

Cromvel supune Irlanda și o pedepsește cumplit, apoi trece in Scoția, care chiasmă pe Carol II. Acesta e bătut in marea bătălie de la *Dunbar*, pe urmă, bătut din nou la Worcester (1651). Republica e stăpână absolută peste cele trei țeri.

Uciderea lui Carol I crease o prapastie între Anglia și cele alte țeri. Victoria de la *Dunbar* schimbă fața lucrurilor. Provinciile-Unite erau gata a se uni cu republica, dar se temeau pentru independența lor. Republicanii vor să le sdrobească. In 1651 se făcu *Actul de navigație* prin care se opri a se aduce in Anglia altă marfă de cât aceea din țara de unde sunt corăbiile care veniau. Aceasta era o lovitură de moarte pentru Olanda, care făcea un comerț de un miliard pe an, aducând in Anglia mărfuri din alte țeri; de aceea se incepu

*) Dar nici una din victoriile armatei nu a fost mai glorioasă de cât aceea câștigată asupra sa însăși. Liniștit, fără luptă, acei oameni se inchinară inaintea voinței nepătrunsă a lui D-zeu; acei fermieri și acei neguțitori cari tăiaseră in bucăți cavaleria lui Rupert la *Naseby*, cari imprăstieseră la Worcester armata « străinilor », cari reduseseră la o fugă desperată pe acel suveran « care se întorcea acum să se bucure in pace de bunurile sale »; acei soldați cari reînviseră dincolo de mări triumfurile de la *Crécy* și de la *Azincourt*, conduseseră pe rege inaintea tribunalului, apoi la eșafod, daseră legi Angliei și ingroziseră chiar și pe Cromvel, deveniră din nou fermieri și comercianți, și nu se mai deosebiră de acum inainte de confrății lor de cât prin sobrietatea și prin activitatea lor. (*Green, Histoire du peuple anglais*, II, 158).

un resoiu teribil între cele două republice protestante. Amiralul *Tromp* intră în Tamisa; dar, pe urmă, fu bătut și muri în luptă. Anglia se afirmase ca o putere maritimă de întâiul rang.

Dar, în timpul acesta, se tot măria neînțelegerea între capul armatei și între resturile Parlamentului și nu era unitate în Consiliul executiv, de aceea multe proiecte bune nu puteau ajunge la scop.

Cromvel tot li dovedea că sînt neputincioși și i soma să se ducă. Ei tot amănau și voiau să se perpetueze. El isgoni Adunarea insultând pe oratori. Apoi închise ușa și luă cheia. Atunci se formă un Consiliu provisoriu, alcătuit din trei-sprezece membri: Christos și cei doi-sprezece Apostoli. În acest Consiliu erau opt ofițeri și patru civili și în fruntea lor Cromvel*). Apoi se convocă o Cameră alcătuită din deputați admiratori a lui Cromvel, cărora el li zicea că, «sunt pătrunși de spiritul lui Dumnezeu». Acest Parlament se disolvă singur mai pe urmă și Cromvel luă titlul de «Lord Protector». El convocă un nou Parlament, în care Scoția și Irlanda aveau treizeci de deputați. Iar fiind că noua Cameră și luă rolul în serios, Cromvel o isgoni (1653) și de acum înainte a fost în Anglia despotismul militar.

Scoția fu unită definitiv și prosperă mult sub guvernarea lui *Monk*; dar Irlanda a fost tractată fără nici o milă; erau numai ucideri și prădăciuni în această nenorocită țară**).

*) «M'au făcut să înțeleg, zicea Cromvel, că de nu mă voiu pune în fruntea guvernului, liniștea și stabilitatea regatului vor fi neconținut tulburate de mișcări, și că sângele va curge pe străde». El susține că nu s'a decis a primi această propunere de cât numai când i s'a dat asigurarea că Protectorul nu va avea puteri mai mari de cât lordul general, «și că nu va putea face nimic fără consimțimentul Consiliului până la alegerea Parlamentului.» În adevăr, puterile noului Protector erau foarte mărginite; macar că membrii Consiliului erau aleși de către el, fie-care membru, individual, nu putea fi revocat de cât numai cu consimțimentul colegilor săi; apoi Protectorul era obligat a i consulta asupra tuturilor afacerilor diplomatice, asupra cestiunilor de pace și resoiu, asupra numirilor în funcțiunile mari ale statului și în posturile importante civile și militare; acest Consiliu avea, în fine, dreptul de a alege pe urmașii lui Cromvel. (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 138).

**) «Cum am ajuns pe dușmani, scria Cromvel, într'o scrisoare teribilă către Parlament, am dat ordin să-i treacă prin ascuțișul sabiei. Eram în toiul luptei, și am oprit de a cruța pe vre unul dintre cei cari erau înarmați în cetate; am măcelărit astfel într'o noapte aproape douămii de oameni». Câțiva și au găsit adăpost în biserica Sf. Petru. «Am dat ordin, zice Cromvel, să se dea foc clopotniței

Cromvel isbuti și in afară. El incheiă pace cu Provinciile-Unite și făcu alianță cu Țerile Scandinave. Spania și Franția umblau după alianța lui. El a preferat a incheia un tractat cu Franția și a câștigat Duncherq și Jamaica. Flota englesă era respectată in marea Mediterană. El guvernă cu ajutorul armatei. Guvernul său era energetic și despotismul lui inteligent. El a dat Angliei o administrație inteligentă, s'a îngrijit de comerț, poște, căi de comunicație și Universități. El se răzima pe elementele conservatoare. Ar fi de dorit să ia corona regală; dar generalii 'l amenințau că vor demisiona. Atunci el se mulțemi numai cu titlul de Protector și cu o Cameră inaltă. Dar el disolvă din nou Parlamentul; pentru că in toate isbutia, dar nu isbutia a reduce la tăcere pe vechii săi prietini.

El muri in 1658*). Fiul său Ricard guvernă in timp de șese luni. Când nouăle alegeri au adus in Parlament o majoritate ostilă, el abdică.

Republica englesă nu putea ținea mult. Ea era mai mult ope-

și am auzit din mijlocul flacărilor un glas care zicea «D-zeu mă osindește, ard, ard.» In biserică chiar, aproape o mie de oameni au fost uciși; mi se pare chiar că s'a sdrobot capul la toți călugării afară de doi, cari au fost cruțați, nu știu pentru ce. «El se arată fără milă pentru soldați. Pintre cei cari s'au predat, siliți de foame, ofițerilor li s'a sdrobot capul, soldații de rînd au fost decimați, și restul a fost transportat la Barbada! «Sint incredințat, adăugia Cromvel la finele scrisorii, că e o adevărată judecată a lui D-zeu in contra acelor miserabili, acelor barbari cari și au patat mânilor in sânge nevinovat, și că această osîndă va preveni mai târziu o nouă vărșare de sânge». (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 127).

*) El văzu limpede că după moartea sa țara avea să fie prada anarchiei, și se agăța de viață. «Nu credeți că sint aproape de moarte, striga el cu o energie plină de friguri cătră medici intruniți in jurul său, nu ziceți că mi am pierdut mintea. Vă zic adevărul; o știu de la o autoritate mai presus de cât Galien și Hipocrate. E chiar respunsul lui D-zeu la rugăciunile mele.» In toate părțile, se rugau cu ardoare pentru vindecarea lui, dar moartea se apropiu cu pași repezi. Cromvel simți in fine că s'a apropiat ceasul. «Aș fi voit să mai trăiesc încă, murmura el pe când și da duhul, pentru a servi pe D-zeu și pe poporul său! Dar D-zeu nu va părăsi pe ai săi». In acest moment suprem, o furtună care smulgea acoperemintele caseilor și sfarama vîrfurile celor mai inalti arbori din păduri, se păru un adevărat înainte mergător al sfirșitului acestui mare spirit. Trei zile mai pe urmă, in 3 Septembre, aniversarea victoriilor sale de la Worcester și de la Dunbar, Cromvel și dădu sufletul. (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 151).

ra armatei și a sectelor care formau minoritatea națiunei*). Țara întregă se ridicase, în adevăr, contra despotismului regal; dar poporul s'ar fi mulțemit numai cu restrângerea drepturilor regelui și nu voia înjosirea nobilimei, care, atâtea viacuri, fusese energica apă-rătoare a libertăților constituționale; majoritatea națiunei doria, dar, restaurarea puterii regale și a Camerei Lorzilor, ceia ce însemna căderea Republicei. Numai armata mai rămăsese republicană, dar nu era Cromvel.

Monk care comanda în Scoția se dădu în partea regaliștilor și când el veni la Londra, Parlamentul i oferi puterea; dar el se gândia numai la titlul de duce cu o pensie bună. Atunci se convocă o *Convențiune* cu puteri depline. Cancelarul regelui, comitele de *Clarendon*, redactă în numele lui Carol II declarația din Breda (1660). Parlamentul și cei câți mai erau din vechia Cameră a Lorzilor *aclamă pe rege*.

Cromvel fusese tolerant. Catolicii nu erau așa de nenorociți ca mai înainte, Evreii au fost tolerați și chiar protegiați, Quacherii și *Fox*, capul lor, erau liberi și onorați de către Protector. Viața literară se concentra numai în scrierile politice, pentru că teatrul era proscris și poezii erau mediocri. *Hobbes* în *Leviathan* espunea cel mai primejdios sistem absolutist și cel mai desprețuitor pentru conștiință. *Milton* isbutise să asigure libertatea de presă*); erau sute de gazete și mii de broșuri politice.

*) Insurecțiunea engleză a fost sub comanda unor barbați a căroră gusturi, obiceiuri și raporturi erau populare și formau o legătură de simpatie între ei și popor și asigurau unirea întregului partid. În Franția, (Frona) simpatia era foarte slabă și unirea prin urmare vremelnică. Ce simpatie putea fi între meșterul și țeranul care lucra pentru a și câștiga pâinea de toate zilele și între nobilii bogați și desmățați cari și petreceau viața în plăceri ușoare, bune numai de a înjosi spiritul și a face din nobilime un cuvânt deșert și o rușine în ochii națiunilor. A vorbi despre simpatia care unia pe cele două clase, e a spune o absurditate, și de sigur acești oameni de naștere strălucită cari aveau pentru inferiorii lor numai despreț și violență, ar fi considerat această simpatie ca o insultă. (*Buckle, Histoire de la civilisation en Angleterre, III, 19.*)

*) «Cărțile nu sunt lucruri moarte, scrie *Milton*; ele conțin într-insele o putere de viață tot așa de activă ca și sufletul ale cărui fructe sunt. Mai mult încă, ele conservă ca într'o sticlută, esența cea mai pură din acea vie inteligentă care le a născut. E mai tot același lucru a omorî un om sau a distruge o carte. Cel care omoară un om, omoară o creatură rațională, imagine a lui D-zeu; cel care distruge o carte

§. 2. Minoritatea lui Ludovic XIV.

La moartea lui Ludovic XIII (1643) i urmă la tron fiul său Ludovic XIV, care nu implinise cinci ani. Era teamă de o reacțiune în contra operei lui Richelieu. Nu a fost nici o schimbare în politica esternă; dar în lăuntru, puterea regală slăbi și era cât pe ce să cadă în mijlocul resboaielor civile. Cardinalul Mazarini venise în Franția ca un nunțiu al papei. Richelieu observase marele lui calități și 'l luase în serviciul regelui. Mazarini era un diplomat ghibaciu, foarte mlădios și barbat frumos. El isbutise a fi iubit de cătră *Ana de Austria*.

Testamentul lui Ludovic XIII institua un Consiliu de regență în care intrau ducele de Orléans și principele de Condé; așa că Ana de Austria era numai regență de formă. Mazarin lucră cu atăta ghibăcie că Parlamentul, fericit de a avea un rol politic, desființă testamentul regelui și incredință regența Anei de Austria, fără condițiuni. Mazarini, iubitul reginei, fu ministru primar. El se purtă cu bunătate cătră toți. Esilații politici se întoarseră în patrie, cei întemnițați au fost liberați; iar tesaurul se istovi în daruri, și favorurile curg asupra celor cari fuseseră prizoniți de cătră Richelieu. Dar lucrurile mergeau ca și pe timpul marelui ministru. *Beaufort*, frumos și cu pretenții la dragostea regentei și prietinii lui, și băteau joc de cardinal și se credeau atot puternici. În realitate nu erau nimic. De aceia li s'a și dat numele de *Cabala Importantilor*. Dar nu era vorba numai de opoziția celor de sus. Franția doria pacea pentru că resboaiele o costau enorm. Se sporiseră foarte mult dările și, în fie-care an, deficitul sporia. Se cheltuiau veniturile pe anii viitori și finanțarii, ca și funcționarii guvernului, făceau abusuri foarte mari. S'au făcut mai multe mișcări pîntre țerani și chiar pîntre nobili. Aceste mișcări au fost înădușite; dar era mai greu cu Parlamentul.

Parlamentul din Paris ajunsese o putere care era în stare a contrabalanța autoritatea regală, de când funcțiunile membrilor săi

bună omoară pe rațiunea însăși..... Mai mulți oameni trăiesc, po-voaară nefolositoare pentru pământ; dar o carte bună e prețiosul sânge vital a unui spirit superior, îmbalsamat și conservat cu religiozitate ca un tesaur pentru o viață de după viață.... Să ne ferim dar de a distruge viața pastrată și adunată în cărți, pentru că a-ceastă distrugere e un felu de omucidere, une ori un martir....» (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, IX, 514).

erau ereditare și cumpărate. Tăcuse sub Richelieu, acum făcea gură. El lucra în numele poporului și pretindea că reprezintă Adunările Generale. Chiar de la începutul regenței, Parlamentul se ridică contra desordinelor din finanțe. Ana de Austria fu nevoită a asculta *Observațiunii*, cu atât mai legitime cu cât, în acea miserie generală, Mazarini strungea milioane iar neamurile lui se înălțau și se îmbogățeau cu aurul Franței*).

La curte, primul ministru avea o mulțime de dușmani: Gaston de Orléans și D-șoara de Montpensier, fiica sa, Gondi, coajutor al arhiepiscopului din Paris, principele de Condé, eroul de la Nordlingen și alții. În acest timp, d'Emery, însărcinat cu administrația finanțelor, ridica pe toată lumea în contra guvernului. La începutul anului 1648, revolta era gata în Paris; populațiunea se înarma și se vorbea numai de Masaniello din Neapole și de Englezii cari se revoltaseră; și cu toate aceste abuzurile finanțiere creșteau. Atunci Parlamentul și Curțile suverane se intrunesc. Regența esilează pe câți-va membri, dar nu e în stare a opri deliberările. Din aceste discuțiuni a eșit un program de reforme, care mărgineau autoritatea regală; se luau măsuri în privirea dărilor; se protegia industria și agricultura și se garanta libertatea individuală*).

Mazarini avea numai de cât nevoie de liniște, pentru ca să

*) Parlamentul din Paris era capul acelei aristocrații *de robe* care, din pricina inamovibilității și a eredității funcțiilor, ajunsese în stat o putere în stare de a cumpăni une-ori puterea regală. Nevoit a tăcea și a asculta sub Richelieu, el și afirmase cu sgomot autoritatea sa politică dând regența absolută Anei de Austria. Acuma el nu se învoia ca regina să scape de sfaturile lui, să i desprețuiască observațiile și să 'l impiedice a se amesteca în trebile de stat. Alipit de privilegiile sale, el se arata ca un apărător al poporului, al căruia mandatar nu era, dar care i era recunoscător că i apăra interesele. Și i se părea foarte natural a lua locul Adunărilor Generale, aproape uitate de public, pentru a dirige, a mărgini și la nevoie a impiedeca guvernul regal. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale* VI, 7).

*) Delegații Curților suverane (Curtea de finanțe, Camera de compturi, Marele Consiliu și Parlamentul) cerură ca de acum înainte impozitele să fie strinse numai în virtutea unor edicte anume și liber înregistrate; ca emisiunile de rentă, crearea de oficii, cumpărăturile și adjudecările statului, plățile, să fie supuse aceluiași control; ca să se instituie o cameră de justiție pentru urmărirea mănecătorilor; ca dările să fie strinse de cătră stat și reduse cu o pătrime; ca să se plătească lefii ofițerilor și rentele pe cât va fi cu putință; ca să nu se plătească împrumuturile făcute la camatari; ca plățile

poată termina cu fericire Resboiul de Treizeci de Ani. El sfătui pe regentă să cedeze și Ana de Austria sancționează câte-va din cererile de reformă. Dar când Condé câștigă bătălia de la Lens (20 August 1648), câțiva membri ai Parlamentului au fost arestați. Momentul arestării nu fusese bine ales. Se celebra un te-deum în Paris pentru această victorie și toată lumea era pe strade. Când s'a auzit de arestarea membrilor Parlamentului populațiunea se revoltă și se construiește 1200 de baricade. Regenta capitulă și dădu drumul celor arestați. Dar împreună cu regele părăsește Parisul și Condé ia rolul de judecător între Mazarini și Parlament.

Regenta și Mazarini voiau să și resbune. Curtea se retrăsese la St. Germain și armatele se întorseseră din Germania. Condé fu însărcinat cu comanda supremă. Atunci Parlamentul înarmă Parisul, dar făcu rău că se uni cu principii nemulțemiți și cu nobilii. Neguțitorii din Paris erau foarte măguliți când vedeau în fruntea lor pe cele mai ilustre nume din aristocrația franceză : Conti, Beaufort, Longueville, Bouillon, etc. Parlamentele din provincii se uniau cu cei din Paris ; provinciile începeau a se agita ; iar Spania trimetea agenți.

Dar Mazarini începea a se teme și Parlamentul regreta că s'a unit cu nobilimea, care era gata a se arunca în brațele Spaniei. Presidentul *Molé* încheieă pacea de la Rueil și principii se impacă și ei. Resboiul nu fusese serios, de aceea s'a numit *Fronde*, joc cu praștia.

Atunci nobilimea din provincii ia armele. Curtea veni în Paris; dar cele două *Fronde* se unesc. Parlamentul ceru liberarea celor arestați și depărtarea cardinalului. Mazarini fugi din Paris și poporul impedică pe regentă a se duce după el. Populațiunea din Paris voi să vadă pe rege și defilă o noapte întreagă prin camera lui de culcare (9 Fevr. 1651). Principii reintrară în Paris în triumf.

Mazarini, retras în Colonia, continuă a governa prin Ana de Austria. Coaliția dușmanilor se desfăcu, Parlamentul se strică cu nobilimea și cu clerul. Condé e cumpărat de Curte ; dar foarte scump. În curînd inse el se aruncă în brațele Spaniei. Pe când regele, de-

care nu se mai treceau prin registre să fie suprimate sau reduse ; ca monopolurile să fie desființate ; ca ori ce comisiune extraordinară și estrealgală să fie anulată ; infine ca libertatea individuală să fie garantată și ca nici un supus al regelui să nu fie arestat mai mult de douăzeci și patru de oare, fără a fi trimis înaintea judecătorilor săi naturali. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 12).

venit major, 'l chiema la curte, el revolta Guyenne și chiema trupe spaniole. Regenta e in mare incurcătură. Ea era departe de Mazarini și suspectă Parisienilor, Spaniolii erau victorioși pretutindinea și nobilii se uniau cu ei. Regiunea Loarei era amenințată. Ea plecă la Poitiers. Aice chiemă pe amicii lui Mazarini; mai pe urmă veni și el cu o armată de mercenari strânși pe socoteala sa, și in 1652, e din nou prim ministru. El atrase in partea guvernului pe Turenne, care comandase armatele Frondei in resboiul precedent, și 'l numi comandant suprem.

Condé se purta in Paris ca un tiran. Macar că regele era major, el isbuti a face pe o parte din Parlament să numească locotenent-general al regatului pe Gaston de Orléans. Atunci Mazarini 'l denunță inaintea țerei ca pe un trădător și i arătă faptele lui; dar ca să nu se zică că lucrează pentru sine, el plecă in esil. Atunci Parisienii, sătuli de anarhie, roagă pe rege și pe regentă să se intoarcă in capitală. Condé fu nevoit a părăsi Parisul. Curtea a fost primită cu entusiasm; iar Gaston, sica sa și fruntașii se retrag in proprietățile lor. Mazarini se intoarse in 1653 cu o armată și fu primit cu aplause in capitală. El înaduși resboiul civil. De acum inainte, s'au sfirșit cu încercările de a mărgini autoritatea regală. Toți fuseseră invinși pe rind și Regalitatea ieșia din aceste lupte mai puternică de cât ori și când.*)

Remânea de isprăvit resboiul cu Spania. Condé fusese condamnat ca un trădător. In acest timp Mazarini formă *Alianța de la Rin*, in care intrau atât catolici cât și protestanți sub direcțiunea Franței. Prin aceasta, Austria era ținută in respect și nu putea ajuta pe

*) De atunci puterea regală este constituită in toată deplinătatea sa. Nime nu a mai îndrăznit de cât rar și cu multă timiditate a o mai pune in discuție. Nu mai remânea nimic din Frondă de cât numai multe miserii și ruine in regat. Intendenții au fost restabiliți in curând fără nici o rezistență prin provinciile. Parlamentul fu oprit scurt când a voit să mai reînnoiască opoziția sa. Cât despre nobilime, ea are să se arate, sub *marele rege*, pe atât de servilă pe cât fusese nedisciplinată in curs de o sută de ani. Aristocrația *de robe* și casta feudală, preocupate mai presus de toate de propriile lor interese, care nu se impacau împreună, nu știuseră, a lucra împreună cu metodă pentru binele public și isbutiseră numai a se face de o potrivă de neputincioase. Poporul, amăgit de făgăduințele lor, făcuse greșala de a li incredința lor cauza sa și o pierduse. Astfel magistrați, mari seniori și burghezi, erau de o potrivă invinși. (Lavissee et Rambaud. *Histoire Générale*, VI, 33).

Spania (1658). Turenne câștigă bătălia de la Dunes și cuprinse Dun-cherq și o mulțime de cetăți. Atunci Spania cedă. Se subscriseră preliminările de pace și Ludovic XIV luă în căsătorie pe Maria Teresia fiica lui Filip IV. În 1659 se subscrise *tractatul de Pirinei*. Prin acest tractat Franția păstră *Roussillon* și *Cerdagne*, *Artois* și mai multe cetăți în *Flandra*, *Hainaut* și *Luxemburg* și câteva cetăți din *Lorena*. Condé fu iertat și i se dădură înapoi toate demnitățile și averea. De acum el va fi foarte cu minte și devotat regelui. Maria Teresia renunță la ori ce drepturi asupra moștenirii părintelui său, dacă i se va plăti zestrea în bani. Casa de Austria era înjosită, la Viena și la Madrid.

Tractatul de Pirinei a fost primit cu mare bucurie în Franția. Regele a fost sărbătorit ca un zeu; iar Mazarini, vrednicul continuator al planurilor lui Richelieu, vedea încoronată opera sa. El muri în 1661, lăsând o avere enormă, peste două sute de milioane, valoarea de astăzi; dar lasă și o Franție puternică și respectată în afară, dacă nu prosperă în lăuntru.

§. 3. Ludovic XIV.

La moartea lui Mazarini, Ludovic XIV era de mult major; cu toate acestea el lăsase guvernul în mâinile cardinalului și căutase numai de plăceri. El avea puțină instrucție și Mazarini nu l' obicinuisse cu treburile publice. Părea puțin dispus a governa serios. Mare fu dar mirarea Curții când l'a văzut că se ocupă cu afacerile și că nu mai voiește să aibă un ministru primar. În adevăr, Ludovic XIV a domnit singur cinci-zeci și patru de ani și în tot timpul acesta el s'a informat de toate, a voit ca totul să treacă pe sub ochii săi și a decis numai el. Din cea întâi zi s'a arătat un rege desăvârșit *). A avut și un mare noroc: moștenia de la înaintașii săi un personal cum rar se întâmplă în Istoria lumii, și a fost încunjurat de o sumă de

*) Ludovic XIV, conformându-se sfaturilor cardinalului, regulă viața sa, oarele de lucru, feliul consiliilor și timpul audiențelor. Mazarini zicea despre el: «Este într'insul stofă pentru regi și pentru un om onest». Cu toate acestea nu l' cunoșteau încă. Credeau că această ardoare nu are să țină. A ținut. «Timpul, zice regele în Memoriile sale, i-a făcut să vadă ceia ce trebuiau să creadă; căci m'au văzut în tot d'a un statornic pe aceiaș cale, voind a fi informat de tot ceia ce se făcea, ascultând rugămintile și plângerile celor mai de

oameni mari, dintre cari unul ar fi de ajuns pentru gloria unei țeri. Ludovic XIV apare inaintea posterității incunjurat de ministri ca *Colbert*, *Louvois* și *Lionne*; de generali ca *Condé*, *Turenne* și *Vauban*; de filosofi ca *Pascal* și *Descartes*; de poeții *Cornille*, *Racine*, *Molière*, *Lafontaine* și *Boileau*; pe când amvonul strălucia cu *Bossuet*, *Fenelon* și alții. Arțile au strălucit, de asemenea, cu o strălucire extraordinară, și Franția sătulă de resboaie civile se strângea cu devotament în jurul acestui tînăr care părea incarnația regalității, a acelei puteri care, în curs de viacuri, apăruse pe cei slabi în contra împilătorilor și făcuse unitatea națională. Nobilimea dovedise incapacitatea și neputința sa în timpul Frondei și acum nu mai avea altă dorință de cît a plăcea regelui și a-și vărsa sîngele pentru gloria lui.

Viacul XVII este epoca de aur a diplomației franceze *). Destinele Europei erau în mînile diplomaților și ai Franței erau în frunte. Acești diplomați întrebunțau toate mijloacele, și mai ales cumpărarea conștiințelor. Germanii, mai cu samă, se vindeau. În zadar învățații ca *Grotius* (1627) și *Rufendorf* (1672) pun bazele unui drept internațional. Macsimile lor sunt frumoase; dar lucrurile se petrec altfel în practică. Diplomații caută numai succesul și toate mijloacele sînt bune pentru a-l obține. Cei mai însemnați diplomați a lui Ludovic XIV au fost: *Lionne*, *Pomponne* și *Colbert de Croissy*, cari erau formați la școala lui *Richelieu* și a lui *Mazarini*.

Pe cînd ghibacii săi diplomați i dădeau puțința de a-și realiza ori ce visuri ambițioase, armata sa era cea dintîi din lume. Ea a

jos dintre supușii mei, știind numărul trupelor și starea cetăților, tractînd cu miniștrii străini fără intermediatori, primind scrisorile, făcînd singur o parte din responsuri și dînd secretarilor mei conceptul celor alte; regulînd veniturile și cheltuelile statului meu, țînînd afacerile secrete, distribuind favorurile după alegerea mea, păs-trînd în mine singur toată autoritatea mea. Mi se părea că eram rege și născut pentru a fi». (C. Dareste, *Histoire de France*, V, 377).

*) Viacul XVII este viacul cel mare al diplomației franceze. Nici odată diplomații regelui prea-creștin n'au avut mai mare prestigiul, n'au ținut un limbajiu mai ferm și mai mîndru; nici odată n'au desfășurat ei o ghibăcie mai mare. Activitatea lor e fără samăn. Rolul lor e de frunte. Ei sunt însărcinați în adevăr a negocia căsătoriile prințiare, a sugera dispozițiuni relative la testamente și la tractatele de împărțire. Într'o epocă cînd statele sînt privite ca patrimoniul familiilor domnitoare, cînd soarta popoarelor e regulată prin conveniențele suveranilor, fără ca supușii interesați să fie consultați vre odată, diplomații au în mînile lor, mai mult poate de cît

fost organizată de cătră Michail *Le Tellier* și fiul său Louvois*). Acesta era un bărbat foarte energic, pătrunzător, practic și ne dând înapoi în fața dificultăților și fără milă pentru hoți. Louvois a introdus centralizarea în armată, care e armata regelui; dar nu a putut stărpi vinderea gradelor. Tot el a introdus o clasare și o regulă în acordarea gradelor, a impus respectul regulamentelor, a veghiat ca să fie complete cadrele și a creat școalele de cadeți. El a introdus controlul în armată, a creat arsenale, fonderii, herghelii, ambulante, spitale, magazine și corpul de geniu care avea în frunte pe Vauban, care a inventat *baioneta*. În 1679 Franția avea sub arme 120,000 de oameni. Vauban îmbunătăți artileria, creă corpul de geniu, cuprinse mai multe cetăți și întări Franția. În acelaș timp, s'a creat ordinul St. Michail și St. Ludovic și s'a fundat *Otelul Invalizilor* **). Pe când se făceau aceste îmbunătățiri în armata de uscat, Colbert crea o marină de resboiu de trei sute de corăbii. Cu astfel de mijloace și cu astfel de barbați era peste putință ca un rege tinăr și ambițios, cum era Ludovic XIV, să nu fie resboinic.

Când începu a governa Ludovic XIV (9 Mart 1661) situațiunea era foarte favorabilă. Casa de Austria era umilită și fără de mijloace și prinții din Germania și cei din Italia 'l salutau ca pe un mântuitor, Carol II umbla după ajutorul lui și Turcia 'l respecta. Mai erau barbați mari în lăuntru, miniștri ghibaci și generali buni, și el

oamenii de arme, destinatele istoriei. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 77).

*) Inzestrat cu un simț drept și pătrunzător, prevăzînd foarte limpede dificultățile și mijloacele practice de a le rezolvi, i plăcea numai societatea oamenilor de afaceri, cerea sfaturile lor sau provoca obiecțiunile lor, i asculta în tăcere și se folosia de toate. Fără milă față cu hoții și cu înșelătorii, știia să păstreze recompensele și laudele pentru oamenii de bine, cari nu aveau alt sprijin de cât numai meritul lor. El a ridicat la cinste probitatea. S'a deprins în funcțiunile sale sub tutela părintelui său și sub direcția cam mândră a marelui Turenne. Dar a scăpat în curând de ori ce supraveghiere, mulțemită favoarei regelui, care cădea cu atât mai mult sub influința lui cu cât era incredințat că Louvois e supus propriei sale direcțiuni. De la 1665, Louvois a început a porunci ca stăpân. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 85).

***) Louvois, fiul ministrului *Le Tellier*, căștigase încrederea lui Ludovic XIV prin talentele sale de curtean și prin mari calități naturale, prin o activitate care nu se spăria de nimic, o putere de muncă egală cu a lui Colbert, prin o fermitate și o energie de voință

era un rege « ca și care nu se mai poate găsi » (*introuvable*). El se gândia la fruntariile naturale ale Franței; voia să curățe marea Mediterană de pirați și să mărească și să organizeze imperiul colonial *).

I. *Résboiul cu Spania*. Soția lui Ludovic XIV renunțase la orice drepturi asupra moștenirii părintelui său, dacă i se va plăti zestre în bani. Mazarini pusese inadins această condițiune în tratatul de Pirinei; pentru că era bine incredințat că Spania, sărăcită cum era, nu va fi în stare a plăti acea sumă. Și în adevăr că nu o plătitise. Renunțarea era, prin urmare, nulă. Atunci Ludovic XIV și arătă drepturile sale. El se înțelese mai întâi cu regele Angliei Carol II, i dădu cinci milioane și acesta i vîndu Duncherq. Nu s'a putut însă înțelege cu Olanda, din pricina rivalității comerciale. Ludovic i acordă mari avantagii cu condiția ca republica să recunoască *dreptul de devoluțiune*, care era în Țările de Jos spaniole. În puterea acestui drept numai copiii de la mama întâia aveau drept de moștenire iar cei născuți din a doua căsătorie nu aveau nici un drept. Pe aceasta se baza regele Franței ca să pretindă Țările de Jos spaniole, pentru că Filip IV se însurase de a doua oară. Olanda înțelegea foarte bine că supunerea Țărilor de Jos spaniole de către Franța era o primejdie pentru independența sa.

În acest timp, pirații nelinișteau coastele Franței. Flota francească li a făcut un război de moarte, în care s'a distins *Trouville* și *Beaufort*, fostul « rege al Halelor » în timpul Frondei. Tunis și Alger au fost bombardate și pavilionul frances domnia ca un stăpîn în Mediterana.

mai pre sus de orice încercare. Numai cât vederile lui erau cu totul deosebite de a lui Colbert. Plin de încredere legitimă în resursele militare ale Franței, ghibaciu în a le menagia și a le spori, el se lăsa ușor a fi tîrit de pasiunea războiului. Pe cînd Colbert se ocupa a întări administrația și a crește bogăția publică, Louvois nu se gîndi de cît numai la creșterea teritoriului. Cele întîi succese ale sale, fără a'l înbata, au dezvoltat în el un caracter aspru și imperios. Indată ce autoritatea lui a fost pe deplin stabilită, el a ajuns mîndru, brusc, măreț, desprețuind pe adversarii săi și greu de discutat chiar cu prietenii săi. (C. Dareste, *Histoire de France*, V. 426).

*) Ludovic XIV a avut diplomați escelenți, formați la școala acelor maistri necomparabili, Richelieu și Mazarini. El a primit o Franție mare și puternică, respectată. Putea continua înțeleptele tradițiuni ale predecesorilor săi iluștri; a ocroti pe cei slabi, a juca pîntre cei puternici rolul de arbitru respectat. Mîndria lui l'a rătăcit; el

Resboiul cu Spania se începuse în 1657, la moartea lui Filip IV. Turenne intră cu o armată de 35,000 și cuprinse o mare parte din Flandra. Atunci Olanda se uni cu Suedia și cu Anglia și formă Tripla Alianță de la Haga. Când intră și Condé în Franche-Comté, papa se puse ca arbitru între ambele puteri. Ca să dea probă de moderație, Ludovic XIV încheie *pacea de la Aix-la-Chapelle*, prin care el înapoi Spaniei Franche-Comté, dar păstră cuceririle din Flandra, între care erau cetățile *Lille, Douai și Tournay*.

II. *Resboiul cu Olanda*. Ludovic XIV voi să-și respune contra republicii olandeze care îndrăznise a-l opri în mijlocul succesorilor săi. Pentru aceasta, el trebuia să strice Tripla Alianță. Suedia a fost desbinată și regele Angliei încheie alianță cu el.

Carol II fusese primit în Anglia cu mare entuziasm. El era om de spirit și pasionat; era desfrânat la culme, dar avea oarecare inteligență politică. El uria pe toată lumea, chiar și pe Clarendon, care muncise atât pentru a-l sui pe tron pentru că acesta era anglican auster, lacom de putere și de dominație. Carol II era capul desfrânaților din timpul său. Pentru aceasta, i trebuiau bani mulți și pentru bani și a tradat onoarea și corona sa. Era însă curajos, înțelegea interesele comerciale, avea gust pentru știință și, mai pre sus de toate, dorea să trăiască și să moară rege al Angliei. Soția sa era catolică, dar fetele fratelui său erau crescute în religia anglicană *).

Parlamentul votă *Actul de conformitate*, după care anglicanismul era obligatoriu pentru toți funcționarii statului. Două mii de pastori au fost destituiți. Episcopii, mai cu seamă, erau fără milă. Nobilii întorși din emigrare aveau pretenții. S'au început persecuțiile: o mulțime de neconformiști au fost uciși și cadavrul lui Cromwell a fost batjocorit. Se făcură regulamente severe pentru muncitorii de la

crezu că va putea înfrunta Europa fără a fi pedepsit. După ce a urmat inspirațiile înțeleptului Lionne, el s'a supus influinței «răului său geni» Louvois, autorul celor mai odioase și mai puțin justificate provocări. De aceea cele mai frumoase victorii ale lui au rămas sterpe; toată ghibăcia diplomaților săi s'a isbit de neîncredere tot crescând. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 83).

*) Carol II era înzestrat cu multe calități naturale; în ceasuri de primejdie el arăta un sânge rece și o prezență de spirit care nu i a lipsit în tot timpul regnului său, chiar în cele mai violente zile de criză. Sociabil și perfect gentilom. Studiile sale clasice fuseseră foarte imperfecte; dar gustul său pentru chimie și anatomie, în-

tară și censura opri ori-ce discuție. Noroc că rămânea poporului dreptul de a vota dările prin reprezentanții săi din Parlament și juriul. Dar în acest timp se întemeiază *Societatea regală*, pensionată de către rege, care se ocupă cu știința experimentală. Atunci se naște *Anglia modernă*: nu mai sînt ruguri pentru necredincioși, nici procese pentru credință, judecate de către Biserică; se sfîrșesc și procesele pentru vrăjitorie și drepturile feudale se sting.

Carol II se răzima pe Scoția și pe Irlanda ca să țină pe Engleji în respect și mai ales ca să capete armata permanentă, de care Englezii nici nu voiau să audă. El sfîrmă unirea și dădu independență celor două țeri. Episcopatul se introduce în Scoția. Națiunea se supune; dar au să ieasă multe rele pe viitor.

În Irlanda Carol II ar fi dorit să țină echilibru între catolici și protestanți. Dar cum? Protestanții de abia s'au îndurat să întoarcă catolicilor a șesa parte din pămînturile confiscate. Catolicii se plîseră la Europa contra ingratalui rege; dar ori cum, el se putea basa pe Irlandesi, mai ales cînd se va face catolic.

Carol II se folosi de ura Englezilor în contra străinilor și declară resboiu Olandei (1664). Națiunea 'l susținea, cu toată opunerea lui Clarendon. Era mare dușmănie comercială și colonială între cele două țeri. Parlamentul votă subsidiile necesare și ducele de York, fratele regelui, câștigă bătălia de la Texel. În timpul acesta dau peste Londra trei nenorociri mari: o ciumă, un incendiu cumplit și Londra aude pentru întăia și pentru ultima oară tunurile dușmane: amiralul olandes Ruyter a intrat în Tamisa (1667). Lumea era indignată asupra regelui. Pericolul era serios și trebuia o victimă: Clarendon, care era cu totul nevinovat. Parlamentul 'l condamnă pentru înaltă trădare. El fugi și muri în esil. Puțin după aceasta se încheie cu Olanda pacea de la Breda. Ura Englezilor se întoarse în contra lui Ludovic XIV și Tripla Alianță de la Haga 'l opri în cuceririle lui. Carol II era înse vesel. Regele Franței, stricat definitiv cu Olanda, trebuia să se pună bine cu el.

Republica olandesă lovise cumplit mîndria lui Ludovic XIV.

teresul ce arată pentru cercetările *Societății regale*, ni dovedește că avea un spirit viu și deschis. I plăcea arta, poesia și mai ales musica. Dar toate calitățile sale erau întunecate prin o lenevire fără margine. Nu arăta nici o ambițiune, nu era pasionat de cît numai pentru plăcerile simțurilor și depravația lui scandalisa pe cei mai depravați dintre curtenii săi. (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 194).

El voia să și resbune asupra Olandesilor, pentru că erau protestanți, republicani, nerecunoscători cătră cei cari i ajutase să și câștige independența și dușmani ai comerțului frances.

Carol II fu cumpărat cu suma de trei milioane pe an; Impăratul Leopold a fost de asemenea cumpărat; Electorul de Brandeburg și cel de Bavaria au intrat în alianță cu ei și Suedia se legă a închide marea Baltică pentru Olandesi, cu ajutorul Danimarcei.

Francesii ocupă Lorena și armata lor se ridică la 120,000 de oameni. Turenne, Condé și Luxemburg erau în fruntea armatelor, împreună cu regele. În 1672, armatele franceze trec Rinul prin electoratul de Colonia și episcopatul de Münster. Mai multe cetăți au fost cuprinse și Utrecht a capitulat. La Amsterdam se discuta dacă nu ar fi mai bine a se supune mai repede. Neguțitorii de frunte voiau să fugă în Batavia și Ruyter nu putea împedica debarcarea Francesilor pe marea: mica republică părea pierdută cu desevîrșire.

Atunci Joan de Witt, care era în fruntea guvernului, propuse pace. El se invoia să dea Maestricht și toate cetățile de pe Meusa, împreună cu tot Brabantul olandes și să plătească o despăgubire de resboiu de șese milioane. Ludovic XIV crezu că Olanda e pierdută cu totul. El ceru douăzeci și cinci de milioane, Brabantul întreg și restabilirea catolicismului.

În fața acestor pretențiuni, și mai ales în fața primejdiei de a și pierde religiunea, poporul întreg se revoltă. Frații de Witt au fost uciși și Guillaume d'Orange fu numit Statthuder. El ordonă a se tăia iezeturile care aparau Olanda de marea și toată țara fu inecată. Armatele franceze au fost nevoite a se retrage înaintea Oceanului. În 1672, iarna, Francesii părăsesc țara.

Atunci Guillaume ridică mai pe toată Europa în contra Franței. Impăratul, Marele Elector, ducii de Brunsvic și de Hessa, regele Danimarcei și regele Spaniei încheie « Marea Alianță de la Haga ».

Turenne respinge pe Marele Elector dincolo de Vesper și Elba; dar două lupte maritime se termină în favoarea Olandezilor. În 1673, se cuprinde Maestricht și, în anul următor, Francesii intră în Franche-Comté și cuprind Besençon, pe când Condé bătea pe Guillaume la *Senef*. În acelaș timp, Turenne câștiga două victorii și devastă Palatinatul ca să vire groaza în Germani. Măsură selbatică, obicinuită în viac. XVII. Dar trei armate trec Rinul. Turenne, care avea o armată mică, se așeză în Lorena, ca și cum ar renunța la Alsația. Dușmanii se stabilesc în cartiere de iarnă și se pun pe petrecere, pe această

vreme rea. Turenne i atacă fără veste, i bate la Mülhouse, Colmar, Turkheim și i aruncă dincolo de Rin *). După ce fu serbătorit la Versailles, el se întoarse în Alsația în contra generalului imperial Montecuculi, care voia să treacă din nou Rinul. El l' atacă la *Salzbach* (27 Iulie 1675); dar muri la începutul luptei **) Condé veni și respinse pe dușmani dincolo de Rin, după care se retrase din armată.

Mareșalul de Luxemburg cuprinse mai multe cetăți în nord și bătu pe Guillaume la Cassel, pe când ducele de Lorena era bătut lângă Strasburg. În acel timp, *Duquesne* bătea în Mediterana flota spaniolă și pe Olandesi cari veniseră în ajutor. Ruyter fu ucis.

Dar resboiul costa scump și miseria era generală. Aceasta aduse încheierea păcii de la *Nimègue* (1678—79). Prin această pace s'a înapoiat Olandesilor Maestricht; Spania a cedat Franche-Comté; Franța câpătă mai multe cetăți în Nord și ducele de Lorena cedă Nancy, încă trei cetăți și patru drumuri. Electorul înapoi Suediei Pomerania.

Pacea de la Nimègue nu mulțemia pe nime. De aceea, au să mai fie resboaie.

III. Camerele de reuniune. Ludovic XIV e și mai mândru după Nimègue. I se dă numele de « Cel Mare ». El nu se mai credea legat prin nimic și provoca pe toată lumea.

*) Cu toată opoziția regelui și a lui Louvois, cari i ordonase să aștepte, Turenne hotărî să scape Alsația. « Când are cineva un număr de trupe în deajuns, nu poate părăsi o țară macar că dușmanul are mai mare armată.... Cunosc puterea trupelor imperiale, pe generali cari le comandează, țara unde mă aflu. Ieau totul asupra 'mi ». Iar oficerilor li zicea: « Nici un militar nu trebuie să stea în odihnă pe câtă vreme un German va fi în Alsația ». Alsația fu scapată. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 116).

**) Moartea lui Turenne a produs tot atât de efect ca și pierderea unei bătălii. Geniul și gloria lui crescuse neconținut în curs de patru zeci de ani. Putem zice că a fost toată viața sa în fruntea armatelor. Realisase mari lucruri, și mai tot d'auna cu mijloace în disproporție cu rezultatele. Ofițerii l' considerau ca pe un magistru și soldații ca pe un părinte. În Franța întreagă era numai un strigăt de admirație. Se zice că Montecuculi auzind fatala noutate ar fi zis: « Astăzi a murit un om care făcea onoarea omenirii ». Ludovic XIV decise ca rămășițele lui pămîntești să fie duse la Saint-Denis, lângă mormintele regale, alături cu ale lui Duguesclin. (C. Dareste, *Histoire de France*, V, 472).

Cetățile cedate după 1648 erau date « cu dependențele lor ». Ludovic XIV însărcină pe magistrații săi să cerceteze și să hotărească care sunt acele « dependenți ». Parlamentele din Metz și Besançon se pun pe lucru și se anecsază toate locurile considerate ca « dependente ». În plină pace, s'au făcut o mulțime de anecșări de la principii vecini. Dieta de la Ratisbona protestă, Electorul palatin și mai ales regele Suediei devin dușmani de moarte ; dar Ludovic XIV nici nu se uită la protestările lor. În 1681, el ocupă *Casal* și *Strasbourg*. Această cetate imperială a fost vindută de către episcopul său, Fürstenberg ; dar e drept că poporul de jos doria anecșarea, pentru că gema cumplit sub jugul aristocrației burgheze. Prin anecșarea Strasburgului, trupele franceze puteau intra ori când în Germania.

Guillaume se uni cu regele Suediei. Impăratul și Spania aștează la acest tractat. Dar Francesii cuprind *Luxemburg* și Spania cere pace. Armistițiul de la Ratisbona lasă în stăpânirea Franței toate cetățile anecșate (1683).

Atunci regele Franței este atot puternic *). El revocă Edictul de la Nantes ; bate pe stăpânul Algeriei și 'l silește a primi consuli franceși ; umilește pe Genova, pentru că făcea corăbii pentru Spanioli și silește pe dogele acestei republice să vină la Versailles ca să facă scuze.

Fiind că Ludovic XIV aspira la monarchia universală se formă *Liga de Augsburg*, în care intrau Guillaume, Impăratul, Spania, Olanda, Suedia, Bavaria, Suabia și Franconia (1686). Ludovic XIV

*) După pacea de la Nimègue, Ludovic XIV era în punctul culminant al norocului său. El aratase o vigoare, un spirit de continuitate, o putere de calcul și adesea ori o judecată dreaptă, care 'l punea cu mult mai pre sus de cât contimpuranii sei. Servit de oameni mari, el știuse în tot d'auna a i dirige și a 'și însuși opera lor ; nu înceta a vedea totul și a face totul prin sine însuși, pentru a deveni mai matur prin muncă. Cu toate aceste, norocul începea a 'l orbi. Increderea din cale afară în sine însuși, unită cu disprețul către adversarii săi, schimbă într'un chip simțitor judecata lui morală. Nu mai avea nici rușine nici scrupul, când era vorbă de interesul său, pe care 'l confunda cu gloria sa. Față cu străinii, el nu știia ce este dreptatea ; când era drept 'și inchipuia că este generos, și, în acest caz, generositatea lui era tot atât de insolentă pe cât espunerea pretențiilor sale era superbă și îndrăzneată. În lăuntru, el nu se preocupa de miseriile poporului. Uman prin natură, el nu vedea în realitate de cât numai puterea și mărirea. (C. Dareste, *Histoire de France*, V, 500).

devine și mai sumeț. Papa e nesocotit chiar în Roma; el impune cu armele pe creatura sa Fürstenberg în scaunul arhiepiscopal din Colonia și pretinde moștenirea lui Carol II, regele Spaniei *).

§. 4. Franția sub Ludovic XIV.

Frona dovedise Franției că nime nu poate să se pună cu regele și că toți trebuie numai să asculte. După Frondă, nu vor mai fi nici hughenoți cari să formeze stat în stat, nici magistrați ambițioși, nici principii rebeli. Opinia publică consimția ca regele să ia puterea absolută fiind că era «sătulă de agitațiile sterpe care numai cât sporiseră miseria generală; Franția aspira să aibă o putere forte și tutelară, la umbra căreia ar putea în fine să se repauseze și să-și vină în simțiri».

Ludovic XIV ținea minte ce i se întâmplase în timpul acelor agitațiuni. El și amintea că la vârsta de zece ani, pe o noapte rece de iarnă, fusese dus în ascuns, ca un fugar, la St. Germain; și amintea cum, mai târziu, a intrat poporul în camera lui de culcare ca să vadă dacă el este în adevăr acolo; el asistasese la bătăliile, în care era vorba de autoritatea lui.

«Născut cu dispozițiuni fericite, grav, băgător de samă, vorbind puțin, cugetând mult, și îndreptase de timpuriu curiozitatea lui inteligentă asupra tuturilor celor ce se petreceau în jurul său» **).

*) Ludovic XIV nu înțelese lecția ce se cuprindea în tractatul de la Nimègue. El și amintea numai de victoriile generalilor săi, de provinciile anexate de către diplomații săi. Toată curtea era la picioarele sale. Orașele, provinciile, 'l admirau și 'l lingusau pe întrecute. Reprezentanții Parisului 'l numiau oficial *Ludovic cel Mare* (1680). Totul contribuia a 'l înbăta. «Ne considerând nici stat, nici viață, nici liniște publică, nici credință jurată pe onoarea sa când o socotia jignită», Ludovic XIV ajunsese la o mândrie nesuferită, cum nu se mai văzuse de la Xerxes încoace. Provocările se înmulțiră și aduseră în curând resbunări cumplite. Apogeul regnului era aproape de decadență. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 121)

**) Înalt și sănătos, foarte elegant, respirând în toată persoana sa ceva bărbătesc și eroic, politeța lui era de o delicateteță fără margini. Saluta pe ori ce femeie, ori care ar fi fost ea. Vorbia puțin, dar precis; spunea esact ceia ce trebuia, nici mai mult nici mai puțin. Tot d'a una stăpân pe fața, pe gesturile, pe cuvintele sale, nu lăsa să i scape nici un cuvânt jignitor pentru nime. În toată viața lui numai de patru sau cinci ori s'a mâniat pe oameni de jos. Din nenorocire, sub aceste calități se ascundea o iubire de sine, un egoism,

El era incredințat că toată puterea reșede numai în el, că numai el are dreptul de a porunci și că toți, fără excepție, nobili și țerani, burghezi și clerici, toți trebuie să se supună. Ascultarea era impusă de către D-zeu *). De aceea guvernământul lui a fost un guvernământ arbitrar: întemnițări arbitrare, condamnări nedrepte, violarea secretului scrisorilor. Parlamentele nu mai au nici un drept și nici vorbă nu mai poate fi de Adunările Generale. Parlamentul înregistrează edictele fără a mai avea dreptul de a face observațiuni. Toată averea publică e averea regelui și, adese ori, și averile supușilor sînt la dispoziția lui. El e «delegat a lui D-zeu». I se aduce un cult ca lui D-zeu; el are puterea de a face minuni **).

Ludovic XIV a organizat definitiv guvernul monarhiei și a întocmit Curtea ca un organ al regalității. A guvernat prin sine însuși și și a împărțit increderea între mai mulți miniștri. Cei cari aveau pretenția de a-l domina au fost zdrobiți, pentru că era foarte prepușelnic. El a făcut regnul său, și el trebuie făcut răspunzător pentru relele ce s'au întîmplat; dar numai lui i se cuvine și onoarea pentru faptele mari. Nu a voit să se servească nici cu clerici, nici cu cei din înalta nobilime și nu a primit nici chiar pe membrii familiei sale. Și-a luat ajutoarele sale din nobilimea «de robe». Aceștia erau totul numai prin el și, când i disgrația, el iarunca din nou «în nean-

o inimă seacă de care avem o mulțime de exemple. Cele mai mari nenorociri în familie nu puteau întrerupe ocupațiile zilnice și petrecerile ordinare. Ori ce voia el, trebuia să se îndeplinească numai de căt. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 184).

*) Regalitatea e drept divin. Așa învăța Biserica. «Toată puterea vine de la D-zeu», scrie apostolul Pavel. În Adunările Generale din 1614, deputații stărei a treia ziceau: «Fiind că regele e recunoscut suveran al regatului său, ținându-și coroana numai de la D-zeu nu e putere pe pământ, ori care ar fi ea, spirituală ori timpurală, care să aibă vre un drept în regatul său». Judecătorii proclamau și ei origina divină a puterii regale. «Scaunul Majestății Voastre reprezintă tronul lui D-zeu celui viu», zicea Omer Talon în ziua când s'a incredințat regenta Anei de Austria. «Cine se împotrivese puterii se împotrivese lui D-zeu» scrie Bossuet. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 152).

***) În *Instrucțiunile pentru delfin*, Ludovic XIV zice că regii exercită o funcțiune cu totul divină. El crede că regii participă la infailibilitatea lui D-zeu. «Nu mai e nici o îndoială, zice el, că sînt unele funcțiuni în care ținând locul lui D-zeu se pare că noi sîntem partași ai cunoștinții și autorității sale». «Nu sfaturile cele bune, nu consilierii cei buni dau principelui prudența; ei prudența principelui,

tul de unde i ridicase». Alegea mai mult oameni mediocri. Oameni de geniu ca Le Tellier, Louvois, Colbert, Lionne, au stat în funcțiile lor până la moarte, dar pentru că și-au putut ascunde geniul lor, pentru că i-au repetat neconștient că el e stăpân, pentru că l'au lingușit și au căpătat încrederea lui.

Administrația era minunat organizată. Era un Consiliu de Stat, un felu de Consiliu de ministri, în care numai el decidea; Consiliu al Petițiilor, un felu de ministeriu de interne, cu dreptul de a judeca; Consiliul de Finanțe, Consiliul Privat, un felu de Consiliu de Stat și Curte de Casație. Apoi veniau alte Consilii de o importanță mai mică. *Cancelarul*, păstrătorul pecetilor, era capul justiției, imovibil; *Controlorul General* cu competență financiară, interne, agricultură, comerț, industrie, lucrări publice, instrucție și artele frumoase; *secretari de stat*.

Ludovic XIV avea puțină instrucție, dar judecată sănătoasă, aptitudinea de a cuprinde totul și dorința fermă de a fi rege. Foarte punctual. Numai de două ori a amânat Consiliul în cei cincizeci de ani cât a domnit. El a făcut multe greșeli, dar nici un rege nu a avut «până în așa punct» arta de a domni.

Provințiile aveau în fruntea lor *gubernatori*, mai mult cu atribuțiuni militare, luați dintre familiile mari; dar cu condiție de *supunere absolută*. Gubernatorii erau plătiți bine, dar nu aveau nici o putere. Toată puterea era în mâna *Intendenților*. Vechiele *Adunări Provițiale* ființau numai cu numele. Ele aveau drept a face repartitia impozitelor; Intendenții fiesau sumele și ele votau. S'au sfârșit și cu libertățile municipale: a dispărut chiar și simulacrul de alegere. Primarii erau numiți pe viață și și cumpărau funcțiunea cu bani. Intendentul e totul în o provinție. Erau douăsprezece Parlamente, dar ele nu au voie a se amesteca în administrație și în politică; judecau procesele pe care voia intendentul să le trimită. Acesta putea a-

numai ea, formează pe bunii miniștri și produce toate consiliile bune care i sunt date». «Cel care a dat regi oamenilor a voit ca aceștia să i respecte ca pe locuitorii săi, rezervându-și lui dreptul de a e-samina purtarea lor. Voința lui este ca ori cine s'a născut supus să asculte, fără a se mai gândi. Nu e măsămă mai stabilită de creștinism de cât această umilită supunere a supușilor în fața celor cari li sunt puși în cap». (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, XI, 10).

duce inaintea sa unele procese. Intendenții atîrnau de Controlorul General și de secretarii de stat.

Toată activitatea politică și administrativă era concentrată la Curte. Ludovic XIV nu iubia Parisul. Această cetate i amintea Fronța; și apoi era prea sgomot și agitație. El ordonă a se construi palatul de la Versailles*). *Mansart* și *Le Vue* au clădit palatul și *Le Notre* a desenat celebra grădină. Tot *Mansart* a făcut și *Trianon*. Palatul și grădinile de la Versailles au costat peste cinci sute milioane, valoarea de astăzi. Regele pretinde ca toată nobilimea să trăiască la Versailles, care, de la 1682, ajunge capitala regatului. Atunci el se isolează de națiune, cunoaște numai pe cei cari 'l incunjoară și trăiește vesel și incredințat că totul merge bine, pentru că cei din jurul său sint toți veseli. Nime nu mai îndrăznește a i spune adevărul. O prapastie se sapă între popor și rege: peste un secol, au să ajungă ca doi dușmani față în față**).

*) Versailles, e monumentul nedestructibil a lui Ludovic XIV. Ceia ce te lovește mai întâi, sint proporțiunile vaste, e regularitatea maiestoasă combinată pentru a produce efecte imposante. Totul e in armonie cu deprinderile și curtea marelui rege. Totalul ni lasă o impresie profundă de admirație și de respect. Galeria lui Apolon ni dă astăzi o idee de ce erau serbările acelei curți, după cum portretele, cu costumele și atributele lor mitologice, ni dau ideie de feiul de aureolă de care erau incunjurate persoanele de frunte și de tămăia ce li se imprăstia in cale. Această arhitectură de piatră era completată prin arhitectura vegetală din parc, unde boschetele, apele, statuiele, dispuse și armonisate in linii mari, adăogau la nobleța edificiului și atestau la rîndul lor puterea suveranului care forțase natura. Orașul cu stradele sale largi, cu bisericile, mănăstirile și otelurile sale, nu era de cît dependentile acestui gigantic palat. Simțim că Versailles, astăzi un mare desert, era zidit pentru a fi inpoporat cu o curte imensă, in care Ludovic XIV trăia in mijlocul unei Franție făcută după imagina sa. (C. Daresté, *Histoire de France*, V, 508).

**) El voise să iea de la nobilime ultimele urme de independență, ca ea să ajungă a fi cea ce i va plăcea lui a fi. In adevăr lanțurile aurite ale vieții de curte au legat indată și pentru tot d'una pe principii de sânge și pe nobili la carul regalității. Retras in templul său ca un zeu, care se sustrage dinaintea ochilor mulțimei, pentru a nu lăsa ca să se apropie de el de cît numai pe câțiva inițiați, el nu mai cunoșcu de cît numai cea ce se petrecea sub ochii săi. Versailles, Trianon, Marly, Fontainebleau, sint pentru el Franția. Ce putea ști el de provinciile cele mai indepărtate; chiar Parisul i era necunoscut? De aceia se creă puțin câte puțin o prapastie între regalitate și națiune. Au să trăiască despărțite, străine

Ludovic XIV a fost imoral în viața sa privată. Femeile cu care trăia el erau la curte și onorate în public. Copii săi bastarzi au fost legitimați; li s'a dat calitatea de *principi de sânge* și ei au intrat în legături de căsătorie cu cele mai ilustre familii din Franța. Dar acele femei nu au avut nici o influență politică; afară de cea de pe urmă, *D-na de Maintenon*, cu care regele s'a căsătorit în secret, după moartea soției sale. Ea era cu trei ani mai bătrână de cât regele, dar de o rară inteligență.

El era strașnic cu fiii săi. Moștenitorul tronului era tractat tot ca un copil, macar că era de 50 de ani; nepotul său, ducele de Berry, nu îndrăznea să se apropie de el. *Filip de Orléans*, fratele regelui, nu avu nici un rol.

Casa regelui era perfect organizată; în cea civilă erau trei mii de funcționari; peste tot erau la Curte cinci mii. Aice domnia o etichetă bizantină. Totul era regulat cu minuțiositate. Toți nobilii alergară la Curte; pentru că numai aice se imprăștie favorurile. Energica nobilime de odinioară a ajuns o turmă de stăruitori și de cerșitori; dar se petrece minunat la Curte*). E multă religiozitate, dar puțină religie. În ultimele timpuri ale regnului, evlavia ajunge la modă.

Ordinul eclesiastic era cel întâiu dintre stările regatului. El avea dreptul de precădere, donațiuni bogate și unele privilegii finanțiare, dar era intru totul supus regelui. Numai el avea drept a da beneficiile eclesiastice, pentru că acum nu mai era alegere. Papa era dator să aprobe aceste numiri. Regele numia episcopi mai mult din popor; de aceia moravurile clerului, cu rari excepțiuni, erau pure. Clerul și pastrase dreptul de a avea Adunări la cinci ani. În aceste Adunări vota *darul gratuit*, care se făcea regelui.

una de alta, într'o zi dușmane una alteia. Regele trăiește la Versailles, incunjurat de fețe surizinde și satisfăcute, plin de un optimism pe care nimic nu l' poate sdruncina. Națiunea trăiește de o parte fără ași vedea vre odată stăpânul. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 182).

*) Pompa serbărilor, politeța unei curți unde moravurile nu au fost nici odată mai elegante, nici ceremonialul mai impozant, geniul marilor scriitori, tonul literaturii despre care s'a putut zice că a fost numai un inn spre gloria regelui, interesul cu care societatea din acel timp, una din cele mai strălucite care a fost vre odată, s'a zugrăvit singură în memoriile sale, au făcut naturalmintे pe o mulțime de istorici a insista asupra detaliilor domestice din palatul lui Ludovic XIV, și a ridica aceste detalii până la rangul unor evenimente istorice. (C. Daresté, *Histoire de France*, V, 393).

Nobilimea era exclusă de la funcțiunile publice. Ea perduse definitiv ori ce influință politică și rămăsese pentru nobili numai cariera armelor, dar și aici înaintările se făceau după «tabloul de merit». Justiția regală era foarte aspră cu nobilii, cu cei de mai ales prin provincii. Nici vorbă de conspirații; îndrăzneala celor puternici fusese zdrobită pentru de a pururea. Nobilimea era exclusă din Consilii; dar ocupa funcțiuni bine plătite, și fără nici o importanță politică; erau numai servicii personale regelui. El era darnic cu titlurile de nobleță ca să le înjosască. De aceia și mulți dintre adevărații nobili nici nu se mai serviau de titlurile lor; cei de la Curte aveau lefi foarte mari, erau nutriți și aveau și alte avantaje: câștigau foarte mult și pentru că stăruiau pentru alții.

Starea a Treia se ridică mult. Nobilimea «de robe» era egală cu cea «de l'épée» și din punctul de vedere politic era superioară. Miniștrii ieșiți din burghezic, foarte favorizați, ajungeau egali cu cele mai mari familii din regat. Louvois ajunsese unul din cei mai bogați oameni din Europa. Colbert nu refusa presentele. Finanțierii ajunseseră o adevărată autoritate în stat.

Vechele diferenți sociale dispăreau prin căsătoriile dintre nobili și nenobili. Regele le incuragia și da bani. Trei fete de a lui Colbert s'au măritat după duci. Nobilimea ruinată umbla după zestre «și îngrășa pământurile cu gunoiu».

Țerănimea era în miserie, pentru că pe țăran cădeau toate sarcinile. Numai el nu avea nici un privilegiu. Timp de patru zeci de ani, cât au ținut războaiele, miseria și apăsarea au devenit și mai grele. În 1675 a fost în Bretagne o adevărată Jucărie, care a fost înădușită cu cruzime. Sute de nenorociți au fost spânzurați. Tot așa și în Gascogne. Un raport oficial din 1687 zice: «Am constatat că mai pretutindenea numărul familiilor a scăzut foarte. Miseria le a împrăștiat; au pornit după cerșitorit și au pierit prin spitale și pe aiurea.» Cât de mare trebuie să fi fost săcătuirea Franței de vreme ce, în 1690, regele topi toate mobilele de argint masiv, până și tronul, ca să capete bani! În 1709 el a topit și vasele de aur. De aceia a și fost mare bucurie în popor la moartea *Marelui Rege**).

*) Ludovic XIV muri în fine. Când s'a împrăștiat vestea că el a murit în adevăr, poporul ajunse nebun de bucurie. Tirania care l' zdrobise atâta vreme nu mai esista; și s'au văzut îndată o reacțiune așa de violentă, cum nu n'ai este exemplul în istoria modernă. Marea

Contimpuranii uitau anii de glorie și 'și amintiau numai de cumplitul său despotism care lăsa pe Franția în 'o prăpastie de miserie*).

Colbert. Timpurile de glorie alui Ludovic XIV sînt legate de numele lui Colbert.

El se trăgea din o familie de negațitori de postav din Rouen; fusese întrebuintat de cătră Mazarini și el informă pe rege de hoțiile Suprintendentului de finanțe Fouquet, care cheltuia averea sa enormă într'un chip scandalos. Dat în judecată. Fouquet a fost condamnat ca să i se confisce averile. Regele mai înăspri pedeapsa: întemnițare perpetuă.

Muncitor neobosit, aspru și auster, Colbert nu plăcea Curții și

majoritatea a Francesilor se despăgubi de ipocrisia lor silită dându-se licenței cele mai grosolane. Dar în generațiunea care se forma atunci, erau câțiva tineri plini de inimă cari aveau vederi mult mai înalte și a căror idei de libertate nu erau satisfăcute numai prin învoirea de petrecere. Dedați marelui idei de a reda Franției libertatea de cuvînt pe care o pierduse, ei și întorceau naturalmente ochii cătră singura țară unde libertatea era practică. Hotărîrea lor de a o căuta în singura țară unde o puteau găsi, dădu loc acelei uniri între intelectul frances și cel engles care, dacă considerăm efectele imense, este faptul cel mai important din istoria veacului al optsprezecelea. (Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, III, 77).

*) Trebuie să amintim greutatea zdrobitoare a impozitelor, ruina comerțului, depopularea țerei, pentru a înțelege ce simțimente de ușurare și de bucurie a pricinuit sfîrșitul unei domnii «așa de îndelungată și așa de grea.» «Provințiile, zice Saint-Simon, în desperare pentru ruina și nimicirea lor, au tresaltat de bucurie. Poporul, ruinat, zdrobit, desnădăjduit, mulțemi lui Dumnezeu într'un chip scandalos, c'a scapat, când nici mai nădăjduia scapare.»

Contimpuranii uitau în acest moment calitățile regale alui Ludovic XIV, măreția guvernămîntului său, gloria pe care o dase el țerei, și 'și amintiau numai de acel despotism fără friu care zdrobise ori ce rezistență și care lasa pe Franția în un abis de miserie. Dar pentru a cunoaște rezultatele regoului lui Ludovic XIV, trebuie să ne uităm mai departe de cât acești ani nenorociți, mai departe de cât domniile celor doi succesori ai săi. Adevărata consecință a acestui regn este că a adus Revoluția francesă. În privirea politică, Ludovic XIV a adus-o numai de cât prin escesele despotismului; economiceste, a făcut-o necesară prin escesul miseriei; în privirea socială, el a făcut-o posibilă prin aceia că a redus pe privilegiați la rangul de curtesani și pentru că a păstrat funcțiunile publice numai pentru membrii stărei a treia. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, IV, 219).

nu era iubit de popor*). Dar Franța prosperă în tot timpul cât regele ascultă de sfaturile lui. El a concentrat în mână sa mai toată administrația: finanțe, marină, lucrări publice. El a introdus o compabilitate regulată, a micșurat sumele pe care le cheltuia regele fără să dea vre o socotială, a desființat o mulțime de funcțiuni nefolositoare și a micșurat veniturile celor cari încasau dările. A supus la dări pe o mulțime de scutiți, a împărțit mai cu dreptate sarcinile și a scutit pe cei cari se insurau de tineri și pe cei cu mulți copii. Veniturile statului s'au întreit fără a se impune dări nouă. Dar din nenorocire, dorința de glorie a regelui a paralisat aceste măsuri bune. Din cele 600 de milioane ce se cheltuiau pe an, valoarea de astăzi, a patra parte se cheltuia cu armata.

Colbert s'a ocupat a îmbunătăți soarta țeranilor. El micșură dările și prețul sărei, opri a se vinde vitele muncitorului, secă mlaștinile și luă măsuri pentru cruțarea pădurilor.

S'a îngrijit de asemenea și de industrie și el e părintele industriei mari franceze. A mărit și a perfecționat fabrica *Gobelinilor*, a creat manufactura de la *Beauvais* și pe cea de tapiserie de la *Abusson*, a adus lucrători din Veneția și a întemeiat fabrica de oglinzi de la *Saint-Gobain* și a încurajat fabricile de dantelă, ca să dea de lucru femeilor. El întemeie fabricile de postav fin, de stoffe de matasă cu aur, catifele, etc. și cheltuia foarte mult cu *manufacturile regale* **).

*) Colbert se distingea prin un spirit de precisiune admirabilă, un simț drept, o dispoziție constantă a intra până în adîncul lucrurilor, a prefera ceia ce e solid înaintea aceia ce strălucește. Întreprinderile lui, chiar cele cu care s'a înșelat, au fost tot d'auna cântărite și calculate cu maturitate. Avea un simț moral cu totul superior contimpuranilor săi; chiar dușmanii lui lăudau buna lui credință și siguranța lui. Pe lângă o tenacitate imperioasă, avea o înfățișare austeră, o francheță nu prea comună pe acele vremi și care a fost socotită de multe ori ca brutală. Activitatea lui neobosită deștepta admirațiunea. El făcea totul prin sine însuși și nici un detaliu nu i scapa. Era, cum zice *Gourville* «născut pentru munca mai presus de cât și poate inchipui cineva». «Nu cunoaște, zice *Perrault*, alt repaos de cât numai pe acela de a și schimba munca.» Poseda o aptitudine aproape universală, pe care o recunoscuse și *Mazarini*. Se zice că la moartea sa cardinalul ar fi spus către *Ludovic XIV*: «Vă dătoresc totul, sire, dar cred că mă aquit de voi dându-vă pe *Colbert*» (*C. Dareste, Histoire de France, V, 383*).

***) Colbert era incredințat că se putea crea o industrie de odată, și de aceia a fundat manufacturile regale. El se înțelegea cu

Colbert s'a gândit la căile de comunicație și a făcut canalul din Languedoc.

Avind in vedere prosperitatea « Companiei Indiilor » din Olanda, el fundă două Companii și li acordă favorurile regale și ajutoare in bani. Nu a reușit aceste două Companii cum nu au isbutit nici cea de Nord și cea de Resărit; dar cu toate aceste, Colbert a făcut foarte mult pentru comerțul maritim. In 1673, el publică *Ordonanța de Comerț*, prin care se desființau obiceiurile provinciale și se regulau raporturile dintre lucrători și stăpâni, jurisdicția consulară, falimentele și toate daraverile dintre neguțitori. El a lucrat, de asemenea, *Ordonanța maritimă* și a luat inițiativa pentru reforma procedurii civile și a instrucției criminale. In lăuntru, el ușură circulația mărfurilor și protegiă industria francesă in contra concurenței străine. A isbutit a desființa vămile interne in douăzeci de provincii.

Colbert s'a gândit și la colonii și *Antilele* au devenit in floritoare. Chiar sclavii negri erau aici in o pozițiune mult mai bună de cât in coloniile englese.

După moartea lui Colbert, atribuțiunile lui s'au împărțit intre mai mulți miniștri. Dar cu toată buna-voință lor, urmașii săi nu au putut face nimic, mai ales din pricina marelor resboaie de la finele regnului: ast-fel că la moartea lui Ludovic XIV datorია era de patruzprezece miliarde, valoarea de astăzi, și miseria era generală.

§. 5. Revocarea Edictului de la Nantes.

Protestanții o duseseră bine pe timpul lui Mazarini. El i stima mult, pentru că erau «buni servitori și supuși ai regelui». Protestantismul in floria, dar mulți dintre nobili se intorceau la catolicism.

fabricanții; li da subvenții, unele in bani, altele indirect; li acorda premii; opria produsele similare străine; și de multe ori obliga pe orașe a li da lucrători și lucrătoare. Și a creat ast-fel in curs de șese ani, de la 1664 până la 1669, o mulțime de stabilimente nouă. Cele mai principale au fost destinate pentru marină, turnătorii, fabrici de aramă, oțelării, frângerii, pânzării. Industria fierului, a cărbunilor, a postavurilor, pânzelor, pieilor și stofelor de tot felul, luară un mare avânt. S'au inmulțit industriile de lucș, pentru care Franția și mai ales Parisul aveau un feliu de privilegiu național. Colbert creă săpunării, steclării, cristalerii, fabrici de dantele. El ridică manufactura Gobelinilor și pe cea de tapiserii de la Beauvais. (C. Dareste, *Histoire de France*, V, 411).

Ei vedeau că nu puteau spera nici un viitor bun în o curte catolică. Numai burghezii și cei de pe la țară au rămas statornici în credință. Depărtați cu încetul de la funcțiuni, ei devin industriași, comercianți, agricultori și ajung la o stare înfloritoare. Ei sînt însemnați, de asemenea, în litere, științi și arte. La începutul domniei lui Ludovic XIV erau mai bine de un milion.

Clerul Catolic era furios. În 1685, în numele Adunării generale a clerului, un prelat zicea că «distrugerea eresiei e singura misiune a clerului». Și se puse pe lucru. Vecinic clerul cerea de la «pietatea» regelui să ia măsuri de rigoare *). Mazarini se opunea. Dar în 1652 făcu cunoscut reformaților că nu li mai este permis a stringe sinodul lor național.

Evlavia regelui înlesni uneltirile clerului. Se desființară o mulțime de temple și se interpretă în defavoarea protestanților dispozițiunile Edictului de la Nantes. Reformații au fost dați pe mîna iesuiților. Preuții catolici au dreptul a se duce la patul murinzilor pentru a i întreba dacă nu vor să moară în «religia regelui»? Copiii lor erau luați cu sila și crescuți în religia calolică. Un copil de șapte ani putea să abjure și abjurarea era valabilă.

Regele nu voia să se întrebuinteze violențe. El doria Unire. De aici, o mulțime de controverse în care ieau parte Bossuet, Nicole și Arnauld, pentru catolici; Claude, Jurieu, Basnage, din partea protestanților. Impăcarea era mai aproape de cât ori și când pentru că toți discutau cu bună credință; dar catolicii cereau numai de cât supunere. Atunci nu mai e vorbă de împăcare și persecuția începu. Se

*) Imprejurările favorisau pe cler. El găsia în Ludovic XIV un principe dispus a-l asculta. Evlavia lui era foarte îngustă. Spaniol prin mamă și prin educație, refugiat în strălucirile de la Versailles ca un rege al Spaniei în Escorial, încunjurat de femei și de preuți, Ludovic XIV, suveran absolut, nu putea de cât să favorizeze politica «unității de credință».

Reformații arătasera că sînt credincioși, de la începutul regnului. «Noi nu cerem, ziceau ei, de cât să putem trăi și muri în serviciul Majestății voastre în justele libertăți care ni sînt acordate, mai cu samă în ale conștiințelor noastre, și esercitiul religiunii noastre fără de care viața nu numai că ni este indiferentă ci amară, și moartea de dorit. Aceste sînt gemetele supușilor voștri; el le arată cu mare dreptate ca la un rege al lor; și vi le adresează cu lacrimi ca la părintele lor și ca la singurul lor sprijinitor pe lângă D-zeu».

(Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 282).

opri alcătuirea și publicarea de cărți in contra religiei catolice și se suprimă cele publicate. Mulți reformati se făcură catolici, intre cari Turenne, Pelisson, etc. Se institui o *casă de convertire*, de unde se plătia sume mari celor convertiți; dar protestanții rămăneau statornici.

Atunci clerul văzu că nu i alt chip de cât persecuția pe față. Dar trebuiau pregătite spiritele. In 1682 Adunarea generală a clerului publică un *avertisment* cătră protestanți și regele declară că singura lui mahnire ce i a mai rămas este că vedea mulți supuși ai săi dușmani ai religiunei sale. Atunci, nu e o crimă a nu face pe rege fericit? Clerul dovedi prin dovezi din Sfinții părinți că se poate intrebuița *sila* in cestiuni religioase. Atunci funcționarii publici fură obligați a demisiona dacă nu se convertesc; pe urmă se inchiseră dușenile cu obiecte de mâncare ale protestanților. Aceștia fac un ultim apel la rege. Claude, însărcinat cu redacția acestui apel, arată regelui «templele in ruină, academiile suprimate, pastorii intemnițați, goniți sau fugari» și protestează că reformații sînt credincioși regelui. Nici n'a fost luat in considerație (1685). In acelaș an, Adunarea generală a clerului ceru ca «Edictul de la Nantes să nu mai fie socotit ca o lege generală, de oare ce el s'a modificat cu mult» și roagă pe rege ca protestanții să nu mai poată fi avocați și să se inchidă tipografiile și librăriile lor. Ludovic XIV credea tot ce i spunea preuții «ca și cum i ar fi spus D-zeu».

In 1685, clerul ceru ca să se inceapă persecuția.

Persecuția incepuse din 1681 și in Poitou și Béarn incepuseră *dragonadele* *). Spăimântați, mulți din protestanți abjurară. In fie care zi curierii aduceau vești că s'a sfârșit cu reformații. Nu rămănea de cât să se facă revocarea Edictului de la Nantes. El a fost revocat in 17 Octombrie 1685. S'au dat ordine să se esileze pastorii, să se dărâme cele de pe urmă temple și să se inchidă și școalele protestante câte mai erau. Reformații puteau rămănea, dar nu aveau voie să eșercite cultul lor in public și copii lor trebuia să fie catolici. Când vor să fugă, sunt amenințați cu galere pe viață.

*) «Eu intrebuițez, scrie intendentul din Béarn, toate chipurile pe care le pot imagina, ca să dau regelui satisfacția că intreg Béarnul s'a convertit». S'au văzut atunci dragoni, mergând sub stindardele regale pătrunzând, cu sabia goală, cu injuria in gură, nu in cetățile dușmane, ci in locuințele celor mai credincioși supuși ai regelui, pentru a introduce in ele teroarea și prădăciunea. Pustierile

Mare e răspunderea lui Ludovic XIV, dar e cu mult mai mare răspunderea clerului. Bossuet 'l compară cu Constantin, Teodosie și Carol cel Mare. « Prin Voi erezia nu mai este; numai D-zeu a putut face această minune ». Papa scria « Biserica nu va inceta nici odată a lăuda numele vostru ».

În tot regatul era numai un glas pentru a lăuda pe Ludovic cel Mare; dar dincolo de fruntarii mii de glasuri infirau persecuțiunile. Fugiseră mai bine de zece mii de familii, înainte de revocare. După acest act, numărul lor creșu grozav. Au emigrat mai bine de 400,000 de oameni *).

s'au intins în curând în toate provinciile. Ducele de Noailles « făcea cunoscut protestanților din Nîmes intențiunile absolute ale regelui pentru convertirea generală și li da termen de opt zile ca să se facă catolici și că, trecut acest termen, ei vor fi atacați de trupe ». Mai publică cum că « cei cari fugiseră să se întoarcă în termen de trei zile sub pedeapsa de a fi spânzurați sau trimiși la galere ». Tot așa era în întreaga Franție, chiar și la Paris și ori ce rezistență la aceste ordine aducea pe dragoni. Aceștia găseau tot felul de chinuri. Ei spânzurau pe oameni, barbați și femei, de păr ori de picioare de scândurile din case ori de căminuri, i arunca în foc ori în fântâni reci ca ghița, împedicau pe bolnavi a dormi, smulgeau pe copii din brațele mamelor, insultau pe femei. Violențele lor nu se opriau de cât numai când victimele, nebune de groază, se hotărâu în fine a se uni cu credința regelui. În fruntea acestor trupe erau episcopii. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 298).

*) E absolut imposibil a se determina cifra la care a ajuns emigrarea. Toate evaluările sînt sau arbitrare sau contradictorie; dar din toate calculele făcute nu iese mai puțin de două sute de mii de oameni. O întreagă mahala din Londra s'a impopulat cu lucrători refugiați cari lucrau la matasă, cristale sau oțel. Amsterdam zidi pentru ei o mie de case. O colonie numeroasă se așeză la Berlin și în împrejurimi. Gentilomi refugiați au intrat în serviciul lui Guillaume d'Orange care a alcătuit din ei patru regimente. În curînd s'au văzut efectele despopulării și ale sărăciei. În cetățile din mează-zi, lucrătorii calviniști cari nu aveau de lucru cerșitoriau când emigrău și umpleau spitalele. Opera industrială a lui Colbert, așa de greu de mîntînit, a primit o lovitură de moarte. (C. Dareste, *Histoire de France*, V, 564).

Chiar după mărturia intendenților, emigraseră sute de mii de protestanți. Saintonge și Poitou au fost pierdut mai mult de 100,000 de locuitori; în Normandia 26,000 de locuinți erau deșerte; la Paris din 1938 de familii 1202 trecuseră în străinătate. De la 1682 până la 1720 Geneva, cu o admirabilă caritate, distribuse 5146266 fiorini la mai bine de 60,000 de esilați; Zürich, în șese ani, vine în ajutor la 23345 refugiați și în Londra sînt mai bine de treizeci de biserici

X. GUILLAUME III.

§. 1. Revoluțiunea din 1688.

După căderea ministrului Clarendon, Carol II inceptu a governa absolut. Prin tractatul incheiet cu Ludovic XIV, el primia, in fie care an, o mare sumă de bani și din această cauză el putea face ori ce voia, pentru că nu mai avea nevoie să convoace Parlamentul, pentru a i acorda subsidiile necesare. El ajuta Franția in contra Olandei și prin aceasta 'și indeplinia obligațiunea față cu Ludovic XIV ; dar satisfăcea și ura Engleșilor in contra acestui popor de neguțitori, cari concentraseră in mâna lor mai tot comerțul lumii.

Engleșii puteau ierta multe lui Carol II. Ei erau așa de sătui de escesele Revoluțiunei de mai inainte, că erau gata a suferi totul. Din nenorocire, puțin inteligentul rege engles intrecu ori ce măsură in cestiunile religioase. El 'și intocmi un ministeriu devotat persoanei sale, ministeriu care a fost numit *Cabal* după inițialele celor mai insemnați membri ai săi. Cu acești miniștri supuși, Carol II inceptu opera sa de inădușire a Anglicanismului. El lasă ca Reforma să fie sdrobotită in Olanda, permite introducerea catolicismului in Anglia, fratele său Iacob, comandantul suprem al flotei englese și moștenitor al tronului, se convertește la religiunea catolică și se dă *Declarația de indulgență*, prin care se acordă mari drepturi catolicilor și neconformiștilor.

Această favoare acordată dușmanilor bisericei anglicane produce o mare fierbere in țară. La nouăle alegeri, intră in Parlament barbați devotați regelui, dar dușmani ai străinului și ai celor ne-anglicani. In timpul acesta corupțiunea era universală ; regele se vinde ;

protestante franceze. In Suedia, in Danemarca, in Rusia, in America, in Olanda mai ales, se așază proscriși și Berlinul dă asil la mai bine de 100,000. Prin această funestă emigrare care se continua in prima jumătate a viac. XVIII, Franția pierdu mai bine de 400,000 de locuitori. « Numărul Francesilor cari au fost pierduți pentru Franția, zice A. Sorel, ori cât de mare ar fi, e puțin lucru in comparație cu valoarea sufletelor lor și cu tăria caracterelor lor. Cei cari, avind a alege intre ce aveau mai scump pe lume și intre conștiința lor, au optat pentru conștiința lor, duceau cu ei comori de eroism, de statornicie, de desinteresare, ei lasau in patria lor unul din acele goluri pe care nimic nu le poate umplea ». (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 301).

ministrii se vînd ; se vînd și deputații din opozițiune. Această imoralitate incurcă și mai rău lucrurile.

Dar, cu toate aceste, tot e mai puternică ura religioasă. În 1673 se votează legea numită *Test-Acte*, prin care sînt isgoniți din funcțiunile publice toți cari nu sînt anglicani. Ducele de York fu nevoit a demisiona din funcțiunea de amiral, iar fiica sa Maria fu măritată după *Guillaume de Orange*, Ștathuderul Olandei *). Prin această căsătorie s'a mai potolit fierberea din țară ; pentru că Iacob nu avea băieți și fiica sa, măritată după dușmanul de moarte a lui Ludovic XIV, avea să ajungă la tron. Cu toate aceste, tot s'au luat garanții în contra despotismului. S'a desființat censura și s'a votat legea *Habeas corpus*, prin care s'a asigurat libertatea individuală (1679).

De atunci țara s'a împărțit în două partide : cei cari voiau îndepărtarea de la tron a ducelui de York și cei cari respectau dreptul de moștenire, dar voiau să ia garanții : *Vigi* și *Tori* ; cei întâi reprezentau dreptul de a rezista suveranului și cei de al doilea datoră de a se supune « Cu timpul, torii au să ajungă a fi alipiți de tradițiile Angliei rurale, de proprietatea funciară, de biserica anglicană ; pe când vigii, aristocrați și ei, au să lucreze pentru desvoltarea comerțului, pentru dobîndirea de posesiuni coloniale și înflorirea marinei, și pentru dreptul disidenților la toleranța religioasă ». Dar, în acel timp, Anglia avea groază de revoluție ; ea doria numai liniște. De aceea și fu o reacțiune tori care făcu o mulțime de victime pîntre care Sidney. Atuncea a fost ăsilat filosoful *Locke*.

Carol II a murit în 1685 și fratele său Iacob II se sui pe tron.

*) Tinărul ștathuder se însemna prin calități înalte. Prim-le sale impresiuni l învățaseră să se stăpânească foarte mult. Orfan și isolat din copilăria sa, el fusese crescut de către niște oameni cari socotiau existența lui ca o primejdie pentru stat ; de aceea vorbele și privirile lui erau spionate, prietini săi îndepărtați. Copilul creșcu astfel, tăcut, rezervat, prudent, grav, rece în manierele sale, scurt și brutal în vorbirea sa. Slab și delicat din leagăn, el deveni astmatic mai târziu și chiar fu atins de ftisie, ceea ce l făcea de tușia necontenit. Figura lui sombră și palidă era brăzdată de sbircituri adânci, care arătau suferințele lui continue. Dar sub această aparență bolnăvicioasă și rece, se ascundea un caracter energic și un suflet de foc, un curagiu neînfrînt și o ghibăcie politică adâncă. Guillaume era născut barbat de stat. Educația sa fusese foarte neingrijită ; de aceea nu se înțelegea de feliu în artă și în literatură ; dar posedă toate secretele politice. (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 246).

De și catolic, Iacob II se arată mai independent față cu Ludovic XIV și primi în Anglia o mulțime din victimele Revocării Edictului de la Nantes. Dar în curînd se încep reacțiunea. Marele judecător *Jeffreys* a ramas « pentru de a pururea tipul judecătorului odios ». Nouăle alegeri au dat o Cameră a Comunelor foarte devotată regelui; două insurecțiuni în Scoția și Anglia au dat lui Iacob ocazia de a indoi numărul armatei permanente; represiunea a fost teribilă.

Atunci stăpân absolut peste cele trei regate, Iacob II și propuse a converti cu sila pe supușii săi la catolicism. El a pus în fruntea armatei ofițeri papiști și a început a domni absolut. Catolicii și apostatați au fost numiți în funcțiunile înalte. Dar catolicii erau tot în minoritate și regele fu nevoit a se împăca cu disidenții. Aceștia nu primesc mâna care li se întindea. Ambasada trimisă la papa și primirea unui nunțiu papal în Londra au adus pe popor la desparare. Opoziția se pregăti de luptă și regele luă măsuri energice pentru a-și alcătui o Cameră devotată. El voi să impună un president unei corporații de la universitatea din Oxford; dar nu a isbutit; Primatul Angliei și șese episcopi au fost aruncați în închisoare; dar au fost aquitați de cătră juriu și, în acea zi, toate casele din Londra au fost iluminate.

Poate că regele ar fi scăpat numai cu această « detronare morală », pentru că era bătrân și toată lumea aștepta în liniște moartea lui și suirea pe tron a Mariei cu Guillaume; când se întâmplă un eveniment neașteptat: Regina născu un fiu și noul moștenitor al tronului fu botezat în religieuna catolică.

Atunci nu mai era timp de pierdut *). Trebuia o revoluție. Toți trimit la Haga. Iacob II nu se îngrijia; pentru că se răzima pe ar-

*) În curînd Iacob II nu și-a mai putut face nici o iluziune despre nemulțemirea publică. Marii seniori tori, cu toată dragostea lor pentru persoana regală, erau tot așa de dușmani ai tiraniei regale ca și vigii. Mergând într'o zi la biserică, Iacob însărcinase pe ducele de Norfolk să poarte înaintea lui sabia de stat; ducele se oprește la poarta capelei: « Părintele vostru ar fi mers mai departe, i zice regele.—Părintele Majestății Voastre era mult mai pre sus de cât noi; el nu ar fi mers mai departe ». Tinărul duce de Somerset primi ordinul de a introduce pe nunciul în sala de audiență a ambasadurilor: « Nu mă pot supune ordinului Majestății Voastre fără a viola legea, răspunde el.—Dar nu știi, i răspunde Iacob cu mânie, că eu sunt

mata sa, alcătuită mai mult din Irlandesi catolici. Guillaume și Maria debarcă în Anglia cu o mică armată. Toată lumea li iese întru întâmpinare și ei sînt primiți ca liberatori. Nu avu loc nici o luptă. Toți părăsesc pe Iacob II, până și a doua fiică a sa, Ana, până și servitorii din palat. El rătăci cât va timp prin palatul pustiu, pe urmă aruncă în Tamisa pecetea cea mare a statului și se sui pe o corabie pentru a se duce în Franția (1688).

Camera, din nou aleasă, fu favorabilă lui Guillaume. El fu recunoscut rege al Angliei sub numele de Guillaume III, împreună cu soția sa Maria (13 Fevruar 1689). O Declarație votată de către Parlament hotări că votul celor două Camere e absolut necesar pentru strîngerea dărilor; garantă dreptul de petițiune și independența alegătorilor și aleșilor. Suveranul va fi dator să jure că va respecta libertățile regatului și religiunea anglicană.

Englezii numesc această revoluție din 1688 *marea revoluțiune*; pentru că ea nu a costat nici o picătură de sânge și pentru că, prin ea, s'a asigurat într'un chip definitiv libertățile poporului engles.

Guillaume III era un om de acțiune și voia să guverneze; el voia, mai cu samă, să aibă în mîna sa afacerile străine. Națiunea l lăsa, pentru că el cunoștea foarte bine Europa și era dușman de moarte a lui Ludovic XIV. Pe acele vremi, tot Franția era «dușmanul ereditar» pentru Anglia.

Se proclamă o amnistie generală. Chiar și Jeffreys a murit în închisoare. Dar erau încă mulți partizani de ai Stuartilor. Chiar amicii lui Guillaume găsiu de rău că el are regimente olandese și că un Olandez, comitele de Portland, era favorit al său. Apoi Guillaume era prea puțin Engles și nu i plăcea parlamentarismul; dar Camerele găsesc mijlocul de a l sili să fie un rege constituțional. Ele i votează subsidiile numai pe un an, privighiază de aproape întrebunțarea sumelor consacrate pentru resboiu, se amestecă în armată și marină și se reînnoiesc tot la trei ani. Pe lingă aceasta, Guillaume lipsia mult din Anglia și, sub regența Mariei, Englezii se învățau a se guverna singuri.

Guillaume se arată tolerant către disidenți; catolicii inse au fost

mai pre sus de lege?—Maiestatea Voastră se poate, dar eu nu», replică ducele. Acest respuns i atrase imediat destituirea; dar mișcarea de rezistență se accentuă din ce în ce mai mult. (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 239).

considerați ca dușmani ai independenței naționale și au să aștepte multă vreme emanciparea.

În Scoția se convocă o Convențiune care pronunță detronarea lui Iacob II și oferi corona lui Guillaume și Mariei. Episcopatul fu desființat. Dar *High-landerii* nu primiau noul regim. Ei se revoltară; dar au fost bătuti și Scoția fu pacificată. Numai în Irlanda, *Iacobiti* și mai puteau încerca norocul. Irlandezii țineau cu Stuartii și numai protestanții Engleji erau *Orangiști*. Dar patrioții nu se puteau înțelege cu Iacob II. Acesta ar fi voit numai să se servească de dinșii pentru a și recăpăta tronul Angliei; pe când Irlandezii credeau că se vor putea folosi de el pentru a și recăpăta autonomia. La început, Irlandezii au fost invingători și Iacob convocă un parlament în Dublin. Guillaume veni în Irlanda și zdrobi armata catolică lângă *Boyne* (1690). Iacob II fugi în Franța și cei mai de frunte Irlandezi au fost nevoiți a fugi în esil.

Cu toate aceste era mare nemulțemire în Anglia, de care s'ar fi putut folosi Iacob II, dacă nu ar fi fost de o prostie fenomenală. El împărți o proclamațiune în Anglia, prin care erau proscriși toți cari luaseră parte la revolta în contra lui, adică mai bine de o sută de mii de Engleji. Atunci încetă ori ce antipatie în contra lui Guillaume și tronul lui se consolidă. Distrugerea flotei engleze de comerț de cătră *Tourville* întărită și mai mult pe Engleji. Se făcu un împrumut național, se întemeie *Banca Angliei*, se făcură o mulțime de legi prin care se favorisa comerțul și, în 1694, se formă *cel întâi ministeriu constituțional*. Până atunci ministeriul alcătuiuse din membri luați din toate partidele. Sub acest ministeriu vig, presa fu lăsată liberă și alegerile de asemenea. Resultatul a fost că alegerile din anul următor a dat regelui o majoritate devotată. Atunci se înființă o *Bancă funciară*.

Un complot în contra lui Guillaume care nu a isbit și recunoșterea lui de cătră Ludovic XIV prin pacea de la Ryswick, a făcut pe Iacob să și peardă ultima nădejde.

Națiunea doria pace și cerea desarmarea, dar Guillaume avea nevoie de armată și după Ryswick. Camera reduse la 7000 numărul armatei permanente și ceru ca soldații să fie numai Engleji. Puterea vigilor părea slăbită. Dar Resboiul pentru Succesiunea tronului în Spania împacă pe rege cu țara; pentru că Ludovic XIV recunoscuse de rege al Angliei pe fiul lui Iacob II.

Guillaume muri în 1702 și i urma cumnata sa *Ana*.

Ea era anglicană și tori. Clerul și tori cred că ea va desființa Actul de toleranță și că va urmări pe disidenți; iar Iacobiții sperau că ea va recunoaște de urmaș pe Iacob III. În ministeriul tori erau neînțelegeri în privința resboiului. Uniia erau de părere că Anglia să se mărginească numai a apăra Țerile de Jos. *Ducele de Malborug*, care lucrase foarte mult ca Ana să ajungă la tron, se unește cu vigii și după victoria de la Hochstädt, el câpătă o popularitate imensă. Entuziasmul național ajunge la culme și cuprinderea *Gibraltarului* dădu Angliei cheile Mediteranei. Vigii erau atot puternici; dar regina i uria, pentru că ei mărgineau prerogativele regale și nu țineau socoteală de pretențiile Bisericei anglicane și pentru că Malborug cerea titlul de generalisim pe viață. Poporul, de asemenea, se declara contra vigilor; pentru că resboiul ținea pre mult și pentru că ei refuzaseră de mai multe ori a incheia pace, iar Clerul i uria, pentru că se acordau favoruri disidenților și Francesilor refugiați.

Regina înlocui pe rând, pe miniștrii vigi și nouăle alegeri dădură o cameră tori. Alegerile însă pacea. Malborug fu dat în judecată pentru hoții și destituit. El părăsi Anglia. Pacea dădu mare impulsie Angliei maritime și coloniale. Tori credeau că s'ar putea Iacob III sui pe tron, dar acesta refuză a se lega față cu Biserica anglicană. De aceea, la moartea Anei (1714), se chieamă la tron *George I de Hanovra*.

§. 2. Republica Olandesă

Uniunea de la Utrecht (1579) nu întemeiase un stat. Erau unite șapte provincii absolut independente și se cerea unanimitate în chestiunile importante. Aceste provincii erau deosebite prin legi și prin starea socială. Ele erau cărmuite de *Adunările Generale*, cu reședința în Haga, care se alcătuiau din reprezentanții provinciilor. Dar nu era hotărât numărul deputaților și autoritatea lor era foarte mică, pentru că atirneau de provinciile care le au trimis. *Consiliul de Stat*, compus din doisprezece deputați, avusese puteri mari la început; dar acum autoritatea sa era foarte mărginită. Lipsia dar unitatea de direcțiune și era greu a se capata unanimitatea cerută. Noroc că era *Stathuder* principile de Orange și că provincia *Olanda* lucra pentru unitate.

Stathuderul ajunsese un adevărat president al republicei. Principii de Orange făcuseră servicii foarte mari și Stathuderul ajunsese capitan și amiral general al Uniunei, reprezentând elementul

militar monarchic. In fața lui se ridica provincia Olanda, in frunte cu *Consiliarul Pensionar*, care susținea libertățile locale și reprezenta și elementul unitar republican.

Ambele partide și dispută puterea in tot viac. XVII. Mauriciu de Nassau a doborit pe Barneveldt, care a fost tăiat pe eșafod (1619) și toată puterea fu concentrată în mâna lui. El muri în 1625. Urmașul său a fost respectuos cătră formele republicane și a făcut mari servicii republicei. Dar Pacea de Vestfalia făcu pe casa de Orange să nu mai aibă insemnatatea de mai înainte. Stathuderul intră in conflict cu Olanda și, in 1650, deputații Olandei din Adunările Generale au fost arestați. Dar el nu putu pune mâna pe Amsterdam, cum plănuise, și incercarea lui Guillaume II de a ajunge stăpân al Provinciilor-Unite nu a isbit. Moartea lui neașteptată (1650) scăpă Uniunea de primejdia de a ajunge o monarchie. Casa de Orange părea umilită pentru de a purerea.

Partida Adunărilor Provinciiale intocmi un guvernămînt republican. Se desfință postul de capitan general și de amiral și se luă din mâna Adunărilor Generale direcțiunea armatei federale. De atunci Olanda a fost in fruntea Uniunii. «Ea găsi un barbat superior in un tînăr de 28 de ani, care era supranumit *Înțelepciunea Olandei* pentru virtuțile private și inalta sa inteligență. Ioan de Witt poate fi socotit ca un ideal de ministru republican, modest, inteligent și capabil, gata a se consacra zi și noapte pentru serviciul statului. Avea o judecată luminată, o vastă inteligență și o voință tenace, unită cu o rară mlădiere de spirit.» El a condus Olanda in timp de douăzeci și doi de ani (1650-1672).

Ținta lui era a întări noul guvern ținând in respect partida orangistă și a disvolta și favorisa tot ceia ce putea contribui la bogăția și mărirea țerei. Prin *Actul de esclusiune*, Adunările din Olanda se legau a nu incredința nici o putere lui Guillaume III și a nu suferi a i se incredința vre o funcțiune. Aceasta după cererea lui Cromvel. Dar lucrul se schimbă când Carol II s'a suit pe tronul Angliei. Actul de esclusiune a fost revocat și pe fie-care zi creștea numărul Orangiștilor. In zadar Adunările din Olanda decretară desfințarea pentru de a purerea a stathuderatului. Guillaume era de douăzeci de ani și putea aștepta. In 1672, in timpul resboiului cu Franța, el fu numit capitan general, apoi stathuder; iar Ioan de Witt a fost măcelărit, împreună cu fratele său.

Ca Mare Pensionar al Olandei, Ioan de Witt avusese in mâna

sa intreaga administrație. El incurajă comerțul și industria, întinse și întări cuceririle coloniale. Dărilor erau mari; dar se incasau cu ușurință; pentru că prosperitatea era generală. Industria și agricultura erau înfloritoare și se esportau postavuri din Leyda, până din Olanda și produse agricole. Comerțul ajunsese la culme. Activitatea comercială a Olandesilor cuprindea lumea întreagă. «Ei sugeau ca albina sucule tuturilor țerilor. Norvegia era pădurea lor; țermurile Rinului, Garonei, Dordognei, podgoriile lor; Prusia și Polonia, grădărele lor; India și Arabia, grădinile lor. Ei erau «cărăușii mărilor». Păscuirea scrumbiilor era mai de folos pentru ei de cât minele din Peru. Ei întemeiaseră un adevărat imperiu colonial, mai ales în Indiile Orientale. Aice stăpâneau ei Ceylan, Molucele, Java și făceau comerț cu Japonul. *Batavia*, fundată în 1619, ajunsese cel mai vast întreprimit din Estremul Orient și capitala bogată a acestui imperiu nemărginit».

Literile, științele și artele luaseră un sbor prodigios. Instrucțiunea era foarte răspândită și se făcea mare comerț cu cărțile. Atunci au trăit o mulțime de filologi, istorici, literați și filosoful *Spinoza* (1632-1677). În științi se fac mari progrese. E destul a pomeni pe *Huygens* și pe marele medic *Boerhave* (1668-1738).

Atâta prosperitate era să fie primejduită prin lăcomia și ambițiunea lui Ludovic XIV. Guillaume III a scapat patria sa de această mare primejdie; dar libertățile publice au suferit foarte mult. El a ajuns aproape absolut. Adunările se întreceau în lingușire. El capătă dreptul de a numi pe diriguitorii cetăților și pe ofițeri; apoi Stathuderatul fu făcut ereditar. El a fost ajutat mult de cătră *Fagel* și *Heinsius*. Ambițiunea lui Ludovic XIV și isgonirea hughenoților au contribuit și mai mult la întărirea absolutismului său. Heinsius, ales Mare Pensionar al Olandei, uria de moarte pe Ludovic al XIV. El era unul din cei mai mari diplomați ai timpului.

Când Guillaume III se sui pe tronul Angliei, Olanda ajunsese un satelit al acestei puteri. Guillaume uită cu totul patria sa. Dar Țerile de Jos i erau recunoscătoare, pentru că aveau un rol glorios în Europa și pentru că el a dat adăpost refugiaților francesi. Prin acești emigrați, populația și bogăția Țerilor de Jos au crescut foarte. Refugiații au adus cu ei secretele industriei francesi și au întemeiet o mulțime de manufacturi. Bogăția a crescut așa de mult că Amsterdam plătia numai 3% creditorilor săi. A câștigat foarte mult și știința. *Jurieu*, *Basnage*, sînt predicatori și istorici de frunte; *Bayle*

in al său *Dicționar istoric și critic* se arată scriitor de geniu, sceptic cu multă erudiție și polemist fără samăn. Jurnalistica făcu mari progrese.

Guillaume murind fără moștenitor, Heinsius luă frânele guvernului. El conservă patriei sale un loc de onoare in concertul european; dar erau multe de reformat in lăuntru și imprejurările esteriore nu i au permis acele reforme.

§ 3. Resboiul cu Marea Coalițiune.

Revocarea Edictului de la Nantes slăbi Franția și ambițiunea lui Ludovic XIV provocă pe toată Europa in contra sa. El voia să pună pe tronul electoral de Colonia pe un devotat al său, anecsase Strasburgul in plină pace și aspira să fie ales Impărat al Germaniei. In acelaș timp inteția pe Turci și pe Ungurii revoltati in contra Impăratului. Dar in Resărit se schimbase fața lucrurilor. Turcii fuseseră bătuți, Viena scapată și Impăratul avea o armată puternică și un mare general in persoana lui *Eugeniu de Savoia*, Frances de origină.

Resboiul se incepu cu mare furie in 1687. Francesii intrară in Palatinat și l devastară cumplit, ca să fie un exemplu teribil pentru Germania de Sud. Palatul din Heidelberg fu ars, Manheim, Spira și Worms dărămate, iar locuitorii alungați duseră in Germania intreagă dorul de resbunare.

Când Guillaume III se sui pe tronul Angliei, Anglia și Olanda intră in Coalițiunea care iea atunci numele de *Coalițiunea cea Mare*. Anglia și Imperiul, Olanda și Brandeburgul, Savoia și Spania sînt puterile care se ridică pentru a apara echilibrul european, amenințat de ambițiunea fără margini a regelui Franței.

Ludovic XIV dădu lui Iacob II o armată, cu care acesta debarcă in Irlanda; dar fu bătut la Boyne și această intervenție avu numai drept rezultat a potoli ori ce nemulțemiri in contra lui Guillaume in Anglia. Tourville bătu flota anglo-olandesă la Hogue, dar și flota lui a fost imprăștiată de furtuni și nimicită. Flota francesă decade, pentru că nu mai erau bani și Franția pierde supremația mărilor.

Pe uscat se căștigără câteva victorii, dar fără nici un rezultat. Franția avea o armată de 300,000 de oameni; dar nu era nici un plan in conducerea operațiilor militare; de și mareșalii de Luxem-

burg și Catinat erau generali de prima ordine. Luxemburg câștigă bătălia de la *Fleurus* (1690), dar el nu știe a profita de victoria sa. Guillaume III fu bătut la *Steincherq* (1692) și apoi la *Nerwinden*. În Italia Catinat câștigă marea bătălie de la *Staffarde*, după care ducele de Savoia pierde Nizza și Savoia și bătălia de la *Marsaglia* se termină iarăși în folosul Francesilor (1693). Tot cu asemenea succese luptă și *Villeroy* și *Vendôme*; pe când, pe marea, corsari ca *Duguay-Trouain* și *Jean Bart* făceau mult rău dușmanilor.

Dar Franța era stoarsă de putere. În zece ani se cheltuiseră numai cu războiul 700 de milioane (4 miliarde de astăzi). Ș'apoi Carol II era aproape de moarte și nu avea moștenitori. Toată lumea se aștepta numai de cât la un Războiu pentru Succesiunea tronului în Spania. De aceea trebuia numai de cât să se încheie pace.

Ludovic se împăcase mai dinainte cu papa și cu ducele de Savoia. În 1697 se încheie la *Ryswick* patru tratate cu Anglia, Olanda, Imperiul și Spania. Ludovic XIV recunoaște pe Guillaume III de rege al Angliei. Olandezii înapoiară Pondichéry, dar capatară avantajie comerciale; se înapoiară principilor germani cetățile ocupate în timpul războiului; Spania luă înapoi Luxemburg și Catalonia și, din toate anecsiunile făcute de la tratatul de la Nimegue încoace, Ludovic XIV rămânea numai cu Strasburgul. Lorena se înapoia suveranului său legitim. Ast-fel Ludovic tracta ca un învins cu toate victoriile sale. În adevăr, el era cel învins. «Politica unității catolice și a supremației universale în Europa era învinsă. Dogma monarhiei prin dreptul divin primi o mare lovitură. Europa rămânea gata a se uni în contra Burbonilor; Guillaume ridicase pe întreaga Europă*); Germania începe a și îndrepta din nou privirile spre Viena și Francusul ajunge pentru German «dușmanul ereditar».

*) De atunci războiul e numai un duel între doi oameni cari reprezintă două principii opuse. Unul, geniu îngust, ciudat, îndărăpnic, ascunde sub rețeaua olandeză o ambițiune pacientă și calculatoare. El e sombru, aspru, retras, tăcut, pe cât rivalul său e sumpțuos și măreț, amic al pompei esterne și al gloriei. Guillaume calvinist auster, cap al unui popor mic de republicani geloși, rege constituțional în Anglia, îndraznește a întreprinde lupta în contra companionului infrișat al catolicismului, stăpânul absolut al Franței, idolul încoronat de la Versailles. De două zeci de ori e aproape a fi zdrobit, macar că întreaga Europă e cu el; dar învins tot d'ăuna, el e tot d'ăuna în picioare și silește pe marele rege a se umili înaintea sa. Și aceasta pentru că acest om reprezintă ideile viitoru-

Ludovic XIV a pregătit mărirea Caselor de Savoia în Italia și de Hohenzollern în Germania. El a făcut puterea Angliei. «Ca și Carol Quintul în secolul precedent, el a voit să prevaleze în Europa, o dată cu supremația sa universală, monarhia catolică și absolută. A fost o mare nenorocire pentru Franța că el a luat ca model pe Carol Quintul, în loc de a lua pe Richelieu».

§. 4. Germania după Pacea de Vestfalia.

După Pacea de Vestfalia nu mai poate fi vorbă de suveranitate universală, în Germania. Imperiul nu mai e o monarhie; dar nu 'l putem numi nici o federațiune; pentru că statele sunt prea numeroase, prea deosebite și prea neegale; iar puterea centrală e foarte slabă. Principii au câștigat foarte mult. Ei au independența teritorială și au pus mâna pe toate drepturile regaliene. Ei pun impozite, bat monetă, au armate și au chiar dreptul de a încheia tratate cu puterile străine. Poate că ar fi fost un leac pentru această desagregație politică, dacă ar fi rămas viu simțul de naționalitate comună; dar ideea de patrie fusese înădușită de certele religioase. Puterea Impăratului era mai mult nominală de cât reală; i era peste putință a concentra forțele germanice în mâna sa.

Din această slăbire a Germaniei a câștigat foarte mult Franța. Ea a isbutit a face pe Impăratul și pe curtea sa suspectă principilor și a întreținut neînțelegerea dintre catolici și protestanți. Prin subsidiile ce acorda, regele Franței avea pe o mulțime de principii germani la discreția sa.

În 1658, Mazarini isbuti a încheia Alianța de la Rin. În această alianță intrau regele Franței și al Suediei, electorii arhiepiscopi de Mainz și Colonia și mai mulți principii ai Imperiului. Ludovic XIV avea preponderență în Germania. Chiar în timpul marilor războaie cu Impăratul, el avea în Germania o mulțime de partizani; de aceea, cu toate victoriile armatelor imperiale, Impăratul nu a putut isbuti nimic în Apus.

Impăratul era considerat ca superior tuturilor monarhilor. El

lui; liberul esamen în religie, suveranitatea populară în politică. Aceste idei 'l susțin și 'l duc; și în această luptă a viitorului în contra trecutului, tot trecutul, cu cortegiul său de principii învechite, cade. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 130).

avea o mulțime de prerogative ; în realitate, autoritatea lui era nominală. El conferea grade și titluri și încasa unele dări. *Conciliul imperial* (aulic) era numai o umbră ; iar *tribunalele imperiale* ajunseră ridicule ; ele nu aveau puterea a executa sentințele date. *Dieta* avea dreptul de a decide în toate trebile de o însemnatate generală. Ea declara război, aduna trupe, vota construirea de cetăți, promulga legile. Dar activitatea ei era stearpă,*) pentru că deosebitele state nu se învoiau la o acțiune comună. Ele voiau să scape de ori ce control. Dieta ajunsese un felu de congres de deputați, o întrunire de reprezentanți ai deosebiților suverani din Germania, în loc de a se alcătui din Împăratul și cei alți principii. Ea deveni permanentă, dar activitatea ei se mărgini la certe religioase. Dar tot a făcut un bine : a contribuit a împedea războaiele și s'a silit a da Imperiului o mai bună organizare militară. Germania era împărțită în 360 de state și fie-care stat și avea dieta sa.

Casa de Habsburg domnia peste opt și jumătate milioane de supuși ; iar Brandeburgul avea două milioane. Protestanții gravitau în jurul Brandeburgului ; pe când catolicii se strungeau în jurul Austriei.

După pacea de Vestfalia, Habsburgii caută mai mult de statele patrimoniale. Li era greu și aice, pentru că erau deosebiri de limbă, moravuri și religie. Guvernul lor era sever și mândru. Habsburgii erau netoleranți și îndărătnici și consultau numai de formă dietele din deosebitele lor provincii. La Viena era un *Consiliu de Stat* pentru afacerile politice, *Camera aulică* pentru cestiunile de finanțe și de comerț și un *Consiliu de război*, care a isbutit a organiza o armată permanentă ; dar nu avea guvernul venituri regulate.

Ferdinand III s'a silit a mănținea tronul în familia sa și a întâri contra-revoluția în statele sale ereditare.

Leopold I (1658—1705), adversar nenorocit și neghibaciu alui Ludovic XIV, s'a gândit numai a și mări domeniile. I s'a dat numele

*) Copilăriile solemne ale acestei pretinse « Dietă de deputăție » de sigur că nu au mai fost nicăire. Cestiuni de precădere și de titluri ; cestiune de a se hotărî dacă ambasadorii principilor vor sta pe fotoliuri de stofă roșie ca ale electorilor, ori numai verde, culoare mai puțin onorifică ; dacă vor fi serviți în tacămuri de aur ori de argint : câte ramuri verzi li se vor spânzura de asupra porților la zi întâiu maiu ; eată materiile, și multe de acelaș felu, pentru care se îngrijia, nu să le reguleze, ci să le discute. (Bryce, *Le Saint Empire Romain Germanique*, 462).

de *cel Mare*, doar pentru că a domnit mult. Părea mai mult călugăr de cât împărat. Nu știa arta a cunoaște și a conduce pe oameni. A făcut însă multe reforme în justiție, a fundat Universitățile din Innsbruck și Breslau, a creat o galerie de tablouri și a sporit biblioteca imperială. Lui a urmat Iosif I (1705—1711). Nenorocită în războaiele cu Franța, fără mare influență în Germania, Casa de Austria a dobândit foarte în Resărit, în a doua jumătate a viac. XVII. Mai tot timpul acesta a fost întrebuițat în luptele cu Turcii, lupte fericite, pentru că ele s'au terminat prin încheierea păcii de la *Carlovitz* (1699), în urma căreia *Ungaria* a căzut sub stăpânirea Austriei.

La jumătatea viac. XVII puterea Ungariei era tot în Transilvania, unde domnia George II Racoți. Dar acesta a făcut greșala de a se strica cu Turcii și a porni cu războiul în contra Poloniei. Întors cu rușine din Polonia, el fu bătut de cătră Turci și pieri în luptă. Cu moartea lui, scăzu puterea Transilvaniei, scutul independenței maghiare. Leopold I pândia momentul oportun. Ales rege al Ungariei, el se arată dușman al libertăților parlamentare și al libertății de conștiință. De giaba protestară deputații în contra regimentelor străine, Ungurii suferiau armatele imperiale de frica Turcilor. Montecuculi câștigă asupra acestora marea bătălie de la *St. Gothard*, dar pacea care urmă fu și mai grea pentru Unguri. Atunci nu li a mai rămas de cât numai să se revolte. Împăratul plănuia să desființeze dieta și să o înlocuiască prin o adunare de magnați. Căpeteniile nemulțemiilor intrară în relațiuni cu Ludovic XIV, dar fură bătuți. Atunci se începu despotismul. Constituția fu suspendată și tribunalul excepțional din Presburg condamnă sute de cetățeni. În 1677 se puse în fruntea revoltanților Emeric Tököli, care se uni cu Turcii și Împăratul fu nevoit a face concesiuni pentru că Turcii deveniau amenințători. Tököli se uni cu Kara-Mustafa, care asedia Viena (1683). Înfrângerea Turcilor aduse căderea Ungariei. În 1686, Buda a fost scăpată din mâinile Turcilor. Atunci se începu o persecuție cumplită asupra Ungurilor remași credincioși constituției. Împăratul se făcu mai pe urmă mai milos, pentru că voia să prefacă Ungaria în monarhie ereditară. El acordă o amnistie și Adunarea votă ereditatea, desființându-se articolul din Bula de Aur care autorisa revolta contra regelui.

După victoriile de la *Salankenen* și *Zenta* s'a încheiet *pacea de la Carlovitz* (1699), prin care s'a pus sfârșit Ungariei—turce. *Transilvania* a fost anexată la *Austria*. 500,000 de Serbi au trecut pe ma-

lul stîng al Dunărei și s'au așezat în regiunea care va fi organizată mai târziu sub nume de *Confiniile militare*.

Dar în curînd, Ungaria începu a regreta pe Turci. Împaratul apăsa țara cumplit, strîngea contribuții nevotate de cătră dietă, iar soldații străini înecau în sânge ori ce rescoală. Constituția era înlăturată și totul se decidea la Viena, unde se cheamau câțiva magnați, pentru că Austria voia să și atragă pe înalta nobilime ca să poată nimici pe cea mică.

Cînd se începu Resboiul pentru Succesiunea tronului în Spania, se ridică Racoți III asigurat de ajutorul lui Ludovic XIV. Revolta e puternică în regiunea Tisei și în Transilvania. Armatele resculaților ajung pînă la Presburg și amenință Viena. Dar înfringerea de la *Hochstădt* făcu imposibilă intrunirea resculaților cu trupele franceze și Sașii din Transilvania și Serbii din Confinii luptă pentru Împăratul. Acesta se invoi să negocieze. Iosif I era de un caracter împăciuitor. El îndepărtă pe consilierii părintelui său și propuse împacarea; dar Racoți se răzima pe Franția. El refuză ori ce împacare. Dieta din *Onod* proclamă căderea Casei de Habsburg și despărțirea definitivă a Ungariei de Austria. Franția propuse Ungurilor să aleagă rege pe electorul de Bavaria; dar Ungurii sunt descurajați în urma victoriei câștigate de generalul imperial Haisler și la *Satmar* se încheie pace, prin stăruințele lui *Palfy* (1711). De atunci Ungaria a ajuns austriacă. Racoți și amicii săi fugiră în Franția și apoi în Turcia.

Brandenburgul era în stare grozavă la încheierea păcii de Vestfalia. *Frederic-Guillaume* (1640—1688) a fost numit *Marele Elector*, pentru că a căutat a repara ruinele îngrămădite prin teribilul resboiu de treizeci de ani și a readuce prosperitatea. El a mărit țara și a făcut-o să prospereze. El a chemat înapoi pe fugari și a atras coloni din Olanda, cari au întemeiet o mulțime de ferme-model și au sapat canale. Folosindu-se de slăbăciunea Poloniei, el a isbit a câștiga *independența* ducatului de Prusia și și întări autoritatea în această țară.

În resboiul din 1672, numai el îndrăzni a susține pe Olanda și în resboiul din Palatinat el câștigă bătălia de la *Fehrbellen* (1675), în care s'a dovedit vitejia poporului și geniul militar al suveranului. Prin resboaiele și diplomația sa, *Fréderic-Guillaume* și a făcut de patru ori mai mare patria sa. El întemeie și o marină. Dar el este mai cu samă însemnat prin talentele sale de administrator și prin prosperitatea introdusă în statele sale. Era greu de legat la o laltă de

osebitele crâmpie pentru a forma un stat compact; dar Marele Elector nu a esitat a zdrobi ori ce piedică pentru a și ajunge la scop. El a transformat vechia organizare economică, a plătit pe funcționari în bani în loc de a i plăti în natură ca până atunci, regulă impozitele și a format o armată puternică. El era foarte tolerant în materie religioasă, tolerant chiar și față cu Evreii. Era protectorul protestantismului în toate țările; aspru însă și nedrept față cu catolicii. A primit în statele sale mai bine de 20,000 de refugiați din Franța în urma Revocării Edictului de la Nantes cari au făcut mărirea și bogăția țerei *).

Urmașul său Frederic (1688—1713) desvolta un mare lueș la curte, voia să se egaleze cu regii contimpurani prin măreția curții sale și întrebuintă toate mijloacele pentru a dobândi titlul de rege. El ținea la acest titlu, pentru ca să fie independent și să poată mai bine esercita rolul său de apărător al protestantismului, rol pe care 'l părăsise electorul din Sacsonia, care se convertise la catolicism pentru ca să ajungă rege al Poloniei. Dar Frederic voia să fie *rege al Prusiei* și nu rege al Brandeburgului, pentru că Prusia nu făcuse nici o dată parte din Imperiu. Miniștrii lui Leopold 'l sfătuiau să nu se invoiască, ei i ziceau că se poate ca «din pricina casei de Hohenzolern să piardă Austria puterea imperială». Dar resboiul din Spania și un subsidiu bănesc determinară pe Impărat. În Iulie 1700, i acordă titlul cerut. Frederic cumpără pe consilierii regelui Poloniei și i asigură că nici el, nici urmașii săi, nu vor avea nici o pretenție asupra Prusiei polonese și isbuti și în această parte. Numai Franța și Suedia făcură opoziție; dar Frederic nu le bagă în samă și, în 18 Ianuarie 1701, el se încoronă la Königsberg. Atunci înființă el ordinul «Vulturul roș» în amintirea acestei ceremonii. Prin ridicarea la rangul de

*) Ministrul lui Frederic-Guillaume făcu într'o zi ambasadorului lui Ludovic XIV următoarea curioasă confidență: «că Electorul se credea neglijat de cătră regele prea creștin, pentru că Maiestatea Sa nu i a dat nici o dată cel mai mic semn de stimă, cu toate că i a promis gratificațiuni mari și s'ar fi mulțămît și cu o sabie». Lionne răspunse; «Nu știu de ce Electorul nu considera ca pentru sine ceia ce s'a dat doamnei soției sale. N'au trecut doi ani de când Maiestatea Sa a trimis reposatei doamne electrițe un present, cel mai frumos present făcut de rege vre unei principese. El consta în un șirag de mărgăritare cumpărat cu 10.000 de scude și apoi mobilarea completă a unei camere care făcea 100,000 de franci». (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, XI, 87).

regat, Prusia protestantă, germanisată din ce în ce mai mult, se opunea Austriei catolice care se degermanisase.

Frederic I se bucură de avantajele noului său titlu. Curtea lui era strălucită dar el sta rău în privirea financiară. El continuă a fi devotat politicii austriace; dar în curînd se grupară toate statele protestante de la Nord în contra marelui puteri catolice de la Sud. Toate puterile recunoscuseră noul regat din ură către Ludovic XIV și teritoriul său creșcu. Frederic I favorisă pe protestanții emigrați din Franța, dădu asil celor persecutați și învățaților urmăriți pentru ideile lor, fundă Universitatea din Halle, favorisă artele și literile și întemeie Academia din Berlin. El fu ajutat de oameni mari ca Duncelmann și Fegen. Muri în 1713.

Cele alte state germanice. Germania era în descompunere politică; pentru că erau 360 de principii cu suveranitate teritorială; de aceea și este peste putință a face o istorie a acestor state germanice.

Mai în toate statele aceste e despotism *), mărginit prin drepturile și libertățile Adunărilor, afară de *Cetățile imperiale*. Nobilimea sărăcită nu mai avea energia de odinioară; burghesia era neputincioasă din pricină că comerțul și industria erau ruinate; poporul deprimat prin miserie și pierduse ori ce simț de libertate. Mai erau încă vre o cincizeci de *Cetăți Imperiale*, supuse direct Împăratului și Imperiului fără importanță politică. Cele mai importante erau: *Nürnberg*, tot vestită prin produsele sale artistice și industriale, *Augsburg* care legase din nou relațiuni comerciale cu Italia, *Francfort*, vestit prin târgurile sale, cetatea unde se încoronau Împărații, *Colonia* centrul transitului pe Rin și *cele trei Cetăți Hanseatice*. Aceste cetăți și mănțineau cu greu independența lor față cu principii.

Atunci se născu filosofia nouă, întemeiată pe rațiune, cu Lei-

*) Voim să știm pentru ce Ludovic XIV a fost mai stăpân în imperiu de cât Împăratul? Pentru că cea mai mare parte dintre principii erau în solda sa. Electori ai sf. imperiu nu aveau rușine a se vinde dușmanului patriei germanice; unul primia o *gratificație* anuală de douăzeci de mii de scude, un altul de zece mii, solda era proporțională cu rangul și considerația celor cari o primiau. Dacă toți fără excepție nu au fost cumpărați cauza nu i că nu avea bunăvoință a se vinde, ci pentru că tezaurul regelui Franței nu era resecat. Principii tradau patria germană gândindu-se numai la un ticălos interes de bani. (F. Laurent, *Etudes sur l'Histoire de l'humanité*, XI, 69).

bnitz (1646—1716), filosoful cel mai erudit, cel mai împăcător și cel mai optimist din timpul său. În istorie, el credea că condițiunile etnografice și geologice au mare influență asupra evenimentelor istorice. El a găcit însemnătatea limbisticii, a inventat Calculul Infinitesimal și a contribuit a funda Dreptul Ginților; a încercat a împăca rațiunea cu credința și a visat unirea tutulor sufletelor religioase în un nou creștinism *).

§. 5. Turcia în viacul XVII.

În 1648 s'a suit pe tronul sultanilor *Mustafa IV* care era numai de șapte ani. El a domnit până în 1687. Sub acest tânăr sultan, bunica sa, și mai pe urmă mama sa, administrează Imperiul.

După moartea lui cei doi frați ai săi și, pe urmă, doi fiii ai săi nu au avut nici o însemnătate. Imperiul era lăsat pe mâna femeilor din harem și pe a marilor viziri.

Mai toți vizirii cei mai însemnați din această epocă sunt din familia *Köprili*, care formează o adevărată dinastie de mari-viziri.

Cel întâi *Köprili* a ajuns la această demnitate la vârsta de șapte-zeci de ani. El a primit această funcțiune numai după ce i s'au primit toate condițiunile pe care le a pus el. Cum a ajuns la guvern s'a văzut îndată că Imperiul e pe mâna unui om vrednic. El comandă armatele, câștigă mai multe victorii și guvernă cu o mână de fier. El înăduși o revoltă a trupelor, spânzură pe patriarh și gătui pe șeicul-islam și lenicerii au fost pedepsiți grozav pentru că au fugit în o luptă cu Venețienii. Se zice că în cinci ani el a con-

*) Nu numai ca filosof, ci ca savant, ca jurist, ca barbat de acțiune, ocupă Leibnitz un loc mare în istoria cugetării omenești. Geniul său universal a îmbrățișat totul: el poate fi socotit ca creator a istoriei naționale, căci nimene înainte de el nu arătase ce folos se poate trage din documentele închise în arhivele principilor Germani. El pune în mișcare lumea învățată prin descoperirile sale, discuta cu Bossuet cestiunea unirei Bisericeilor și se interesa de toate cestiunile mari politice. A fost pintre neguțitorii păcii de la Utrecht. Nimene n'a deplâns mai mult de cât el vițiile constituțiunii imperiale. El spera că va face pe principi să capete ideia de devotament pentru patria comună. Și prin împăcarea religioasă, el spera avantajie politice: cugeta că Germania va pute ajunge din nou cea întâi putere din creștinătate. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 580).

demnat la moarte peste 30,000 de oameni *). La moartea sa, el dădu sultanului mai multe sfaturi foarte înțelepte și recomandă pe fiul său Ahmet. Acesta era în vîrstă de douăzeci și șase de ani și a fost mare vizir în timp de cincisprezeci ani. El nu era ignorant și fără nici o cultură, ca părintele său; ci fusese foarte bine crescut și era foarte învățat. Avea și experiența afacerilor, pentru că avusese sub părintele său guvernameinte importante și era mult mai uman decît părintele său și tot așa de înțelept ca și el. A protegiat pe poeți și pe artiști, a fundat o bibliotecă măreață și a încurajat pe istorici.

Cumnatul său Kara-Mustafa, care urmă după el (1676) era foarte lacom de bani. El prada pe supuși și pe feudatari și storcea țerile tributare; făcea cheltueli nebunești și lăcomia lui a fost una din cauzele pentru care nu s'a cuprins Viena în 1683.

Vizirii cari au urmat după Kara-Mustafa fiind niște incapabili, sultanul a fost nevoit a se adresa la cel alt fiu al bătrînului Köprili, Mustafa, care fusese înlăturat la moartea fratelui său. Activ și curajos, al treilea Köprili a fost un administrator ghibaciu, foarte integru și așa de leal că din gura lui nu a ieșit nici odată o minciună. El urmări fără cruțare pe funcționarii jăcași, imbogăți tesaurul public și puse mîna pe veniturile consacrate moscheiilor. El protegia și ușură comerțul de sarcinele ce 'l îngreuiiau și căută să mai inblânzească soarta raielilor. Încă nu se mai văzuse un mare-vizir așa de grijiliv și de blînd față cu supușii creștini; de aceea moartea lui a fost plînsă de creștini ca și de musulmani (1691).

După nenorocirea de la Zenta, Sultanul aleargă tot la un Köprili. Acesta a asigurat Imperiului pacea prin tratatul de la Carlovitz, a potolit rescoalele și a căutat să indulcească soarta populațiilor de la fruntarie, atît de bîntuite prin îndelungatele resboaie.

*) Köprili Mahomet nu a voit să primească puterea (1656) decît cu condiția anume de a governa fără control. Sub administrația lui energetică ordinea și disciplina se restabiliră; o mișcare a soldaților fu înădușită cu chinuri: patru mii de cadavre au fost aruncate în marea. Armata înțelese că timpul ascultărei pasive a sosit. În acelaș timp patriarcul, dovedit de tradare, a fost spînzurat; Köprili era hotărât a nu cruța pe nici un vinovat, ori cît de sus ar fi fost el. Așa a guvernat el cinci ani. Totul se pleca înaintea teribilului ministru; cei cari îndrăzniseră a ruina creditul lui căzuseră în luptă; învingător fără milă, vizirul nu ierta nici odată. Cu toată vîrstă sa înaintată, și de și simția cele întăi atacuri ale boalei care avea

El organiză flota, armata și corpul ienicerilor. Era foarte darnic și prietin al poeților și învățaților. S'a retras în 1702.

«Cel întâiu Köprili a meritat supranumele de *cel Mare*; al doilea de *Cel Politic*; al treilea de *Cel Virtuos* și al patrulea de *Cel Înțelept*».

Al cincilea Köprili a stat în funcțiune numai două luni.

În 1648 era resboiu în Creta și în toată marea Mediterană cu Venetia. La intrarea în funcțiune a lui Köprili I, Venetia era stăpână pe Dardanele. El începu resboiul cu mare vigoare, luă înapoi mai multe insule de la Venetieni și i alungă din Dardanele. El înăduși revolta principilor din Țerile Române, bătu pe Cazaci și zidi mai multe cetăți ca să li închidă gura Niprului și a Donului. Sub Köprili II, Poarta declară resboiu împăratului. Transilvania și Ungaria au fost prădate; pe urmă, marele-vizir în fruntea unei armate de 120,000, tot atâția Tatars și Cazaci, trecu Dunărea și prădă până în Moravia și Silesia, făcând o mulțime de robi.

Papa Alesandru VII plănui Liga Sfântă, în care intră și Ludovic XIV. Acesta voia să umilească pe împărat, dovedind înaintea lumii că numai el este în stare a apăra creștinătatea. El oferi Ligăi un ajutor de 30,000 de Francesi și 30,000 confederați ai săi. Împăratul și papa se sperie de atâtea trupe și primesc numai 6000, Imperialii, sub Montecuculi, abea aveau 20,000 de oameni. Köprili i atacă lângă mănăstirea *St. Gothard*, dincolo de Raab. Trupele germane fug, dar Austriecii și mai ales Francesii se luptă cu ardoare. Aceștia zdrobiră pe ieniceri. Turcii pierdură 10,000 de oameni (1664). Mare lovitură pentru Poartă; pentru că 240,000 de oameni nu putuseră infringe 25,000. Ludovic XIV continuă luptele cu Turcii, bombardând cetățile de pe coastele Africei de Nord; dar cu tot ajutorul dat de către Francesi, *Candia* din Creta a fost cuprinsă (1669), după douăzeci și unu de ani de luptă și întreaga insulă se supuse Turcilor.

să'l doboare, el și îndoia activitatea și energia. Înainte de a muri, el sfătui pe sultan să se ferească de influința femeilor, să nu se închidă în seraiu, să țină pururea armatele gata de luptă și să nu alege un ministru prea bogat. Rugat de către sultanul să i arate pe acela pe care 'l socotia el mai vrednic a i lua moștenirea: «Nu cunoșc, respunse murindul, pe nime mai capabil de cât fiul meu Ahmed». Marele ministru nu mințise, Köprili Ahmed moștenise talentele lui. (De la Jonquière, *Histoire de l'empire Ottoman*, 316).

Aflându-se în pace cu Veneția; sfârșind cu folos resboaiele cu Polonia și cu Cazacii prin supunerea Podoliei și a Ucrainei apusene, marele vizir Kara Mustafa și îndreptă privirile asupra Austriei. În 1682, el intră în Ungaria cu o armată de 200,000, cuprinse și prădă mai multe cetăți și, în 1683, se îndreptă spre *Viena*, pe care o impresură în 14 iulie. Garnisoana cetății era numai de 10,000 de soldați; dar comandantul Stahremberg era un barbat energic. El arse foburgurile, esercită la arme pe neguțitori, meseriași și pe studenți și susținu un asediu de două luni. Dar cetatea ajunsese la ultima extremitate. Ludovic XIV propuse Împăratului un ajutor de 90,000 de oameni; dar Leopold I refuză și preferă a se adresa la regele Poloniei *Ioan Sobieski*. În zadar Ludovic XIV făcu pe acest rege să înțeleagă că e primejdios pentru Polonia a veni în ajutorul Austriei, fiind că singurii dușmani ai ei sunt Austriacii, Brandeburgul și Moscoviții. Sobieski se grăbi a alerga în ajutor. În 12 septembrie armatele germane și Sobieski au ajuns lângă *Kahleberg*. Aice au fost atacate de cătră Turci. Bătălia se câștigă prin vitejia cavaleriei polone. Victoria creștinilor scăpă *Viena*, dar ea scapă și din pricina lăcomiei marelui vizir. El nu voise să dea ultimul asalt, pentru că se temea să nu prăde soldații cetatea și să piardă astfel prada pe care o voia întreață numai pentru el. Pentru această a fost ucis prin ordinul sultanului.

După strălucita victorie de la *Kahleberg*, se constituie *Sfânta Ligă*, în care intrară: Austria, Polonia, Veneția, Malta și papa. Mai pe urmă se uni și Moscovia. Armatele creștine bătură pe Turci în mai multe rânduri, pe când Venețienii cuprindeau mai multe cetăți. Numai Polonii erau bătuți. În 1686 se cuprinse *Buda* și, în anul următor, Turcii fură bătuți la *Mohaci*, pe când Sobieski intră în *Moldova*.

În acest timp, Venețienii cuceriau toată *Morea*, intrasă în *Grecia Centrală* și cuprindeau *Atena*. Atunci s'a surpat *Parthenonul*, pe care Turcii 'l prefăcuseră în deposit pentru earbă de tun (1687). Pe când *Morosini* cuprindea *Peloponesul*, un alt general venețian cuceria *Dalmația*. În anul următor, Imperialii bat și alungă pe Turcii din cetățile ce mai stăpăniau în *Ungaria* și cuprind *Belgradul*. Turcii cer pace; dar nu se putea face din pricina pretențiilor prea mari ale Împăratului. Noroc pentru Turci că Ludovic XIV a început Resboiul cu *Marea Coalițiune*. Dar Poarta nu știu a se folosi de împrejurarea că Împăratul trimitea la *Rin* cea mai aleasă parte din

oștirea sa ; resboiul se purtă cu moliciune și oștile imperiale câștigă mai multe victorii și cuprinseră mai multe cetăți de pe țărmul drept al Dunărei.

Noroc de Turci că Köprili III a fost chemat la guvern (1689). El reluu din mâinile Imperialilor cetățile de pe malul drept al Dunărei cu Belgradul, pe când Tököli bătea pe Germani la Zernești și se suia pe tronul Transilvaniei; iar Grecii se sculau in contra dominațiunii venețiene.

In 1691, marele-vizir trece Sava și atacă pe Imperiali la *Salkanen*. Aici, văzînd că o parte din trupe încep a se retrage, el se aruncă in foc ca să le incuragieze, dar căzu pe câmpul de luptă. Atunci armata sa fu bătută. Anglia și Olanda s'au pus la mijloc pentru a incheie pace. Ele voiau să asigureze pacea in răsărit pentru ca Impăratul să-și întrebuinteze toate puterile in contra Franței. Impăratul face pretențiuni peste puțință de primit. De aceia, in 1695, resboinicul Mustafa II luă ofensiva și Germanii fură bătuti in două rînduri. Tocmai atunci, inse, Ludovic XIV incheie pacea de la Ryswick și Impăratul și poate trimite armatele in contra Turcilor, sub marele Eugeniu de Savoia. La *Zenta*, pe Tissa (1697), marele vizir și patru viziri căzură pe câmpul de luptă cu mai toți comandanții ; iar sultanul scapă cu fuga. După această victorie, Imperialii intră in Serbia și in Bosnia ; iar creștinii se revoltă pretutindenea.

Köprili IV scăpă pe Turcia. El isgoni pe Austriaci dincolo de Sava, pe urmă primi a tracta de pace. El nu mai ascultă pe ambasadorul Franței care 'l asigura că pacea de la Ryswick e numai vremelnică. Se incredințase in de ajuns Poarta de politica indoielnică a lui Ludovic XIV, care avea nevoie de ajutorul Turcilor in contra Impăratului ; dar care tot pretindea, in acelaș timp, a se purta ca un cap al creștinătății și ca « fiul mai mare » al Bisericei catolice. In 21 Ianuarie 1699 se subscrie *Pacea de la Carlovitz* prin care Turcia renunță la Transilvania și Ungaria, afară de Banatul Temișoarei ; inapoiește Poloniei Camenița, Podolia și Ucraina apusană ; lăsă Veneției o parte din Dalmația și intreg Peloponesul și dă Rusiei Azovul.

Pentru prima oară, Imperiul Otoman dă inapoi.

Prin *Pacea de la Pasarovitz* (1718), Venețienii pierd Morea ; dar Austria capătă Banatul, Serbia și Oltenia.

S'a sfîrșit epoca strălucită a Imperiului otoman ; tocmai când Austria și Rusia erau destul de puternice pentru a'și indrepta toată acțiunea lor politică asupra țărilor din peninsula balcanică.

§. 6. Spania sub Carol II.

Carol II era numai de patru ani la moartea părintelui său Filip IV (1665). « Slăbănog, rachitic, scrofulos, vecinic bolnav de friguri, stărpitura regală era așa de slabă că tot avea nevoie să sugă. Nu putea merge în picioare și vorbea numai câte-va cuvinte ». A domnit treizeci și cinci de ani spre nenorocirea Spaniei.

La vârsta de cincisprezece ani, Carol II începu a governa, dar era absolut incapabil. A rămas slăbănog toată viața sa « această caricatură informă a unei rase care se sfârșia ». El de abia putea ceti și scrie ; i era vecinic urât și avea desgust pentru afaceri ; dar poporul 'l iubia pentru că era brav, foarte evlavios și mândru. Guvernul ajunsese pe mâna unor intriganți. Mai pe urmă a fost sub influința soției sale care guvernă timp de zece ani, încunjurată de Germani. În 1696, Carol II era slăbit cu totul ; i se apropia sfârșitul. El a murit în 1700 după suferinți cumplite în curs de patru ani.

« Totul se surpă în timpul acestui rege : guvern și societate. Despotismul fără margini nu a împiedicat anarhia. Granzii au tot guvernul în mâna lor. Regele a ajuns « capul unei aristocrații de funcționari » și statul cel mai absolut din Europa samănă « o republică oligarhică ». Corupția a ajuns la culme. Nu mai este nici dreptate, nici siguranță publică. E o risipă ne mai pomenită cu banii publici. Guvernul o duce numai cu împrumuturile și plătește dobânzi de 40%. Curtea e foarte saracă ; une ori nu sînt bani nici pentru întreținerea familiei regale. Când a murit Carol II n'au avut cu ce plăti rugăciunile Bisericii ».

A rămas numai o umbră de armată și de flotă. Armata e de 20,000 de oameni în timp de resboiu, dintre cari numai 4000 Spanioli. Soldații erau mai mult niște bande de golani de cât trupe regulate. Nu se plătia solda câte doi și trei ani și soldatul fura sau cerșitoria. Zidurile cetăților se ruinau, magazinele erau deșerte și tunurile părăsite. Mai că nu mai esista flotă. Erau treizeci de corăbii în Mediterana și două în Ocean, afară de galioanele pentru serviciul Indiilor.

Numai clerul era puternic și bogat. Călugării au pus mâna pe totul și Biserica 'și mănținea privilegiile și sfîdea puterea civilă *)).

*) Mulțimea națiunii, hidalgos, meșteri, oameni din popor, vegetează în goliciune. Agricultură e aproape nimicită. Deșertul se întinde neconținut, și câmpiile Spaniei, cum zice un contimpuran, sa-

Italia era foarte căzută. Agricultură, comerțul și industria erau lasate în părăsire. Nu era nimic nici în literatură; numai muzica înflorise și, în știință, Italia ocupa un loc de onoare. Atunci trăiau eruditul *Muratori* și marele eugetător *Vico*, părintele filosofiei istoriei.

Victor Amedeu II din *Casa de Savoia* a luat parte în războaiele contra lui *Ludovic XIV*. El a fost bătut în mai multe rânduri, dar a isbutit ca în 1714, să capete titlul de rege și a întocmit astfel una din cele mai solide puteri din Italia.

Lombardia era cu totul decăzută sub Spanioli, de aceea a primit cu bucurie jugul Austriacilor după pacea de Utrecht.

Veneția și arată ultima sa strălucire în această epocă. Pacea de la *Carlovița* i a redat situația de odinioară din *Reșarit*, dar în 1714 ea pierdu definitiv *Peloponesul*. De atunci se începu o decadentă în litere și arte, și slăbăciune în diplomatie; dar cel puțin poporul era supus la dări ușoare și trăia bine.

Republica *Genova* era decăzută și se mulțemia a trăi de azi pe mâne.

În *Florența* a fost mare înflorire științifică sub ducele *Ferdinand II*. Atunci a trăit marele *Galileu* și discipulii săi *Toricelli*, *Viviani* și alții. El a înființat *Academia del Cimento*.

Papii se mărginau a și consolida autoritatea timpurală și înfrumusețeau Roma.

§. 7. Războiul pentru Succesiunea tronului în Spania.

Carol II muria fără să aibă moștenitori. Cu dânsul se stingea ramura Casei de Austria, care domnia în Spania. Puterile europene se grăbiseră a lua măsuri din vreme, pentru că imperiul spaniol era

mână cu năsipurile Libyei. Cele de pe urmă fabrici și închid porțile; de abia mai rămân câteva la *Segovia*, *Sevila*, *Grenada*, *Toledo*. O mulțime de lucrători străini pun mâna pe meserii și pe salarii; numai Francezii sunt vre o 70,000. Comerțul spaniol scade până într-atâta că esportul e redus la 24 milioane. Genevesii, Olandezii, *Hamburghesii*, *Portughezii*, *Flamanzii*, se înbogățesc cu *spoliile* unui popor care nu mai are puterea a exploata bogățiile solului său. Foamea, ciuma, emigrarea, războiul, au redus populația la 6 milioane și jumătate de locuitori, după unii; la 4 milioane după alții. Privirea lor îți face milă. Sînt de o slăbăciune grozavă, așa de abătuți și miserabili «că se pare că trăiesc numai cu ceia ce zic ei *Tomar el sol* (a se hrăni cu soarele)», scrie marchisa de *Villars*. (*Lavisse et Rambaud, Histoire Générale*, VI, 518).

cel mai întins din lume *). În timpul Răscolului cu Marea Coalițiune, Ludovic XIV intră în înțelegere cu Guillaume III și moștenirea spaniolă grăbise încheierea păcii de la Rysvik.

Cele două surori a lui Carol II erau măritate : una cu Ludovic XIV și ceia altă cu Împăratul Leopold. Din căsătoria cu regele Franței se nascu « Marele Delfin » care avea fii pe ducele de Burgogne, Anjou și Berry ; soția lui Leopold avea numai o fată, măritată cu electorul de Bavaria, care avea un fiu.

Cu treizeci de ani mai înainte de moartea lui Carol II, Ludovic XIV se înțelesese cu Leopold asupra împărțirii monarhiei spaniole, pentru că erau siguri că regele Spaniei nu va avea moștenitor. Dar acum nu mai voiau să se țină de acel tractat.

Ludovic XIV avea cele mai mari drepturi la această moștenire. El era fiu al fetei lui Filip III și barbat al fetei lui Filip IV. Soția sa, ce i dreptul, renunțase la ori ce drept de succesiune, dacă i se va plăti zestrea în bani ; dar zestrea nu i se mai plătitese. Leopold avea aceleași drepturi, ca și Ludovic XIV ; dar mama și sora sa nu renunțaseră și el pretindea tronul Spaniei și pentru că era din casa de Austria. El susținea că ficia sa a renunțat la ori ce moștenire când s'a măritat cu electorul de Bavaria.

Dar atât Ludovic XIV cât și Leopold știau că puterile Europei nu se vor învoi ca unul din ei să se suie pe tronul Spaniei. Europa purtase o mulțime de războaie pentru a mărgini ambițiunea lui Ludovic, numai rege al Franței, dar puterile europene nu ar fi suferit

*) De și micșurată prin crearea Țerilor de Jos olandese, Spania tot era, în 1700, unul din cele mai vaste imperii din lume. Afară de regatele de Castilia, Aragon, Navara și dependențele lor, ea cuprindea : 1° în Europa *Milanesul*, Neapole și Sicilia, Sardinia, Preșidiile de Toscana, marchisatul de Finale pe golful de Genova ; 2° Preșidiile din *Africa* (Ceuta, Melilla, etc) ; 3° archipelurile africane (Canariile) ; 4° în *Oceania*, archipelurile Filipinelor și Carolinei ; 5° în Antile, marele insule Cuba, Porto-Rico, Trinidad ; 6° în fine, pe continentul american o lume întreagă, spațiul în care s'au format numeroase republice : Florida cu archipelurile vecine, Mexico care cuprindea atunci și Texas, California și țărmurile mării Stacoșii, toată America Centrală și toată America de Sud, afară de Brasilia. Imperiul spaniol cuprindea dar mai în întregime două din marele peninsule ale Europei, cea iberică și cea italică, era țărmurit cu marea de Nord și cuprindea Mediterana apusană ; era pe cele două țărmuri ale celor două Oceane. (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 724).

cu nici un preț, nici reînnoșirea Imperiului lui Carol Quintul. De aceea nici Ludovic, nici Leopold, nu cereau moștenirea lui Carol II pentru dinșii. Ci Ludovic reclama corona Spaniei pentru nepotul său *Filip, ducele de Anjou*; iar Leopold o cerea pentru al doilea fiu al său, *Archiducele Carol*. Aceștia nu erau moștenitori ai tronurilor din Franța și din Germania, prin urmare, echilibrul european nu putea să fie amenințat.

Pentru a fi mai sigur de izbândă și pentru a preîntîmpina și un război, Ludovic XIV intră în înțelegere cu Guillaume III și, în 1698, se subscrie, la Londra, primul tratat de împărțire a monarhiei spaniole. În urma acestui tratat: Electorul de Bavaria trebuie să fie rege al Spaniei cu Indiile, Țerile de Jos și Sardinia; ducelui de Anjou se dădeau cele două Sicilii, Presidiile din Toscana, marchisatul de Finale și Guipuzcoa; iar Împăratului Milanesele.

Acest tratat putea împaca pe competitori; dar el a deșteptat o adîncă indignare în Spania. Era căzută Spania, ce i dreptul, dar tot se păstra în popor mîndria națională și amintirea strălucirii din trecut. În fața rușinei ce se făcea poporului spaniol, de a se regula moștenirea regelui fiind el încă în viață, și a se dispune de monarhie, fără macar a se consulta de formă poporul, Carol II și întreg poporul fu cuprins de furie. Regele făcu un testament (1698), prin care lasă întreaga sa moștenire electorului de Bavaria. Dar acesta muri în anul următor și atunci și tratatul de împărțire de la Londra și testamentul lui Carol II remaseră anulate.

Atunci se subscrie un nou tratat la Londra (1700). Prin acest tratat, Archiducele Carol se recunoștea ca rege al Spaniei, Țerilor de Jos și Indiilor; se da ducelui de Anjou posesiunile spaniole din Italia și Lorena; iar ducelui de Lorena i se da în schimb, Milanesele. Împăratul refuză.

Atunci, la Madrid, se încep stăruinți pe lângă Carol II. Pentru el și pentru Spanioli, cestiunea principală era ca Spania să nu fie împărțită. Care dintre cei doi pretendenți va putea conserva integritatea monarhiei spaniole? Se convoacă marele Consiliu și acesta e de părere ca să se lasă întreaga moștenire ducelui de Anjou; pentru că Ludovic XIV era puternic. El resistase Europei întregi singur; cu atît mai mult va rezista cînd va avea și resursele Spaniei. În Octombrie (1700) Carol II lasă moștenitor pe ducele de Anjou și trei săptămîni după aceea muri.

Ludovic XIV se afla în o pozițiune foarte grea. El era pus în-

tre interesele Franției și interesele sale dinastice. Dacă se ținea de tractatul de la Londra, Franția câștiga Lorena și Italia pentru care fuseseră atâtea resboaie la începutul istoriei moderne ; iar, mai presus de toate, asigura poporului său pacea ; pentru că Impăratul ar fi fost nevoit a ceda. Dar, pe de altă parte, ambițiunea sa nu l'putea lăsa să scape ocazia minunată de a pune un Bourbon pe tronul Spaniei. Un mare Consiliu se convocă la Versailles. Majoritatea a fost pentru primirea testamentului. Ludovic XIV se gândi mult și, în fine, salută pe nepotul său de rege al Spaniei. În April 1700, *Filip V* intră în Madrid, unde fu primit cu mare entusiasm.

La Londra și la Haga, toată lumea doria pace. Guillaume III și Hensius protestară numai și acuseră pe Ludovic XIV de rea credință. Dar sub presiunea opiniei publice, Guillaume fu nevoit a recunoaște pe Filip V și Olanda se mulțemi cu avantajie comerțiale. A trebuit ca Ludovic XIV să-și bată din nou joc de Europa, pentru ca resboiul să nu se poată înlătura. În adevăr, prin o declarație înregistrată în Parlament, el păstra pentru nepotul său dreptul de a putea ajunge la tronul Franției, la stingerea liniei domnitoare. Pe urmă, puse garnisoane franceze în cetățile din Țerile de Jos spaniole.

Atunci Guillaume ceru de la Parlament subsidii, fiind că se împrăstie vorba că Ludovic XIV are să dea ajutor Stuartilor*). Impăratul, care încheie pace cu Turcii și avea o armată bună și pe *Eugeniu de Savoia* în fruntea ei, se pregăti de resboiu. Se formă «*Marea Alianță* pentru apărarea libertăților Europei» care tindea la desmembrarea Spaniei, la micșurarea și înjosirea monarhiei franceze. Aliații credeau că se vor revolta și unele provincii din Spania, Catalonia, Aragonul și Valenția, și că se vor rescula hughenoții din nunții Ceveni.

*) În discursul său către Parlament, Guillaume zice că «Ludovic XIV, punând pe nepotul său pe tronul Spaniei, a ajuns advaratul stăpân al monarhiei spaniole, căci el dispune de ea ca de statele sale proprii. Prin acest chip el a strins pe vecinii săi intru atâtea că pacea e distrusă de fapt, măcar că ea mai subsistă în aparență ; toți simțesc relele resboiului, pentru că nu se mai bucură de un moment de speranță și trebuie să fie neconținut gata a-și apăra existența lor. Anglia este în pericol ca și întreaga Europă. Comerțul său, interesul ei cel mai important pe continent e amenințat ; siguranța și chiar libertatea ei sînt compromise. (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, XI, 119).

Ludovic XIV făcu o ultimă greșală. Pe patul de moarte a lui Iacob II, el recunoscă de rege al Angliei pe Iacob III. Atunci Camera Comunelor votă numai de cât resboiul cu Franția. Olanda căreia i se refuzase avantajie comerțiale, se uni în contra Franției. Heinsius e continuatorul planurilor lui Guillaume III, ajutat de geniu militar a lui Eugeniu de Savoia și Malborug.

În Marea Alianță intrau : Anglia, Olanda, Impăratul, Prusia, electorul de Hanovra. Noroc că coaliția nu aveau un interes comun.

Ludovic XIV avea în partea sa pe ducele de Savoia și unele state din Italia stau neutre. Portugalia recunoscă pe Filip V, electorul de Bavaria și de Colonia era prietini regelui ; Ungurii înse nu i puteau fi de mare ajutori și Turcii au stat liniștiți. Data aceasta, armatele franceze erau nevoite a apăra și posesiunile spaniole din Țerile de Jos și din Italia și Ludovic XIV nu mai avea pe ministrii și generalii de altă dată, Vêndome, Tessé, Berwick, Villars, nu erau lipsiți de inteligență, dar nu aveau a face cu înaintășii lor. Despotismul nu putuse produce nici mari ministri, nici mari generali. Chiar de la început, recrutarea și încasarea se făcură foarte cu greu.

Resboiul se începu în Italia. Imperialii intrară în Milanes ; Francesii au fost respinși și ducele de Savoia se uni cu Impăratul. Acesta i dădu mai multe provincii la apus de Milanes. Atunci armatele franceze au fost reduse la ofensivă în Italia (1703). În Țerile de Jos, Malborug respinse pe Francesi și i sili a părăsi electoratul de Colonia. Noroc că neguțitorii Olandesi nu voiau să se strice cu totul cu Franția, din pricina necesităților comerțiale. Ei înțelegeau a rămânea mijlocitorii de schimb între Franția și Nord ; de aceea comisarii olandesi cari însoțiau pe Malborug nu se invoiau cu energia lui ofensivă.

Filip V nu era lipsit de capacitate și avea conștiința datorțiilor sale. El începu a guvernă serios, dar în curînd el se dădu lenei și bunul său 'și luă sarcina a' l povățui. Ambasadorii francezi luară parte la guvern ; iar la Bruxelles ordinele veniau direct din Versailles. Portugalia se uni cu coaliția și prin un tractat de comerț, avantajos pentru Anglia, ea se aruncă în brațele Englezilor. Arhiducele Carol debarcă în Portugalia pe o flotă englesă, care puse mîna pe *Gibraltar* (1703).

În Germania, Francesii câștigară victoria de la Friedlingen (1702) ; în urma căreia Imperialii fură isgoniți dincolo de Rin și Lorena ocupată. În anul următor, ei intră în Germania ; se unesc

cu electorul de Bavaria și Villars câștigă bătălia de la *Hochstaedt*; dar, peste iarnă, Eugeniu și Malborug și unesc puterile lor și o nouă bătălie dată în aceiași localitate se termină în dauna Francesilor. Germania era pierdută. Revolta din Ceveni a fost înădușită cu cruzime, dar hughenoți alungați s'au luptat cu furie contra regelui care i isgonise din patrie.

După aceste lupte se începu pentru Franția seria nenorocirilor. În 1706 Malborug, câștigă marea victorie de la *Ramillies* lângă Bruxelles, unde perdură Francesii 8000 de oameni. În urma acestei înfrângerii a lui Villeroy, nu a fost de nici un folos pentru Franția campania fericită a lui Villars din Germania. El fu nevoit a trece înapoi Rinul; pentru că Imperialii intraseră în Provence și trupele anglo-olandese amenințase fruntaria despre nord-est. În acest timp se pierdea în Italia cele două Sicilii și Sardinia; iar archiducele Carol intră în Madrid, pentru că se revoltase Catalonia, Valenția și Murcia. Tot ținutul Mediteranei 'l recunosecu ca rege. Noroc că poporul spaniol și aminti de vechia sa vitejie; el se sculă ca un singur om, bătu trupele engleze și alungă pe archiduce. Dar victoriile din Spania erau scump plătite de către Francesi prin înfrângerea de la *Oudenarde* (1708), în Țerile de Jos, în urma căreia Lille se predă în mâinile aliaților, după un asediu de nouă săptămâni.

În timpul acesta, starea lăuntrică a Franței era foarte tristă. Nu erau bani pentru armată și soldații trăiau mai mult pe socoteala țerei. Mai că nu mai era comerț și industrie. Agricultură era moartă după teribila iarnă din 1709, când peste 30,000 de oameni au pierit de frig numai în Ile-de-France. O foamete*) cumplită, inundații în lăuntru, uragane pe țărmuri, complectară nenorocirile.

Ludovic XIV doria să incheie pace, dacă nu cu Impăratul, dar cel puțin cu Olanda. Ea nu putea lupta pentru a da Indiile pe mâna Englezilor și continentul pe mâna Austriei. În 1709 se făcuseră încercări zadarnice de pace. Aliații puneau condițiuni imposibile. A-

*) Din raporturile intendenților de provincii către ducele de Bourgogne: «Populația s'a micșurat foarte în această generalitate, de câți va ani, zice unul; acest oraș care era odinioară bogat și înfloritor, este astăzi fără industrii» zice altul. «Au fost manufacturi în provincie, dar acum sînt părăsite.» Un altul: «Locuitorii scoteau altă dată mult mai mult de pe pământul lor de cât astăzi.» «Populațiunea și producțiunea s'au micșurat cu o cincime de treizeci de ani încoace.» (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, XI, 141).

tunci regele rupse ori ce tractative și publică condițiunile impuse de către aliați. El adresă un manifest *cătră poporul frances*. Atunci resboiul devenia național, in loc de a fi dinastic: «un resboiu nu numai pentru onoare, ci pentru existență». Lui Ludovic I era frică să nu lase regatul mai mic de cât 'l primise!

Injosit ca rege inaintea supușilor, el era lovit ca om, in ultimele și cele mai intime afecțiuni. In 1711 muri Delfinul; in anul următor, muri ducesa și, peste o septemână, ducele de Bourgogne. Fiul mai mare a acestora a murit după trei septămâni; așa că după moartea și a ducelui de Berry, rămânea numai un copil de doi ani, strănepot a lui Ludovic XIV. «D-zeu m'a pedepsit greu» zicea Ludovic XIV, cugetând la nenorocirile sale domestice și la ale statului.

El nu doria de cât să incheie, inainte de a muri, o pace onorabilă. Luptele decisive aveau să se dea in Flandra. Aice și concentrau aliații forțele lor ca să ajungă la Paris. Bătălia de la *Malplaquet* (1709), dată sub comanda lui Villars, in care au căzut 14.000 de Francesi și 20.000 de dușmani, dădu lui Ludovic puțința de a reincepe negocierile. Olandesii fură fără milă*). Ei pretindeau că regele Franției să trimită o armată in Spania și să detroneze pe Filip V; pentru că Spaniolii luptau cu energie pentru integritatea monarhiei și pentru regele lor**). Ludovic XIV se invoia ca să poarte cheltu-

*) Ludovic XIV căpătă o suspendare de arme pe două luni, in care timp și va retrage trupele din Spania și va reda fortificațiunile de la Dunkerque, cu următoarele condițiuni: Va părăsi moștenirea lui Carol II pentru archiduce și va renunța la ori ce comerț in Indii; va restitui Imperiului și Impăratului Strasburg, Kehl, Brisah, Landau; se va interpreta in Alsația tractatul de la Münster in sensul german; va dărâma Huningue, Neuf-Brisah, Fort-Louis; va recunoaște pe regina Ana in Anglia și va ceda Terra-Nouă; va ridica din nou Bariera in Țerile de Jos, și va ceda, pentru această Barieră, Furnes, Menin, Ypres, Lille, Condé, Maubeuge; va restabili vechiele privilegii comerciale ale Olandesilor in Franția; va părăsi Savoia și Nița; va recunoaște pe «regele in Prusia» ca principe de Neuchatel; va recunoaște al nouălea electorat in favoarea Hanovrului. Și aceste erau numai preliminare; trebuia să se aștepte la pretențiuni nouă in Congres (Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, VI).

**) S'a văzut in Spania cel mai rar și cel mai mare exemplu de credință, de dragoste și de curagiu, in același timp și cel mai universal care s'a văzut vre-odată. Prelați și clerul cel mai de jos, seniori și oameni din popor; burghezi, comunități, nobilime, funcțio-

elile și chiar să dea o parte din trupe ca să lupte cu armatele aliate. Aliații refuză. Atunci unul din ambasadorii franceși a zis Olandesilor: «Se cunoaște că nu sînteți deprinși a învinge». Ori ce tractări fură intrerupte și resboiul continuă.

Villars veni din nou in Țerile de Jos și dispută aliaților fiicare bucățică de teren. Aceștia pierd mai bine de 40,000 de oameni; dar cuprind mai multe cetăți între care Douai. In cele alte părți, operațiunile nu erau așa de importante. Numai, pe marea, *Duguay-Trouin*, vrednicul urmaș a lui *Jean Bart*, susținu reputația marinei franceșe. Evenimente decisive se petreceau in Spania. Filip V fusese din nou isgonit din capitala sa și archiducele Carol intrase in Madrid. Dar spaniolii se strîng in jurul regelui lor, care era lipsit de armatele franceșe chieste in Flandra. Ajutat de cătră Vendôme, el bătutu pe Engleji și pe Austriaci la *Villaviciosa* și-și recuceri tronul. Carol remase numai cu Barcelona (1710).

Căderea vigilor in Anglia aduse pacea cu Franția (1711). In acelaș an muri Impăratul Iosif I, și i urmă fratele său archiducele Carol. Anglia și Olanda nu puteau permite intrunirea coroanelor Austriei și Spaniei pe acelaș cap.

Resboiul se continuă cu Impăratul In Iulie 1712 Eugeniu e bătut la *Denain* și această infrîngere a adus incheierea păcei de la *Utrecht*, cu Anglia și Olanda (1713). In anul următor subscrisie și Impăratul pacea de la *Rastadt*.

Prin aceste păci Filip V fu recunoscut ca rege al Spaniei: dar cedă Impăratului Neapole, Sardinia, Presidiile din Toscana, Milaneșul și Țerile de jos. Electorul de Brandenburg căpătă Gueldra spaniolă; ducele de Savoia primi Sicilia; iar Englejii rămân cu Gibraltarul și cu Minorea și cu mari avantagie comerțiale. Filip V renun-

nari și comercianți, meșteri, toți au dat până la cea de pe urmă sumă pentru a forma cu grăbire trupe nouă, magazine. Fie care, dnpă cât a putut, a dat mult sau puțin, dar nu și-a rezervat nimic; intr'un cuvînt, nici odată corp intreg de națiune nu a făcut silinți așa de surprinzătoare, fără tacsă și fără cerere, cu unanimitate și deplină înțelegere. Astfel aceste popoare mărețe la inimă, fără nici un alt ajutor posibil de cât al curagiului și credinții lor, s'au susținut in mijlocul dușmanilor lor, pe a căroră armată au sdrobot'o, și prin minuni neînțeleș au format o armată nouă, și au pus, numai ei din nou corona pe capul regelui lor, cu o glorie care va fi pururea un eșemplu pentru toate popoarele Europei. (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*).

ță la ori ce drepturi eventuale la corona Franței. Ludovic XIV recunoscu dinastia de Hanovra in Anglia și cedă acestei puteri Aca-dia și Terra-Nouă in America de Nord.

Astfel la inceputul viac. XVIII : Olanda cade din rangul întâiu ce'l avusese până atunci, și ajunge o putere de mâna a doua ; Por-tugalia ajunge o dependență a Marei Britanii ; ducele de Savoia ca-pătă titlul de rege ; iar Anglia rămâne cu supremația pe Ocean și pe Mediterana.

Ludovic XIV era de șeptezeci și șapte de ani. Era cestiunea de a se ști cui se va incredința regența ; lui Filip de Orleans, ruda cea mai de aproape, ori bastarzilor marelui rege, care erau legitimați ? Prin un testament, regele incredință ducelui de Maine paza tinăru-lui rege și comanda casei civile și militare ; iar ducele de Orleans fu numit președinte al unui Consiliu al regelui, ai cărui membri erau numiți de bătrânul rege. După această regulare, Ludovic XIV și a-șteptă sfârșitul in liniște. El muri in 1 Septembrie 1715.

XI. PETRU CEL MARE

§. 1. Țerile Scandinave după Pacea de Vestfalia.

De la 1536 nu mai erau trei țeri Scandinave, pentru că s'au despărțit și Norvegia a fost incorporată la Danimarca. Dar a căzut și preponderența cetăților Hanseatice și din aceasta a rezultat că co-merțul statelor Scandinave a putut să se desvolte in libertate.

De la această epocă, autoritatea regală tinde a crește, dar și influința nobilimei spori in parte, in paguba regalității.

In *Suedia* erau trei puteri deosebite și atribuțiunile lor nu erau bine separate. Aceste trei puteri erau : *Regele*, *Senatul* și *Dieta*. Ele s'au desvoltat și s'au întărit, in acelaș timp. Dieta se alcătuia din patru ordine ; nobilime, cler, burghesi și țerani. Ea se adună când era convocată de cătră rege. Ea trebuia să fie consultată pentru fa-cerea legilor, pentru resboiu și pace și pentru punerea impositelor. Toate clasele societății erau represintate ; dar nobilimea, mai ales cea de sus, avea puteri foarte mari și mai toată administrația era in mânilor ei, ceia ce provoca gelosia micii nobilimi. Senatul se alcă-tuia din câțiva membri din inalta aristocrație. El era consultat de cătră rege asupra tutulor afacerilor mai importante. Dar guveinul era mai tot in mâna regelui. Autoritatea regală a crescut foarte mult sub *Gustar-Adolf* (1611-1632), barbat de geniu și general triumfă-

tor, cu mare autoritate morală, căruia i se puteau trece multe. El nu prea convoca senatul și decidea singur. Ajutat de cătră cancelarul său *Axel Oxenstierna*, el reformă administrația și justiția, făcu o armată puternică și dezvoltă comerțul și industria; dar autoritatea senatului și a dietei era întunecată și nu nimicită. Aceste instituțiuni au să și capete iarăși importanța lor.

Fiica sa *Cristina* domni numai șese ani. Pe timpul minorității sale, senatul ajunsese permanent.

În *Danimarca* erau aceleași puteri; dar nobilimea e totul. Cele alte ordine mai că nu însemnau nimic și chiar puterea regală era sub tutelă. Ordinul țeranilor nu mai fu chemat la dietă. Regalitatea era electivă, pe când în *Suedia* era ereditară. La fiecare alegere, puterea nobilimei tot creștea. Finanțele statului erau înfloritoare, pentru că se strîngeau mulți bani de la corăbiile care treceau prin *Sud*. *Cristian IV* (1588-1648) a fost un mare rege. El a întocmit o armată permanentă, a făcut să înflorească comerțul și industria, a creat mai multe companii neguțitorești și instrucțiunea publică înflori, de și nobilimea l'a împedat foarte mult. Nu a putut îmbunătăți soarta țeranilor cum doria el și nu a putut favoriza mult cetățile. La moartea lui starea țerei era foarte tristă, pentru că el s'a amestecat în *Resboiul de Treizeci de Ani*. Sub *Cristian V* (1670-1699) nobilimea căpătă din nou drepturi foarte mari și țeranii ajung a fi apasați.

Amestecul *Suediei* în *Resboiul de Treizeci de Ani* avu mari consecinți. Prădările de pe continent au adus o mulțime de bogății și multe obiecte de artă. Se introduse lăcșul, cu totul necunoscut până atunci, și se introduseră și idei străine. Nobilimea de sus a profitat mai mult din acest resboiu și regii au început a avea idei despotice; ei voiau să imiteze pe regele *Franței*: să aibă curte strălucită și nobilime cheltuitoare.

Cristina, ajunsă la majoritate, era inteligentă și instruită; dar nu i plăcea să se ocupe cu afacerile și căuta numai de petreceri. Tesaurul public se secătui și administrația ajunsese asupritoare. Ea abdică în 1654, după ce recomandă pe vărul său *Carol X Gustav*, care a fost un rege energic; dar a murit în curînd, lăsând numai un copil de cinci ani, pe *Carol XI* (1660-1697). Nobilimea se folosi de această împrejurare și puterea dietei și a senatului crescă. Consiliul de regență fu la înălțimea împrejurărilor și influința senatului ajunsese preponderentă. Cu toate aceste tot se făcu ceva; se întemeie o bancă și universitatea din *Lund*.

Ajuns major, Carol XI incepu a governa rău. Influența nobilimei era o piedică pentru prosperitatea țerei. El sdrobi autoritatea senatului și apoi, folosindu-se de neînțelegeri dintre ordine, slăbi și puterea dietei. Atunci incepu adevarata lui administrație. Mulțemită lui, Suedia ajunsese la o prosperitate necunoscută până atunci. El sili pe nobili a intoarce coroanei pământurile usurpate, dădu in judecată pe membrii hoți din fostul consiliu de regență și li luă unsprezece milioane și inbunătăți armata și marina. La moartea sa, el lăsa o armată bună, o flotă puternică și o rezervă in bani.

§. 2. Polonia sub ultimii regi naționali.

In 1648 ajunge la tronul Poloniei Ioan Casimir, fiul lui Sigismund III, care pribegise prin Apus, intrase in ordinul jesuiților și ajunsese cardinal, rege cu totul nepregătit într'un timp când Polonia avea să fie in primejdie.

Populațiunile de pe Nipru erau sătule de dominațiunea *panilor* polonesi. Polonii construiseră mai multe cetăți pentru a se apara contra Cazacilor, cari erau foarte apasați. Deosebirea de religie li ingreuia și mai tare jugul. Aceștia au pus in fruntea lor pe *Bogdan Chmielniski*, care se ilustrase la Cazacii Zaporojeni și ajunsese hatman. Acesta se uni cu Tatarii, bātu pe Poloni și ajunse până la Lemberg. Rescoala Cazacilor avea un caracter religios și social. Se ridicau Cazacii ortodocși contra Polonilor catolici și contra panilor cari li luaseră pământurile și arendau la Evrei până și bisericile. Resculații erau mai bine de 300,000. Cazacii au fost bātuți de două ori din cauză că chanul de Crimeia i a tradat și, in 1649, se incheiă o pace prin care li se acordă mari drepturi; dar o impacare sinceră era peste putință; pentru că nobilii poloni nu voiau să inapoiaseă pământurile răpitate, episcopii nu primiau in senat pe colegii lor ortodocși și Chmielniski nu se invoia a isgoni pe țeranii cari se amestecaseră pinte Cazaci. El se puse sub protecțiunea Rusiei. Rușii și Cazacii cuprinseseră Smolensk și Vilna. Energicul cap al Cazacilor a murit otrăvit. In timpurile noastre Rusia recunoscătoare i a ridicat o statuă in Kiev.

Polonia avea nevoie de o mână puternică și tocmai atunci se introduce *Liberum Veto*; pentru că un șlehtar «cu daruri egale primite de la D-zeu nu poate fi obligat a se supune majorității.» In dieta din 1652 un *singur* nunciu nu se invoi la o măsură luată și pă-

răsi dieta. Dieta se disolvă. «Țarul era mai bine înarmat pentru a governa și a învinge de cât umbra de monarch de la Varșovia».

Ioan Casimir protestă contra suirei pe tronul Suediei a lui Carol Gustav. Acesta intră în Polonia, atrase pe mai mulți nobili în partea sa, cuprinse Varșovia și ajunsese până la Cracovia, care capitulă. Regele fugi în Silesia. Dar Suedesii pradau țara și luteranii și băteau joc de cele sfinte. Polonia se ridică și regele promite că se va îmbunătăți starea țăranilor. Atunci Carol Gustav se alieă cu electorul de Brandenburg, cu Bogdan Chmielniski și cu Racoți din Transilvania. Dar Suedia fu nevoită a încheia pacea de *Oliva* (1660), în urma intervenirii Impăratului. Trupele care scapaseră țara nu erau plătite și ele trăiau pe socoteala clerului. Atunci pe lângă resboiul cu Rusia se începură luptele civile. Polonia fu nevoită a încheia pace cu Rusia și a i ceda Smolensk, Kiev și toate țărele de la stânga Niprului.

După abdicarea lui Ioan Casimir, care se duse în Franția, se alege Michail Visnovieski, cumnat cu Impăratul Leopold. Pe timpul său, Cazacii chiamă pe Turci în ajutor și aceștia cuprind *Camenita* și toată Podolia. Polonia se obligă a plăti un tribut Turcilor cu toată victoria de la Hotin, câștigată de viteazul *Sobieski* (1673).

Acesta e ales rege la moartea lui Visnovieski. Impăratul a isbutit a 'l atrage în partea sa și vitejia cavaleriei polone a contribuit mult la scaparea Vienei în 1683. Cetatea l'a primit cu mare entuziasm, dar Leopold s'a aratat nemulțemitor*). O victorie pe Nistru ar fi fost mult mai folositoare pentru Polonia. Dar aicea, a ieșit foarte rău. El nu a putut lua *Camenita* și a fugit repede din Moldova când au auzit că vin Turcii.

*) «Nu ni se dă nici furaj, nici provisiuni, scrie Sobieski către soția sa; bolnavii noștri sînt culcați pe gunoii, și numeroșii noștri răniți nu pot capata vase pentru a se pogorâ până la Presburg, unde i ași putea întreține cu cheltuiala mea. Nu vor să îngroape morții noștri în cimitire, nici chiar pe cei de grade superioare. Ni se fură bagagele și caii rămași în urmă. Fînd că mulți din ai noștri se îngrămădesc spre cetate pentru hrană, fiind că mor de foame în câmpie, comandantul Vienei a dat ordin să nu i lase să intre și să tragă asupra lor. După o bătălie așa de mare, în care am pierdut atăta lume din familiile cele mai ilustre, sîntem ca niște ciumați de cari fug toți. Nu ni a rămas de cât numai să plîngem văzînd cum pierе armata nu de loviturile dușmanilor, ci prin vina acelor cari ne

Slăbăciunea lui Sobieski venia și din pricina anarchiei. Pute-
rile vecine aveau o mulțime de partizani pînă la Poloni. Nici vorbă
nu putea fi de o politică energică, serioasă. Cei de pe urmă ani ai
săii au fost ani de umiliri politice și de scărbe domestice. Șlehtarii a-
junseră a se crede ca o rasă superioară și Jidovii i ajutau ca să
stoarcă pe nenorocitul țaran.

În 1696 se alege rege electorul de Sacsonia, care ia numele
de August II. El abjură reforma, dar Sacsonii de cari vine încunju-
rat tractează Polonia ca pe o țară cucerită. Polonia era în anarhie,
tocmai cînd Prusia se ridică la rangul de regat și cînd Petru cel
Mare începea mărirea Rusiei. August II se uni cu Petru în Resboi-
ul de Nord. Cîntă domnit el, a fost un amestec neconținut al Ru-
siei în treburile lăuntrice ale Poloniei. « Dieta mută » din 1717 re-
formă instituțiile polonese întărind autoritatea regală; dar nouăle
reforme erau puse sub garanția țarului.

§. 3. Români în viața XVII.

Viața XVII a fost o epocă foarte tristă în istoria Principa-
telor Române. Anarchia care domnea în imperiul otoman a avut
urmări foarte dureroase și asupra țerilor noastre. Marii demnitari
turești schimbându-se neconținut, domniile țerilor române erau și ei
schimbați foarte des; iar la tron nu puteau ajunge de cîntă cei cari
erau în stare a da sume mari pentru a capata domnia, și sume și
mai mari pentru a se putea mîntînea pe tron. Fiind înse că mai
toți pretendenții la domnie erau săraci, ei se împrumutau în Con-
stantinopole cu dobânzi foarte mari și trebuiau să stoarcă țerile,
pentru a și putea plăti datoriile. Dar în Constantinopole mai toți
bancherii și bogătașii erau Greci. Ei erau creditorii domnilor pe
cari i însoțiau în țară pentru a fi siguri că și vor scoate banii. Pe
lîngă Grecii neguțitori, pe lîngă cei cari se opoșiau pe lîngă călu-
gării de pe la mănăstirile închinăte, acum avem Greci în funcțiunile

datoresc totul; de aceea pornesc astăzi poate pentru a întîmpina o foa-
mete și mai mare; dar vreau să mă depărtez de acest oraș Viena de
unde se trag focuri asupra soldaților noștri. Sintem aici pe țermu-
rile Dunărei întocmai ca altă dată Evreii pe țermurile Eufratului.
Plîngem pierderea cailor noștri, ingratitudea celor pe cari i am
scapat. Toți mai că regretă că am ajutat pe Împăratul. (L. Léger,
Histoire de l'Autriche-Hongrie, 263).

inalte ale statului, înlăturând pe boierii pământeni și storcând țerile cumplit*). Mulți dintre acești Greci s'au așezat definitiv în Moldova și Muntenia intrând în legături de căsătorie cu boierimea pământeană, pe care o înlătură, cu timpul, de la cârma țărilor. Nu-i vorbă unele din aceste familii, cum au fost *Cantacuzineștii* și *Cupăreștii* (Roseteștii) s'au identificat așa de mult cu noua lor patrie, că în scurt timp au ajuns a fi considerați ca stâlpi ai țărilor și sprijinitorii lor la vreme de grea cumpănă. Dar puține au fost aceste familii și mare, foarte mare, numărul acelor Greci cari veniau numai să exploateze aceste țeri nenorocite**).

*) Așa socotesc eu cu firea mea această proastă ; când a vrea D-zeu să facă să nu fie rugină pe her, și Turci în Țarigrad să nu fie, și lupii să nu mănânce oile în lume, atunci poate nu vor fi nici Greci în Moldova și în Țara Muntenească, nici or fi boeri, nici or putea mânca aceste două țeri cum le mănâncă ; iar alt leac n'au rămas cu condeiu meu nu pot găci. Focul 'l stingi ; apa o iezești și o abați în altă parte ; vîntul când bate te dai în lături într'un adăpost și te odihnești ; soarele intră în nouri ; noaptea cu întunericul trece și iar se face lumină ; iar la Grec milă sau omenie, sau dreptate, sau nevicleşug, nici unele de aceste nu sînt, sau frica lui D-zeu ; numai când nu poate să facă rău, se arată cu blîndeță ; iar înima și firea tot cât ar putea cată să facă răutate. (I. Neculcea, Cap. X).

Antonie Roset (1676) dă învoire : ca să aibă a-și chieama oameni străini din altă țară, din țara turcească și din țara muntenească, și din țara ungurească, și din țara leșască, și din partea căzăcească, și dispre alte părți, hie ce limbi vor hi, să aibă a veni și a se strînge cât de mulți. Și dacă vor veni și se vor așeza la cea siliște, de la Domnia mea vor avea slobozenie într'un an și vor fi în pace de *dajde*, de *zloți*, de *lei*, și de *taleri*, și de *galbeni*, și de *iliș*, și de *sulgiu*, și de *unt*, și de *bezmân*, de *ceară*, și de *ialovițe*, de *siliște*, de *braniște* și de *cară de jold*, și de *bile*, și de *șeici*, și de toate dările și angăriile căte sunt pre alți mișei în țara Domniei mele. (Chronica Hușilor, 54).

**) Oh ! Oh ! Oh ! Sărăcă țară a Moldovei, ce nenorociri de stăpâni ca acesta ai avut ! Ce sorți de viață ți-au căzut ! Cum au mai rămas om trăitor în tine, de mare mirare este, cu atâtea spurcăciuni de obiceiuri ce se trag până astăzi în tine, Moldova ? Și din vreme în vreme tot s'au mai adaos spurcatele de obiceiuri. (I. Neculcea, Cap. X).

Nu ne săturam de Domni de țară, nici de măritat fetele după pământeni ; ci ziceam că-s proști și săraci ; și alergați la cei străini Greci, de i apucați care de care să vă fie gineri, că's cilibii și boğați, și li dați moșii, și i puneți în capul mesei. Iată la ce am venit. Acestea adevărat că ne-au făcut cilibi la toate, cu lacrimi pe obraz și cu suspinuri la D-zeu strigând ; iar altă putere fără a suspina la D-zeu n'au rămas. (I. Neculcea, Cap. XXIV).

Pe lângă lăcomia și anarhia turcească și pe lângă invasiunea Grecilor, alte cauze au mai contribuit ca epoca aceasta să fie nenorocită pentru Români. La începutul viacului au fost luptele dintre Turci și Impăratul, care căuta a'și atrage și pe principii români. După ce s'a încheiat pace între aceste două puteri, s'a întâmplat rescoala principilor Racoți din Transilvania, în contra Impăratului sub Racoți I, în contra Turcilor sub Racoți II. Știind prea bine că numai forțele ungurești din Transilvania și Ungaria de Sus nu li vor fi de ajuns, acești principii au căutat a se uni cu domnii țerilor române, pentru ca să poată continua lupta cu mai mulți sorți de isbândă. Intreprinderea Racoțeștilor neisbutind, Principatele Române au avut a suferi foarte mult din unirea domnilor cu ei.

Resboaiele dintre Poloni și Turci au avut, de asemenea, urmări grele pentru noi. Cetățile de pe Nistru: Hotinul, Soroca, Tighina și Cetatea Albă erau stăpânite de către Turci și ținuturile de prin prejur se pustiesc, în Basarabia de Sud se așezară Tatarii; iar Moldova întreagă, mai cruțată până atunci, fu prădată de bandele polonese, care se incuibă în ea, de Tatarii cari o pradă adesea ori, și de armatele turcești, care o străbat necontentit pentru luptele de la nord. Pe lângă aceste nenorociri, să nu uităm că în toate campaniile întreprinse de către Turci, toate proviziunile se luau de la Români, fără plată, toate cărăturile se făceau de către țeranii români și nu trecea mare-vizir, comandant de armată, ori pașă, care să nu se umple de bani și de daruri, stoarse de la poporul român.

Marele resboaie dintre Imperiu și Turcia de la sfirșitul viacului, au contribuit, de asemenea, a spori primejdiile în care se aflau Țerile Române. Pe lângă obicinuitele greutăți, data aceasta se adăogea o neliniște teribilă care cuprinsese inimile Românilor. Armatele imperiale mergând din succes în succes, erau unia cari credeau că a sosit pentru Turci ceasul pierzerei; de aceia se întorceau spre Curtea de la Viena, de unde așteptau scaparea de jugul turcesc și o soartă mai bună. Dar Turcia, care mergea spre decadentă, era susținută de către Ludovic XIV, dușmanul de moarte al Casei de Austria și diplomația francesă urmăria de aproape tot ce se lucra în Principate, ceia ce mai sporia încă greutatea domnilor de a se strecura pîntre atâtea primejdii.

În fine, la începutul viacului XVIII apărea la Nord o putere ortodocsă, dușmană a semilunei, care avea în fruntea ei un barbat de geniu, pe Petru cel Mare, și care se da ca protectoarea creștini-

lor din imperiul otoman. Atâta vreme amenințați a cădea sub jugul polon, scăpând de cel austriac prin pacea de la Carlovitz, Românii se văd în mare primejdie despre Nord, primejdie cu atât mai serioasă, cu cât ei erau legați prin religie cu noua putere ce i amenința.

Noroc că tocmai în această epocă, Țerile Române au avut parte de o boierime foarte înțeleaptă, care cunoștea adânc împrejurările timpului și nevoile țerei, și care nu s'a lasat a fi ademenită de frumoasele făgăduinți ale vecinilor creștini. Boierii noștri cunoșteau foarte bine pe Turci. « Turcului să i dai bani și să i scoți ochii », zice Miron Costin. Ei cunoșteau nemăsurata lor lăcomie. « Turcul unde i dar, scrie obiceiul », zice același scriitor. Dar mai știau, în același timp, că liniștea Țarigradului atirna de la liniștea în Țerile Române; pentru că de aici trăgea Poarta toată aprovizionarea capitalei, după cum din codrii Carpaților se scotea lemnăria necesară pentru flotele otomane. Prin urmare cu Turcul era ușor. Să i dai bani, să i trimiți cele necesare, și atunci ai pace. Altă primejdie nu putea fi despre Turci. Nici religia nici naționalitatea, nici drepturile țărilor, nu erau în primejdie. Mai teamă li era de Greci; de aceia credincioși în genere Turcilor, boierii se revoltau neconținut în contra Grecilor. În tot viacul XVII au fost o mulțime de rescoale îndreptate în contra acestor venetici, cari se așezau în țară pentru a o stoarce cumplit. În aceste rescoale, boierii erau sprijiniți de țara întreagă. Ei simțiau foarte bine că e mai mare primejdie pentru Români în această invasiune grecească, de cât în lăcomia turcească. Cât privește puterile creștine, bărbații noștri de stat din viacul XVII erau încredințați că Turcia nu putea fi nimicită. Era o administrație detestabilă, o incapacitate vădită în conducerea operațiilor resboinice, unită cu vinzarea; dar Turcul e puternic, așa credeau ei. De aceea, boierimea pământeană s'a opus la unirea cu Racoșeștii; nu s'a lasat a fi ademenită de făgăduințele Impăratului; a părăsit pe domnitorul care s'a dat în partea Rușilor și ast-fel a putut păstra țara. La toate făgăduințele agenților străini, ei se mulțemiau a aștepta desfășurarea evenimentelor, fără a se pronunța*).

*) De laudat este fie-care Domn să hie spre partea creștinească; că această țară căci trăiește în statul său, așa până acum, între țări creștinești stă până astăzi în rindurile sale; inse cu înțelepciune, nu fără socoteală și fără temeiu, ca în loc de folos țării să aducă peire, cum s'au prilejit și în vremile noastre în câteva rinduri, de adusesse a mulți nesocoteala și nebunia mare cumpănă acestui pă-

Un alt fapt inbucurător pentru aceste vremi a fost *deșteptarea conștiinții naționale*. In viacul XVII, tocmai in timpul când apărea primejdia slavonismului despre Nord, *limba slavonă e gonită din Biserică* și incetează a fi limba oficială. Negreșit, a contribuit la aceasta și imprejurarea că lipsiau dascalii de slavonește și că nu se puteau recruta cu inlesnire funcționarii și preuții cari știau slavonește. Dar aceasta nu e de ajuns a ni arata pentru ce tocmai in timpul când se alungă limba slavonă, încep a se tipări cărți românești, se întocmesc codice de legi in limba română și chronicarii timpului, cum e *Miron Costin* și fiul său *Nicolae*, încep cronicile lor de la Traian și caută să dovedească că sintem frați cu cele alte popoare de viță romanică. Aceasta insamnă că conștiința națională se deștepta și că, prin instinct, barbații din viac. XVII prevedeau primejdia slavonismului, reprezentată prin puternica împărăție de la Nord.

In fine, in acest viac, intre cincizeci și șese de domnitori cari s'au strecurat pe tronul Țerilor Române, avem domni ca *Vasile Lupu* și *Mateiu Basarab*, ca *C. Cantemir* și *C. Brâncovanu*, cari au mai aruncat oare care lumină in această epocă tristă.

Istoria domnilor din viac. XVII se poate împărți in patru părți :

- a) de la Michaiu Viteazul până la Vasile Lupu și Mateiu Basarab ;
- b) Vasile Lupu și Mateiu Basarab ;
- c) domni de la 1654 până la 1689 ;
- d) Brâncovanu și contimpuranii săi din Moldova.

mânt. D-zeu mai bine știe, că de nu s'ar hi prilejit o samă dintre capete, să cerce mijloace, și să nu alerge la Împărăție, are hi fost la perire țara aceasta in câteva rinduri de istov. Așa adusesse la mare primejdie țara și domnia lui Gaspar Vodă. (M. Costin, Cap. VII).

Așa ferece pre Domni și țerile voroava cu sfatul de primejdii ; că pentru aceia au dat D-zeu împărații, craii și domnii cărmuitorii țărilor, să aibă sfetnici pe lângă sine, cari vorovind o treabă să frământă cu voroava lucrul ; și unul una altul alta respunzînd se lămurește lucrul care i mai spre indemână. Iar ce fac Domni singuri din gândurile sale sau din șopte, rar lucru este de folos ; că încă in lume n'au născut om până astăzi ca acela : să nu i trebuiască voroava cu sfat. Că de și găcește cărmuitorul câte o treabă, încă tot să nu se inerează că au găcit, până nu se întărește părerea lui cu voroava și altor păreri. Deci ce ai socotit că este bine, dacă se mai tocmeșe cu gândul tău ce ai gândit că este bine, încă cu a doi sau trei socoteală, fără greș pre acel lucru să stai, că nu se va inșela. Iară ce îți pare numai a singur că este bine, și alții toți zic că este într'alt chip, să nu crezi cea socoteală, că te amăgește. La mulți Domni mari smintelile au căzut din șopte sau nesfătuit, acum din viacul nostru. (Miron Costin, Cap. XV).

a) Țerile Române de la 1600—1633.

In acești treizeci și patru de ani au domnit in

Muntenia : 1) Simion Movilă (1600—2); 2) Radu Șerban Basarab (1602—11); 3) Radu Mihnea (1611—16); 4) Alecsandru Iliăș (1616—20); 5) Radu Mihnea, a doua oară (1620—23); 6) Alecsandru Coconul (1623—27); 7) Alecsandru Iliăș, a doua oară (1627—29); 8) Leon Tomșa (1629—33).

Moldova : 1) Ieremia Movilă (1596—1606); 2) Simieon Movilă (1606—8); 3) Constantin Movilă (1608—11); 4) Stefan Tomșa (1611—15); 5) Alecsandru Movilă (1615—16); 6) Radu Mihnea (1616—19); 7) Gaspar Graziani (1619—20); 8) Alecsandru Iliăș (1620—22); 9) Ștefan Tomșa (1622—23); 10) Radu Mihnea (1623—26); 11) Miron Barnovski (1629—29); 12) Alecsandru Coconul (1629—30); 13) Moisi Movilă (1630—31); 14) Alecsandru Iliăș (1631—32); 15) Moisi Movilă, a doua oară (1633—34).

Dintre acești domni : Movileștii, Radu Șerban Basarab, Miron Barnovski și Stefan Tomșa sînt Români adevărați, dușmani ai Grecilor și devotați puterilor creștine. Movileștii și Miron Barnovski au fost protegiații Polonilor; iar Radu Șerban s'a dat in partea Împăratului. Radu Mihnea, era fiu a lui Mihnea Turcitul, ascuns de mama sa in o mănăstire din muntele Atos; Alecsandru Iliăș fiul lui Ilie Rareș, care se turcise, crescut de asemenea între Greci și devotat lor; Leon Tomșa, era fiul lui Tomșa care domnise cîtva timp in Moldova după detronarea lui Iacob Eraclide Despot, creatură grecească și el; Alecsandru Coconul era fiul lui Radu Mihnea; iar Gaspar Graziani era străin, necunoscând nici macar limba țerei peste care domnia.

Povestirea domniei acestor domnitori este foarte simplă. Radu Șerban Basarab, nepot lui Neagoie Basarab, fu ales de cătră țară și de cătră boierii cari scapaseră după uciderea lui Michaiu Viteazul. Dușman al Ungurilor, el fu recunoscut de cătră Poartă și sprijinit de Împăratul Rudolf. A bătut pe Unguri la Brașov, unde a căzut Moisi Secheli; dar a fost isgonit din scaun de cătră Gabriel Bathory, domnul Transilvaniei. S'a întors cu ajutorul turcesc; dar nu a domnit de cît cîteva luni și a fost inlocuit prin Radu Mihnea. Acesta a venit incunjurat de o mulțime de Greci, cari au stors țara cumplit. Inlocuit prin Alec. Iliăș, el dădu sume foarte mari la Poartă și căpătă din nou domnia, nu pentru multă vreme. Când după nouă

schimbări, veni Leon Tomşa, numărul Grecilor se înmulţise într'un chip spăimântător, ceia ce produse o rescoală generală. O mulţime de boieri cu Mateiu Basarab fugiră în Transilvania şi se întoarseră cu armată. Au fost bătuţi; dar Turcii recunoscând singuri prădăciunile Grecilor, au scos pe Leon din domnie şi numiră pe Mateiu Basarab (1633).

În Moldova, Movileştii au voit să pună ţara sub protecţia Poloniei. Nu au isbit, pentru că nu voiau Turcii şi pentru că mare parte din boieri erau contra lor. Pe lângă aceasta, erau certe în propria lor familie: se luptau fiii lui Ieremia cu a lui Simeon. Poarta nu vedea cu ochi răi aceste certe lăuntrice, care slăbiau ţara în folosul Turcilor *); dar ţara sărăcia în acelaş timp şi aceasta nu putea conveni Turcilor. Când, după Movileşti, a venit Stefan Tomşa, acesta a lovit cumplit în boierii partizani ai acelei familii **) şi Radu Mihnea cu Alecsandru Iliaş şi cu propriul său fiu isbitură a abate şi mai mult pe turbulenţii boieri, înmulţind numărul Grecilor. Această înmulţire a Grecilor a ridicat ţara în contra lui Alecsandru Iliaş şi mai ales în contra ministrului său *Baptist Veleli*, care a fost sfâşiet de cătră popor ***). Capul rescoalei era Vasile Lupu. El însă

*) N'au folosit lui Constantin Vodă uricele ce avea de la împărăţie date tată său Ieremia Vodă de domnie vecinică lui şi feciorilor şi nepoţilor lui; că Turcul cu vreme dă, cu vreme iea; precum este vremea aşa lasă. Bland, când este vreme de blândetă; sumeţ şi ager, când i vreme de sumeţie. Creştinului nici odată cuvântul nu ţine, nici a amăgire i este ruşine; toate, precum este vreme, face.

Şi se arata Abaza Paşa foarte blând şi cu cuvinte mângâioase; inse Turcii cu săgeţi de bumbacucid pre oameni. (Miron Costin, Cap. IV, XIII).

**) Domnia lui Stefan Vodă Tomşa precum s'au început cu vărşări de sânge, tot aşa a ţinut. Avea un ţigan calău, adică pierzător de oameni, gros şi mare de trup. Acela striga de multe ori înaintea lui, arătând pre boieri: « Doamne s'au îngrăşet berbecii, buni sint de junghiat? » Stefan Vodă la aceste cuvinte ridea şi dăruia bani ţiganului. Cum a tuturor tiranilor la toate ţerile în lume urâtă este stăpânia, aşa şi a Tomşei Vodă. 'L urăse şi boierii, măcar că era de casa lui mai toţi. anume: Beldiman logofatul, Bărboi vornicul, Sturza hatmanul şi Boul vistornicul, că nici ei fără groaza morţii nu era; ce îmbla în tot ceasul cum se zice cu zilele a mână; şi fie când unde este frică nu începe dragoste. (Miron Costin, Cap. V).

***) Dacă au ajuns Domnia în şesul Bahluiului, aproape de mănăstirea Balicăi, tot locul era plin de oameni, nu se vedea nicăire şesul deşert. Striga; dá ne, doamne, pre Greci. Unii hăicaia, alţii

nu s'a indesat la domnie. Boierii au cerut pe Barnovski, care fugise in Polonia. Chiebat la Constantinopole pentru intărire in scaun acesta fu ucis *) și numai după Moisi Movilă, care domni un an, a-june la tron Vasile Lupu.

b). Vasilie Lupu și Mateiu Basarab.

Domniile acestor doi principii au fost insemnate ; pentru că amândoi au domnit mai bine de douăzeci de ani, amândoi au lucrat pentru lecuirea ranelor trecutului și amândoi s'au îngrijit de desvoltarea morală și intelectuală a țerilor lor.

Au domnit două zeci de ani intr'o vreme când pentru demnitarii Porții schimbarea domnilor din Țerile Române era un mare izvor de bogăție ; numai acest fapt ar fi de ajuns pentru a ne dovedi înțelepciunea și, in același timp, energia acestor domnitori. A-junși la tron in urma unor mișcări indreptate in contra Grecilor, ei au fost datori să iea măsuri pentru mărginirea elementului grecesc. Și in adevăr, că cele întâi acte ale lor au fost insufleteite de această idee. Dar sprijinul grecesc era foarte prețios pentru domnitorii români. Grecii erau puternici in Constantinopole prin bogățiile

ăcuia ; și acolo au strigat pe Batiste să 'l dea care era tot aproape de Alesandru Vodă, văzind strigări pe sine. Ce nu stară Domnie de grija lui Batiște, ce stară de grija sa ; și numai ce i a zis să se depărteze de pe lângă dânsul ; și așa l'au apucat și dat pe mâna țeranilor. Nespusa vrăjmașie a prostimei ; și așa fără de nice o milă de viu cu topoare l'au făcut fărăme ; și până intr'atâta s'au amestecat unii, anume Bosie Lăpușeanul, cât nice mântaua din spinarea lui Vodă n'au hălăduit, că era bură de ploaie. (Miron Costin, Cap. XII).

*) Atreia zi după astrucatul lui Barnovschi Vodă intr'o sară trecuse împăratul, Sultan Murat pe acea vreme, peste Boaz in ceia parte la Scudar la prinblare și au intrebat pe vizirul : Așezat'au Domn la Moldova in locu! ghiaurului celui perit ? Răspunsu-i-au vizirul că încă n'au pus Domn ce pre cine va fi voea împărăției tale se va pune. Să nu steie acea țară fără Domn, i au respuns împăratul, chiamă pre ghiaurii ce sint boierii acei țeri, și pre cine ar vrea ei să și aleagă Domn, să le hie dat. Deci indată, tot intr'acciași noapte, au trimis vizirul cu caicul la boieri unde era inchiși. și au luat pre Costin postelnicul ; era inspăimat că'l duc noaptea să'l inee, ori să'l muncească pentru averea lui Bărnoschi Vodă. Dacă l'au adus inaintea vizirului, i au zis : Eată că împăratul va iartă capetele, și sinteți de acum slobozi, și să mergeți să vă alegeți Domn pre cine veți polti. (Miron Costin, Cap. XIII).

lor, se insinuase la Poartă prin mlădiarea caracterului lor și ajunseră indispensabili într'o vreme când Poarta avea nevoie să negocieze cu puterile străine, să și caute aliați în Europa, să se amestece în politica europeană; pentru că trecuse timpul când Turcii¹ disprețuiau pe suveranii creștini, i numiau «porci» cuvîntul cel mai de ocară la Turci și supuneau pe ambasadori la ceremonii foarte umilitoare. Acum *dragomanii*, luați dintre Greci, aveau mare credit la Poartă. Cei doi domni români se puseră dar bine cu Grecii. Vor însă să i aibă în serviciul lor și pentru alte motive. Grecii erau meșteri în născocirea și, mai ales, în strîngerea birurilor; și cei doi domni știau că numai prin bogăție se vor susține. Bogățiile li mai erau de folos și în alt chip. Atât Mateiu Basarab cât și Lupu și întocmiră armate puternice; așa că Turcii i menagiau pentru că erau bogați, dar și pentru că erau puternici.

Din nenorocire, bogățiile ca și inteligența lor, au fost cheltuite în mare parte în luptele dintre ei. Neînțelegerea începu pentru că Mateiu nu voia să plătească lui Lupu parte din banii dați pentru uciderea unui Grec care li era dușman, și se spori prin ambiția lui Vasile Lupu, întezită de cătră Turci; căci el voia să pună în Moldova pe fiul său și el să treacă în Muntenia*). Pentru aceasta el avea invoirea Sultanului; dar Mateiu era om chibzuit. El știa că cel mai bun sprijin al tronului său nu putea fi de cât sabia sa. Pentru aceasta, el și întocmise o armată bună, legase alianță cu Racoți I și era în înțelegere și cu Împăratul. Astfel când intră Vasile în Muntenia fu bătut cumplit la Ojogeni, pe Prahova, macar că era ajutat de Tatars. Alte încercări a le lui nu au avut, de asemenea, nici un rezultat.

Pe când Racoți moare și Mateiu pierde un sprijin puternic, Vasile ajunge puternic la Poartă, mai ales în urma intervenirii lui pe

*) O nesățioasă hirea Domnilor spre lățire și avuție oarbă; pre cât se mai adaogea, pre atâta răhnește. Pohtele Domnilor și Împăraților nu au hotar; avînd mult cum n'ar ave nimică le pare; pre cât le dă D-zeu nu se satură; avînd domnie, cinste și mai mare și mai late țeri pohtesc. Așa și Vasile Vodă, avînd fericită vreme, în pace de toate părțile, că și țara nu era nici cu o datorie ingreuietă, fără nici o dodăială despre Turci care avea începută sfadă cu Perșii și într'acele părți sta cu valuri, au început sfadă cu Mateiu Vodă, Domnul Muntenesc, pentru domnia acei țeri. Ori că nul încăpea Moldova ca pre un om cu hirea înaltă și împărătească mai mult de cât domnească, ori că silia să vază pre fiul său Ioan Vodă ieșit la domnie. (Miron Costin, Cap. XV).

lângă țarul Rusiei, ca să nu dea ajutor Tatarilor revoltați. El isbutise, de asemenea, a împaca pe Turci cu Polonia. Atunci căpătă el învoirea ca să mărite pe două fete ale sale după nobili poloni, dintre cari unul era ducele Lituaniei, iar pe fiica cea mai mică, Rucsanda, a dat-o după Timuș, fiul hatmanului Cazacilor.

Atunci începu din nou lupta cu Mateiu, cu care se împacase de la 1624. Mateiu apucă înainte. El se legă cu Racoți II, atrase în partea sa pe Stefan Gheorghe, logofetul lui Vasile Lupu, trimise o armată în Moldova, care apucă pe Lupu pe neașteptate și'l goni din Iași. Acesta fugi la Cazaci, se întoarse cu ajutor, bătu pe Stefan Gheorghe la Popricani și apoi intră în Muntenia. Ginerele său Timuș făcu inse o greșală foarte mare. În loc de a se îngriji de oastea lui Mateiu, el și imprăștié Cazacii, dându-li voie să prade. Mateiu se folosi de această greșală și atacă oastea lui Lupu la Finta lângă Ialomița. Victoria se câștigă mai ales prin vitejia domnului muntean. Vasilie și Timuș scăpară cu fuga, lăsând 25000 de morți pe câmpul de luptă. Stefan Gheorghe intră în Moldova după el; 'l bătu de două și 'l sili a fugi la Cazaci; pe când Timuș cu soția, soacra și toate averile, se închise în Suceava. Aice el fu ucis și cetatea căzu în mâinile biruitorului. Perzind nădejdea de a și recapata tronul, Vasile se duse la Constantinople, unde trăi bine văzut de Turci, până în 1661.

Cele de pe urmă zile a lui Mateiu au fost amărate prin nemulțemirea populațiunei din pricina dărilor grele și prin rescoala mercenarilor străini, seimeni. El muri în 1654.

Cele două țeri și au stors ultimele lor forțe în această luptă fratricidă.

Epoca acestor doi domni, este inse, foarte însemnată; pentru că s'a introdus limba națională în stat și în biserică, s'au înființat tipografii românești, unde au început a se tipări cărți pentru serviciul divin; s'au făcut codice de legi, *Indreptarea legii* în Muntenia și *Cartea de învățătură* în Moldova, și sub protecțiunea și prin încurajarea domnilor, mitropolitul *Vartan* în Moldova, boierul *Udriște Năsturel* în Muntenia, au pus temelia unei culturi naționale, la care au contribuit și scoalele înființate de cătră cei doi domnitori. Astfel că Mateiu Basarab și Vasile Lupu, acest din urmă de și Albanez, au un loc de onoare în Istoria Românilor.

c) De la 1654—1688.

În jumătatea a doua a viac. XVII s'au schimbat pe tronul Țerilor Române următorii domnitori:

Muntenia : 1) C. Șerban Basarab (1654—58) ; 2) Mihnea III (1658—59) ; 3) Gheorghe Ghica (1659—60) ; 4) Grig. Ghica (1660—64) ; 5) Radu Leon (1664—69) ; 6) Antonie Roset (1669—72) ; 7) Grig. Ghica, a două oară (1672—74) ; 8) G. Duca (1674—79) ; 9) Șerban Cantacuzino (1679—88).

Moldova : 1) Stefan Gheorghe (1654—58) ; 2) Gheorghe Ghica (1658—59) ; 3) Stefan Lupu (1659—61) ; 4) Eustratie Dabija ; (1661—66)*) 5) Gh. Duca (1666—67) ; 6) Iliăș Alesandru (1667—69) ; 7) Gh. Duca, a două oară (1669—72) ; 8) Stef. Petriceicu (1672—74) ; 9) D. Cantacuzino (1674—75) ; 10) Antonie Roset (1675—78) ; 11) Gh. Duca, a treia oară (1678—84) ; 12) D. Cantacuzino (1684—85) ; 13) Constantin Cantemir (1685—93).

Constantin, fiul lui Radu Șerban Basarab, a fost ales de țară și întărit de Poartă ; dar a făcut greșala de a se uni cu Racoți II și Stefan Gheorghe și au luat parte la expediția nebună a lui Racoți în contra Polonilor. Pentru aceasta au fost scoși toți trei din domnie. Atunci ei s'au ridicat în contra Turcilor ; dar Racoți căzînd în luptă, cu toate că se unise cu el și Mihnea III, domniii români au pribegit multă vreme prin străinătate, unde au și murit.

Atunci s'a numit în Moldova Gheorghe Ghica, care era agent al țerei la Poartă. Acesta era Albanez ; venise în Moldova înainte de Vasile Lupu și era neguțitor. Lupu l'a făcut boier, i a dat în căsătorie o moldovancă și l'a numit agent la Poartă. El fu strămutat în Muntenia, după tradarea lui Mihnea III și înlocuit prin Stefan Lupu, care nu a semănat de feliu părintelui său. Ghica a fost alungat din Muntenia de cătră C. Șerban Basarab și aceasta a infuriat așa de cumplit pre marele vizir Köprili că era decis a preface țerile în pašalicuri ; ceia ce s'ar fi și întimplat dacă nu ar fi stat atunci pentru țară *Postelnicul Constantin Cantacuzino*, una din cele mai însemnate figuri din istoria Țerei Românești. El a înduplecat pe vizir se numească pe Grigore Ghica. Drept recunoștință, acest dom-

*) Acest Dabija Vodă a fost om de țară, om bun dară bețiv ; de două ori făcea divan în zi. Deci la divanul cel de dimineață dvorla toți la divan ; iară la cel de chindie, umbla fustașii prin târg chiemând oameni la divan. La beția lui pre mulți i da la armași să i spânzure ; iară dacă se trezia nimică nu știa, nici mai întrebă. Ce i luase sama și rindul toți, și de și orînduia ori pe cine la armași, ori la inchisoare, i slobozia, că știa că a doua zi nimică nu era. (N. Costin, *domnia lui Dabija Vodă*).

nitores' a plecat la pârile lui Stroie Leurdeanu și marele patriot a fost ucis.

Gheorghe Duca, care a domnit în Muntenia și de trei ori în Moldova, a fost unul din cei mai jacași domni*). Chiar ginerele său N. Costin ni 'l descrie cu culori foarte triste. A fost odată scos din domnie, fiind că s'au sculat Orheienii și Lăpușnenii cu Hincu. În a treia domnie, pe când se întorcea de la asediul Vienei, a fost prins de cătră Poloni**) și dus la Lemberg***) unde a murit. El era Grec din Rumelia fusese băiet la o abăgerie în Iași și făcut boier de Vasilie Lupu; era, prin urmare, într-o câtva, romanisat. D. Cantacu-

*) Duca Vodă și domn era, și visternic mare, și neguțitor și vameș; că toată hrana tuturor luase el și doamna de precupea toate câte era, și da de la sine din casă, unde ce trebuia țerei. Apoi rânduia de plătia visteria de la țară pentru un ban și altul. Doamna sa de altă parte cărcimăria bucatele din casă, pâne ori pe unde avea, și băutura, și pocloanele ce le venia la beciu; încă făcea boi de negoț și mânca iearna finațele oamenilor, săracilor cu boii lor, până se vindea aceia, și apoi se apuca de alții.

Așijderea și pe preoți încă i închidea de a valma cu mirenii la grosuri, și bisericile stătea închise câte două, trei, luni și mai mult. Nemăruia nemică nu vrea să ierte sau să ridice macar un ban, și mulți oameni, cine ce avea: haine, odoară, și alte bucate și moșii, lepăda în ce putea, și cu acei bani plătindu-și capetele, și cum scăpa de la închisoare cum se ducea în cotro putea, lăsându-și tot în peire, și case, și bucate, și femeii, și copii, fugind într'alte țeri se înstrăina. Care lucru mulți feciori de boieri de țară, și mazili, și curteni, și slujitori, și din țărani, și au părăsit părinții și frații, de acele năcazuri, de s'au dus printr'alte țări, și uni s'au făcut oameni răi și tâlhari, de mare nevoie ce le era asupra, că nu mai avea de ce se mai apuca. (N. Costin, *A treia domnie a Ducăi*).

**) Duca Vodă înțelegând că vine podghiaz pe Siretiu, s'au sfătuit cu boerii cum vor face. Buhuș Hatmanul sfătuia să se coboare Duca Vodă din Domnești la Focșani, la margine, că este mai fără de grijă, și se vor găsi și slujitori în lefe dacă or trebui; că în Domnești este cu grijă. Doamna Ducăi Vodă încă venise de la Brăila în Focșani; iar Miron Logofătul au sfătuit să nu se clinească nicăiri din Domnești; că acei ce vin sînt niște tâlhari. «Ce putere au ei să vie asupra măriei tale? Să nu dăm locul, că pământul acesta este frământat cu sângele moșilor și a strămoșilor noștri». (I. Neculcea, Cap. VIII).

***) Și au dus pe Duca Vodă în țara leșască, și acolo au murit. Când 'l ducea pe drum, 'l puse într'o sanie cu doi cai, unul alb și unul murg, și cu hamuri de teiu, ca vai de dînsul, ocări și sudălmi de auzia cu urechile. Și agiungând spre Suciava la un sat, au poțit puțintel lapte să mânânce; iar femeia gazda i-au răspuns: N'a-

zino*) inse, era, cum zice chronicarul « hireş gree din Țarigrad », vestit in istoria Moldovei ; pentru că avind frică de Poloni a rugat pe Tatari să ierneze in țară.

Domnii cari au stăpânit țerile in acest timp, in mare parte numai le au jăfuit ; de aceia, este și de prisos a ne mai ocupa de ei. Singurii cari merită să trăiască in istorie au fost *Constantin Cantemir* in Moldova și *Șerban Cantacuzino* in Muntenia.

Constantin Cantemir (1685—93) era drept Moldovan, neștiutor de carte**), dar sănătos la cap, mintos la sfat și foarte viteaz. La suirea sa pe tron, el a găsit țara pe marginea prapastiei. Cete polone o pradau in părțile de sus și bande de hoți o jăfuiu cumplit. El luă măsuri energice și Miron Costin, numit staroste de Putna, a introdus ordinea in țara de jos. Polonii intră in țară, dar au fost bătuti. Ioan Sobieski cuprinse Iașii, arse in ograda mitropoliei vechie tractate cu Turcii, care se păstrau in archive ; dar fugi repede când auzi că vine Cantemir cu Turci și Tatari. Solicitat a se da in partea Impăratului, domnul intră in oare care înțelegere ; dar când

vem lapte să'ți dăm, că au mâncat Duca Vodă vacile din țară, de l'ar mânca viermii iadului cei neadormiți. Că nu știa femeia aceia că este el singur Duca Vodă ; iar Duca Vodă dacă au auzit așa, au inceput a suspina și a plânge amar. (I. Neculcea, Cap. VIII).

*) Dumitrașco Cautacuzin fiind fricos au adus pe Tatari de au iernat in țară, 1674, carii ca niște păgâni multă răutate au făcut oamenilor din Moldova, muncindu-i și pe cărbuni puindu-i și la cap cetluindu-i ; cerând bani de pe la oameni, odoară, haine, ce și avea. Pânele scotea de prin gropi, și le vărsa inaintea cailor lor, și istovind acele încă și mai căznia de iznoavă, numai ca să le afle ori de unde, și pre multe locuri pre mulți oameni i au și omorit încă și din boieri mazili, pre cari i-au apucat la țară de cum toamne la casele lor, nu i-au mai lăsat să ieasă in lațuri, și muncea in tot chipul, năslind să le dea ce le venia lor in cuget. Iară viind primăvara când au stat a se ridica ei de pe țară, au luat tot de la cine ce au fost rămas nemâncat de dinșii și au luat ce nu stricase de cu iarnă ; epe, cai, boi, vaci, oi, și pre multe locuri au pătădat și au luat și oameni de i au robtit. (N. Costin, *Dumitrașcu Vodă*).

**) Carte nu știa, ci numai iscălitura învățase de o făcea ; practică bună avea ; la voroavă era sănătos ; mânca bine și bea bine ; semne multe avea pe trup de la resboai, in cap și la mâni, de pe când fusese slujitor in țara leșască. La stat nu era mare ; era gros, burduhos, rumân la față, buzat, barba i era albă ca zăpada. Cu boierii trăia bine până la o vreme, pentru că era om de țară, și i știa pre toți, tot anume, pre carele cum era ; și nu era mândru, nici făcea cheltuială țării, că era un moșneag, fără doamnă. (I. Neculcea, Cap. XI).

s'au dat lucrurile pe față, el omorî pe Miron Costin și pe fratele său Velicico ca să se ascundă lucrul. Costineștii făceau opoziție domnului și intraseră în legături de familie cu G. Duca, fostul domn. Aceasta a contribuit a i pierde (1691). C. Cantemir muri în 1693. Atunci *Iordachi Cantacuzino Visternicul* și alți boieri au ales pe D. Cantemir, care nu a fost întărit de Poartă.

Șerban Cantacuzino (1679—88) a fost numit domn numai după ce a dat mari sume de bani. Împreună cu Duca din Moldova, el a luat parte la încunjurarea Vienei în 1683. Aice a lucrat pentru creștini. În special, lui se datorește că Viena s'a ținut atâta timp; fiind că el o incuraja, arătând desordinea din țabăra turcească. După înfringerea lui Cara-Mustafa, el se dădu în partea Nemților și intră în înțelegere și cu țarul Rusiei. Împăratul, care avea nevoie de sprijinul Munteniei, pentru că era incurcat în resboiu și cu Ludovic XIV, i făgăduia nu numai ereditatea pe tronul muntean; dar și tronul Bizanțului, după alungarea Turcilor din Europa, care era foarte aproape, cum scria el. La Constantinopole se aflase de uneltirile lui Șerban, dar Turcii erau îngroziți de atâtea înfringeri suferite și creștinii se revoltau în toate părțile. Dar chiar frații lui Șerban și nepotul său Constantin Brâncovanu, au fost contra politicei sale. Șerban muri în 1688, nu fără prepus de otravă. « Era om de o fire iute și pornit; chiar trimișii turci se spăimântau de el. Unul dintre ei văzînd acea uriașă statură, acei ochi mari cari produceau inspăimântare și acel ton groznic al glasului principelui, fu apucat de o mare frică și începu a tremura ». El a ucis pe mulți din dușmanii Cantacuzineștilor. « Atunci, cum zice chronicarul, au spart și au desrădăcinat nenumărate case de boieri și de slujitori și de saraci ».

d) Brâncovanu și Contimpuranii săi din Moldova.

Istoria Românilor de la sfîrșitul viac. XVII se cuprinde, aproape întreagă, numai în istoria domniei lui *Constantin Brâncovanu*, pe care poporul 'l cântă și astăzi ca « boier vechiu, domn creștin și foarte bogat ». În adevăr, pe timpul lui a domnit în Moldova nouă domnitori : 1) C. Duca, (1693—96); 2) Antioh Cantemir, (1696—1700); 3) C. Duca, a doua oară (1700—4); 4) Mihaiu Racoviță (1704—5); 5) Antioh Cantemir, a doua oară (1705—7); 6) Mihaiu Racoviță, a doua oară (1707—9); 7) Nicolae Mavrocordat (1709—11); 8) Dimitrie Cantemir, (1711); 9) N. Mavrocordat, a doua oară (1711—14). Acești domni ai Moldovei au fost sau rude cu el, cum a fost ginerele său C. Duca

și cuscrul său N. Mavrocordat; sau puși pe tron ori protegiați de el ca Mihaiu Racoviță, sau dușmani a lui și nevoiți a se impaca cu el, cum a fost Antioh Cantemir; de și chronicarul zice că ei au ținut prieteșugul jurat «cum țin câinii vinerile». Numai *Dimitrie Cantemir* a fost o personalitate proprie, independentă de acțiunea domnului muntean.

Cel mai mare merit a lui C. Brâncovanu este că s'a putut mănține pe tron timp de douăzeci și cinci de ani. Lucrul se poate explica. Brâncovanu era foarte bogat. Avea nemărginitele moșii ale familiei *Basarab*, era inrudit cu Cantacuzineștii foarte bogați, și înțeleapta lui administrație adusese iarăși belșugul în țară. În adevăr, era atât de bine-cuvântat pământul țărilor noastre, pentru ca, în scurt timp, prosperitatea să revină în țară. S'a putut mănține pe tron și fiind că era foarte înțelept și bine sfătuit de unchiul său Stolnicul C. Cantacuzino, din cuvântul căruia el nu ieșea.

Poarta confirmă pe alesul boierilor. Atunci deputații trimiși de către Șerban la Impăratul, mai înainte de moartea sa, pârăsc pe Brâncovanu că e devotat Turcilor. Acesta face cunoscut Nemților că nu e dușman al lor; dar că nu se poate da pe față, de oare ce țara poate fi pustietă de către Turci. După bătălia de la *Salankenen* (1691), el se plecă spre politica germană; dar nu fără socoteală. Turcii și ambasada francesă află despre uneltirile lui; dar Brâncovanu e bogat, Turcii lacomi și descuragiați de infrângerile suferite. Așa că poate el trece cu fericire epoca resboiului dintre Turci și Imperiali, care se termină prin pacea de la Carlovitz*). El atrăsese în partea sa pe *Alexandru Mavrocordat* dragomanul Porții care avea mare influință la Poartă și și dreghe așa de bine trebile la împărăție că sultanul a fost foarte mulțemit de el la trecerea prin Muntenia și l-au primit cu deosebită onoare. În acelaș timp, el rescumpără mai mulți prizonieri nemți cu sume foarte mari spre marea mulțemire a Germanilor cari capatau pe prizonieri și a Turcilor cari se inbogățiau. Era cam indoielnică pur-

*) Pacea de la Carlovitz opri pe loc pe Turci despre Polonia și Ungaria, în hotarele Nistrului, Savei, Unnei. Acest tractat proclamă sus și tare decadența imperiului otoman, care, suspendată câtva timp prin brațul de fier a lui Murat IV și remediile sângeroase a bătrânului Köprili, nu a putut fi oprită în urmă prin înțelepciunea politică a vizirilor din familia acestuia, ei ascunsă de vederea lumii prin nourii de soldați nedisciplinați pe cari i scotea Poarta în căderea sa. (De la Jonquière, *Histoire de l'empire ottoman*, 345).

tarea domnului muntean ; dar Ardealul era pierdut, Moldova aproape pustietă și revolte ale creștinilor în toate părțile. Poarta se simția fericită a avea în Muntenia un domn care plătia bine, asigura proviziunile armatelor și și arata supunerea sa. Intrigile diplomației franceze nu aveau nici un efect.

După Carlovitz, el se strică cu A. Mavrocordat și fu chemat la Constantinopole. Aice se purtă cu atâta galantonie că fu numit domn pe viață. Acolo s'a împacat el cu Antioh Cantemir.

Atunci apar Rușii. Brâncovanu spera că se va putea strecura între Turci și Ruși, cum se strecurase între Nemți și Turci. Dar Poarta avea ochii deschiși în această direcțiune. Cu un simț politic admirabil, Turcii înțelegeau că Rușii erau mult mai primejdioși pentru imperiul otoman de cât Nemții. Austria era dușmănită de Franția ; Principii din Imperiu erau dușmani ai Impăratului și deosebirea de religie ar fi făcut imposibilă o dominațiune austriacă în peninsula balcanică. Nu era înse tot așa cu ortodocsa Rusie. Poarta veghia. Mihaiu Racovița, C. Duca*) și Antioh Cantemir**) au fost scoși de pe

*) Așijderea și la divan făcea dreptate tuturor, și mai vârtos celor ce se pâria pentru vecinătate ; nu 'l da fie cum la vecinătate și fără jurământ ei mai cu de a dinsul răspundea celui ce avea nevoie de vecinătate, zicându-i : pas de'ți caută trei, patru oameni jurători, cum n'au fost nici tată său, nici moșul său vecin de moșie a celuia ce'l trăgea ; și așa jurând i da volnicie să fie slobod în veci de vecinătate ; că acum făcuse boierii obiceiului nou de zicea : cum au șezut în sat boieresc doisprezece ani să remâie vecin ; iară Constantin Duca Vodă nu se uita acolo, și încă zicea : cu păcat este să 'l robești pe fratele tău, căci păgânii și cumpără robi pe bani, și în al șeptelea an i ieartă ; iară alții și mai curând le dau slobozenie ; iară tu iești creștin și neluându'l pe bani, și fiind creștin ca și tine, și tu vei în veciu să 'l vecinești. (N. Costin, *Domnia lui Constantin Duca Vodă*).

**) Viind Antioh Vodă cu domniă la scaunul domnesc în Iași, era un om tânăr ca de douăzeci de ani, om mare la trup, cinsteș, chipes, la minte așezat, judecător drept ; nu prea era cărturar, numai nici era om prost. Minciunile și telpizicurile nu le iubia ; la avere nu era lacom ; obiceiie nouă nu primia să se facă prea peste samă ; era vânător și slujitor bun după firea tătâne-său ; spre partea celor răi era strașnic, să nu greșască fiește cine și fără de vreme cu dinsul ; și era și credincios la jurământ ; și ținea cinstită horba, și boierii în curtea lui tot cu cinste imbla. Mânie avea strașnică ; de multe ori răcurtea tare cam cu grabă ; și de aceia se depărta inimile boierilor de dinsul. (I. Neculcea, Cap. XIII).

tronul Moldovei, pe un simplu prepus de înțelegere cu Rusia. Brâncovanu era privighiat de aproape.

Acesta trimise la Petru Cel Mare să'l feliciteze pentru victoria de la Pultava și să'l roage a nu incheia pace cu Turcii, ci a veni în ajutorul creștinilor. Petru promise și Brâncovanu primi bani ca să strângă provisiuni pentru Ruși. Nu i vorba, înapoi banii, când se incredintă că oștirea rusască era puțin numeroasă. El desfăcu tabăra sa de la Urlați : ceia ce a făcut pe Petru să'l numească « Iuda ». În adevăr din lipsa de provisiuni s'a întâmplat nenorocirea lui Petru de la Prut.

De atunci Rusia i fu dușmană de moarte. Atunci el avu dușmani la Constantinopole pe ambasadorii Franței și Rusiei și pe Michaiu Racoviță ; iar în lăuntru pe Cantacuzinești, cu cari se stricase.

În 1714, un agă turc 'l ridică din București în luna lui Aprilie și, în August, el fu tăiat la Constantinopole cu trei fii și un ginere.

D. Cantemir *) favoritul Turcilor cari 'l numiseră domn fără a i cere nici un ban și cari i daseră și bani de cheltuială pe tron, se aruncă în brațele Rusiei. La Lusk în Podolia, Petru subscrisesese un tractat prin care : a) Moldova se declara independentă ; b) domnie ereditară ; c) boierii pe viață ; d) armată rusască în țară ; e) Moscali să nu se amestece la dregătorie, nici să se insoare în țară **).

*) Și atunci întâi era boierii cam îngrijiți de numele lui Dumitrașcu Vodă, de pre când era mai tânăr beizade la domnia frăține-său, lui Antioh Vodă ; că era atunci nerăbdător și mâniaș, zlobiv la beție, și i ieșise numele de om rău. Eară acu venind cu domnia știu să'și piarză numele cel rău ; au doară mai la vârstă venise, au doară chivernisise viața lui unde nu era pace ; că așa se arăta de bun și de blând, că tutulor le era ușile deschise, și nemăreț de vorbia cu toți copii.

Dumitrașcu Vodă chiemându 'și boierii au întrebat sfat zicând : că Moscalii se pogoară asupra țerei, ce or face ? Ca să vază cine ce or zice, dar el să le spuie adevărul că este ajuns cu Moscalii nu spuinea. Deci unii din boieri zicea așa : să se deie Vodă în jos spre Fălciu și pre doamna sa să o trimată spre Oituz ; iară alții zicea să o trimată spre Bârlad ; alții spre Focșani ; până se vor bate Turcii cu Moscalii ; și care parte a birui cu aceia să fie. (I. Neculcea, Cap. XIX).

**) Țara Moldovii cu Nistrul să i fie hotarul, și Bugeagul și cu toate cetățile tot a Moldovii să fie ; numai de odată să așeze Moscalii oșteni, până s'a întemeia țara, iar apoi să lipsească oastea moschii cească.—Bir să nu deie țara nici un ban.—Pre Domn să nu'l mazi-lească Împăratul până la moarte ; și pre urmă din fiii lui să fie pre carele și-ar alege țara.—Neamul lui să nu ieasă din domnie ; numai când s'ar haini, sau și-ar lepăda legea, atunci acela să lipsească și să puie din frați.—Pre boieri să nu i mazi-lească Domnul din boierii până

§. 4. Dinastia Romanov in Rusia

După Ivan cel Groznic urmă fiul său Teodor (1584-1598), care nu samana intru nimic părintelui său. El era foarte blând și pios, un adevărat călugăr. Guvernul era lăsat pe mâna boierilor, între cari erau mai insemnați *Nechita Romanov*, cumnat al mortului țar și *Boris Godunov*, cumnat cu Teodor. Godunov concentră în mâna sa toate puterile; el era foarte bogat, avea moșii nenumărate și putea ridica de pe ele 100,000 de soldați. El decretă *robia țeranului* pentru a și atrage pe micii proprietari și înființă *patriarchatul* de Moscova.

Cu Teodor se stinge dinastia care fundase *unitatea* națională.

Fiind că fratele său Dimitrie fusese ucis, se convocară Adunările Generale. Aceste Adunări aclamă pe Boris Godunov. El guverna cu multă energie, atrase în țară o mulțime străini și trimise în statele Apusului tineri ruși ca să și facă educația acolo; dar avu de luptat contra boierilor, între cari erau mulți inrudiți cu vechia dinastie. El isbuti a i infringe, dar muri pe neașteptate în 1605.

Atunci se incepe pentru Rusia o epocă de tulburări și de resboaie nefericite, care au adus-o la marginea prăpăstiei. Se ridicară doi Dimitrie falși, cari sculară populațiunile și isbutiseră a pune mâna pe putere, pentru un moment. Polonii se folosiră de aceste lupte lăuntrice, declară resboiu Rusiei și merg așa de departe cu victoriile că cuprind și Moscova. Luptele civile s'au sfârșit tocmă în 1613 când s'a ales Michail Romanov*).

la moarte; sau cu mare vină să i scoată.—Vama Ocnii și altor târguri să fie venitul Domnilor iar altă dare să nu fie.—Mazilii și mănăstirile să și stăpânească ocinele, moșiile și vecinii săi; și să și ia și desetină de stupi, și de mascuri, și goștină de oi, de pre moșiile sale.—Zece mii de oaste să fie tot gata în țară, și Impărăția să le deie lefi din visteria împărătească din stoliță.—Din Moscali să nu se amestece la boieriile Moldovii, nici să se insoare în țară, nici moșii să nu cumpere. (I. Neculcea, Cap. XIX).

*) În 1612 țarul era prizonier, patriarchul captiv, Svedezii în Novgorod Cel Mare, Polonii în Kremlinul din Moscova, nobilimea de sus vîndută străinului. Pretutindene bandele de hoți: cetățile erau pradate, țeranii torturați, bisericile pângărite. Era o foamete cumplită: în unele locuri se mânca carne de om. Această țară deprinsă a fi guvernată de un autocrat nu mai avea guvern. În suprema sa nenorocire, cine a scapat pe Rusia? Numai poporul, prin o mișcare asemine cu cea produsă de Jeanne d'Arc, poporul în toată întinderea cuvintului, cuprinzindu-se și nobilimea onestă și clerul patriot. Spiritele erau supraescitate: se vorbea de minuni și vedenii. Călugă-

Când a ajuns la tron dinastia care domnește și astăzi în Rusia, starea țerei era foarte tristă. Se sfârșiseră resboaiele lăuntrice și cu străinii; dar era de lecuit ranele pricinuite prin aceste resboaie. Dar Michail nu avea energia necesară. Noroc că țara se deșteptase și deosebitele cetăți și proviunții se apără singure și restabilesc pretutindena ordinea. Anarchia se termină și noul țar guvernează înțelepțeste ajutat de sfaturile părintelui său, Mitropolitul Filaret. El încheie un tractat de alianță cu Carol Gustav, regele Suediei și Poloniei sint bătuți. El atrase, de asemenea, o mulțime de străini în Rusia și acordă mari privilegii industriașilor și scutiri de vamă comercianților. Cu mari sacrificii a adus în Rusia și mulți oameni învățați. Cel întâiu dintre Romanovi a murit în 1645.

Fiul său *Alexie* (1645-1676) era un om foarte bisericos; observa cu stricteță posturile, avea moravuri pure și, lucru rar pentru un țar, era foarte sobru. La început, se fac mai multe rescoale în cetățile mari cari sint înădușite cu cruzime. De asemenea au fost potolite și rescoalele Cazacilor de la Nipru și a Cazacilor de la Don, sub vestitul Stenco Razin.

Dar mai însemnată a fost mișcarea provocată de reformele patriarhului *Nicon*. Acesta era un ficior de țeran. Ales patriarh, el nu primi această demnitate de eât numai când țarul i a promis că'l va onora ca pe un părinte și că'l va lăsa să reformeze Biserica. Un sinod convocat în Moscova (1653) aprobă corectarea cărților sfinte și condamnă obiceiurile introduse în Biserica rusă, obiceiuri care se deosebiau de cele din alte părți ale ortodocsiei. Atunci se revoltară clasele de jos, călugării și mai tot poșorul. Nu puteau ei permite a se corige niște tecte venerate de sute de ani și a se condamna niște lucruri sfințite de viaeuri de cătră niște preuți veniți din Mica Rusie, suspecti de catolicism, ori de cătră niște călugări supuși Tur-

rii din Troița trimeteau scrisori prin proviunți. Când au ajuns scrisorile lor la Nijni, un casap Kozma Minin se ridică: «Dacă voim să scăpăm imperiul Moscoviei, zise el, trebuie să nu cruțăm nici pământurile, nici averile noastre; să ne vindem casele, să ne amănăm femeile și copii și să căutăm un barbat care să voiască a lupta pentru credința ortodoxă și care să meargă în fruntea noastră». Dimitrie Pojarski fu pus în capul armatei; se strinseră bani; se ordonă trei zile de post; toți au postit, până și copiii cari sugeau; călugări și episcopi cu sfințele icoane mergeau în fruntea armatei. Rusia fu scapată. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 296).

cilor, cari și tipăreau cărțile «la eretici,» în Veneția. Nicon și Alexie nu a înțeles primejdia. Poporul se ridică în contra «patriarhului eretic» și mănăstirile erau în fruntea mișcării. Atunci se formează o mulțime de secte; dintre cari unele nu admit preuți; altele suprimă căsătoria și unia, și mai îndrăzneți, suprimă ori și ce cult. Aceste secte au fost persecutate fără milă; dar esaltarea era așa de mare că mulți se ardeau singuri, în fața soldaților trimiși ca să i supună. Dar Biserica oficială, prin reformele lui Nicon, se lega cu Bisericile din Resărit și intra pe calea progresului intelectual și moral. Dar Nicon ajunsese nesuferit; el se amesteca și în treburile publice și 'și făcuse o mulțime de dușmani. El a fost depus din demnitatea sa în un conciliu în care erau față doi patriarhi din Resărit și reprezentanți ai celorlalți. A murit în 1681.

Țarul Alexie a intrat în relațiuni cu Apusul. El a trimis două ambasade în Franția. În cea dintâi, el ceru intervenirea lui Ludovic XIV în resboiul dintre Rusia și Polonia; în cea de a doua, el ruga pe regele Franției să înceteze resboiul cu Provinciile-Unite și să se unească în contra Turcilor. Ambasada trimisă în Anglia, în 1645, nu a avut nici un rezultat; pentru că pe atunci era resboiu între rege și Parlament. Uciderea lui Carol I provocă indignarea țarului. Toți Englezii au fost alungați și privilegiile lor comerciale au fost nimicite. El se bucură de restaurarea Stuartilor; dar nu mai acordă nici un privilegiu negușitorilor engleji. Soția sa *Natalia Narischin* contribuise mult la aceste relațiuni cu Apusul.

El muri în 1676 după ce recomandă boierilor pe fiul său Feodor.

După domnia neînsemnată a lui Feodor, urmă fratele său Ivan, care era aproape idiot. Sora sa *Sofia*, foarte inteligentă și îndrăzneată, domni în numele lui. Dar țara era nemulțumită cu guvernarea unei femei; de aceea boierii proclamă pe *Petru*, care era numai de nouă ani. *Strelitii* cari ajunseseră un feliu de miliție urbană foarte nedisciplinată, se revoltă în 1682 și pretind ca să domnească Ivan și Petru, sub regența Sofiei. Ei făcură și o manifestație pentru «vechia credință». De aceea convocă un sinod sub președința Sofiei pentru a se impaca neînțelegerile, dar discuțiunile au degenerat în bătăi și neînțelegerile devin și mai aprinse. Când *strelitii* se revoltă din nou, Sofia cu frații săi fuge în mănăstirea Troița. În fine, ei se liștătesc și Sofia guvernă cu sfaturile lui Galițin).

§. 5. Petru Cel Mare.

Petru Alexievici era de zece ani la moartea lui Feodor. El văzuse pe protectorul său și pe rudele de pe mamă măcelărite și pe mama sa umilită. Dar aratase mare curagiu. Educația sa era foarte neingrijită, dar profesorul său i vorbea de faptele lui Alexie și de ale Teribilui. A cunoscut viața reală, științele și invențiunile Apusului. El conversa cu neguțitorii străini, de la cari capata informațiunile dorite. Vorbia limbile germană și olandesă și un doctor german l'a învățat aritmetica, geometria și fortificația. Găsi într'o șură un vas cu pânze, puse de 'l repară și făcu preumblări cu el. Și făcu o «companie de petrecere», in care soldații erau instruiți după sistema europeană. Făcea reviste, manevre și asalturi in satele Preobrajenskoe și Semenovskoe. Această companie e origina vestitelor regimente care poartă numele acestor sate. De pe la 1688 găsim in jurul său pe genovesul Lofort, pe Gordon și dintre Ruși pe Galițin, Matveoef, Șeremetief, Narișchin, etc. *).

Pe când Ivan și sora sa Sofia petreceau la Kremlin, el trăia cu mama sa la Preobrajenskoe, o proprietate a Romanovilor. Pe fie-care zi se dovedia că e inteligent și foarte îndrăzneț. Sofia se ingrijia. Ea ar fi dorit să fie proclamată împărăteasă ; dar in Rusia pe acele vremi, aceasta ar fi provocat mare scandal. Streliiții i erau credincioși, dar nu erau dispuși a lua armele pentru ea. La vrâsta de nouăsprezece ani, Petru și arată autoritatea sa oprind pe Galițin a intra in Moscova. Atunci Sofia resculă pe streliiți. Petru fugi in mănăstirea Troița cu mama și cu soția sa, cu batalionul de petrecere și cu

*) Petru creștea mare. Facultățile lui prea timpurii, inteligența lui viie, energica sa voință, deșteptau speranțele partisanilor săi și frica dușmanilor. Din copilărie i plăcuse numai tobele, săbiile și puștele. L învățau istoria cu imagine colorate aduse din Germania. Dascalul său Zotof l'au învățat a citi. Printre eroii cari i se propuneau ca exemplu era Ivan Teribilul. Invăță și latinește, nemțește și limba olandeză. A citit mult și fără a alege, a învățat multe și fără metodă. Ca și Ivan Teribilul, el era un autodidact. Educația lui fusese neglijată, dar cel puțin a scapat de *terem* (apartamentele femeilor de la curte). Vagabonda pe strade pentru ștregării ; dar aice a găsit și elemente nouă care nu pătrundeau in curte și care aveau să fie plămădeala regenerației ruse. A găsit Ruși fără prejudiții ; a găsit aventurieri francesi, engleji, germani, Lefort, Gordon, Timmermann, cari l'au inițiat la civilizația europeană. A învățat elementele de geometrie și de fortificație și mănuierea vaselor. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 347).

nobilii devotați. Aice veni și patriarcul și câți va capi de ai streliților. Sofia fu închisă în o mănăstire (1691); iar pe Ivan 'l lăasă liniștit până la moarte (1692).

Remas singur domnitor, el se îngriji a și întocmi armata și puse începutul marinei rusești. Dar prima expediție contra Azovului nu avu nici un rezultat (1695). Aceasta putea compromite opera pe care o întreprindea, pentru că se constata că armata *reformată* nu era mare lucru. El luă măsuri energice; aduse din străinătate meșteri, ofițeri, ingineri, chirurghi și marinari. Într'o nouă expediție, Azovul capitulă. În anul următor s'a trimis în Apus o ambasadă strălucită în care era și Petru incognito. El se întâlni cu electorul de Brandeburg la Königsberg, apoi apucă înainte și se așază în Saardam în Olanda *). La Amsterdam lucră ca simplu lucrător în arsenal; se duse prin toate atelierele și fabricele; lucră cu artiștii, vizită colecțiunile, museiele și laboratoriile și legă cunoștință cu mecanicii și cu artiștii olandesi. «Trebuie să văd tot», repetă el neconținut. **)

*) Lăsând pe drum ambasadă cea mare, Petru apucă înainte și alergă la Saardam. Chiar în ziua sosirii el găzdui la un fierar, și procură un costum complet de lucrător olandez și începu a lucra cu secura. Se tocni pentru o luntre, o cumpără și bău cu vinzătorul cupa de bere tradițională. Vizită manufacturile, fereștrăiele, fringhierile, lucrând pretutindinea; lucră, de asemenea, și în o fabrică de chărtie. Dar, cu toate că legenda zice altfel, stătu în Saardam numai opt zile. La Amsterdam, nu se odihni nici un minut dar nici nu lasa pe alții să se odihnească; ametei pe toți cei cari i aratau, repetând neconținut: «Vreu să văd». Visita colecțiunile anatomice cele mai celebre, angaja artiști, lucrători, militari, ingineri, cumpărând modele de corăbii, culegeri de legi maritime și de tractate. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 354).

**) A fost mai mult un barbat de luptă, croit pentru luptă, cu statura sa înaltă membrele robuste, temperament nervos și sanguin, cu mâna sa sdravănă de stoler. Viața lui a fost o luptă în contra forțelor trecutului; în contra nobilimei ignorante, în contra fanaticilor din cler, în contra poporului căruia i plăcea barbaria și izolarea națională, în contra cazacului și strelițului. Ocupat toată viața numai cu teribila sa operă, Petru a desprețuit pompa și lucsul; primul împărat al Rusiei, fondatorul St. Petersburgului, a uitat a și construi un palat. Masa lui era frugală; în orgiile sale de bere și de rachiu, căuta mai mult un stimulent sau uitarea. Această viață așa de bine întrebunțată a fost ca niște friguri perpetuie. E de mirare că n'a cruțat pe cei cari se găsiu în drumul său? A violentat pe oameni, pe lucruri, natura, timpul; a realizat progrese cu lovituri de despot. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 417).

În Olanda află că în Anglia se construia mai bine și după date științifice. Atunci el se grăbește a visita Londra; angajază o mulțime de lucrători și barbați de știință și se întoarce prin Lipsca și Dresda la Viena, unde îl atrăgea armata reorganizată de cătră Eugeniu de Savoia, și profită de petrecerea sa în capitala Austriei pentru a face pe Împărat să nu incheie pace cu Turcii. Era să plece la Venetia când primi vești rele din Rusia.

Streliții erau nemulțemiți de noua organizare militară, poporul nu înțelegea favoarea ce arăta el Nemților și se imprăștiase vorba că el nici nu e fiu a lui Alexie, ci că ar fi făcut cu un Niamț. Patru regimente de streliți trimise la frontaria polonă se întorseseră la Moscova. Au fost bătuți de cătră Gordon. Țarul veni și acuză pe regentă că a fost prea moale. Mai bine de o mie de streliți au fost torturați și uciși, unii chiar cu mâna țarului. Soția sa fu trimisă la o mănăstire. În 1706 se întâmpla revolta Cazacilor de la Don. Sînt zdrobiți; iar cei de la Nipru și pierd o parte din libertățile lor. Atunci nu mai este nici o forță militară care să se poată opune la fundarea statului nou, în crearea unei armate nouă.

În noua organizare pe care voia să o dea țerei sale, Petru a luat drept model țerile din Apus. «A împrumutat multe din Apus; a introdus cu gramada în vechia Moscovie instituțiile, ideile, oameni și lucruri, chiar vocabularul administrativ și militar al Europei apusene. Prin un ucaz tradus în toate limbile din Europa și împrăștiat pretutindenea el garantează străinilor securitate, ajutor, privilegii, liberul exercițiu al religiei. I trebuiau ofițeri, ingineri, constructori, marinari, meșteri, medici, profesori, învațați. I trebuiau cărți; el înființă un fel de uzină pentru traducerea cărților de știință. Dar vrea să aibă și Ruși învațați ca să nu fie la discreția străinilor; el trimise tineri în toate școlile Apusului».

Era incunjurat de o mulțime de străini; dar avea în jurul său și mulți Ruși, unii din familiile mari devotați reformelor, alții eșiți din popor, cum era *Mencicov*.

Când a întreprins Resboiul de Nord, el se gândia numai a ajunge la o mare europeană; voia «să și deschidă o fereastră spre Europa»^{*)}. Dar Moscova nu putea fi un centru, de unde să radieze

^{*)} Din nenorocire acea mare Albă, pe care Englezii veniseră în Rusia de pe vremea lui Ivan IV e o mare care înguiată. Pentru a deschide comunicațiuni serioase cu Occidentul, cu țerile civilizate, ar

nouăle idei. I trebuia o capitală nouă. Locul ales pentru această capitală era un deșert «cu chaos de uscături și de ape, inundat periodic de enormele și fără de veste revărsări ale Nevei». În 1703, el începu a zidi fortăreța St. Petru și Paul. Aice se așează și el, în o casă de lemn, ca să supravegheze lucrările. Noua cetate, *St. Petersburg*, se clădi cu sacrificii enorme*).

El doria să inzește statul său cu o instituție cu caracter permanent, independentă intru câțva de tron și, în 1711, înființă *Senatul*, tribunal suprem, cu drepturi asupra finanțelor. *Senatul* lucrează, dar e dator să raporteze țarului; el și alege pe membrii săi și tot el alege în funcțiunile înalte; dar acest senat e ăsupravegheat și înboldit de *procurorul general*.

Pentru administrație, el înființă mai multe *colegii* și nu ministrii ca pe aiurea. În aceste colegii sint numiți mulți străini capabili, chiar și prizonieri suedesi; mai pe urmă, vor fi numiți tineri înorșși din străinătate. Erau nouă colegii.

În fiecare provincie erau trimiși doi *voievozi*; dar țara întreagă a fost împărțită în opt guvernamente mari. Nu mai e confusie, ca mai înainte între puterile administrative și cele judiciare sau mi-

trebui să se stabilească pe Baltica ori pe marea Neagră; dar, cea întâi e pe mâna Suedezilor, a doua e a Turcilor, după cum Caspica e a Perșilor. Cu cine să înceapă lupta? Tractatele încheiate cu Polonia și cu Austria, politica, religiunea, totul impingea pe Țar contra Turcilor. Constantinopole e tot vechia atracție a Rusiei ortodoxe. Petru împărtășește toate simțimentele poporului său; față cu Turcul, el are entuziasmul unui Crucifer. El întreprinde a ataca pe barbari pe Don și a asedia Azovul. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 351).

*). Rusia e aproape singurul stat care a zidit, chiar pe fruntarie, capitala sa. St. Petersburg nu va fi numai «fereastra» deschisă spre Apus, ci va fi și centrul în care se va îndeplini regenerațiunea rusă. Mai în libertate, mai complect de cât la Moscova cea sfântă, unde totul amintea tradițiunile și amintirile trecutului, Petru va putea isbuti să triumfe la St. Petersburg simțimentele de toleranță pentru religiunile protestantă și catolică, de simpatie pentru străini, tot detestați în Moscova; mai în libertate el va putea face pe nobilimea sa să adopte modele germane, să vorbească limbile Occidentului, să cultive științele și artele utile, să lepede odată cu caftanul naționar și vechiele prejudeții ruse. La Moscova, cetatea țarilor, străinii erau țermuriți în a lor *slobodă germană*; la St. Petersburg, cetatea împăraților, Rusia și străinul se amestecă și se pătrund. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 403).

litare. Pe lângă guvernator, se înființă un *consiliu provincial*, ales de către nobilii din provincie.

El înființă în fie-care oraș un *consiliu comunal*, ales de către cetățeni, cu un președinte, care reședea în palatul comunal. Acest consiliu controla administrația guvernatorului, administra orașul și împărția dreptatea. Se înființează corporațiunile.

La moartea patriarhului, în 1700, el nu mai numi alt patriarh; ci înființă *St. Sinod*, cu un procuror general, care să 'l observe și să 'l indemne la lucru. Această instituție a fost de mare ajutor țarului. În 1701, st. sinod puse averile mănăstirilor sub administrația statului, ficsă o pensie pentru călugări și restul fu întrebuințat pentru spitaturi. Se luară măsuri pentru impușinarea călugărilor și călugăriților, nu se mai dădu învoire de călugărie și locurile remase vacante prin moarte se împliniră prin veterani. Petru a fost foarte tolerant pentru toate culturile creștine. Numai jeshuiții și Evreii nu au fost tolerați.

Petru a făcut și reforme sociale. Tot nobilul era dator să servească pe țar; ori ce nobil era dator să servească sau în armată, sau în funcțiunile civile. Toți să muncească, cum muncea el. Leneșul nu avea voie să cumpere proprietăți; măi pe urmă, nu avu voie nici să se insoare. Nobilimea de serviciu era superioară nobilimei de naștere. Numai cel care servia statului era nobil; numai acest serviciu conferia nobilitatea. Vechia hierarchie socială era desființată; trebuia alta nouă. În 1712 se făcu «*Tabloul rangurilor*», *Cinul*. Nobilii erau împărțiți în patrusprezece ranguri, potrivite cu funcțiunile civile și cu gradele din armată. El ținea la proprietate. Înființă *majoratul*. Fiind că vechiele legi nu mai răspundeau la starea de lucruri actuală, el ordonă a se face un codice de legi. Nu s'a făcut; dar a mărginit tortura și multe abusuri.

Pentru ordinea publică adinc tulburată prin provinții și pentru a infrina pe dușmanii reformelor, el organiză o *poliție* strașnică; iar pentru afacerile de stat, înființă *cancelaria secretă*, un fel de inquisiție de stat.

Ar fi dorit să îmbunătățească starea țeranului; dar nu a putut; pentru că trebuiau mulți bani și numai țeranii plăteau. Țeranii ajung și mai robi stăpânilor, pentru ca aceștia să fie credincioși țarului.

El desființă obiceiul de a ținea pe femei închise în casă și ordonă să se facă adunări de barbați și de femei, în costume europene. Aceste adunări nu semanau cu saloanele de la Versailles «fe-

meile stăteau prin colțuri intimidată, uimite de a se vedea cu părul pudrat, cu rochii deschise, pe când barbații, în altă parte, fumau, jucau cărți și beau rachiu, une-ori până se tăvăliau. Moravurile erau foarte grosiere. Duelul era necunoscut. Să băteau în colegii, în st. sinod. Țarul însuși bătea pe cei mai de sus, începând cu Menci-cov. Funcționarii erau fără milă cu poporul; erau jafuri cumplite, pe care Petru le pedepsi fără milă.

Trebuiau bani foarte mulți, de aceea se născociră o mulțime de impozite nouă. Se introduce timbrul; băuturile spirituoase se vind de către guvern; se înființază regia tutunurilor; se pun taese pe barbe și pe haine lungi și impozite pe băi. Veniturile s'au întreit.

Trebuiau corăbii și o industrie. Se înființară fabrici de postav și de covoare; se perfecționează lucrarea pieilor; se lucrează cu activitate minele; se incurajază agricultura. Se impun taese mari pe produsele străine și se sapă mai multe canale pentru comerțul interior.

El înființă o armată regulată de 200,000 de oameni. Vechiele armate au dispărut, afară de Cazaci. Marina e însemnată și se crează o Academie de marină.

Petru reformă Calendarul. Ordonă că anul să înceapă la 1 Ianuarie și anii să se numere de la nașterea lui Christos, introduse o reformă în scriere și întemeie tipografii și, în 1702 apărură cea întâi gazetă.

El cumpără din străinătate multe obiecte de artă; înființă colecțiuni de istorie naturală, de acte și documente; zidi mai multe spitale și întemeie Academia de științe, în care intră mulți străini. Favorisă școlile deschise de către străini și introducerea de pedagogi și profesori prin familii. *)

Pintre scriitorii din epoca sa putem cita pe Dimitrie, mitropolitul de Rostov și pe neguțitorul *Popoșkof* care a scris asupra Eco-

*) Creațiunile școlare a lui Petru au avut toate un caracter practic și de o utilitate prezentă. În lupta sa crâncenă contra forțelor trecutului, el se grăbia a deschide Rusia ausiliarilor săi naturali, ideile și științele Apusului. De aceea așezemintele pe care le a înmulțit el au fost școli speciale, academie maritimă, școală de ingineri, școală de comptabilitate. El neglijiă studiile clasice și nu și bătu capul a crea sucursale pentru Academia Greco-latină din Moscova. Literatura pe care a încurajat-o el a fost o literatură de traducere, care permitea de a introduce de o dată o masă enormă de idei europene, ori o literatură de polemică, pentru a pleda cauza reformelor înaintea opiniei din Rusia și din străinătate. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 397).

nomiei politice. El susținea că «servitutea țeranilor e vătămătoare pentru stat și că toți trebuie să fie egali înaintea legii».

Petru cel mare a făcut din *Rusia un stat modern*. A reformat-o cu o mână de fier. Nu a cruțat nici pe fiul său*).

§. 6. Resboiul de Nord.

La moartea lui Ioan Sobieski, Petru sprijini pe electorul de Saxononia în contra principelui de Conti, candidatul Franței, Țarul a fost în contra politicii franceze și în Răsărit, unde era membru al Ligei sfinte în contra Turcilor. De aceea în prima sa călătorie nici nu a venit prin Franța. La pacea de la Carlovitz, el a stăruit mult pe lângă confederați ca să nu se încheie pace. Creștinii din Resărit 'l cheamau în ajutor în contra apăsătorilor. Dar puterile Apusului doriau pacea, pentru ca să și poată întruni toate puterile lor în contra lui Ludovic XIV. Atunci ambasadorii rusești au sfătuit pe cei otomani să nu facă pace, arătându-li că era să izbucnească un mare resboiu în Apus. Neisbucind, Rusia încheie pace cu Turcii și rămâne stăpână pe Azov. Petru

*) Cele dintâi reforme a lui Petru au ridicat în contra sa o mulțime de dușmani. Vechia Rusie protestă. Poporul era îngreuiet de dări. Mulți susțineau că el era făcut cu un străin, pentru că i plăceau hainele germane, limbile străine, aventurierii veniți din alte țeri. Poporul de jos era indignat când vedea că se proscru barbelo cele lungi și vechiul costum național; unia pentru că vedeau autorisându-se «infectiunea sacrilegiă a tutunului.» Călătoria în Apus tulbură și mai mult spiritele și inimile. Când s'a mai văzut un țar ieșind din Sfânta Rusie pentru a alerga prin regatele străine? Ce întâmplări 'l așteptau pe la *Nemți și Busurmani*, pentru că poporul rusesc ce abia putea deosebi pe Turci de Germani, și nu știa de Franța și de Anglia. Dar mai ales miliția moscovită era dușmană noiei stări de lucruri, (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 356).

Alexie era un om cu idei înguste, indo'ent, leneș, îndărăpnic și puțin inteligent. Pe când Petru se sacrifica pe câmpurile de bătăie din Finlanda, Lituania și Ucraina, Alexie se încunjura de călugări, oameni evlavioși, visionari. Nu voia să învețe nimic în călătoria sa prin Germania; se tăia la mână ca să nu fie obligat a desena; pretecesta slăbiciunea sa de constituție ca sa trăiască în lenevire. În cursul interogatorului la care au fost supus, Petru afla lucruri grozave. Fiul său era centrul unei conspirațiuni permanente în contra reformelor, speranța tutulor căci sperau că la moartea țarului se va nimici și opera sa. Petru nu mai avea în fața sa un fiu nesupus și leneș, ci pe un trădător, care devenise capul dușmanilor din lăuntru, aliatul celor din afară, care ceruse intervenirea străină. Fu condamnat la moarte. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 412).

se mulțemia numai cu atâta ; pentru că se încredințase că marea de Azov i va fi de puțin folos. Numai Baltica i putea deschide un drum spre Europa.

Marea Baltică era a Suediei. Această putere stăpâna Finlanda, Ingria, Carelia, Estonia și Livonia. Dar nobilimea din aceste două de pe urmă provincii era nemulțemită de încălcările puterei regale. Ea trimise o deputație ca să protesteze la Stockholm. În fruntea acestei deputațiuni era Reinhold Patkul. Deputații au fost aruncați în închisoare. Patkul scăpă și cutrieră întreaga Europă căutând ajutoare.

Carol XII era de cincisprezece ani la moartea părintelui său. A-vusese educație bună ; dar cetia puțin : mai mult istoria lui Alesandru cel Mare și vechiele Edda scandinave ; și învîrtoșia corpul prin exerciții violente și la o vânătoare, el se luptă cu un urs ; se ocupa cu matematicile și cu aplicațiunile lor la arta resboiului. Nu s'a mai văzut soldat ca *Carol XII* *). Cum a murit părintele său, el se proclamă major, dar nu promitea mare lucru ; părea mediocru și leneș. Nu lua nici o hotărîre. În Consiliu, el numai asculta și părea că gândurile i sînt în altă parte. La nunta surorii sale, el a făcut numai ștrengării necuviincioase. Acest suflet aprins nu 'și găsisse încă calea ; născut pentru resboiu, el se găsia în pace cu toți vecinii săi **).

*) Călăriile obositoare, pământul gol drept loc de culcare în cel mai aspru climat, foamea și setea, rănilor fără pansament, erau pentru el o jucărie. A fost un ascet resboinic : nici femei, nici vin, nici joc și, am putea zice, nici milă. Cu ciubotele lui cele mari pe care nu le scotia mai nici odată, cu tunica sa de culoare închisă, cu cravata sa neagră, fără a se vedea albiturile, cu părul său scurt fără perucă, părea un soldat puritan de a lui Cromvel. Educația sa luterană, credința în dogma predestinării, întăriră încă în el desprețul pentru priemie și fatalismul resboinic. Fruntea i era 'naltă și îngustă, nasul coroietic și prea lung, căutătura aspră și fiesă. Se cunoaște « capul de fier » care a minunat pe Turcii la Bender. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, VI, 751).

**.) Adversarul lui Petru Cel Mare era mai mult un minunat căutător de aventură de cât suveran. Puterea absolută, pe care a avut-o de mic, a lăsat fără contra-pond apucăturile sale mărețe și caracterul său îndărăpnic, *cap de fier*, cum i ziceau Turcii la Tighina. Gloria și numai gloria, era pentru el scopul resboiului ; se pare că n'a înțeles că se poate capata glorie și în arțile păcii. Era nutrit cu cetirea vechilor saga scandinave și putem zice că sufletul și spiritul vechilor Vikingi trăiau în el. *Carol XII* era un erou al Edalelor rătăcit într'un secol cu totul pozitiv ; un istoric rus i zice « cel de pe urmă Vareg ». Fără milă pentru alții ca și pentru sine, îl vedem căutând

De o dată el aude că Danesii au intrat în Schlesvig, că August II e sub zidurile cetății și că țarul s'a îndreptat spre Narva. În minut, leneșul rege e transformat cu desevirșire. El nu se gândește de cât numai la război și grăbește pregătirile militare. Armata suedesă era tot una din cele întâi armate din lume.

Carol XII debarcă în Danimarca și cuprinde Copenhaga ; apoi se învoiește a face pace ; războiul cu Danimarca era sfârșit în șese săptămâni.

August II asedia Riga și Petru era la Narva. În Noiembrie 1700, cu o armată de 8500 oameni, Carol XII atacă 40000 de Ruși la Narva și i zdrobește cu totul. Această victorie făcu în Europa o impresie adincă. Nime nu mai crede în Petru și toți 'l desprețuesc. Petru și reorganisează armata, întărește cetățile de la nord-vest, crează regimente nouă după sistemul european și întărește și mai mult legăturile cu Polonia.

Carol XII și închipui că regele Poloniei este cel mai primejdios și pleacă în contra lui. Această credință a scăpat pe Rusia. Armata polonă fu bătută și Carol intră în Lituania. Polonii părăsesc pe August. Carol declarase că el poartă războiul cu August II și nu cu poporul polon ; el cerea detronarea lui August. În 1702, el intră în Varșovia ; după aceasta, mai bătută o dată pe August II și cuprinse Cracovia. Atunci acesta ceru pace ; Carol refuză ori ce propuneri și i ceru să abdice. După o nouă înfringere a lui August, cetățile care i rămaseră credincioase sînt prinse ; el fu detronat și Stanislas Lescinski fu ales rege al Poloniei (1703).

Carol XII pierde cinci ani în Polonia. În timpul acestor Ruși lucrau. Ei cuprindeau Livonia și Esthonia, apoi Carelia și Ingria și puneau temelii viitoarei capitale a Imperiului țarilor. August II fusese de mare ajutor Rușilor ; pentru că el dăduse de lucru lui Carol XII. Petru se îndreptă spre apus cu o armată de 60,000 de oameni. Suedesii fură bătuti și Curlandia supusă. Auzind că vine Carol, el se retrase.

primejdii și oboseli nefolositoare, umblând după aventuri ca un « rege de mare » ; socotind un război ca o luptă singulară între doi luptători și care nu se poate termina de cât dacă nu prin moartea, cel puțin prin detronarea biruitorului ; luptând nu pentru a lua coroane, ci pentru a le distribui ; desprețuind toate comoditățile vieții ca acei Normanzi cari se lăudau că n'au dormit nici o dată sub un acoperământ gata a înfrunța și apa și focul. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 372).

Carol, decis a sfârși cu August II, intră în Sacsonia și puse mari contribuțiuni pe țară. August II ceru pace. El renunță la tronul Poloniei, se lepădă de alianța cu Rușii și dădu pe Patkul în mâinile lui Carol (1706). Aceasta e pacea de *Alstrandt*, lângă Lipsca.

În câmpul său întărit de la *Alstrandt*, Carol XII putea fi arbitrul Europei. Dacă s'ar fi aruncat asupra Împăratului cu viteaza sa armată de 40,000, Franța era scapată, coalițiunea zdrobită și charta Europei remaniată pe alte baze. Dușmanii Franței se temeau de intervenția lui. Malborug veni cu o scrisoare de la regina Ana. Carol 'l primi cu multă măreție și nu i acordă nimic; dar Malborug se incredință că el nu va lupta cu Împăratul. El se gândia la provinciile baltice ocupate de cătră Ruși; dar pe lângă aceste rațiuni politice, el se mai gândia și la chimere: să cucerească Moscova, Asia, Orientul. El se îndreptă spre resărit cu o armată de 24,000 de oameni, lăsând 8000 la Possen. În Curlandia, era Loevenhaupt cu 1200.

Petru se retrase în interiorul Rusiei.

Carol XII trecu Vistula și ajunse repede până la Grodno; după ce bătu pe Mencicov, el se îndreptă spre sud. În o nouă bătălie, Rușii au fost iarăși bătuiți, dar nu mai erau Rușii de la Narva. Acum se băteau minunat. Armata suedesă suferise foarte și Moscova era departe. Generalii 'l sfătuiau să aștepte pe Loevenhaupt; dar el se îndreptă spre Ucraina, pentru a se intruni cu Mazeppa.

Hatmanul Cazacilor fusese favorit a lui Petru; dar acesta i cerea neconținut sacrificii și voia să domolească pe Cazaci, supunându-i la disciplină. El intră în înțelegere cu regele Poloniei. Mencicov nu baga în samă autoritatea lui și trupele rusești prădau țara și Polcovnicii i cereau să apere libertățile Cazacilor. Mazeppa e pârât la țarul; dar acesta tot nu credea. Dar când intră Carol în Ucraina, Mazeppa se uni cu el. Mencicov făcu apel la ortodocșia Cazacilor și apoi plecă asupra Ucrainei. Capitala lor fu cuprinsă (1708); se confiscă averile, arsenalul și magazinele hatmanului și se spânzură principalii sei complici. Tot așa se făcu și cu Zaporojenii. Mazeppa strînsese o armată de 15000 de oameni, dar rămase numai cu 3000. Cei alți s'au împrăștiat când s'au incredințat că nu e vorbă de a sluji pe țarul.

Pe când Mencicov era trimis în Ucraina, țarul privighia cele două armate suedese. El neglija pe Carol și se luă după Loevenhaupt. Când acesta putu, în fine, să se intrunească cu regele, el nu mai avea de cât 7000 de oameni și nici un tun. Totul fusese pier-

dut. Iarna anului 1709 a fost cea mai riguroasă din viacul XVIII*). Carol nu mai avea cai de cât numai pentru patru tunuri; armata pieria de frig și regele Suediei se informa dacă nu mai era mult până în Asia! Până să-i sosească ajutoare, el se decise a cuprinde *Pultava*. Carol XII avea o armată de 25,000 de oameni, dintre cari 5,000 erau bolnavi. Din nenorocire, el fu rănit la un picior, așa că în bătălia decisivă el a comandat purtat fiind în o litieră. Bătălia se dădu în 8 Iulie (1709). Mica armată suedesă a fost zdrobită de puternica artilerie a Rușilor. 11,000 de soldați au rămas morți sau prizonieri; restul a fost nevoit a depune armele peste patru zile. Carol fu pus pe un cal și dus la *Bender*. Bătălia de la *Pultava* este foarte importantă în istoria Europei, pentru că Suedia și pierde influința de până atunci; dar e mai importantă pentru Ruși. «S'a dovedit eselența reformelor lui Petru: statul nou și armata nouă. Apărea în Istorie o nouă putere și o nouă rasă, rasa slavonă, dușmana de moarte a Imperiului german și a celui otoman**).

Carol XII petrecu cinci ani în Turcia, nădăjduind că va că-

*) Intre aceste venise iearna, teribila iarnă din 1709; în marșurile forțate impuse de cătră regele Suediei soldaților săi, oamenii, lipsiți de haine de iarnă, caii ruți de foame, pieriau cu miile; fiind că nu mai aveau cai, erau nevoiți să arunce tunurile în riuri; chiar și corbii cădeau morți de asprimea timpului; chirurșii erau ocupați numai de a tăia degetele de la picioarele și mâinile arse de ger. Carol XII mergea înainte, se informa de distanțele care l separau de Asia, mângâia pe soldații săi jumătate goli, asigurându-i că i va duce așa de departe că ei vor putea primi noutăți din Suedia numai de trei ori pe an. Un soldat îndrăzni a i arăta pânea stricată cu care se hrănia armata; Carol o luă, o gustă și zise liniștit: »Nu'i bună, dar se poate mânca». (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 376).

**) *Pultava* era un succes mai mare de cât *Narva*; *Narva* fusese numai o victorie; *Pultava* însămnă o eră nouă în istoria universală. Suedia care, sub *Gustav-Adolf*, și chiar sub *Carol XI*, jucase rolul unei puteri mari, care dobândise chiar o importanță în disproporție cu mijloacele sale reale, fu de o dată lăsată în rangul al treilea al statelor. Locul lăsat de ea gol în Nord fu luat de cătră o națiune care l cuprinse cu niște mijloace materiale și cu o forță de expansiune cu mult mai însemnată. Termurile Balticeii aveau să treacă în mâinile ei. Rusia se anunța deja, nu numai ca o putere mare în Nord, ci ca o putere mare europeană. În fine, *Pultava* nu a fost numai o victorie, ea a fost siguranța regenerării Rusiei; ea îndreptăția pe țar, pe auxiliarii săi străini, pe armata sa regulată; ea i lăsa mâinile libere pentru reformele sale, da imperiului o capitală nouă și promitea Europei un nou popor civilizat. (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 379).

păta ajutoare in contra lui Petru. In timpul acesta, Suedia și pierde preponderența de la Nord și fericita situație in care se afla de la Pacea de Vestfalia.

Petru, in acelaș timp, se legă prin legături de familie cu casele domnitoare din Germania : nepoatele și fetele lui au fost măritate după principi germani. Cei alți principi intră in alianță cu el și solicită amicitia sa.

Victoria de la Pultava avu mare resunet intre creștinii din Imperiul otoman. Turcia pierduse ocazia minunată de a lucra contra Rusiei și a Austriei, când aceste două puteri erau incurcate, una la Baltica și ceia altă in resboiul cu Franția. Ea lăsă pe Petru ca să i declare resboiu (1710). Din toate părțile, popoarele creștine din Resărit reclamau ajutorul său ; Domnii Țerilor Române i făgăduiau mari ajutoari ; populațiile creștine erau gata a se rescula ; Polonii promiteau ajutor.

Petru se crezu protector al creștinilor și uită cumințenia și înțelepciunea sa obicinuită. Proclamațiuni fură imprăștiate pintre creștini, in care era vorba de turma creștină «sfășietă de lupul otoman». Vlădica Muntenegrului ridică bravul său popor. In vara anului 1711, Petru intră in Moldova cu o armată de 38,000 de oameni*). Nici vorbă de oaste moldovană și munteană ; nici vorbă de revoltă a Serbilor ; nu era nici macar provisiuni, pe când marele-vizir Mechet Baltagi-pașa se inainta cu o armată de 100,000 de oameni și 70,000 de Tatars. In Iulie, armata rusască fu incunjurată la Stălinești, lângă Huși. Petru ar fi fost pierdut, dacă soția sa Caterina nu ar fi cumparat pe vizir, in urma unei intrevederi. Prin *pacea de la Fălci*, Rusia

*) Iară Iunie in 28 de zile, mercuri, au făcut masă mare și Petru împăratul de au invitat pe Dumitrașco Vodă și pre toți boierii țării. Dară măcar că au fost postul lui sfteti apostol Petru, cu toții au mâncat carne, și mare benchet au fost toată ziua aceia, și acolo au mas ; iară peste noaptea aceia n'au scăpat fără pagubă mai nici un boier, și nefurat de Moscali, cui pistoale, cui rafturi, cui epingele, nici boier, nici slugă. (N. Costin, *Domnia lui Dumitrașco Vodă Cantemir*).

Și era intr'o mercuri in post, și au mâncat toți carne pentru libovul Impăratului creștinesc ; și i-au cinstit împăratul prea bine și frumos ; și mai pre urmă ne-au inchinat singur împăratul cu niște vin de a lui de la Franțuji ; cari indată cum au băut, cum au măr-murit toți de beți, bând de acel vin ; și n'au mai știut cum au dormit intr'acea noapte și Domnul și boierii. (I. Neculcea, Cap. XIX).

se obligă a înapoi Azovul și a nu se amesteca în trebile Poloniei. Acest tratat era o mare umilire pentru Petru; dar cel puțin nu mai avea grijă de Turci; putea să se ocupe în liniște de războiul cu Suedia.

În 1714, Carol XII sosi la Stralsund, care era asediat.

Anglia și Olanda se îngrijiau de puterea Rusiei în Baltica. Relațiile se înăspresc și mai mult când George I ajunge la tronul Angliei. Germania era neliniștită, și ea, de progresele Rusiei. Petru intră în Germania ca într-o țară cucerită; asedia Stralsund; luă contribuțiuni de la Hamburg și Lübeck și Pomerania era pustietă cumplit de Cazaci. Aceasta supără mult pe regele Prusiei, care avea pretențiuni asupra acestei provincii. Țarul se punea ca protector al Germaniei de Nord, rol ambiționat de Prusia. Această putere se bătea cu Franția la Rin și, în Germania, ea era la discreția țarului. După Pacea de la Utrecht, Prusia se poate ocupa cu Războiul de Nord. Petru dădu lui Frederic Vilhelm I Stetin și Pomerania.

După capitularea Stralsundului, Carol XII se întoarse în Suedia, de unde lipsia de cincisprezece ani. Războiul continuă; dar în Germania era mare nemulțumire în contra țarului. Această nemulțumire putea fi primejdioasă. De aceea, el intră în negocieri cu Franția. «La Versailles începeau a înțelege că nu mai era nici un interes pentru Franția a susține pe Suedia, care nu numai că nu o ajutase în război, ci, din contra, se unise cu Olanda. Era mai bine a primi propunerea Rusiei. Nu a ieșit nimica din aceste negocieri; dar Franția a câștigat foarte mult; pentru că, de sigur, grija despre Rusia a grăbit încheierea păcii de la Utrecht».

Țarul voise să încheie alianță cu Franția și din pricină că, de la un timp încoace, dușmanul său principal nu mai era Carol XII, ci electorul de Hanovru, suit pe tronul Angliei, George I. El era gata a se împacă cu vechiul său rival și a se uni cu el în contra Angliei. Germanul *Goertz*, care era în serviciul Suediei, era sufletul acestei alianțe. Dar Războiul de Nord tot continua. Congresul din insula Aland era aproape să aducă pacea când Carol XII a fost ucis la asediul cetății Frederikshal. Era numai de treizeci și șapte de ani.

Ulricha Eleonora, sora mai mică a lui Carol XII, se sui pe tron. În timpul regnului ei, aristocrația ajunsese din nou atotputernică; ceia ce aduse o perioadă de anarhie. Noul regim se împacă cu George I, dându-i principatele Brema și Verden; Prusiei se cedă Stetin și toată Pomerania anterioară; iar Danimarcii se întoarse

toate cuceririle. Atunci țarul declară resboiu. Armatele rusești au debarcat de două ori in Suedia fără ca flota englesă să le poată impiedica. Atunci Suedia fu nevoită a primi pacea de la *Nistad* (1721) prin care se ceda Rusiei Livonia, Esthonia, Ingria, o parte din Karelia și un district din Finlanda cu importanta cetate *Vyborg*.

Atunci entuziasmul in Rusia a ajuns la culme. Senatul și Sf. Sinod dau lui Petru titlul de *Mare, Părinte al Patriei și Impărat al tuturor Rusilor*.

După terminarea Resboiului de Nord, Petru 'și indreptă din nou privirile spre Turcia, cu care fusese neconținut in conflict și după incheierea păcei de la Prut. Neînțelegerile veniau de la Circasia. Pe de altă parte, amestecul țarului in afacerile Poloniei și scopurile lui asupra Persiei, făcu pe Sultanul Ahmet III să iea măsuri. Dar resboiul s'a inlăturat prin intervenirea Franței.

Pradarea unor neguțitori ruși și insulta adusă unei ambasade rusești de cătră niște triburi care erau sub ascultarea Persiei au făcut pe Petru să declare resboiu acestei puteri. In 1722, țarul in fruntea unei armate de 60,000 de oameni intră in Persia și supuse Daghestanul. Aceasta ingriji pe Turci și resboiul era gata să inceapă, când prin o nouă intervenire a Franței, se incheiă, in 1724, pacea de Constantinopole, prin care Poarta se invoia ca Rusia să ocupe Daghestanul și câteva provincii de pe țămurile Caspice.

XII. VIACUL al XVIII.

§. 1. Regența.

Moartea lui Ludovic XIV a pricinuit mare bucurie in poporul frances, dar cei mai bucuroși au fost nobilii, cari fuseseră inlăturați sistematic de la guvernul țerei și reduși numai la rolul de curtesani ai palatului. Nobilimea se aștepta ca să se schimbe cu totul sistema de guvernământ la moartea bătrânului rege. Testamentul lui a fost adus inaintea Parlamentului și acest inalt corp judecătoresc, doritor de a'și arata autoritatea și a se rîdica din starea de umilire in care fusese atâția ani, desființă testamentul și incredință puterea intregă lui *Filip*, ducele de Orléans, până la majoritatea lui Ludovic XV; bastarzii regelui erau foarte mărginiți in drepturile lor. Ducele de Orléans declarase inaintea Parlamentului că va governa ajutat de sfaturile sale și că va ținea socoteală de observațiunile lui. El promitea că « va căuta să ușureze sarcinile poporului, va restabili ordinea in finanțe, va face economii și va mănținea pacea ».

Regentul era foarte inteligent și cu un spirit pătrunzător, avea cunoștinți întinse și vorbea foarte frumos. Semăna cu Enric IV. I lipsia însă energia; era nehotărât, leneș și foarte desfrănat. El se interesa puțin de afacerile publice și și petrecea toate nopțile în desfrânări. Epoca Regenței e tristă pentru moravurile Franței. Lumea obligată a fi evlavioasă și serioasă în ultimii ani a lui Ludovic XIV, pentru că regele era bătrân și nu mai putea petrece, și resbună în timpul Regenței, dându-se tutulor vițiilor.

După sfaturile ducelui de *Saint-Simon*, mare scriitor și capul nemulțemiților pe timpul lui Ludovic XIV, Regentul decise a da nobilimei o parte însemnată în guvernul țerii. El desființă ministeriile și întocmi șese *Consilii*, câte de zece și mai mulți membri. Aceasta era o măsură nenorocită. Consilii numeroase sînt bune pentru a delibera, pentru a da sfaturi; dar nu pentru a governa. Afară de aceasta, nobilimea franceză era, în mare parte, incapabilă de a se ocupa cu trebile publice. În anticamerele Marelui Rege ea se deprinsese numai cu ascultarea; pierduse ori ce spirit de independență și chiar și calitățile militare, fala de odinioară a nobilimei franceze. Regentul se sili a face alegeri bune; el luă și câți va membri din Parlament și păstră pe unia din miniștrii lui Ludovic XIV. Dar aceste Consilii au trebuit să fie desființate în curând; pentru că toată administrația sta pe loc, deliberările nu mai aveau sfîrșit și nu se lua nici o hotărâre; lipsia o direcțiune unică și Regentul știa numai să impace pe toată lumea, dând tutulor gratificațiuni și pensiuni. Ministeriile s'au înființat din nou.

Starea finanțiară era deplorabilă. Ludovic XIV lăsase o datorie de două miliarde și incasase dările pe câți va ani înainte. Regentul institui o înaltă Cameră de justiție cu însărcinarea de a cerceta faptele finanțiarilor cari fuseseră întreprinzători ai dărilor sub regimul trecut. Această Cameră se puse pe lucru serios. Ea întemniță o mulțime de finanțiar, i supuse la mari amende pentru abuzurile sevărșite și incasă mai bine de șeptezeci de milioane. Pe de altă parte, se micșurară unele din dări care apasau asupra poporului, se luară măsuri pentru prosperarea comerțului și a industriei și se făcură mari economii. Dar cu aceasta nu se îndreptau finanțele statului și nu se puteau plăti sumele care se cereau numai de cât.

Atunci veni în Franția scoțianul Law. El propuse Regentului să înființeze o *Bancă*, așa cum era în Anglia și în Olanda. Dar propunerea lui nu a fost primită. Mulți se indoiu de isbânda ideilor sale

și unii erau geloși de el. Atunci Law ceru să i se permită a înființa o bancă particulară *de scomput și circulație*, cu un privilegiu pe două zeci de ani. Regentul i acordă cererea și noua bancă cu un capital de șese milioane, împărțit în *acțiuni* de câte 500 livre, se înființă repede și isbuti de minune. Biletele de bancă circulau pretutindinea; foloase mari se aduceau comerțului și industriei, și foloase și mai mari acționarilor. Acțiunile băncii se ridică și mai mult, când biletele ei au fost primite ca bani de cătră stat (1717). Văzind succesul întreprinderii sale, Law merse mai departe. El propuse și Regentul primi ca banca lui să se transforme în *bancă de stat* și ca biletele ei să aibă un curs fics. Banca fu autorizată a emite bilete pentru mai bine de o sută de milioane. Aceste bilete erau primite ca și bani în numerar; de și ele nu erau garantate mai pe nimic, fiind că finanțele statului erau în stare proastă. Cu toate acestea, la început, nu se observa puțină temelie a noiei băncii și biletele circulau aducând mari foloase. Văzind aceasta Law, ajunge și mai îndrăzneț. El propune ca numai banca să fie însărcinată cu stringerea contribuțiunilor și cu facerea plăților, și plănui înființarea unei Companii care să aibă în mâna sa tot comerțul Franței cu Resăritul și cu America. Regentul aprobă și noua Companie luă numele de *Compania de la Missisipi*, fiind că se imprăștiase vorba că în America de Nord sînt mine nesecate de aur și de argint. În 1719 se mai acordă acestei Companii monopolul tutunurilor, stringerea contribuțiunilor și dreptul de a rescumpara toate rentele.

Când s'a auzit în Franția și în Europa despre înființarea acestei Companii, toți, de pretutindinea, se îngrămădesc a cumpara acțiuni. Aceste acțiuni de 500 livre ajung a se vinde cu suma fabuloasă de 15,000. Acționarii de la banca lui Law și de la banca de stat câștigaseră foarte mult. Lumea se așteaptă la foloase și mai mari de la acțiunile acestei Companii. Toată lumea dorește să le aibă. Și vînd oamenii moșiile, scot la lumină banii inchiși de multă vreme, vînd tot ce pot, ca să pună mîna pe acele fericite acțiuni, care aveau să i înbogățească. Mulți bani vin și din străinătate. În 1719, acțiunile au ajuns la 20,000 de livre, și strada Quincampoix, unde era banca, trebuia păzită cu puterea armată, pentru că se omoriau oameni ca să le vină mai de grabă rîndul la predarea acțiunilor. În 1719, Compania vinduse 680,000 de acțiuni pentru un capital de aproape șese sute milioane! În Paris era o agitație și o mișcare în afaceri cum nu se mai văzuse nici odată.

Dar, in curind, incepu a se simți realitatea. Compania vinduse, in total, acțiuni de *douăsprezece miliarde*. I trebuia șese sute de milioane numai pentru dobânzi și dividende și ea avea numai optzeci de milioane venit. Atunci incepe o groază teribilă. Acțiunile incep a scădea mai repede de cum se suiseră. In câteva luni ele au ajuns la douăzeci de livre și, indată, nu au mai avut nici o valoare. In zadar Regentul se incercă să oprească această scădere prin ordonanțe regale. Sistemul lui Law se basa numai pe credit și, odată acesta dispărut, cădea intreg sistemul. Atunci fu o rescoală generală in contra omului care ruinase atâtea familii. El fu nevoit a părăsi Franția. Cu toate aceste, sistemul lui a produs mult bine. Cât timp a ținut el, statul și-a plătit datoriile, a plătit regulat armata și funcționarii și a întreprins mari lucrări de utilitate publică. Muncitorii și micii comercianți au câștigat foarte mult. Oamenii cuminți cari cumparaseră acțiuni cu prețuri joase și le au vândut la vreme, au câștigat foarte mult. Și adevărați păgubași au ramas numai lacomii cari nu au vândut nici când era acțiunea nouăsprezece mii, și finanțarii de profesie, cari sperau că se vor urca și mai mult. S'au ruinat multe familii; dar sume colosale s'au imprăștiat in popor și Regentul și amicii săi au petrecut minunat; pentru că mai toți banii intrați in bancă treceau in mâna Regentului.

Pe lângă desastrul produs prin sistema lui Law, in 1720 s'a întâmplat și o cumplită ciumă in Marsilia, de care au murit mai bine de 40,000 de oameni.

In politica esternă Filip de Orléans era pentru pace, pentru respectarea cu sfințenie a tractatului de la Utrecht și, prin urmare, pentru alianța cu Anglia și Olanda. Se zice că primul său ministru, infamul abate, mai pe urmă cardinalul *Dubois*, ar fi fost vândut Angliei. Lucrul se poate crede, pentru că « in acest om se luptau toate vițiile, care de care să fie stăpân »*). Dar pacea era absolut necesară pentru Franția și Regentul cu ministrul său au mare merit că au păstrat'o.

*) *Saint-Simon* zice despre *Dubois* că « Toate vițiile se luptă intr'insul, care să remână mai mare. Părerea că onestitatea și probitatea sînt niște chimere cu care se impodobesc oamenii dar că nime nu le posedă, era principiul său, prin urmare toate mijloacele i erau bune. Hoț dedat numai minciunei și interesului, el avea spirit, dar stricat prin un fum de falșitate care i ieșia fără voie din toți porii săi, un om in sfîrșit care n'a avut nici odată nimic sacru ». Iar *Flas-san*, istoricul diplomației franceze, adaoge: « Inșelătorii, minciuni gro-

Pacea Europei era cât pe ce să fie tulburată prin ambițiunea soției lui Filip V din Spania, Elisabeta de Parma.

Spaniolii erau foarte nemulțemiți cu pacea de la Utrecht. Ei nu puteau uita că chiar slabul Carol II purtase douăzeci și două de coroane. Ei credeau că se crea o nouă Spanie, mai viguroasă, de vreme ce arborele se curățise de uscăturile care-l opriau pe loc. Ș'apoi nu erau siguri de pace. Impăratul nu recunoscuse tractatul de la Utrecht; la Viena tot era un așa numit Consiliu pentru Spania, unul din fiii Impăratului purta titlul de *principe al Asturiilor*, Impăratul primia pe esilații din Spania și se opunea la ori ce lucra Filip V în Italia. Poporul spaniol doria un resboiu și ambițiunea regelui său se unia cu dorința poporului. În 1718, Filip V publică un manifest prin care făcea cunoscut că nu a renunțat la drepturile sale asupra coronei franceze și făcu apel la Adunările Generale, pentru că Regentul era unit cu dușmanii celor două monarchii. Atunci Regentul incheie Tripla Alianță cu Anglia și Olanda. Prin acest tractat Franța se indatoria a apara pe George I în contra ori cărei întreprinderi din partea pretendentului Iacob III și Anglia garanta pe Regent în contra uneltirilor lui Filip V.

Filip V era incuragiat în pretențiile sale de un călugăr italian care venise în Spania ca confesor al tinerei regine Elisabeta de Parma, *Alberoni*. Acesta a ajuns în curînd ministru primar al Spaniei și cardinal. El se puse a organiza Spania; suprimă vămile interioare, introduse mai multe îmbunătățiri în comerțul cu Indiile, întemeie mai multe așezăminte maritime și se sili a desvolta puterea colonială și a întări marina. El înființă, de asemenea, mai multe fabrici și ateliere, aducând din străinătate ingineri și lucrători. Era neobosit; lucra câte optsprezece oare pe zi și se ocupa singur de cele mai mici amănunte. Armata și marina spaniolă fu regenerată și Spania avu o administrație energică și prevăzătoare, cum nu se mai văzuse de multă vreme. *Alberoni* nu uita interesele patriei sale. El voia să alunge pe străini din Italia. Dar pentru aceasta, trebuia sfășiet tractatul de la Utrecht,

solane, falșificări de depeșe, corupție publică, întrebuintarea espedientelor celor mai puțin permise, acestea au fost mijloacele de administrație a cardinalului Dubois, despre care s'a zis că poți vorbi ori ce rău în toată siguranța. E destul a adaoga că una din macesimele sale favorite era că pentru a ajunge un mare om trebuia să fie cineva un mare scelerat ». (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, XI, 214).

care era garantat de Austria, Franția și Anglia. El intră în înțelegere cu Petru cel Mare și cu Carol XII, promise ajutor nobilimei nemulțemite din Franția, și luă măsuri pentru a ajuta pe Iacob III. Planul era făcut cu multă ghibăcie. Petru cel Mare, nemulțemit de amestecul Austriei în peninsula balcanică, se lega a da de lucru acestei puteri în resărit; o armată comandată de Carol XII avea să intre în Anglia și cu ajutorul Irlandesilor și a partisanilor Stuartilor să detroneze dinastia de Hanovra, iar o conspirație urzită la Paris de ambasadorul spaniol *Cellamare* avea să omoare pe Regent. Atunci în Franția rămânea pe tron un copil care putea muri ușor și Filip V se suia pe tron; în Anglia domnia un Stuart amic al Spaniei și în Italia, scapată de Austriaci, se suia pe tron un fiu al Elisabetei de Parma, care putea realiza unitatea națională. Din nefericire, Carol XII a fost ucis la asediul cetății Frederikshal; conspirația din Paris a fost descoperită și armatele spaniole bătute de cătră Francesi. Filip V a fost nevoit a disgrația pe marele său ministru, căruia i a lipsit numai norocul pentru a fi numărat printre cei mai mari barbați de stat. Alberoni s'a retras în mănăstirea sa de lângă Parma și a putut zice cu mândrie: «Spania era un cadavru, pe care eu l'am reînsuflețit pentru un minut». Filip V renunță din nou la ori ce drepturi asupra coroanei franceze și înapoie Sicilia și Sardinia, pe care Alberoni le cucerise (1720).

§. 2. Politica regală în viac. XVIII.

În veacul XVIII politica regală are drept punct de plecare egoismul și absolutismul regal. Pe când în domeniul intelectual, în cele mai multe din statele europene observăm o strălucită dezvoltare filosofică, literară și științifică; pe când în Europa cultă găsim o mulțime de geniuri cu care se mândrește omenirea; pe când se crează științi nouă, care toate au drept scop propășirea neamului omenesc și îndrumarea lui spre un viitor mai bun, în politică acest viac ni prezintă o tristă priveliște, e tot politica lui Ludovic XIV: «despotismul în lăuntru și forța în relațiunile esteriore; și desprețul pentru ori ce drept ni pare cu atât mai brutal cu cât nu are prestigiul marelui rege». În Franția, regalitatea se prăbușia. Noroc că alătura cu această decadență, e înflorirea filosofică și literară. *)

*) Francesii eminenti cari se ocupau atunci de Anglia, găsiră în literatura sa, în condițiunea sa socială, și în guvernarea ei, unele puncte particulare de care nu aveau esemplu în propria lor țară. În

Spania continuă de a vegeta ; ea căzuse aproape de barbarie din pricina supeștiunilor. Germania era de tot slabă, împărțită în o mulțime de principate și exploatată de sutele ei de principii cari se vindeau celui care da mai mult.

Numai Anglia era în o situație mai norocită. Pe când Franția abdică supremația sa, Anglia pune mâna pe toate mărire, gata a face un resboiu de moarte celor cari i vor disputa imperiul mărilor și celor cari vor deștepta gelosia ei.

Revoluțiunea din 1688 întărise definitiv *regimul constituțional*. Prin *declarațiunea din 1689* se hotărîse : că regele nu are drept a suspenda esecutiunea legilor ; că tribunalele excepționale sint contrarie legilor ; că ori ce strângere de dări neautorizate de parlament e contrară legilor ; că cetățenii au drept a se plânge regelui, fără a fi supuși la vre o urmărire pentru aceasta ; că nu poate fi armată permanentă în timp de pace fără invoirea parlamentului și că alegerile trebuie să fie libere. Pe lângă această declarațiune, prin această revoluție memorabilă Anglia a capatat libertate absolută de presă, toleranță față cu neconformiștii, impacarea neînțelegerilor religioase, justiție nepărtinitoare în materie politică, în fine, un guvernământ care era incredințat că toate puterile emană de la națiune, care are dreptul a le lua din mâna celor cari abusase de ele.

Dar această Anglie așa de liberală pentru Englesi nu era tot astfel față cu supușii. În special, starea Irlandei era foarte tristă. Protestantii, de și puțini, stăpâneau cele mai bune pământuri ; cultul catolic era permis, dar fără nici un semn exterior ; au fost alungați toți profesorii și institutorii catolici ; catolicii nu aveau voie să și trimită copiii în străinatate pentru studii și nu aveau drept a fi

Anglia, ei auziau discutându-se chestiunile politice și sociale cu o îndrăzneală necunoscută în restul Europei. Ei auziau pe disidenți și pe oamenii Bisericii, pe wigi și pe tori, trătând despre chestiunile cele mai primejdioase cu o libertate nețermurită. Ei ascultau discuțiuni publice asupra unor materii pe care nime în Franția nu ar fi îndrăznit a le tracta ; secretele de stat și misterele religioase descoperite și espuse cu brutalitate înaintea poporului. Și, lucru foarte surprinzător pentru Francesii din acel timp, ei găsiră în Anglia nu numai o presă publică, care avea oare care libertate, dar văzură că chiar în parlament se ataca nepedepsit administrația regală, se calomnia în fie ce moment caracterul servitorilor săi, și, lucru și mai straniu, se controla cu eficacitate până și veniturile coronei. (Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, III, 90.

aleși, nici ocupa funcțiuni, nici a avea profesiuni liberale. Catolicii nu puteau dobîndi proprietăți; ei puteau fi numai arendași și legea luă măsuri ca arende să nu li fie avantagioase. Ei nu puteau avea imobile, nici imprumuta cu ipotecă; li era interzisă ori ce avere mobilă și chiar cai mai scumpi de cât cinci livre sterling. De aceia nenorociții Irlandesi erau nevoiți să emigreze. S'a făcut socoteală că de la 1691 până la 1745 mai bine de 450000 de Irlandesi au murit in serviciul Franței.

George I de Hanovru (1714—1727), care era născut din o nepoată a lui Iacob I, s'a putut mănține numai ajutat de ghibăcia ministrului *Robert Walpole*, care a fost supra numit «părintele corupțiunii»; pentru că numai prin acest mijloc a putut el avea o majoritate devotată in parlament*). Această Adunare vîndută a mers până acolo că a renunțat la dreptul său de a controla întrebunțarea banilor publici și a suspendat *habeas corpus*. Dar George I avea o mulțime de dușmani și chiar in Anglia erau mulți devotați Stuartilor. De aceia a fost el nevoit a cumpara pe Dubois și a fi in strînsă legătură cu Franța. Dar cu atît mai vinovat este infamul ministru care, cunoscînd incurcăturile lui George I, a subscris un tractat prin care Franța se obligă a strica întăriturile de la *Mardick*, despre care chiar Englesii ziceau că «Franța ar fi trebuit să facă resboiu ca să'l capete, iar nu o alianță pentru ca să'l dărâme».

Ludovic XV.

In 1723, Ludovic XV deveni major și se sui pe tron. El fusese foarte bine crescut de cătră abatele *Fleury*, care i inspirase principii de morală și de economie, lucru neauzit in acea curte coruptă. Dar lecțiunile învățătorului erau intunecate de lingușirile curtesanilor. S'a.

*) *Walpole* cătră cardinalul *Fleury*: «Plătesc subsidii la jumătate din parlament, pentru ca să'l țin in idei pacifice; dar fiind că regele nu are bani in de ajuns, și pentru că acei căroră nu li dau se declară pe față pentru resboiu, ar fi bine ca eminenta voastră să mi trimită trei milioane, pentru ca să mai stimpăr glasul celor cari vor striga mai tare. Aurul este un metal care liniștește sângele cel mai resboinic. Nu este resboinic aprins in parlament pe care o pensiune de două mii livre sterling să nu'l facă foarte pacinic. Dacă Anglia se declară, vă va trebui să plătiți subsidii altor puteri, fără a mai socoti că succesele resboiului pot fi nesigure; pe când trimițindu-mi bani, cumparați pacea chiar de la inceput». (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, XI, 177).

poi era leneș, tot amâna resolvirea afacerilor mai importante, era egoist și nevrednic a conduce un mare popor. Cu toate acestea, era cinstit și econom. El numi ministru primar pe cardinalul Dubois și, la moartea acestuia, pe ducele de Orléans, care muri în curînd. Atunci regele chiamă la ministeriu pe ducele de Bourbon, care guvernă trei ani, în care timp nu s'a făcut nimic important.

Ludovic XV incredință puterea vechiului său învățător, Fleury, care fu făcut mai pe urmă cardinal. El era de 72 de ani. Trăise multă vreme la curte și moravurile, ca și manierele sale, 'l făceau a fi considerat ca un barbat superior, de și era născut din popor. Nime nu s'a mirat de înălțarea lui în această demnitate. Tutulor li s'a părut foarte natural ca el să aibă puterea în mîna sa. El fu foarte econom; desființă o mulțime de funcțiuni nefolositoare și cheltueli care provocau ruina. Dar administrația lui a fost fără nici un plan pentru viitor. El nu a întreprins nici o reformă, nu a căutat să lecuiească relele de care suferia țara; ci s'a mărginit a preveni ori ce sguduire și a merge de azi pe mâne. El a micșurat dările, a privighiat incasarea regulată a contribuțiilor și a susținut creditul public.

Administrația econoamă și onestă a lui Fleury nu putea plăcea curții; dar ceia ce jignia și mai mult înalta societate francesă erau moravurile pure a lui Ludovic XV. El se însurase în 1725 și luase în căsătorie pe *Maria Leszcinska*, fiica fostului rege al Poloniei, care era cu șapte ani mai în vîrstă de cât el. Regele trăia foarte bine cu soția sa, se ocupa cu trebile publice și singura sa petrecere era vînatul. Aceasta nu plăcea curții. Nu se mai văzuse un rege al Franței fără femeii cu care să trăească, fără copii bastarzi și fără petreceri scandaloase. Trebuia numai de cât ca regele să imiteze pe străbunul său, pe marele rege. S'au luat toate măsurile convenite ca să 'l demoralizeze; i s'au întins toate cursele posibile și și-au implinit scopul. Domnia lui Ludovic XV a ajuns regnul femeilor. Ca și în haremurile din resărit, femeile au să fie atot puternice. Miniștrii au să adreseze raporturi femeilor cu care trăia regele și totul are să se facă numai sub înalta lor direcțiune. După cardinalul Fleury, adevăratul ministru primar a fost D-na de Chateauroux. «Văzînd că regele e timid, indiferent, fără inițiativă, ea 'l conduse și 'l făcu instrumentul ei».

Cardinalul Fleury condusesese cu multă ghibăcie politica esternă. El nu căuta nici glorie militară, nici supremație în Europa. El doria să asigure pacea atît de necesară pentru Franția și pentru Europa și înlătură ori ce cauze de resboiu. El liniști pe regele Spaniei, care

era furios pentru că i se trimisese acasă copila sa logodită cu Ludovic XV. Prin pacea de la Sevilla, cardinalul i promise succesiunea ducatelor Parma și Toscana pentru fiul său don Carlos. La acest tratat s'a unit și Anglia, fiind-că Spania a renunțat la Gibraltar.

Dar mai greu a fost de regulat cestiunea succesiunii la tronul Poloniei. La moartea lui August II, o parte din nobilimea polonă a ales pe Stanislas Lescinski, care, pe lângă că era polon și mai fusese rege, era acum socrul regelui Franței. Rusia și Austria sprijiniau pe fiul lui August II. Ele se temeau cu drept cuvînt ca nu cum va un rege patriot și om onest, cum era Stanislas, sprijinit de Franția, să mărginească anarchia și să întărească puterea națională; pentru că atunci ele vor trebui să și amâne planurile lor. Stanislas fu ales în 1733; dar trupele rusești se înaintară până la Vistula. Polonia era așa de slabă că regele nici nu s'a gândit a se opune Rușilor. El se retrase la Dantzig, urmat de o mulțime de nobili și de ambasadorii străini. Rușii proced la alegerea unui nou rege, care a fost ales de câți va nobili, unia aduși în lanțuri. August III fu încoronat la Cracovia. Dantzig fu asediat și Fleury trimise un ajutor ridicol. Dar comandantul acestei trupe nici n'a intrat în cetate. El s'a retras în Darnimarcă, pentru că și ar fi spus oamenii fără nici un folos. Cetatea a fost cuprinsă și regele a putut scapa numai cu mari primejdii.

Atunci Franția se uni cu Spania și începu resboiul în Italia și pe Rin. Armatele franceze cuprinseseră Pavia și Milanul și ocupară Kehl și Philipsburg; pe când Spaniolii cuprindeau Neapole (1734). După o nouă campanie fericită pentru Francesi în 1735, se subscrie preliminările de pace între Franția și Imperiu și, în 1738, *tractatul de la Viena*. Franția garantă *Pragmatica Sancțiune* și recunoscă pe August III. Stanislas Lescinski păstră titlul de rege al Poloniei și primi ducatele de *Lorena* și *Bar*, care vor fi anesate la Franția, după moartea lui. Ducele de Lorena, ginerele Impăratului, primia Toscana și Austriei se inapoa Milanul și i se da Parma și Piacenția; iar don Carlos rămânea cu Neapolul și Sicilia. Acest tratat nenorocit lăsa Polonia espusă la cursele Rusiei.

Resboiul pentru Succesiune în Austria

În 1713, Impăratul Carol VI publică un regulament cunoscut sub numele de *Pragmatica Sancțiune*, prin care se hotăria că, în lipsă de fiu de parte bărbătească, ficele sale vor putea moșteni, escludându-se fetele fratelui său Iosif I; și că fiica moștenitoare va moșteni totă-

litatea statelor austriace. Prin aceasta voia el să asigure indivisibilitatea monarhiei austriace. Acest regulament lovia pe ficele lui Iosif I; dar lovia și mai mult drepturile popoarelor; pentru că monarhia austriacă nu era un patrimoniu de care putea dispune Carol VI. În această monarhie erau Ungurii, cari aveau drept a'și alege un alt rege, la stingerea dinastiei habsburgice; era Bohemia, electorat care nu putea fi lăsată unei femei, și regat cu dreptul popoului de a'și alege pe rege; era Milanesul, Toscana, Parma și Piacenția, feude ale Imperiului, care nu puteau încăpea pe mâna unei femei *). Pe urmă, erau drepturile fetelor lui Iosif I, care renunțaseră, în adevăr, dar aceste renunțări erau nule. Ele erau măritate după electorii de Sacsonia și de Bavaria, și era știut că au să se ridice cu pretențiuni. Pe lângă aceasta, mai era Prusia care, de sigur, trebuia să se folosească de aceste incurcături, pentru a'și mări teritoriile și autoritatea sa în Germania.

Carol VI cunoștea toate aceste greutăți; de aceea, în tot cursul domniei sale, el a lucrat numai pentru a face ca toate puterile Europei să recunoască Pragmatica Sancțiune și să o garanteze. Pentru aceasta, a lăsat pe fiul regelui Spaniei să se așeze în Italia; a cedat Franței Lorena; a lăsat pe Prusia să cuprindă Pomerania și a părăsit pe Poloni. Împăratul a suferit toate umilirile, a făcut toate concesiunile numai ca acest regulament să fie încuviințat de către toți. Și a isbutit. Regele Franței nu numai că a recunoscut Pragmatica, dar se obligă să o apere cu toate puterile sale în contra ori cui s'ar ridica cu pretențiuni asupra moștenirii Împăratului. Regele Prusiei se lega a da un ajutor de zece mii de oameni în cas când Pragmatica ar fi amenințată, și a vota pentru ca ginerile lui Carol VI să ajungă la tronul imperial. August de Sacsonia declară că nici odată și sub nici un pretext nu se va ridica în contra Pragmaticii; ci, din contra, va apăra-o cu armele. Carol VI se credea sigur. Numai Eu-

*) Carol VI voia să transmită ficei sale totalitatea statelor austriace. Aceste state, împrăștiute de la Dunăre până la marea Nordului și la marea Tyrheniană, cuprindeau: 1° domeniile austriace (Austria de Sus și de Jos, Styria, Carinthia, Carniola, Friul, Tyrol și Vorarlberg, Suabia austriacă, comitatul de Falkenstein, etc.); 2° regatul Bohemiei (cu Silesia și Moravia); 3° regatul Ungariei (cu Slavonia, Croația, Dalmația, Banatul, Transilvania); 4° în Italia, Milanesul, Mantuanul, ducatele de Parma și Piacenția; 5° Belgia. (Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale*, VII, 161).

geniu de Savoia i spunea că el nu găsea alt mijloc de garanție de cât de a lăsa moștenitoarei o armată de 180,000 de oameni, care să'i poată apara drepturile. Aceasta era și părerea lui Frederic II.

La 1740 muri Carol VI lăsând toată moștenirea austriacă fiicei sale Maria Teresia, care era măritată cu Francisc, fost duce de Lorena și acum duce de Toscana și candidat la tronul imperial. Nici nu a apucat a închide bine ochii Împăratul și s'au și arătat pretenđenți la moștenire.

Cel întâiu care s'a arătat cu pretențiuni a fost Frederic II, regele Prusiei, care se suise pe tron cu câteva luni mai înainte. Părintele său *Frederic-Guillaume I* domnise douăzeci și șapte de ani (1713—1740). In toată această domnie îndelungată, Frederic Guillaume avusese numai o preocupare : a'și întocmi o armată bună și un tezaur militar. Stăpân peste o țară care avea numai două milioane de locuitori, el a putut ținea o armată de 76,000 de oameni, pe cari i disciplinase și i îngrijise foarte bine. Pentru ca sa aibă bani, el trăia in cea mai strictă economie, pe care o impunea și poporului său. El era incredințat că nu se va putea forma o *naționalitate prusiană* din deosebitele crâmpie de state peste care domnia, de cât numai prin *traiul comun in casarmă*, prin industria națională și prin deșteptarea dorinții de a se mări Prusia. De aceea el și petrecu mai tot timpul pintre soldați ; combătea fără milă gustul pentru modele străine și pentru articolele aduse din străinătate și formă un popor prusian doritor de a 'și crește patria și de a avea o influință preponderentă in afacerile Germaniei. Intr'un timp când Austria și îndrepta atențiunea mai mult spre resărit și in spre Italia, Frederic Guillaume făcea pe poporul său să înțeleagă că Prusia are menirea a fi cea întâi putere in Germania și apoi in Europa. Administrația lui era fără milă. Nu suferia nici contrazicere, nici observațiuni. Voia să facă mărirea țării sale așa cum o înțelegea el. Meritul poporului este că a priceput intențiunile marelui său rege și i s'a supus fără a murmura ; măcar că, cum zice un istoric «nici Turcii nu ar fi îndrăznit să facă ceia ce făcea regele Prusiei.»

Fiul său Frederic II era de douăzeci și opt de ani când se sui pe tron. Trăise multă vreme departe de Berlin, pentru că nu se impaca cu părintele său. El vorbea și seria in limba francesă, făcea versuri, împărtășia teoriile filosofilor, și bătea joc de suveranii contemporani și de miniștrii lor și era in corespondență cu marii scriitori francesi. Dar semăna cu părintele său. Ca și dinsul, el iubia

ordinea și economia, și avea un caracter tenace, imperios și fără milă. Era neobosit și lucra neconținut; nu cunoștea ce este repaosul și disprețuia plăcerile. Mai înainte de a se sui pe tron, el publicase o critică asupra operei lui Machiavel «Il Principe», în care profesa idei foarte sănătoase și de o onestitate perfectă*). Dar după suirea sa pe tron, el scria că «forța e bună pentru a smulge de la adversarii săi afacerea ce nu se poate obține pe altă cale»; că «trebuia să se dea semne de vigoare de la începutul regnului, pentru că nația sa să fie respectată în Europa», și că «moderația este o virtute pe care oamenii de stat nu trebuie să o practice, pentru că secolul este corupt», și alte de asemenea. El a lucrat în conformitate cu aceste maxime și Prusia care la începutul domniei sale era de risul Europei, a ajuns că peste câțiva ani «Regele Prusiei ținea în mâna sa balanța Europei», cum zicea ministrul engles Horațiu Walpole, către George II.

Frederic II moștenise o armată puternică și un tezaur plin. El căută a se folosi de ele. Carol VI murise numai de două luni, când, în 23 decembrie, Frederic II se puse în fruntea a 30,000 de oameni și intră în Silesia, fără declarație de război. Într-o lună, întreaga Silesie fu cuprinsă fără nici o luptă. Îndată după invazie, el trimise o scrisoare către Maria Teresia, prin care i vorbea despre dreptele pretențiuni ale Prusiei asupra mai multor părți din Silesia. El singur era încredințat că nu are nici o dreptate. După ce cuprinsese Silesia, el făcu cunoscut Mariei Teresia că dacă i va ceda Silesia de Jos, el e gata a o apăra în contra tuturor dușmanilor. Tânăra regină i

*) În *Considerațiuni asupra stărei prezente a corpului politic din Europa*, Frederic II scrie: «Principii cred că Dumnezeu a creat inadins și prin o atenție cu totul particulară pentru mărirea, fericirea și mândria lor, acea mulțime de oameni a căror mântuire li e încredințată, și că supușii lor nu sunt destinați de cât a fi instrumentele desfrinatelor lor patimi. Îndată ce principiul de la care pleacă cineva e fals, consecințele nu pot fi de cât vicioase la infinit; de aci acea dorință aprinsă de a cuprinde totul, de aci lenea principilor, mândria, nedreptatea lor, tirania și toate viciile care degradează natura omenască... Întorcă-se principii până la începutul instituției lor, și vor vedea că acest rang de care ei sînt așa de geloși, că înălțarea lor nu e de cât opera popoarelor; că acele mii de oameni cari li sînt supuși nu s'au făcut sclavii unui singur om ca să'l facă mai puternic, nici ca să fie jucăria caprițiilor și fanteziilor sale; dar că ei au ales dintre ei pe acel pe care îl credeau mai just pentru a compătimi la nenorocirile lor și a le alina, mai viteaz pentru a i apăra în contra dușmanilor». (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, XI, 172).

respunse cu indignare că ea e datoare a apăra pe supușii săi și că nu i vinde, și 24.000 de Austriaci sint trimiși in Silesia. Armata austriacă fu zdrobită la *Mollwitz*. Lupta a fost crâncenă ; dar trupele prusiene dovediră superioritatea organisărei lor. Prusienii rămân stăpâni pe Silesia.

Când s'a auzit că Frederic II a cuprins Silesia, se ridicară o mulțime de pretendenți la moștenirea lui Carol VI. Electorii de Saxonie și de Bavaria se ridicară in puterea drepturilor fiicelor lui Iosif I; regele Spaniei pretinde moștenirea sub cuvânt că el e moștenitorul recunoscut de cătră Europa al Casei de Austria; regele Sardiniei are pretențiuni și el pentru că se trage din o fiică a lui Filip II. Și fiind că aceste pretențiuni se loviau între dânsese, Franția și iea sarcina de a le impaca. La Versailles se credea că tot Austria e dușmanul ereditar. In maiü 1741 se subscie un tractat de alianță între Franția, Bavaria și Spania. Peste o lună se subscie un tractat de alianță între Franția și Prusia. Saxonie intră și ea in aceeașă coalițiune, al căreia scop principal era desmembrarea monarhiei austriace și alegerea de Impărat a lui Carol Albert, electorul de Bavaria.

George II ceru parlamentului sumele necesare pentru un resboiu cu Franția care amenința libertatea și echilibrul european. In tot viacul XVIII, Anglia, cum am văzut, a avut o singură țintă : să intemeieze un imperiu maritim și colonial. Dar pentru aceasta trebuia zdrobită marina francesă și spaniolă, trebuiau răpitate coloniile acestor două puteri. Amestecul nechibzuit al Franției in resboaiile din Europa Centrală dădu Angliei ocașia a și pune planurile in lucrare. Anglia se va uni cu dușmanii Franției, nu pentru că voia să i ajute; ci pentru că Franția, fiind ocupată pe continent, mările vor fi libere. Eată pentru ce parlamentul votează cu entusiasm sumele necesare pentru a veni in ajutorul Mariei Teresei. Walpole ieși din ministeriu și Anglia intreagă se ridică ca un singur om : un Impărat puternic prin domeniile de familie era necesar pentru echilibrul european.

O puternică armată francesă intră in Germania sub comanda mareșalului Belle-Isle. El se uni cu Bavaresii, cuprinse Linz și apoi Praga. Dacă se indreptau repede spre Viena, Maria Teresia era pierdută. Dar electorul de Bavaria, viitorul Imparat, trebuia numai de cât să se incoroneze ca Archiduce al Austriei și apoi ca rege al Bohemiei. Pe când el pierdea un timp prețios cu incoronarea sa și cu

petrecherile ce urmau, Maria Teresia aleargă la Presburg,*) convoacă dieta ungurească și se vede, în curând, în fruntea unei armate puternice alcătuită din populațiunile din părțile răsăritene a monarhiei: Unguri, Slavoni etc. Mai are și norocul de a găsi un general de prima ordine, pe cumnatul său Carol de Lorena.

Pe când Electorul de Bavaria era ales Impărat și se încorona la Francfort, Maria Teresia încheia cu Frederic II tractatul de Breslau (1742) prin care i ceda Silesia și armatele sale scapau din mâinile dușmanilor Austria și Bohemia. Bătălia de la *Dettingen* (1743) a ramas în adevăr nehotărîtă; dar era văzut lucru că Austria era puternică, și acum devine primejdioasă, ajutată fiind de Anglia și Rusia. Scapată din mare primejdie, Maria Teresia devine foarte îndrăzneată. Ea care, cât va timp mai înainte, se plângea că nu știe dacă va mai găsi un loc unde să nască copilul cu care era însărcinată, formează acum planuri mari. Ea voiește să desmembreze Prusia, să nimicească Bavaria și să și resbune cumplit asupra Franței. Ea se gândia să ia înapoi de la Franța chiar și cele Trei Episcopate.***) Aceste proiecte de desmembrare erau foarte serioase. Anglia incepe resboiul formal. Atunci se încheie *liga de la Francfort* (1744) în care intră Impăra-

*) Incoronarea Mariei Teresiei ca regină a Ungariei, această ceremonie, care întotdeauna a escitat entuziasmul Ungurilor, atât de geloși de autonomia lor și atât de pasionați pentru sfânta Coroană, se îndeplinia data aceasta în niște circumstanțe cu totul speciale. O principesă tânără și frumoasă și pune pe frunte, diadema ereditară și, călare pe un cursier plin de foc, îndrepta spre cele patru vânturi pe *dealul regelui* sabia sfântului Stefan. «Era una din cele mai frumoase femei din Europa, scrie un Englez, martur ocular. Talia ei era elegantă și portul ei majestos. Ochiul ei expresiv și plin de blândeață. Se ridica de pe facere, și paliditatea ei delicată o făcea și mai fermecătoare. Totul în ea era fermecător.» (L. Léger, *Histoire de l'Autriche-Hongrie*, 358),

***) «Maiestatea Sa face cunoscut locuitorilor din provinciile Alsația, Burgundia, Franche-Comté, Lorena și Bar, din episcopatele Metz, Toul și Verdun și celor din țerile care au făcut parte din desființatul ducat de Luxemburg, că ea i consideră tot ca supuși ai săi. Regina și propune a pune aceste provincii în dependența imperului și a închide pe Franța în vechiele sale hotare, pentru ca să nu i mai vină pofta de a se amesteca în afacerile Germaniei și dacă «va îndrăzni cineva a se opune armatelor prea grațioasei suverane, se va întrebuița fierul și focul, și vor fi obligați cei cari nu vor asculta de ordinele grațioase ale maiestății sale, vor fi obligați de a și tăia unii altuia nasurile, după care vor fi spânzurați. (*Proclamația colonelului Menzel*).

mul Carol VII, *) regii Prusiei și Suediei și electorul palatin. Resboiul ajunsese universal. Franța se decide a cuprinde Belgia și Frederic II năvălește în Bohemia cu o armată de 80,000 de oameni și silește astfel pe Carol de Lorena a părăsi Alsația și a alerga în apărarea patriei sale. În anul următor muri Carol VII și fiul său se împacă cu Maria Teresia.

Dar resboiul continua în Țările de Jos și în Italia. Franța se uni cu Spania prin un *Pact de familie* pe când regele Sardiniei se uni cu Maria Teresia. Austriacii nu au putut isbuti să cuprindă regatul celor două-Sicilii; pe când, la Nord, don Filip, al doilea fiu a Elisabetei de Parma, intră cu triumf în Milan. Dar moartea lui Filip și suirea pe tron a fiului său Ferdinand VI, schimbă fața lucrurilor. Acesta era dispus a se împaca cu Maria Teresia. Armatele austriace alungă pe Spanioli din Italia de Nord și intră în Provence. Năvălitorii au fost nevoiți a se retrage cu mari pierderi. Invasiunea pretendentului Carol Eduard în Scoția nu avu nici un rezultat. După ce și Frederic II s'a împacat cu Maria Teresia prin *tractatul de la Fussen*, resboiul se continuă numai între Franța cu Austria și cu Anglia. În 1745 s'a dat bătălia de la *Fontenoy* în care Francesii câștigară o victorie strălucită. Cetățile Gand, Oudenarde și Bruges fură cuprinse. Această victorie și dorința Mariei Teresiei de a vedea pe barbatul său ales Împărat, grăbiră începerea negociațiunilor de pace. Resboiul tot mai continuă încă doi ani dar fără nici un scop. O victorie câștigată de mareșalul de Saxa, fratele natural al electorului, intrat în serviciul Franței, aduse încheierea păcii. Această pace era cu atât mai necesară că Rusia se arata gata a lua parte la resboiu.

În fine în 1748 se încheie *pacea de la Aix-la-Chapelle*, cu următoarele condițiuni: Recunoașterea Pragmaticii Sancțiuni și alegerea la tronul imperial a lui Francisc I; regele Prusiei păstră Silesia; infantul don Filip primia ducatele Parma, Piacenția și Guastalla; te-

*) În preziua alegerii, electorul de Bavaria scrie către Fleury: «Eată dar apropiat momentul care va decide de soarta celui mai credincios aliat al regelui și va duce la nemurire gloria regnului său, dându-i ocaziunea de a procura corona imperială unui principe care, prin înclinație și prin recunoștință, se va sili în tot d'auna a uni interesele imperiului cu ale Franței, și fiind că aceasta e opera voastră, mi pun toată încrederea în D-v. pe care v'am iubit tot d'auna și v'am considerat ca pe un adevărat părinte.» (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, XI, 257).

teritoriile Sardiniei se mai măriau. Regele Franței inapoi toate cuceririle sale și dădu Angliei Acadia; și aceasta pentru că Ludovic XV voia să incheie pace «ca un rege și nu ca un neguțitor» cum zicea el. El doria să termine resboiul cât mai degrabă, ca să aibă bani pentru plăcerile sale. Chiar aliații erau dispuși a i acorda ceva pentru cei 500,000 de oameni pierduți și pentru cele 1200 de milioane sporite la datoria națională. Dar de geaba armatele franceze câștigaseră victorii: regele voia *pace cu ori ce preț*.

Resboiul de Șapte Ani.

Tractatul de la Aix-la-Chapelle nu mulțemia pe nimine. Se incheiește cu mare grăbire și erau o mulțime de puncte care nu erau bine lămurite. Toate puterile erau gata a începe un nou resboiu; dar cele mai grăbite erau Anglia și Austria.

Ludovic XV inapoiase toate cuceririle făcute în colonii, dar aceasta nu mulțemia pe Anglia. Această putere vedea cu ochi răi creșterea marinei franceze, estensiunea comerțului maritim și progresele Franței în cele alte continente. În America de Nord, Francesii se înaintau spre Sud de fluviul St. Laurent; ei întemeiește mai multe forturi în valea riului Ohio și căutau să lege basenul acestui riu cu basenul fluviului Missisipi. Dacă ar fi fost lăsați, atunci centrul Americii de Nord de la regiunea Lacurilor până la marea Antilelor ar fi devenit o posesiune franceză; partea despre apus de această regiune ar fi ajuns cu timpul în mâna Francesilor și coloniile engleze din America de Nord ar fi fost mărginite între munții Alegany și oceanul Atlantic.

Anglia mai era amenințată în India. Aici, Companiile engleză și franceză stăpâneau teritoriile aproape egale. Ele aveau comptoare comune la *Surata*; *Bombay*, *Madras* și *Calcuta*, erau în mâinile Englezilor; iar Francesii stăpâneau *Mahe*, *Pondichéry* și *Chandernagor*. O mulțime de forturi și localități întărite atârnav de aceste așezări principale. Imperiul *Marelui Mogol* era în descompunere; multe triburi refuzau ascultarea, între care tribul *Mahratilor*. Guvernatorul francez din India, marele *Dupleix*, era în corespondență cu deosebiții capi de triburi; el atrase pe o mulțime în partea sa, dădu aliaților săi ingineri, instructori și arme, inlesni suirea pe tron a unui pretendent devotat Franței și câștigă concesiunea tuturor teritoriilor care veniau spre Sud de fluviul *Crisna*; pe urmă el câștigă te-

ritoriu insemnat pe coasta Coromandel; astfel că Francesii aveau un teritoriu imens în cea mai roditoare parte din India. Dar în același timp nici Englezii nu stăteau neactivi. Ei atrag în partea lor pe Mahrați și conduși de *Lawrence* și *Clive*, ei 'și măresc posesiunile. Dupleix caută să convingă pe Ludovic XV că s'ar putea întemeia un imperiu european pe ruinele putredului imperiu al Marelui Mogol. El dovedea că acest plan nu e o chimeră și că Franția era în stare a' l întemeia. Dar la Versailles nu se înțelegeau astfel de planuri. Li se părea ceva imposibil, tocmai în momentul când Englezii erau foarte aproape de a 'l pune în lucrare. Capitaliștii cari alcătuiau Compania franceză stăruiau să se facă economii și să se observe pacea, pe când Englezii repurtau succese decisive. Dupleix fu sacrificat. Prin aceasta s'a dat Franției o mare lovitură morală în Orient și s'a nimicit prestigiul ce' l căpătase în India. Numai după cucerirea Indiei de către Engleji s'au recunoscut meritele marelui barbat.

Intinderea colonială a Franției și succesele din India făcuse pe Engleji să dorească numai de cât un războiu cu Franția. Dar pentru a purta cu sigur succes acest războiu, trebuia ca Franția să fie incurcată într'un războiu continental; pentru că atunci ea nu putea da toată atențiunea războiului pe marea.

A doua putere care doria numai de cât un războiu, era Austria. În cei opt ani cari urmează după pacea de la Aix-la-Chapelle, Maria Teresia îmbunătăți starea financiară a imperiului, creă școli și instituțiuni militare și spori artileria.*) Ea nu putea ierta lui Frederic II pierderea Silesiei și dorea căderea Prusiei. Ea căută aliați și se legă cu Elisabeta, împărăteasa Rusiei, cu electorul de Sacsonia și cu regele Suediei. Frederic II era încunoștințat prin agenții săi de tot ceia ce se urzia în jurul său. El era gata de războiu. Avea o armată de 160,000 de oameni și se bizuia pe geniul său militar. Armata era admirabilă și foarte bine întreținută, fără ca poporul să fie apăsător; pentru că marele rege era foarte econom în tot ceia ce

*) Războiul de Șapte Ani a fost o școală escelentă pentru armata austriacă. Printre generali a căror bravură și talent s'a dat la lumină, trebuie să cităm înainte de toți pe Iosif Daun, care organizase școala de cădeți din Viena, pe Livonianul Ludon și pe Irlandezii Browne și Lascy. Victoriile de la Kolin și de la Hochkirch, de la Kunersdorf și Maxen, au arătat că Austria se putea pune de acum înainte între statele militare din Europa. De acum înainte puterile mari se vor disputa de la alianța ei. (L. Léger, *Histoire de l'Autriche-Hongrie*, 345).

privia armata. Dar Prusia era deschisă de toate părțile străinului și nu era cohesiune deplină între deosebitele părți din care era alcătuită. Frederic II se hotărăște să iea ofensiva și să strămute resboiul în pământul dușmanilor, scutind propria sa țară de jafurile lor.

Anglia fusese aliata Austriei în resboiul precedent; dar George II ținea foarte mult la electoratul său de Hanovru, amenințat de ambițiunea împărătesei Maria Teresia, și guvernul engles era incredințat că numai alianța lui Frederic II putea scăpa coloniile englese, incurcând pe Franția într'un resboiu continental. De aceea, pe când ministrii lui Ludovic XV intrau în înțelegere cu împărăteasa Elisabetha, Frederic II incheia un tractat de alianță cu Anglia. Această alianță aduse împăcarea Caselor de Habsburg și de Burbon, atâta timp rivale. Ministrul Kaunitz, ghibaciul ambasador al Mariei Teresiei, făcu pe *D-na de Pompadour* să creadă că s'a sfârșit dușmănia între cele două Case și că ei i era rezervată gloria de a pune capăt acestor lupte, atât de dăunătoare pentru întreaga Europă.*) El o înțeția contra lui Frederic II, care nu scăpa nici o ocașie de a-și bate joc de favoriții regelui Franției. În 1756 se subscrie primul tractat de Alianță la Versailles. Acest tractat a fost desastros pentru Franția, pentru că Ludovic XV întrebuință toate mijloacele pentru a reda Sillesia Mariei Teresia, neglijind cu totul operațiunile maritime.

Tractatul din 1756 a fost semnalul unei coalițiuni generale în contra lui Frederic II. Rusia se uni cu Franția și cu Austria; Polonia și Suedia intrară în alianță.

Resboiul se incepu fără declarații prealabile.

În August 1756, Francesii cuprinseseră Minorca; iar Frederic II intră în Sacsonia cu o armată de 64,000 de oameni, pe când o a doua armată intră în Bohemia. El incunjură pe Sacsoni în câmpul întărit de la *Pirna* și cuprinseseră Dresda. Austriacii nu putură veni la

*) S'a pretius că Maria Teresia, în dorința sa de a câștiga amicitia lui Ludovic XV, ar fi intrat în raporturi directe cu doamna de Pompadour și că i ar fi scris un bilet în care ea i zicea: «Scumpă amică și frumoasă vară». Mândra principesă n'a ținut nici odată un asemenea limbaj: «Te înșeli, scria ea în 10 octombrie 1763 către electrița de Sacsă, dacă crezi că am fi avut legături cu Pompadour; nici scrisoare, nici ministrul nostru nu s'a folosit de intermediul ei; au curtenit'o toți, ca toți ceilalți, dar nici odată nici o intimitate. Un asemenea intermediar nu mi-ar fi convenit.» (L. Léger, *Histoire de l'Autriche-Hongrie*, 344).

timp în ajutor și armata saconă fu nevoită a depune armele. Atunci dieta de la Ratisbona se declară contra Prusiei, o armată rusască se înaintă în Lituania, și Francesii intrară în Germania. În 1757, Austria ridică o armată de 80,000 de oameni sub mareșalul *Brown* și două armate franceze, una de 80,000 de oameni sub mareșalul d'Estrées și ceia altă de 25,000 sub principele de Soubise, intrară în Germania. Frederic II fu bătut de cătră Austriaci la *Kollin* și fu nevoit a părăsi incunjurarea Pragăi; pe când d'Estrées bătea pe ducele de Cumberland și ocupa electoratul de Hanovru. Ducele de Richelieu, care urmă după d'Estrées, urmări pe Engleji mai departe, i încunjură de toate părțile și sili pe ducele de Cumberland a subscrie capitularea de la *Clostersevern*. Aceasta era o mare greșală; pentru că armata englesă scăpă întreagă. Richelieu mai făcu încă o greșală neiertată. În loc de a se folosi de ocazie pentru ca să ocupe Magdeburg și să intre în Prusia, el căută să profite de victorie pentru a se înbogăți și licenția o parte din armată.

Pe când aliații lui Frederic erau bătuți în Germania, el însuși era sdrobot de cătră Ruși la *Iagerndorf*. Noroc că dușmanii nu erau pe deplin înțeleși. El se folosi de aceasta și în noiembrie, porni în contra armatei franceze comandată de Soubise și o sdrobi la *Rosbach*. «Această bătălie scăpă pe Prusia, care toți o credeau pierdută. Era o victorie a Germanilor asupra Francesilor, și ca astfel a avut un răsunet imens în Germania. Frederic ajunse eroul național.»

Atunci **William Pitt** intră din nou în ministeriu*).

Cea întâi campanie se terminase spre folosul Prusiei. În 1758, Rușii cuprinsă Prusia regală și o stăpâniră patru ani. Frederic II alergă întru întimpinarea lor. Bătălia de la *Zorndorf* a ramas nedecisă, dar armata rusască s'a arătat spăimântătoare: soldații preferau a fi tăiați de cât a da înapoi. Ținut în loc de cătră Ruși, Frederic II e bătut de cătră Austriaci la *Hochkirchen*, pe când Francesii ocupau Hanovrul din nou; pentru că Anglia rupsese capitulația de la *Clostersevern* și intrase din nou în resboiu. În 1759, Rușii bat din nou pe Frederic II la *Kunersdorf*, și i omoară 19,000 de oameni Frederic se simția pierdut. El era sigur că Rușii vor intra în Berlin; dar Daun

*) Discursurile ca și faptele sale 'l fac să se deosebească cu totul de contemporanii săi. În mijlocul unei societăți sceptică, cultă, simplă până la afectare, de spirit și cu gust de petrecere, dar prosaică, rece la spirit și cu inima rece, care nu credea nici în virtute nici în entusiasm, care se îndoia de toate și mai ales de sine însăși, Pitt era

i chiemă în Silesia, Austriicii nu se grăbiră a se uni, și această înacțiune scăpă pe Prusia. În acelaș timp Francesii erau victorioși la Rin.

Cu toate aceste, toate puterile erau doritoare a se sfirși resboiul. Prusia resistase la toate atacurile și dovedise că e plină de vitalitate ; nu mai putea fi, prin urmare, vorbă de desmembrarea ei. Maria Teresia incepea a se deprinde cu ideia că Silesia era pierdută pentru de a pururea. În Rusia era ceva și mai grav. Moștenitorul tronului era principele de Oldenburg, Petru III, German și mare admirator a lui Frederic II. Toată lumea se aștepta la moartea Elisabetei ; nu pentru că era bătrână, dar pentru că toți se așteptau la o revoluție de palat. De aceia se și esplică pentru ce generalii Ruși, victorioși pe câmpul de luptă, nu trăgeau toate foloasele ce se puteau scoate din victoriile lor. Ei nu știiu ce mai era la Petersburg ; pentru că, dacă muria Elisabeta, succesele lor aveau să fie rău văzute de noul țar. Aceasta se și întâmplă. Când Elisabeta a fost ucisă, Petru III ordonă generalilor ruși să se unească cu Frederic II. Nu-i vorbă Petru III a fost ucis în curând și soția sa, împărăteasa Ecaterina II

singur de specia sa. Adîncimea convicțiunilor sale, dragostea lui pasionată pentru tot ce socotia el înalt și adevărat, energia lui aprinsă, imaginația lui poetică, atitudinea și retorica lui teatrală, măreția lui presunțioasă, puneau în mirare pe contimpurani săi, și mai mult încă încrederea cu care făcea el apel la sentimentele umane cele mai nobile, desprețul ce avea pentru corupțiune, atot puternică până atunci în politică, credința neclătită ce avea în sine însuși, în mărimea țelului său și în propriile sale forțe pentru a l' atinge. « Știu că eu pot scăpa țara, zise el ducelui de Devonshire intrând în ministeriu, și mai știu că nici un om nu poate face aceasta ».

Avea o mândrie intensă și pasionată, dar o mândrie care l' impiedica a se pogori la nivelul oamenilor cari guvernaseră Anglia înainte de el. Cu toată dragostea lui pentru putere, nici un barbat nu a refusat'o mai mult de cât el, sau n'a primit'o cu un respect mai mare pentru principiile ce profesa. Nici un om n'a avut mai mare popularitate de cât « *marele commoner* » (mare tribun al poporului); dar se părea că mai mult comanda popularității, de cât umbla după ea. Figura lui nobilă, privirea lui plină de foc, vocea lui maiestooasă, focul și puterea eloquenței sale, i au dat asupra Camerei Comunelor o autoritate pe care nici un ministru nu o mai avusese înainte de el. Reducea pe un adversar la tăcere numai aruncându'i o privire plină de despreț, și impunea tăcere Camerei întregi numai prin un singur cuvînt. Dar nu a consimțit nici odată a întrebuița meșteșugurile ordinare pentru a forma un partid politic ; și, în apogeul puterii sale, nu putea număra de cât vre o jumătate de duzină de partizani declarați. (Green, *Histoire du peuple anglais*, II, 327).

a dat ordin să se unească din nou cu Austriacii. Dar până să se afe aceasta, Maria Teresia, lipsită de alianța prețioasă a Rusiei, se găsi dispusă a incheia cu Frederic II *pacea de la Hubertsburg* (1763), prin care se ceda definitiv Silesia *). In acelaș an se incheie și *pacea de la Paris* între Franția și Spania cu Anglia. Prin această pace, Franția dădea *Canada* și cu dependențele ei din valea Missisipelui, afară de Noul-Orléans și ceda toate posesiunile câștigate in India de cătră Dupleix. Această pace a fost una din cele mai desastroase pe care le a incheiat vre odată Franția. Ea insemna : recunoașterea imperiului maritim al Angliei, renunțarea Franției la dominațiunea asupra mărilor și injosirea armatei franceze, așa de jos căzută in bătălia de la Rosbach. Regalitatea ca și nobilimea francesă se arătau nevrednice de chiemarea lor.

§. 3. Impărțirea Poloniei.

La jumătatea viac. XVIII, Polonia era in anarhie. Regalitatea era cu totul slăbită. Toată puterea era in mâna *Senatului* și a *Dietei*. Numai regele avea dreptul a convoca dieta și a indica orașul in care se va aduna. Dar mai inainte de a se strînge la dietă, nobilimea avea dreptul a se aduna in mici diete, in deosebite provincii ale republicei polonese. Regele era dator să facă cunoscut acestor diete mici cestiunile care aveau să fie discutate in dieta cea mare. Toți nobilii aveau dreptul să ia parte in aceste diete : să discute și să aleagă pe *nunții* la dieta cea mare, cărora li se hotăra cum au să voteze. Nimic nu se putea face fără invoirea dietei, care ținea de ordinar șese septămâni.

*) Până in 1740, instrucțiunea publică era cu totul in mâinile și sub controlul clerului. Mai nu esistau școale primare ; învățămîntul gimnasiilor era mai mult de cât mediocru. Austria era cu mult inferioară Franției și chiar Germaniei de Nord. O ordonanță imperială decise că guvernul are dreptul a numi pe profesorii universității din Viena ; mai târziu gimnasiile jesuiților au fost puse sub controlul statului : « organizarea școalelor e inainte de toate o afacere politică », zicea o rezoluție imperială, și acest principiu era dus până la exagerațiune : nu se admitea toată lumea in universități și nime nu putea studia in străinătate fără autorizarea statului. Chiar cărțile de teologie au fost supuse censurei. O mulțime de stabilimente au fost ințemeiate pentru tinerii nobili, anume acel care esistă și până astăzi sub nume de *Theresianum*, și s'au deschis o mulțime de școale primare. Învățămîntul superior se dezvoltă foarte. (L. Léger, *Histoire de l'Autriche-Hongrie*, 366).

Dar aceste diete care ar fi trebuit să întărească instituțiunile și să contribuiească la întărirea patriei, erau o cauză de desordine și anarhie. Se disputau mult; patimele personale ocupă un timp prețios și, in genere, nu se face nimic; pentru că *un singur nunțiu* are dreptul a suspenda activitatea dietei pronunțând cuvântul *veto*. Se cerea *unanimitatea* voturilor; pentru că fie care nobil are drepturi absolute la independență și pentru că nu se putea impune nimăruî datoria de a se supune majorității. In asemenea condițiuni, era absolut imposibil a se face vre o îndreptare la relele de care suferia Polonia.

Dar aceasta nu era de ajuns. Adoptând o dispoziție cuprinsă în *Bula de aur* din 1222 in Ungaria, minoritatea polonă nu numai că nu se supunea majorității, ci avea dreptul a se *rocoșâ*, a lua armele pentru a apara ideile sale in contra regelui și a majorității. Nobilimea polonă avea dreptul a face *Confederațiuni*. Nobilimea care a făcut Confederațiunea avea dreptul a declara resboiu autorităților stabilite. Cât ținea o Confederație toate magistraturile erau suspendate și totul se decidea numai prin arme. Atunci la Confederațiune se opunea o *Contra-Confederațiune* și resboiul civil isbucnia in toată furia sa*).

Pe lângă această anarhie, rezultat al drepturilor exagerate ale nobilimei, se mai adăogiau neînțelegerile religioase. Mulți locuitori din provinciile resăritene erau ortodocși sau uniți cu biserica ortodocșă

*) Din punctul de vedere social, Polonia era o națiune de servi agricoli peste cari era suprapusă o mică nobilime numeroasă, supusă și ea la câteva familii mari, față cu care regalitatea era absolut neputiincioasă; ea nu avea o stare a treia doar numai dacă vom voi să dăm acest nume la vre o câteva mii de burghezi catolici și la un milion de jidovi. Din punctul de vedere economic, ea avea o agricultură cu totul primitivă, lucrată de un popor serv, puțin comerț, puțină industrie, nici de cum finanțe publice. Din punctul de vedere politic, țara legală se alcătuia numai din gentilomi; rivalitatea dintre familiile mari, anarhia dietelor, slăbăciunea puterei regale, *pacta conventa*, *liberum veto*, *confederațiunile* sau *dietele sub scut*, obiceiunța învechită de a chieama intervenția străinilor sau a le vinde voturile, nimicise in Polonia chiar ideia de lege și ideia însăși de stat. Din punctul de vedere militar, Polonia era tot la milițiile nedisciplinate din epoca feudală. Ce putea face ea divisată in lăuntru, coruptă de multă vreme prin aurul dușmanilor, intre cele trei monarchii puternice care o strângeau, care ajunsese că nu credeau că i violează fruntariile când i ocupau teritoriul ei, și a căror ambasadori erau mai puternici de cât regele in dietele sale? (A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 461).

pe când cei din apus erau luterani. Acești *disidenți* erau în mare dușmănie cu majoritatea catolică și cei întâi și îndreptase privirile spre Rusia, pe când cei de pe urmă se puneau sub protecția Prusiei. Căusele religioase sporiau și mai mult și întrețineau anarhia. De aceea în resboaiele precedente, Rușii neconțenit petrec ani întregi în țară și comit tot felul de escese.

Această teribilă stare de lucruri îngriji pe Polonii patrioți. Conduși de cătră principele *Ciartoriski*, ei și propuseră a modifica constituțiunea Poloniei. Ei voiau să întărească autoritatea regală, să mărginească drepturile Senatului și ale Dietei, să desființeze fatalul *liberum veto* și să micșoreze drepturile disidenților. Dacă isbutiau aceste planuri, atunci Polonia s'ar fi putut întări și s'ar fi pus capăt anarhiei. Ei începură a lucra și, la moartea lui August III, aleseră de rege pe *Poniatovski*, favoritul Caterinei II, sperând că împărăteasa i va ajuta în planurile lor. Dar aceasta era peste putință. Vecinii Poloniei aveau tocmai interes ca libertățile nobilimei, adică anarhia, să rămână neatinsă; pentru ca astfel Polonia să ajungă prada puter- nicilor săi vecini.

Din decembrie 1763 începură a se face la St. Petersburg, planuri pentru desmembrarea Poloniei. Peste câți-va ani, Frederic II este cel mai aprig susținător al acestei idei; pentru că, zicea el «trebuie să fie cineva stupid, pentru ca să nu profite de o ocașie așa de minunată». Maria Teresia refușă cu indignare ori ce părțășie la această împărțială. Ea declară că i se pare o insultă o astfel de propunere. În realitate, ea se opunea pentru că i se părea prea mică partea ce i se oferia. Când s'a mai mărit această parte și când Frederic II i a aratat că dacă i se pare prea mică partea din Polonia, poate să ia o parte din Turcia, d. e. *Bucovina*, Maria Teresia tot a protestat; dar, cum zice Frederic II, «ea plângea, dar lua mereu».

În iulie 1772 s'a subșcris tractatul de la St. Petersburg, prin care s'a făcut *prima împărțire a Poloniei*. Prusia a ocupat toată Prusia poloneșă, afară de Thorn și Dantzig, cu 400,000 de locuitori; Maria Teresia a luat Rusia Roșie și o parte din Podolia cu 2,700,000 și Rusia a pus mâna pe teritoriile de la Dvina și Nipru, o mulțime de palatinate, cu 1,800,000 de locuitori.

Această împărțire s'a făcut numai după ce a fost zdrobită nobilimea patrioată, care formase *Confederațiunea de la Bar*. Cu toată energia desvoltată, patrioții poloni au fost zdrobiți; pentru că armatele celor trei vecini puternici au invadat în Polonia. Împărăteasa

Ecaterina zicea despre Stanislas Poniatovski că «că are să i sdrobească capul» iar in ucazul adresat trupelor sale, ea ordona «ca să se stărpească și să se nimicească cu ajutorul lui d-zeu acei asasini, fără milă, sperjuri și violatori ai legii, acei Poloni; să se desrădăcineze numele lor și amintirea lor să piara pentru de a pururea». *Haidamacii*, Cazacii vagabonzi, au fost însărcinați să aducă intru indeplinire ucazul împărătesc și nenorocita Polonie a fost sdrobită. O dietă adunată in fața baionetelor rusești au decis că disidenții vor putea ajunge la toate demnitățile, că *liberum veto* va fi restabilit și că *legile cardinale* nu vor putea fi modificate nici chiar prin consimțimentul unanim al întregului popor.

Atunci numai s'a putut face prima împărțire.

In 1793 s'a făcut a doua împărțire, prin care Prusia a mai luat șese palatinate, Thorn și Dantzig; iar Rusia toată partea răsăriteană. Așa că Polonia rămânea numai cu 3,400,000 de locuitori. Atunci Polonia se ridică ca un singur om sub *Tadeu Kosciuzko* (1794). După un resboiu teribil, acesta fu făcut prisionier și o mulțime de Poloni măcelăriți.

Peste trei ani o ultimă împărțire a dat Rusiei *Curlandia* și *Lituania*; Austriacii intrară in *Cracovia* și Prusienii in *Varsovia*. Polonia nu mai ființa.

«Impărțirea Poloniei e crima și pata eternă a regalității». *) In Europa nu s'a ridicat nimine in favoarea nenorocitului popor. Diplomația era neputincioasă și marii scriitori, tot d'a una gata a ridica glasul lor pentru cei apasați, erau amăgiți. Cele trei Curți susțineau că au intervenit in Polonia pentru apararea *libertăților* și a *drepturilor de conștiință* și filosofii aplaudau. Numai *Divanul turcesc* a protestat in fața lumii, față cu această asasinare a unui popor; numai Turcia a îndrăznit a declara resboiu pentru susținerea cauzei polone.

*) Frederic II despre Impărțirea Poloniei: «Trebuie să fiu lipsit de ori ce ghibăcie, sau înmormântat intr'o amortală stupidă, dacă nu mă folosiam de o ocașie așa de avantajioasă. Am apucat dar de pār ocașia care mi se presenta și, după multe negociațiuni și intrigi, am isbuti a disdauna monarchia noastră de pierderile sale trecute, încorporând Prusia poloneșă la vechiele mele proviinții». (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, XI, 338)

Pe proiectul de Impărțire a Poloniei Maria Teresia a scris cu mâna sa următoarele: «Aprobat, pentru că atâția barbați de un spirit eminent sînt de părere. Dar când nu voiu mai fi, se va vedea

§. 4. Constituirea Statelor-Unite.

De la sfârșitul viac. XV, Englezii încercară a se așeza în America de Nord. În 1497 și 98, *Sebastian Cabot*, făcu recunoașterea țărilor sudice a acestei regiuni. Sub urmașii lui *Enric VII* se făcură mai multe întreprinderi în această direcțiune, care toate au rămas zedarnice. Pe timpul *Elisabetei*, favoritul ei *Walter Raleigh* întemeie colonia numită *Virginia* în onoarea suveranei sale. Tot atunci s'au înființat două Companii pentru colonizarea și comerțul cu America de Nord. Nu s'a făcut mare lucru: pentru că, pe acele vremi, se căuta mai mult aur și argint în coloniile din America și în această parte lipsiau minele de metale prețioase. Erau înse pescăriile admirabile; se făcea mare comerț cu blănăriile și pământul era foarte roditor. Politica lui *Iacob I* și a lui *Carol I*: despotismul regal și persecuțiunea neconformiștilor, au făcut ca colonizarea Americii de Nord să iea o mare desvoltare. Cei doi *Stuarți* au persecutat pe dușmanii regalității în Anglia; dar li au acordat toate libertățile în America. Prin aceasta, regele scapa de o opoziție în Anglia și, pe de altă parte,

ce a rezultat din violarea a tot ce era considerat până acum ca drept și sacru». Și în o scrisoare către *Kaunitz* ea se exprima: «Când toate statele mele erau cötropite, și când nu știam unde să mă retrag pentru ca să nasc copilul pe care l'aveam în sin, mă răzımam pe dreptul meu și pe protecția lui D-zeu. Dar în această afacere a Poloniei dreptul strigă contra noastră, echitatea și rațiunea sint contra noastră. Nici odată n'am fost așa de năcăjită, mi e rușine de mine însăși. Ce fel de exemplu dăm lumii! Pentru o miserabilă bucată de pământ, sacrificăm onoarea și reputația noastră! Dar văd că sint singură de părerea mea, și nu mai am vigoarea de odinioară» (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, XI, 343).

Asasinul nu poate prevedea răul ce va rezulta din acțiunea lui criminală; el ucide o forță, a căreia putere o cunoaște numa D-zeu. Ce va fi, când o națiune piere victimă a unui atentat odios? Să presupunem că despoții Asiei ar fi isbit în culpabilele lor întreprinderi asupra Greciei, că patria lui *Socrate* și a lui *Platone*, a lui *Sofocle* și *Demostene* ar fi ajuns o provinție a imperiului persan și calculeze-se influința ce o are asupra destinatelor neamului omenesc distrugerea unei naționalități. Lumea și ar fi schimbat fața. Toate popoarele nu au o misiune așa de înaltă ca Grecia, dar toate sint chieimate a concurge la opera comună a omenirii. A ucide o națiune este dar o crimă în contra lui D-zeu, e o crimă în contra omenirii. Din punctul de vedere politic, împărțirea Poloniei e un act tot așa de culpabil. (F. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, XI, 353).

se intemeiau colonii in America, care prosperau și ajutau foarte mult dezvoltarea comerțului engles. Prin dezvoltarea comerțului, tesaurul regal se îmbogăția prin creșterea veniturilor vamale. Astfel că regii absoluți aveau chiar interes a lucra pentru înflorirea coloniilor din America. Atunci s'au înființat mai multe colonii și s'a fundat *Boston*. Colonia *Maryland* a fost înființată de către emigrați catolici, favorizați de către Carol I. Mișcarea de colonizare continuă sub Cromwell. Atunci s'au intemeiat trei state pe ruinele coloniilor olandese. Sub Carol II, doi lorzi favorizați au capatat concesiuni însemnate de teritoriu și au intemeiat cele două *Caroline*, pe când *Pennsylvania*, a fost colonisată de către William Penn, capul Quacherilor. Alte colonii s'au întocmit mai târziu, așa că la jumătatea viac. XVIII, erau treisprezece colonii englese in America de Nord.

Aceste colonii erau cu totul deosebite de așezările întocmite de alte state europene. Pe când in toate cele alte colonii, statul care le întemeiasse și rezervase drepturi foarte mari și nu lasase coloniștilor mai nici o libertate și nici un drept de inițiativă; pe când coloniile altor state erau considerate mai mult ca niște dependențe ale mamei patrie, menite a o îmbogăți, coloniile englese se bucurau de libertatea religioasă, civilă și comercială. Erău republicani in nord, cavaleri devotați regalității in Virginia, catolici in Maryland. In privința feliului de a se administra, coloniile se împărțiau in trei: a) colonii cu chartă, in care puterea întreagă era in mâna coloniștilor; b) colonii regale, in care guvernatorii și funcționarii erau numiți de către rege și c) colonii de proprietari. Dar ori care ar fi fost guvernul, coloniștii aveau dreptul de a lua parte însemnată in administrația statului. In toate statele erau *Adunări* care făceau legile și votau dările. Chiar in statele unde guvernatorii erau numiți de către rege, guvernul era tot in mâna coloniștilor; pentru că era de ajuns ca să se voteze o leafă cu totul neînsemnată guvernatorului ori funcționarilor și aceștia nu mai puteau trăi in colonie. Regimul reprezentativ și vechiele libertăți aduse din mama patrie produsera fructe escelente in colonii. Se înființaseră pretutindenea școale primare; erau câteva colegii și o școală militară la West-Pont; presa era absolut liberă; tipografia înfloria și *Americanul* era deprins ași face singur ce i era necesar, fără a aștepta impulsunea guvernului. Cei de pe urmă Stuarti se încercaseră a restringe aceste libertăți; dar Revoluțiunea din 1688 dădu din nou coloniștilor toate drepturile lor. Cele treisprezece colonii englese din America prosperau, când

Dar situațiunea era critică in America. Armata victorioasă era atot puternică. Ea voia să ia garanții pentru recompensele ce i se datoriau. Washington, triumfător in resboiul cu apăsătorii patriei sale, a repurtat un triumf și mai strălucit. El a făcut pe armată să se licențieze, așteptând satisfacerea drepturilor sale de la justiția poporului și a corpurilor constituite. După acest mare act de probitate civică, Washington s'a retras in mica sa proprietate. De aici l'a chie-mat dorința poporului care 'l alesese președinte al republicei.

Congresul redactase Constituțiunea Statelor-Unite. El lăsase deosebitelor state dreptul de autonomie și puterea de a'și face legile și a se administra independent; dar instituisse un *Guvernământ federal* care se compune din un *Președinte*, ales pe patru ani, și un *Congres*, alcătuit din *Senat* și *Camera Deputaților*. Președintele avea să fie ales de cătră popor; Camera deputaților trebuia să fie alcătuită din deputați aleși in fie care stat in raport cu populația; iar Senatul reprezenta statele confederate; de aceia sunt Senatori aleși in număr egal, câte doi de fie care stat. *Puterea judecătorească* se constituie cu totul independent de cele alte puteri, cu dreptul de a se pronunța asupra validității legilor, și cu puterea de a 'și desființa acele legi care erau contrarii constituțiunei. Se decretă libertatea absolută de presă, de conștiință și învățământ; nici un cult nu fu salariat de cătră stat. Americanii se bucurară de toate libertățile; numai *Negrii* au continuat a fi in afară de societate până in 1865.

Washington fu ales de două ori președinte și guvernă de la 1789—1797. El a refusat a fi ales pentru a treia oară și aceasta a ramas o regulă nestrămutată pentru Americani până in zilele noastre, ca și tot ce a făcut marele patriot. El a murit in 1799.

§. 5. Fanarioții (până la 1777).

După fuga lui D. Cantemir in Rusia și uciderea lui Brâncoveanu la Constantinopole, se incepe pentru Principatele Române o perioadă foarte tristă care este numită *Epoca Fanarioților* și care ține până la 1822. Ea nu s'a numit astfel, pentru că toți domnitorii ar fi fost Greci din Fanar. In adevăr și mai inainte de 1711 am avut domni străini, ca Gaspar Graziani, Gheorghe și Constantin Duca, D. Cantacuzino, N. Mavrocordat și Ghiculeștii; iar, după 1711, am avut domni români ca Mihaiu și fiul său Constantin Racoviță, ca Ioan și Grigorie Calimach; sau romanisați ca deosebiții domnitori din familia Ghica,

cari s'au succedat pe tron. In privința persoanelor care s'au strecurat pe tronurile Țerilor române, nu e deosebire de timpurile de mai înainte. Nu este, de asemenea, deosebire nici in raporturile Țerilor cu Poarta otomană. Și mai înainte ca și in această epocă, domnii ajungeau la tron numai după ce dădeau sume foarte mari la Turci; și mai înainte pozițiunea domnitorilor era foarte umilită, față cu Sultanul și marii demnitari turcești. Și este de ajuns a face o comparație între cele ce spune D. Cantemir in *Descrierea Moldovei* despre ceremoniele umilitoare la care erau supuși domnii in Țarigrad și între cele ce spune *Gheorghachi Logofătul* in *Țeremoniile Curții domnești*, scrise după jumătatea viacului XVIII, pentru ca să ne incredințăm că este aceeași umilire. Cât despre jafurile ce se făceau in țară, domniile din viac. XVII nu sînt mai pre jos de cât cele din epoca de care ne ocupăm.

Și cu toate aceste, viac. XVIII este și mai trist pentru Români de cât viacul precedent. Până atunci Grecii veniau in țară pentru a o stoarce și a se inbogăți. Foarte puțini dintre dinșii rămăneau in țară. După Cantemir și Brâncovanu, domnitorii Greci și propun a *grecisa* Țerile Române. Numărul Grecilor sporește neconținut; toate mănăstirile sînt inchinate Sf. Locuri și întrețin o mulțime de călugări Greci, cari dau moșiile la arendași de acest neam, insoțiți de o mulțime de tovarăși de ai lor. Se înființază *Academii* și tipografii grecești, unde se ingrămădesc tineri greci din toate părțile Resăritului. Aceste școale superioare introduc in Țerile-Române o cultură necunoscută până atunci. Iășii și Bucureștii ajung noua Atenă. Dar in aceste școale se predau științele intr'un spirit cu totul grecesc și puținii Români cari pot invața in ele, și pierd simțul de naționalitate, ies moleșiți prin contactul cu Grecii, invață obiceiuri și introduc mode grecești, și inteligența românească, atât de vie odinioară, amortește; după cum se pierd și vechiele virtuți militare și cea îndrăzneală care făcea pe boierimea pământească să iea armele la cea mai mică nemulțumire. Nu avem, in viacul XVIII, nici chronicari, afară de *Enachi Cogălniceanu*, nici scriitori; iar boierii se mulțimesc a pribegi prin țeri străine, după cum Țerile vecine se umplu de țerani munteni și moldoveni, cari și ieau lumea in cap. Țerile Române, secătuite și lipsite de locuitori, mai sufer două mari nenorociri. La inceputul viacului, *Oltenia* este anecsată la Austria și, in 1775, aceeași putere răpește *Bucovina*.

Un alt fapt intristător pentru această epocă este desnădăjduirea

de care sînt cuprinși boierii țerei în ceia ce privește viitorul Țerilor Române. Pe timpul lui Brâncovanu și Cantemir, majoritatea boierilor era tot pentru vechea politică tradițională a Românilor: legătura cu Turcii. Pe la jumătatea acestui viac, boierimea care nu se mai putea sprijini pe sine însăși, se aruncă în brațele Rusiei. Boieri și cler cer aneșarea la Rusia, cu singura condițiune ca să le păstreze drepturile și privilegiile lor și ca toate greutățile să rămână numai asupra țeranilor. Noroc că ambițiunea Rusiei deșteptă îngrijirea puterilor mari europene. Înaintarea Rușilor spre peninsula balcanică constituind un pericol european, cestiunea Principatelor ajunse o cestiune care interesa pe întreaga Europă. Puterile Apusului au combătut influința rusască în Principate și la Constantinople. Și aceasta a scapat pe Români, într'un timp când erau bucuroși a se uni cu Rusia și când Turcia nu era în stare a se opune colosului de la Nord.

Singura parte înbucurătoare a acestei epoci este că domnii fanarioți, între cari au fost mulți foarte destoinici, au luat măsuri pentru a introduce o mai bună administrațiune; au orînduit a se ficsa dările și s'au îngrijit de popor hotărînd zilele de muncă ale țeranului către proprietar și *desființînd robia țeranului*.

Dintre domnitorii cari s'au succedat pe tronul Țerilor Române în timp de cinci zeci și opt de ani, cei cari merită să ne atragă atențiunea sînt *Neculai* și fiul său *Constantin Mavrocordat*; *Ioan Teodor Calimah* și *Grigorie Alesandru Ghica*. Cei alți nu s'au deosebit de cît numai prin jefuiri neomenoase, prin apasarea țerei și deosebita aplicare către elementul grecesc, de care erau incunjuțați.

În acest timp s'au strecurat pe tron o mulțime de domnitori dar din tabloul de mai jos se vede că sînt aceleași familii, și mai aceleași persoane, care se strămută din un principat în altul*). Lucrul

* Moldova.

1711—1716 N. Mavrocordat a II oară
 1716—1727 Mih. Racoviță a III oară
 1727—1733 Grigore Ghica
 1733—1735 C. Mavrocordat
 1735—1741 Grigore Ghica a II oară
 1741—1744 C. Mavrocordat a II oară
 1744—1747 Ioan Mavrocordat
 1747—1748 Grigore Ghica a III oară
 1748—1749 C. Mavrocordat a III oară
 1749—1753 C. Racoviță
 1753—1756 Mateiu Ghica

Muntenia.

1714—1716 Șt fan Cantacuzia
 1716—1730 Nec. Mavrocordat
 1730 Const. Mavrocordat
 1730—1731 Mihai Racoviță
 1731—1733 C. Mavro o dat a II oară
 1733—1735 Grigore Ghica
 1735—1741 C. Mavrocordat a III oară
 1741—1744 Mihai Racoviță a II oară
 1741—1748 C. Mavrocordat a IV oară
 1718—1752 Grigore Ghica a II oară
 1752—1753 Mateiu Ghica

se esplică în chipul următor. Turcia îngrijită de intrigile rusești și austriace, nu poate numi de cât domni siguri și din familii care dăseră dovezi de credință. Dar nu i putea lasa multă vreme pe tron; pentru că atunci s'ar fi lipsit Turcii de sumele ce obicinuiau a se plăti la intronare. Atunci se introduce: *mucarehul*, inoirea domniei la trei ani, și *strămutarea* în cel alt principat.

Dnpă D. Cantemir s'a numit domn în Moldova N. Mavrocordat. Acesta era un barbat deștept și învățat. *) Vorbia mai toate limbile Apusului și câteva limbi orientale, citise foarte mult și se ocupa mai cu samă cu filosofia și cu teologia. El luă măsuri pentru îndreptarea țerei care era foarte căzută, mărgini pretențiile neguțitorilor turci și lucră mult pentru iertarea boierilor cari se compromiseseră cu Cantemir; el se opuse la încălcările de hotar din partea Austriei și scapă o mulțime de robi de la Turci și Tataři. Era om aprig la mânie și chronicarii boieri i impută că prea favorisa pe țerani. **) Măgulește pe boieri, căror li da mari drepturi; dar favorisasă mai cu seamă pe Greci, mai ales pe calea religioasă, și organiză *Academia grecească* din Iași. El e strămutat în Muntenia, în 1716, în locul lui Ștefan Cantacuzin care fusese tăiat la Constantinopole, ca și Brâncoveanu.

1756—1757 C. Racoviță a II oară
1757—1758 Scarlat Ghica
1758—1761 Ioan Calimach
1761—1764 Grigore Calimach
1764—1767 Gh. Al. Ghica
1767—1769 Grigore Calimach a II oară
1769 C. Mavrocordat a IV oară

1753—1756 C. Racoviță
1756—1758 C. Mavrocordat a V oară
1758—1761 Scarlat Ghica
1761—1763 C. Mavrocordat a VI oară
1763—1764 C. Racoviță a II oară
1764—1765 Ștefan Racoviță
1765—1766 Scarlat Ghica a II oară
1766—1768 Alex. Ghica
1768—1769 Gr. Al. Ghica

*) Acesta Nicolae Alesandru Vodă era la stat de mijloc, era cinsteș om, și în filosofii, și în istorii, și într'altele ce se cade a știe unui Domn era deplin învățat; știa și câteva limbi, și om d-zeiesc, păzia tare biserica; la mâncare și la băutură foarte puțin; spre sfintele biserici și mănăstiri scăpate milostenie făcea; spre săraci și spre văduve cu milă era. Era grabnic la mânie, și mai ales asupra celor ce i cunoștea că mânca banii visteriei, și spre cei ce făcea strămbătăți și supărări săracilor, și spre cari era neascultători la poronci; era fără preget și cu privighere la trebile ce era a țării. gata. și cu nevoiță a plini poronciile împărătești. (N. Costin, *Domnia lui Necolai Alesandru Vodă*).

**) Foarte era strașnic și răpit la mânie, ca să se cutremure toți. Ușa lui era închisă, tot pentru mândrie grecească ce o avea. Urit și neplăcut era tuturor Nicolae Vodă. Așa D-zeu ceartă câte odată, tot pentru ca să nu se prea volnicească nime; că nu de pu-

Aici domni bine ; fiind că trebuia menagiată țara care inclina spre Nemți. Dar a trebuit să fie aspru cu boerii cari să plecau cătră politica germană. Cruzimile lui au adus pe boeri la desperare. De aceea, când se incepu reboiul între Imperiu cu Turcia, Mavrocordat fu prins de cătră Nemți uniți cu o samă de boieri și dus la Brașov. Turcii au numit locoșitor de domn pe fratele său Ioan care incepu a și pregăti drumul spre domnie. El se înțelese cu Nemții, pe când era bine și cu Turcii. Dar Românii nu mai aveau aplecare spre Germani. În Transilvania se făcuse *unirea* cu Biserica catolică și aceasta îngriji pe drept credincioșii boieri pământeni. Această unire a îndepărtat, pentru de a pururea, inimile Românilor de la politica austriacă. Anecșarea Olteniei la Austria prin *pacea de la Passarowitz* (1718) a deschis și mai bine ochii Românilor asupra tendinților austriace. După încheierea păcei, N. Mavrocordat veni din nou pe tron și domni până la 1730, când muri în București.

Oltenia a remes sub Austriaci până la *pacea de la Belgrad* (1739). Această stăpânire germană a fost o nenorocire pentru Olteni. Administrația germană a micșurat, ce i dreptul, dările ; dar rigoarea cu care ele se impliniau, abuzurile soldaților nemți și cărăturile necesare pentru armata, au deschis ochii Românilor. Reforma monetelor au adus sărăcirea și pustierea țerei. Un singur bine s'a făcut : Românii din Oltenia au înțeles că nu mai pot avea încredere în nimic de cât numai în ei ; și de aceea în Oltenia s'a deșteptat simțul național, care va produce așa de bune roade la începutul viacului XIX. Simțul național a rămas mai deștept în vechiul cuib al romanității.

Pe când purtarea Nemților în Oltenia indepărta pe Români de la politica austriacă, Feld-mareșalul Mûnich, comandantul suprem al armatei rusești, arata Românilor că nu pot aștepta nimic nici de la

țina certare a fost acest Domn pământului nostru ; că neînblânzit și străin de firea moldovenească era. Că până la o vreme boerii nu se mai sătura de Domni ; unii cu un Domn trăgea, alții pre alt Domn să ridice din cei mazili inbla. Ci eată Nicolai Vodă peste nădejdea lor, și nepoftit de nime, au venit Domn, și i au săturat pe toți ; că și țaranilor au fost dat voie de se ridica cu pară asupra boierilor, de nici i băga în samă. În divan suduia moșicii pre boieri, și cum ieșia la divan de se jăluia un țeran pe un boier, îndată da pre boier pre mâna teranului, fără de nici o judecată sau dreptate. (N. Muste, Cap. XVII).

Rusia. Acesta intrase în Iași (1739) și fusese primit cu mare cinste de către Mitropolit și boieri. El se purta mândru cu boierii și le impuse să fie credincioși Rusiei și să întrețină cu cheltuiala țerei o armată de 20,000 de Ruși. Dar la retragerea armatelor rusești din țară s'a comis atâtea grozăvii, că chronicarul zice că, «Moscalii s'au purtat mai rău de cât Tatarii»*) Mitropolitul ducându-se cu Rușii, s'a numit în Moldova un mitropolit grec, Nichifor, lucru ne mai uzit până atunci.

Constantin Mavrocordat care a domnit în nenumarate rânduri în Muntenia și în Moldova, de la 1730—1769, s'a făcut însemnat prin *Reforma sa***). El voi să introducă ordinea în administrație și să reguleze strângerea dărilor. Până la el erau *dări indirecte* la care erau supuși toți locuitorii fărăosebire : cler, boieri și țerani și *biruri* pe care 'l plăteau numai țeranii. Osebit de aceasta preuții și oamenii Bisericei erau supuși la o dare anumită către episcopi și mitropoliți. C. Mavrocordat scuti pe boierii din slujbe și pe cei cari fuseseră în funcțiuni, mazilii ; scuti de asemenea clerul de ori ce contribuție. Dar dacă clasele de sus erau scutite, toate sumele de care aveau nevoie țara și domnul trebuia să se scoată numai de la țerani. Erau înse țerani, mici proprietari, cari fuseseră scutiți de dare, *călărașii*. El i supuse la bir și prin aceasta zdrobi cele de pe urmă forțe militare ale țerei. Erau țerani oameni ai boierilor, *vecini* în Moldova, *rumâni* în Muntenia. Aceștia erau apărați în contra abuzurilor oamenilor cârmuirii prin protecția stăpânilor lor. Muceau pentru stăpân ; dar erau scutiți de multe apăsări. C. Mavrocordat desființă această *robie* a țeranilor și atunci toți au fost supuși la bir, care a

*) Și atunci la purcesul lui Minih (1740), trimis'au de au robit mulți oameni din ținutul Hotinului, și de pe marginea Cernăuților, și i-au trecut cu femei, cu copii, la Mosc ; și i împărția pre oameni ca pre dobitoace ; unia luau bărbații, alții luau femeile, alții copiii ; și i vindea unii la alții fără leac de milă, *mai rău de cât Tatarii*. Și era vreme de iarnă. Bogate și multe lacrimi era, cât se auzia glasurile la cer. (I. Neculcea, Cap. XXIV).

***) La Constantin Vodă Mavrocordat, ușile divanului erau deschise și vorbă multă cu prostimea avea ; cât atâta li dedese obraz cât nu putea nime din boieri ca să zică macar cât de puțin lucru unui țaran, că indată striga : la Vodă, și pentru un lucru de nimică a unui țeran cât de prost, făcea pe un boier mare mascara și 'l inchidea. Și mai dăduse o poroncă în țară ca să nu fie volnic nime a lua cuiva macar un ou fără de bani, nici slujbaș, nici altul nimic. (En. Cogălniceanu, Cap. III).

fost implinit cu o rigoare ne mai auzită. A ramas dator țeranul să muncească proprietarului pentru pământul ce i se da; dar legea hotărâ anume câte zile trebuia să muncească. S'a desființat, in adevăr robia față cu proprietarul; dar țeranul a ajuns și mai rob față cu statul. C. Mavrocordat a regulat ca dările să se plătească tot la trei luni, la șfert de an. Darea, la început, nu era mare și mai pe urmă nu s'a sporit. Dar atât el cât și urmașii săi au găsit alt mijloc. Suma de plătit la șfert era aceeași; dar s'au imulțit sferturile. Așa că au fost timpuri când, cum zice chronicarul, s'au scos *până la douăzeci de șferturi pe an*. Cu toate acestea, desființarea robiei a fost un bine pentru țară și acesta o putem crede din faptul că boierii erau foarte nemulțemiți cu această măsură*). In Muntenia, a trebuit un ordin de la Sultanul pentru că reforma să se poată pune in lucrare. In Moldova la sinodul adunat la Trei-Ierarchi (6 April 1749) boierii declară că «vecinii robi nu sint, nici se stăpânesc cu nume de robie» și «a se vinde vecinii, sau a se despărți cu impărțială, sau a se da in foi de zestre pe frați . . . n'au fost volnici stăpânii statelor». Pentru a impaca pe boieri, el li dădu *scutelnici*, oameni carierau datorii să plătească bir la boieri in loc de a'l plăti statului. Dar cu toată Reforma lui C. Mavrocordat starea țeranilor era foarte tristă. Mulți dintre ei părăsesc țara și fug in țeri străine.

Resboiul dintre Ruși și Turci (1769-1774) s'a început din pri-

*) Au mai scornit că nu trebuie boierii să aibă vecini prin satele lor, dând știre pe la toate ținuturile unde vor fi vecini să vie la Iași ca să se desbată de vecinătate, poroncind și boierilor celor ce au vecini și sineturi pentru vecini să vie, căci este ca să se caute această pricină cu divanuri. Și stringându-se vecinătatea de pretutindene la divan cu mare obraznicie, căci i făcuse Constantin Vodă de nu băga pe nime in samă, viind și boerimea de pe afară cei ce avea vecini; carii după ce s'au strins cu toții s'au orinduit ca să se facă mare sobor in mănăstirea Trii-sfetitele. Și așa mergând Domnul cu toți boierii acolo, au început a face mare cercetare, de când sint vecini, și de la cine i au cumpărat și in cât i au cumpărat? Atunci au respuns toți boierii zicând: «Noi nu i am cumpărat, ci i am găsit vecini de la moșii și strămoșii noștri, și i stăpânim și noi; iar a i vinde nu putem să i vindem, ce i punem la câte o slujbă a casei de ne dau ajutor». Atunci au poroncit Vodă cu mare hotărâre să nu mai fie vecini de aci inainte; numai pentru că șed prin casele boierești și se hrănesc pe moșile lor, să lucreze câte 24 de zile intr'un an boierilor vara și iearna; au să deie câte doi lei de fiește care casă și să lucreze câte 12 zile. (En. Cogălniceanu, Cap. VI).

cina Poloniei. Rusia se îngrijise mai dinainte ca să și atragă, prin agenții săi, populațiunile din imperiul otoman. Când se aude că se apropie Rușii, boierii moldoveni roagă pe principele Galitzin, comandantul suprem, a veni la Iași. C. Mavrocordat fugi spre Galați; fu inse prins pe drum și adus la Iași, unde muri. Mitropolitul și boierii primesc pe Ruși cu mare entusiasm și depun jurământ de credință împărătesei Ecaterina II *). In Muntenia, li se face aceeași primire. Gr. Al. Ghica e făcut prizonier și trimis la Petersburg, unde i s'au făcut mari onoruri**).

Din amândouă Principatele se trimit deputațiuni la St. Petersburg ca să inchine Rușilor Țerile Române. Boierii din Moldova zic către Impărăteasă: «ca niște robi prea plecați aducem supunerea cea robească și cu genunchile plecate ca niște fierbinți rugători cădem la urmele prea luminatelor picioarelor voastre»; iar Muntenii sărutau până și «genunchii și urmele picioarelor tale celor împărătești, și singură stăpânitoare.»

Cât privește organizația țerei, Boierii cer «ca să fie aristocrație și 12 boieri să cărmuiască; numai boeri să fie in toate slujbele; să se facă legi scrise; să fie un general rus cu oaste pentru paza țerei și acesta să fie organul țerei către împărăteasa; in mâna lui să fie

*) «Eu cel mai de jos numit, mă jur și mă făgăduesc inaintea a tot prea puternicului D-zeu și sfintei sale evanghelii, că iată voiesc și sint dator ca cel ce *m'am supus de bună voie sub stăpînirea măriei sale*, intru tot milostivei Doamnei mele imperatrițe Ecaterinei Alexiewnei, însăși stăpânitoare a toată Rusia, ca să păzesc din adevărată inima mea datoria cea credincioasă a supunerei Rusiei; supundu-mă intru toate, fără nici o pricinuire, la orînduielele acele, care după puterea cea mai inaltă a măriei sale vor fi hotărâte in toată țara și legiuirilor acelora, care de obște tutulor și osebit mie, se cade a le păzi in tot chipul făgăduiesc, ca un adevărat creștin, cu suflet nefățarnic, etc.»

**) Alegând și boieri de ispravă de au făcut ispravnici pe la ținuturi, dându-le mari poronci, ca să fie cu mare dreptate săracilor, neingăduind pe nime ca să i calce și să i năpăstuiască; căci de va auzi cât de puțin că au păzit hatărul cuiva, și va veni un sărac să jăluiască, atunci cu mare pedeapsă i va pedepsi, făcând mari dreptăți tuturor; arătând tuturor boierilor ca să se păzască fiește care de a lua mită de pe la săraci, cât de puțin; și de va veni la urechile măriei sale, să fie in știința tuturor că se va pedepsi cu mare pedeapsă, necăutându-i nici pic de hatăr, de va fi și boier mare, ori și rudă; de vreme ce D-zeu l'a trimis pe acest pământ ca să păzască pre săraci și să i fie milă de dănșii. (En. Cogălniceanu, Cap. XIII).

minele.» Boierii munteni cer ca țara lor «să fie tot una cu eparhiile ce stăpânește prea puternica împărăteasă a Rusiei și să se așeze legile și orînduiețile Rusiei pe deplin; oaste rusască în țară; Biserica sub Sf. Sinod din Rusia; judecători pe jumătate munteni și patru boieri în fruntea țerei». Noroc că interesele politicei europiene au scapat Principatele.

Armatele rusești erau victorioase în Europa și în Asia. O flotă rusască plecă din marea Baltică, trecu în Mediterana cu voia Englezilor, cari se gândiau numai la avantajele comerțului lor cu Rusia, și zdrobi flota otomană la Ceșme, lângă Chios. Atunci multe insule din Archipelag se supun Rușilor. Dar Austria îngrijită încheie un tractat secret cu Turcia și aceasta obligă pe Ruși a se opri în succesele lor. În 1774 se încheie pacea de la *Cuciuk-Cainargi* prin care: Tatarii erau liberați de sub suzeranitatea Porții și lăsați, prin urmare, prada Rusiei; Poarta făgăduiește amnistie în Principate, liberul exercițiu al religiunii și biruri mai omenoase; miniștrii ruși din Constantinopole vor avea drept a pune cuvînt la Poartă în favoarea Principatelor *).

Dar abia apucaseră Rușii a se retrage din Principate, și oștirile austriace de pe granița Transilvaniei și a Pocuției încep a se îndrepta spre Moldova. Feld-mareșalul *Romanzov* e cumpărat cu cinci mii de galbeni ca să grăbească retragerea Rușilor. Grigorie Al. Ghica care fusese numit domn în Moldova prin stăruința Rușilor, protestază contra acestei invasiuni. Rusia nu o vedea cu ochi răi. Ea era înțeleasă cu Austria de la împărțirea Poloniei; dar nu i ar fi părut rău ca această putere să intre în conflict cu Turcia. Ea care 'și luase sarcina a pune cuvînt pentru Principate stă în nelucrare. Eca-

*) Prin tractatul de la Cuciuk-Cainargi, Poarta recunoaște independența Crimeiei și a Cubanului; înapoia Bugeagului; acorda Rușilor libera plutire pe marea Neagră; li ceda Kilburn, Ienicale, Kerci, Azof; în fine, învoia împărțirea Poloniei. Valachia și Moldova intrau din nou sub ascultarea Porții; dar prin o clausă care i-a fost funestă, ea consimți ca «după împrejurările în care se vor afla principatele și domnitorii lor, ambasadorii și curtea Rusiei vor putea mijloci în favoarea lor, și Poarta promitea că va lua în considerare arătările lor». Aceasta însemna a pune principatele sub protectoratul Țarului. Art. 7 deschidea, de asemenea, un câmp liber pentru usurpările Rușilor acordându-li dreptul de a face observațiuni în privința religiunii creștine și a bisericilor sale. (De la Jonquière, *Histoire de l'empire ottoman*, 385).

terina II se gândia la aneșarea Crimeiei și nu i părea rău de lăcomia Austriei. Prin răpirea Bucovinei, Austria nu mai avea drept a protesta pentru ceia ce avea a se face în Crimeia. Rusia tăcând, Turcia era nevoită a se supune. Abia scăpată din resboiul cu Rușii, Poarta nu putea face resboiul pentru Bucovina, mai ales când Austria proceda cu multă ghibăcie. Mai întâi ea puse mâna pe Bucovina, ca pe o regiune asupra căreia avea drepturi necontestabile, cum zicea ea pentru că ar fi făcut odinioară parte din Pocuția. Pe urmă, arăta Turcilor că nu e vorba de cât de o rectificare de fruntarii; că e cesțiunea numai de un simplu drum, care să lege Transilvania cu Pocuția și Galiția; pe urmă, dovedia Porții că stăpânirea acestei părți neînsemnate din Moldova o pune în puterea de a ajuta mai bine pe Turcia în cas de resboiul cu Rușii și, în fine, folosindu-se de ignoranța turcească, ea arătă Divanului o chartă în care Bucovina era numai un colțușor din Moldova. Dar pe lângă aceste argumente, Austria mai întrebuință și altele, foarte puternice la Constantinopol: corupțiunea. Mai toți demnitarii turci au fost cumpărați.

În fața acestor manopere, Grigorie Ghica și boierii trebuiau să fie neputincioși. Ei protestară la Poartă, arătând încălcările austriace și pagubele ce se vor aduce țerei, dovedesc că partea răpită e cea mai frumoasă din Moldova și cea mai roditoare și că aicea a fost leagănul domniei moldovene și, după sfatul lui Romanzov, merg până a amenința pe Turci că se vor adresa la altă putere. Aceste amenințări erau o mare greșală. Diplomația austriacă a făcut pe Poartă să se încredințeze că Ghica era un instrument rusesc. De atunci pierderea lui este hotărâtă. El nu izbutește nici macar a fi numit comisar la fiesarea hotarelor. În 7 Maiu 1775 se subscrie convențiunea prin care se cedează Bucovina și comisarul turc, cumpărat de cătră Nemți, li mai dă încă patruzeci și șese de sate la delimitare. *Astfel s'a răpit Bucovina.*

Domnitorul care protestase, cunoscut la Poartă ca vindut Rușilor, a fost ucis în conacul turcesc de la Beilic în 12 Octombrie 1777. Moldova care suferi cu multă amărăciune pierderea Bucovinei, cu Suceava vechiul scaun al domniilor glorioase, cu mănăstirile Putna, Dragomirna și altele, a legat moartea lui Grigorie Ghica de răpirea acelei frumoase regiuni și acest domnitor a fost considerat ca *martir al cauzei naționale.*

TABLA DE MATERII

Introducere

	Pag.
§. 1. Ungaria	II
§. 2. Polonia	VI
§. 3. Rusia	IX
§. 4. Imperiul de Răsărit	XI
§. 5. Serbia	XIII
§. 6. Turcii Otomani	XV
§. 7. Imperiul Mongol	XXII
§. 8. Românii	XXIV
Stefan Cel Mare	XXVIII
Instituțiunile Românilor	XXXIV

ISTORIA MODERNĂ

I. Lumea Nouă

§. 1. Descoperirile Portughezilor	1
§. 2. India in Evul Mediu	5
§. 3. Descoperirile Spaniolilor	8
§. 4. Cuceritorii (Conquistadores)	11

II. Carol Quintul

§. 1. Spania unificată	16
§. 2. Resboaiele pentru Italia	23
§. 3. Francisc I și Carol Quintul	29

III. Renașterea

§. 1. Literatura	39
§. 2. Arta	43
§. 3. Arta in Europa	47
§. 4. Știința	49

IV. Reforma

	Pag.
§. 1. Luteranismul	50
§. 2. Calvinismul	70
§. 3. Anglicanismul	75
§. 4. Reforma in Nord	81

V. Soliman Magnificul

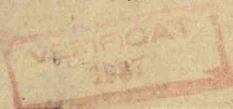
§. 1. Căderea Ungariei	82
§. 2. Polonia sub ultimii Iageloni	84
§. 3. Rusia Ivan Cel Groznic	86
§. 4. Imperiul Otoman Soliman Magnificul	96
Organisarea Imperiului	101
§. 5. Principatele Române Moldova	104
	107

VI. Resboaiele pentru Religione

§. 1. Reacțiunea Catholicismului	111
§. 2. Filip II	117
§. 3. Terile de Jos și Filip II	125
§. 4. Luptele religioase in Franța	127
§. 5. Elisabeta și Maria Stuart	135

VII. Enric IV

§. 1. Enric IV	142
§. 2. Ludovic XIII și Richelieu	147

	Pag.
§. 3. Germania după Pacea de Augsburg	151
Resboiul de Treizeci de Ani	153
§. 4. Marea Britanie sub cei întâi Stuarți	162
§. 5. Spania și Italia după Filip II	170
Italia	175

VIII. Resăritul

§. 1. Ungaria și Polonia	175
§. 2. Turcia după Soliman Magnificul	178
§. 3. Români	180
Michaiu Viteazul	184

IX. Ludovic XIV

§. 1. Republica Englesă	188
§. 2. Minoritatea lui Ludovic XIV	193
§. 3. Ludovic XIV	197
§. 4. Franția sub Ludovic XIV	206
§. 5. Revocarea Edictului de la Nantes	214

X. Guillaume III

§. 1. Revoluțiunea din 1688	218
§. 2. Republica Olandesă	223
§. 3. Resboiul cu Marea Coalițiune	226
§. 4. Germania după Pacea de Vestfalia	228
§. 5. Turcia in viacul XVII	234
§. 6. Spania sub Carol II	239

	Pag.
§. 7. Resboiul pentru Succesiunea tronului in Spania	240

XI. Petru Cel Mare

§. 1. Țerile Scandinave după Pacea de Vestfalia	248
§. 2. Polonia sub ultimii regi naționali	250
§. 3. Români in viacul XVII	252
Țerile Române de la 1600—1633	257
Vasile Lupu și Mateiu Basarab	259
De la 1654—1688	261
Brâncovanu și Contimpurarii săi din Moldova	265
§. 4. Dinastia Romanov in Rusia	269
§. 5. Petru Cel Mare	272
§. 6. Resboiul de Nord	278

XI. Viacul al XVIII

§. 1. Regența	285
§. 2. Politica regală in viacul XVIII	290
Ludovic XV	292
Resboiul pentru Succesiune in Austria	294
Resboiul de Șapte Ani	301
§. 3. Impărțirea Poloniei	306
§. 4. Constituirea Statelor Unite	310
§. 5. Fanarioții (până la 1777)	314
Tabla de Materii	324

